

સમયસારની સમજૂ

જે જીવ રાગ-દ્વેષરૂપ પરિણામેલ હોવાં છતાં પણ
માત્ર શુદ્ધાત્મામાં (દ્રવ્યાત્મામાં=સ્વભાવમાં) જ
'હું પણું' (એકત્વ) કરે છે અને તેનો જ
અનુભવ કરે છે, તે જ જીવ સમ્યગ્દ્રષ્ટિ છે
અર્થાત્ તે જ સમ્યગ્દર્શનની રીત છે.

લેખક - CA. જયેશ મોહનલાલ શેઠ
(બોરીવલી), B.Com., F.C.A.

શ્રી સમયસારની સમજ

સીએ. જયેશ મોહનલાલ શેઠ

પૂજ્ય ગુરુદેવ શ્રી કાનજીસ્વામી પ્રેરિત શ્રીમદ્ ભગવત્કુંદકુંદાચાર્યદેવપ્રણીત શ્રી સમયસારનો અનુવાદ શ્રી દિગંબર જૈન સ્વાધ્યાયમંદિર ટ્રસ્ટ, સોનગઢ દ્વારા પ્રકાશિત થયેલ છે. અમારા અનુભવ અને શાસ્ત્રોના આધારે અમે ઉપરોક્ત 'સમયસાર'શાસ્ત્રની સરળ શબ્દોમાં સમજ આપવાની કોશિષ કરેલ છે. સર્વે મુમુક્ષુઓને અમારો અનુરોધ છે કે તેના ઉપર જરૂરથી વિચાર કરીને પોતાના માટે આત્મપ્રાપ્તિ (સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ) આસાન બનાવો એ જ અભ્યર્થના સહ.

પુસ્તકનો સંક્ષિપ્ત પરિચય

અજ્ઞાની મિથ્યાદૃષ્ટિ માત્ર એક જ દૃષ્ટિ ધરાવે છે - પર્યાયદૃષ્ટિ. તેથી, અજ્ઞાનીને (પરસમયમાં સ્થિત જીવ) પર્યાયમૂઠ કહેવાય છે. અજ્ઞાનીને દ્રવ્યદૃષ્ટિ હોતી જ નથી. જ્યારે તે જ્ઞાની બને છે, એટલે કે

જ્યારે તે શુદ્ધાત્માનો અનુભવ કરે છે ત્યારે જ તેને દ્રવ્યદૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, શુદ્ધનય પ્રગટ થતા જ શુદ્ધાત્મા અનુભવમાં આવે છે. તેથી આચાર્ય અમૃતચંદ્ર કૃત "સમયાસાર" ટીકાના શ્લોક 13માં તેમણે આત્માનુભૂતિને શુદ્ધનયાત્મક ગણાવી છે: "આત્માનુભૂતિરિતિ શુદ્ધનયાત્મિકા યા" એટલે કે આત્માનુભૂતિ શુદ્ધનયાત્મક હોય છે. શુદ્ધાત્માના અનુભવથી દ્રવ્યદૃષ્ટિ પ્રગટે છે, તે પહેલાં અજ્ઞાની શુદ્ધાત્માનો નિર્ણય કરી શકતો નથી. તેથી અજ્ઞાની માટે આત્માનુભવ સાધ્ય (ધ્યેય) છે, તેમ દ્રવ્યદૃષ્ટિ પ્રગટ કરવી એ પણ તેના માટે સાધ્ય (ધ્યેય) છે કારણ કે વર્તમાનમાં અજ્ઞાનીને દ્રવ્યદૃષ્ટિ ઉપલબ્ધ નથી. અતઃ અજ્ઞાની પોતાના આત્માને દ્રવ્યદૃષ્ટિથી ન તો શુદ્ધ જાણી શકે છે અને ન તો શુદ્ધ માની શકે છે કારણ કે જે દૃષ્ટિથી આત્માને શુદ્ધ જાણી શકાય છે, માની શકાય છે તે અજ્ઞાની પાસે છે જ નહીં. તેથી જ જ્યારે પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રી કાનજીસ્વામી જ્યારે "હું ભગવાન છું" નક્કી કરવાનું કહે છે તો તે પહેલાં "હું ભગવાન છું" એવો અનુભવ કરવાનું પણ કહે છે. જ્યારે તેઓ "બધા ભગવાન છો" એમ કહે છે ત્યારે તેઓ તેની સાથે "બધા ભગવાન થાઓ" એમ પણ કહે છે.

જ્ઞાનીને દ્રવ્યદૃષ્ટિ પ્રગટ થઈ ગઈ છે તેથી જ્ઞાની આત્માને શુદ્ધ જાણે છે, માને છે અને કહી પણ શકે છે. જ્ઞાનીઓના વચનો (આગમ) કહે છે કે અમે જે શુદ્ધાત્માનું સ્વરૂપ જણાવીએ છીએ તે તમારે અનુભવથી પ્રમાણ કરવું જોઈએ કારણ કે અજ્ઞાનીઓને આત્માની અનુભૂતિ પૂર્વે શુદ્ધાત્માને જાણવાવાળી દૃષ્ટિ હોતી નથી. તેથી અનુભવ પહેલા અજ્ઞાનીઓ શુદ્ધાત્માને ફક્ત જ્ઞાનીના હવાલાથી જ જાણી શકે છે, તેઓ પોતે તેને પ્રમાણ કરી શકતા નથી કારણ કે તેમનું જ્ઞાન પ્રમાણ જ થયું નથી. એટલે કે અજ્ઞાની પોતાના આત્માની શુદ્ધતાનો નિર્ણય કરી શકતો નથી.

જ્ઞાનીની જેમ અજ્ઞાનીનો પણ ત્રિકાળી આત્મા પૂર્ણતઃ ત્રિકાળતઃ શુદ્ધ હોય છે, પરંતુ બંનેમાં તફાવત એ છે કે જ્ઞાનીને તે શુદ્ધતાને જોવાની (અનુભવવાની) દૃષ્ટિ હોય છે, જ્યારે અજ્ઞાની પાસે તે દૃષ્ટિ હોતી જ નથી. જ્ઞાની ગુરુએ તમામ આત્માને પોતાની દ્રવ્યદૃષ્ટિથી શુદ્ધ જાણી, આગમમાં દ્રવ્યદૃષ્ટિથી પ્રત્યેક આત્માને શુદ્ધ કહ્યાં છે. તે વાંચીને અજ્ઞાની પોતાની પાસે દ્રવ્યદૃષ્ટિ (શુદ્ધનય) ન હોવા છતાં જ્ઞાનીની દ્રવ્યદૃષ્ટિને પોતાની દ્રવ્યદૃષ્ટિ માનીને પોતાના આત્માને શુદ્ધ માનવા લાગે છે. તેની પાસે તો કેવળ એકમાત્ર પર્યાયદૃષ્ટિ જ છે. તેથી અજ્ઞાની તે દ્રવ્યદૃષ્ટિને પણ પોતે પર્યાયદૃષ્ટિ હોવાથી પોતાને વર્તમાન પર્યાયમાં જ શુદ્ધ માને છે. આ જ તેનો નિશ્ચયાભાસ છે.

જ્યારે પોતાને વર્તમાન પર્યાયમાં જ શુદ્ધ માની લીધા છતાં સ્વાત્માનુભૂતિ નથી થતી ત્યારે તે "હું શુદ્ધ જ છું" એવી માન્યતાને દૃઢ કરતો રહે છે. જેના કારણે તે ઉપરોક્ત રીતે નિશ્ચયાભાસી બને છે. અનેક નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકો પણ તેમને આ માન્યતાને જ દૃઢ કરવાની સલાહ આપે છે. પરિણામે તેનો નિશ્ચયાભાસ જ મજબૂત થાય છે. આમ કરીને તે સમજે છે કે તે સમ્યગ્દર્શન તરફ જઈ રહ્યો છે જ્યારે વાસ્તવમાં તે સમ્યગ્દર્શનથી દૂર જઈ રહ્યો છે. તે ચોક્કસપણે કહે છે કે હું દ્રવ્યદૃષ્ટિથી શુદ્ધ છું

પર્યાયદૃષ્ટિથી નહીં પરંતુ તેની પાસે દ્રવ્યદૃષ્ટિ છે જ નહીં કે જેના આધારે તે પોતાને શુદ્ધ કહી શકે અને માની શકે. તેથી તેની નિશ્ચયનયથી તો "હું શુદ્ધ જ છું" એવી માન્યતા પર્યાયદૃષ્ટિમાં જ સ્થાપિત થાય છે અને મજબૂત બને છે. અને તે પોતાની જાતને જ્ઞાતાદ્રષ્ટા માનવા લાગે છે અને જ્ઞાતાદ્રષ્ટાનું જ ધ્યાન કરવા લાગે છે. જ્યારે આત્માનુભૂતિ વિના જ્ઞાતાદ્રષ્ટાપણું શક્ય જ નથી કારણ કે ત્યાં સુધી તે માત્ર પર્યાયદૃષ્ટિ જ છે.

તેનું પરિણામ એ આવે છે કે તે પોતામાં રાગાદિના અસ્તિત્વને સ્વીકારતો નથી. તેથી રાગાદિથી વિરત થવાનો પણ પ્રયાસ નથી કરતો. વાસ્તવમાં સમ્યગ્દર્શન માટે દર્શનમોહ અને અનંતાનુબંધી ચારિત્રમોહનો પણ અભાવ જરૂરી છે. તેથી આચાર્ય અમૃતચંદ્રની "સમયાસાર" ટીકાના શ્લોક ૧૩૬માં, તેમણે સમ્યગ્દર્શન માટે જણાવ્યું છે કે "સમ્યગ્દૃષ્ટેર્ભવતિ નિયતં જ્ઞાનવૈરાગ્યશક્તિઃ" એટલે કે, સમ્યગ્દૃષ્ટિને નિયમથી જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય શક્તિ હોય છે. જ્યારે અજ્ઞાની તો નયાભાસને લીધે પર્યાયદૃષ્ટિથી જ પોતાને "હું શુદ્ધ છું" માને છે તેથી તે વૈરાગ્ય માટે કોઈ પણ પ્રયત્ન કરતો નથી કે જેથી તેને રાગાદિ આશ્રવ માટે હેયબુદ્ધિ નથી આવતી. તેથી આશ્રવ તત્ત્વ પ્રત્યે હેયબુદ્ધિ વિના "હું શુદ્ધ છું"ની દૃઢ કરેલી ધારણા આત્મજ્ઞાન માટે અવરોધ બની જાય છે અને તે આ શુષ્ક જ્ઞાનમાં અટવાયેલો રહે છે. આ પુનઃ તે નિશ્ચયાભાસી હોવાનું સાબિત કરે છે.

પંડિત ટોડરમલજીએ પણ મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશકના નિશ્ચયભાસી પ્રકરણમાં લખ્યું છે કે "જેને રાગાદિક હોવાનો કોઈ દુઃખ/વિષાદ/અફસોસ નથી, તેનો નાશ કરવાનો કોઈ ઉપાય પણ નથી, તેના માટે રાગાદિક ખરાબ છે એવું શ્રદ્ધાન પણ સંભવ થતું નથી. અને એવા શ્રદ્ધાન વગર સમ્યગ્દર્શન કેવી રીતે શક્ય હોઈ શકે." અજ્ઞાની જીવ નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન માટે "હું શુદ્ધ છું, મારામાં રાગ છે જ નહિં, હું રાગનો કર્તા નથી" કેવળ આટલું શ્રદ્ધાન હોવું જરૂરી માને છે, જ્યારે મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશકમાં પંડિત ટોડરમલજી નિશ્ચયભાષી પ્રકરણમાં નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન માટે રાગાદિકને દૂર કરવાની શ્રદ્ધા પર જ વિશેષ ભાર આપતા એવું કહે છે કે "જે પ્રકારે રાગાદિકને મટાડવાની/દૂર કરવાની શ્રદ્ધા હોય, તે શ્રદ્ધાન જ સમ્યગ્દર્શન છે."

જ્ઞાનીનું અહં (હું પણ) શુદ્ધાત્મામાં હોવાથી તે દ્રવ્યદૃષ્ટિ અને પર્યાયદૃષ્ટિ બંને અપેક્ષાઓથી રાગનો અકર્તા છે. તેણે વૈરાગ્યાદિ યોગ્યતાઓ સહિત આત્મસન્મુખતા પ્રાપ્ત કરીને રાગ રહિત શુદ્ધાત્માનો અનુભવ કરીને દ્રવ્યદૃષ્ટિ પ્રગટ કરી છે અને તેથી તે રાગાદિકનો અકર્તા છે. પર્યાયદૃષ્ટિથી તેને અનંતાનુબંધી રાગનો અભાવ હોવાથી, તે તે રાગનો અ-કર્તા છે અને મિથ્યાત્વના અભાવને કારણે તેને અપ્રત્યાખ્યાનાવરણીય રાગમાં કર્તૃત્વબુદ્ધિ નથી, જ્ઞાની કેવળ જ્ઞાતાદ્રષ્ટા છે. જ્ઞાની પોતાને અને અજ્ઞાનીને પણ દ્રવ્યદૃષ્ટિથી રાગનો અકર્તા કહેવાનો અધિકારી છે કારણ કે તેમને દ્રવ્યદૃષ્ટિ પ્રગટ થઈ ગઈ છે. તેનાથી વિપરીત અજ્ઞાની બંને દૃષ્ટિથી પોતાને રાગનો અકર્તા કહેવાનો અધિકારી નથી.

અજ્ઞાનીને દ્રવ્યદૃષ્ટિ પ્રગટ નથી તેથી તે દ્રવ્યદૃષ્ટિનો ઉપયોગ કરી શકતો નથી અને "હું રાગનો અકર્તા છું" એવું જાણતો નથી, એવું માની શકતો નથી અને કહી પણ શકતો નથી. પર્યાયદૃષ્ટિથી અજ્ઞાનીને અનંતાનુંબંધી રાગનો સદ્ભાવ હોવાથી તે રાગનો કર્તા પણ છે અને મિથ્યાત્વના સદ્ભાવનાને કારણે તેને રાગ પ્રત્યે કર્તૃત્વબુદ્ધિ પણ છે. તેથી પર્યાયદૃષ્ટિથી પણ અજ્ઞાની જીવ "હું રાગાદિકનો અકર્તા છું" એવું ન જાણી શકે છે, ન માની શકે છે કે ન કહી પણ શકે છે.

અજ્ઞાનીને જ્યારે નિશ્ચયનયનો ઉપદેશ આપવામાં આવે છે ત્યારે તેને અજ્ઞાનને કારણે નયાભાસ થાય છે. અને અજ્ઞાની નિયમથી પર્યાયનું જ વેદન કરતો હોવાથી તે નયાભાસને કારણે પોતાને વર્તમાન દશામાં (પર્યાયમાં) જ શુદ્ધાત્મા માનવા લાગે છે. તેથી તે નિશ્ચયાભાસ રૂપે પરિણમે છે.

આ રીતે શુદ્ધનિશ્ચયનયના (દ્રવ્યદૃષ્ટિના) વિષયભૂત રાગ રહિત શુદ્ધાત્માનો અનુભવ ન હોવા છતાં, જે સાધક (અજ્ઞાની) પોતાને રાગરહિત શુદ્ધાત્મા અને રાગનો અકર્તા માને છે તેઓ સ્પષ્ટપણે નિશ્ચયાભાસી હોવાનું સાબિત થાય છે. અને વ્યવહારનયના (પર્યાય દૃષ્ટિના) વિષયભૂત રાગનો સદ્ભાવ અને રાગ પ્રત્યે કર્તૃત્વબુદ્ધિ એ બંને હાજર હોવા છતાં જે સાધક તેનો નિષેધ કરીને પોતાને રાગ રહિત અને રાગનો અકર્તા માને છે તે વ્યવહારનયનો નિષેધ કરવાને કારણે એકાંત નિશ્ચયનયના પક્ષપાતી સિદ્ધ થાય છે.

એ વાત સાચી છે કે નિશ્ચયનય વ્યવહારનયનો નિષેધ કરે છે પરંતુ જેની પાસે નિશ્ચયનય છે તે જ વ્યવહારનયનો નિષેધ કરી શકે છે. શુદ્ધનિશ્ચયનય આત્માનુભૂતિના સમયે પ્રગટ થાય છે. તેથી જ્ઞાનીનો નિશ્ચયનય જ વ્યવહારનો નિષેધ કરી શકે છે. અજ્ઞાની પાસે નિશ્ચયનય છે જ નહિં. તેની પાસે માત્ર વ્યવહારનયનું જ અવલંબન છે. તેથી રાગાદિકનો સદ્ભાવ સ્વીકારીને તેને દૂર કરવાના પુરુષાર્થ રૂપે જે વ્યવહાર છે તે ત્યાં સુધી અનુસરણ કરવા લાયક છે કે જ્યાં સુધી તેને આત્માનુભવ પ્રગટવાથી નિશ્ચયનયની અનુભૂતિ થવાથી વ્યવહારનો નિષેધ થઈ નથી જતો. આત્માનુભવની પહેલાં અજ્ઞાનીનો આ વ્યવહાર ભૂતાર્થ છે, અભૂતાર્થ નથી. તે વ્યવહાર અભૂતાર્થ તો ત્યારે જ કહેવાય જ્યારે નિશ્ચયનયની અનુભૂતિ થતાં વ્યવહારનો નિષેધ થાય. આ જ કારણ છે કે તે અપરમભવમાં સ્થિત જીવો માટે વ્યવહારનય પ્રયોજનવાન કહ્યો છે. આચાર્ય જયસેને "સમયસાર" ની 11મી ગાથા પરની તેમની ટીકામાં વ્યવહારનયને ભૂતાર્થ અને અભૂતાર્થ એમ બંને રૂપમાં પ્રતિપાદિત કર્યો છે. વ્યવહારનય સર્વથા અભૂતાર્થ નથી.

હુંડાવસર્પિણીના આ પંચમકાળની સૌથી ભયંકર વિડંબના એ છે કે હાલમાં આત્મપ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્નશીલ મોટાભાગના મુમુક્ષુ સાધકો "સમયસાર"નું સમીચીન મંતવ્ય ન સમજી શકવાને કારણે અજાણતા જ નિશ્ચયભાસી અને નિશ્ચયનયના પક્ષપાતી થઈ રહ્યા છે. "સમયસાર" માં "હું શુદ્ધ છું" એ વાંચતા પહેલા, જેઓ પાંચ ઇન્દ્રિયો ના વિષયો અને રાગાદિકમાં રાચી માચીને પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યા હતા,

"સમયસાર" વાંચ્યા પછી પણ તેમનામાં કોઈ નોંધપાત્ર ઘટાડો થયો નથી, તે તેમનું નિશ્ચયાભાસી હોવાનું સાબિત કરે છે. જીવનમાં વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિ ન થઈ હોવા છતાં "હું શુદ્ધ છું" એવી માન્યતાને દૃઢ કરવા પર ભાર મૂકવામાં આવે છે કે જેથી તેઓ નિશ્ચયનયના પક્ષપાતી હોવાનું જ સિદ્ધ થાય છે.

રાગનો સદ્ભાવ અને રાગની કર્તૃત્વબુદ્ધિ બન્ને હોવા છતાં નિશ્ચયાભાસી સાધક "હું શુદ્ધ છું, મારામાં રાગ છે જ નહીં" એવી માન્યતાને જ દૃઢ કરી રહ્યા છે, તેથી તે બન્નેના નાશનો માર્ગ જ બંધ થઈ જાય છે.
પરિણામે "સમયસાર" વાંચ્યા પછી પણ સમીચીન સમજણના અભાવે તેઓ સમ્યક્ત્વ સન્મુખ થવાને બદલે સમ્યક્ત્વથી વિમુખ થઈ રહ્યા છે.

"સમયાસાર" ગ્રંથમાં તમામ વાતો મહદઅંશે જ્ઞાનીની અપેક્ષાએ કહેવામાં આવી છે. જો કે કેટલાય નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકો અજ્ઞાનીઓને પણ નિશ્ચયનયનો ઉપદેશ આપી રહ્યા છે. જો કોઈ આ "સમયસાર" ગ્રંથનું ખોટું અર્થઘટન કરીને પોતાનો અને અન્ય અનેક લોકોનો વર્તમાન અને અનંત ભવિષ્યને બરબાદ કરવા ન ઈચ્છતા હોય તો આ પુસ્તકમાં કહેવામાં આવેલ સમીચીન સમજણને ગ્રહણ કરવી જરૂરી છે. તેઓએ પોતાની જાત પ્રત્યે દયા કરીને સત્યને સમજવું જોઈએ, સાચા ઉપદેશને આત્મસાત કરવો જોઈએ અને તે જ સત્યનો ઉપદેશ બીજાઓને પણ આપવો જોઈએ. નિશ્ચયાભાસથી તો અનંતકાળે પણ કલ્યાણ થતું નથી.

કોઈ પ્રશ્ન કરે કે જ્યારે અજ્ઞાની કોઈ પણ દૃષ્ટિકોણથી પોતાની શુદ્ધતાને જાણી શકતો નથી, તો તે તેને પ્રગટ કરવા શા માટે પ્રેરિત થશે? આ શાસ્ત્રમાં અજ્ઞાનીઓને પ્રેરણા આપવા માટે જ્ઞાનીની અનુભૂતિનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. એવું છે કે જ્યારે કોઈપણ જીવ સુખની શોધમાં અથવા પરમ સત્યની શોધમાં લાગે છે ત્યારે તે સ્વયમેવ જ વૈરાગ્યાદિ યોગ્યતાઓ પ્રાપ્ત કરીને આત્મસન્મુખ બનીને આગળ આત્મસાક્ષાત્કારની પ્રાપ્તિ કરે છે. અહીં આચાર્ય ભગવાને અપ્રતિબુદ્ધને વૈરાગ્યાદિ યોગ્યતાઓ પ્રાપ્ત કરીને આત્મસાક્ષાત્કારની પ્રેરણા આપી છે. આચાર્ય ભગવાને એમ પણ કહ્યું છે કે તેણે પોતાની અનુભૂતિને આ શાસ્ત્રથી પ્રમાણ કરવી જોઈએ.

"સમાયસાર" ની જે ગાથાઓ, ટીકાઓ અને કળશોને વાંચીને જે જીવો પોતાનો નિશ્ચયાભાસ મજબૂત કરી રહ્યા છે તે ગાથાઓના સમીચીન અર્થને અમે આગમ, યુક્તિ અને પોતાના આત્માનુભવના આધારે વધુ સ્પષ્ટ કરી રહ્યા છીએ કે જેથી તેઓને તેની સમીચીન સમજ થઈ શકે અને તેઓ વૈરાગ્યાદિ યોગ્યતાઓ પ્રાપ્ત કરીને આત્મસન્મુખતાની દીશામાં પુરૂષાર્થ કરી શકે.

જિનવાણી વિરુદ્ધ અમારાથી કાંઈ લખાયું હોય તો ત્રિવિધ ત્રિવિધ મિચ્છામી દુક્કડં! ઉત્તમ ક્ષમા!

હવે અમે પંચ પરમેષ્ઠી ભગવંતોને વંદન/નમસ્કાર કરીને "સમયસારની સમજ" પ્રારંભ કરીએ છીએ.

શ્લોકાર્થ:—શ્રીમાન્ અમૃતચંદ્ર આચાર્ય કહે છે કે:—[સમયસારવ્યાખ્યા એવ] આ સમયસાર(શુદ્ધાત્મા તથા ગ્રંથ)ની વ્યાખ્યા(કથની તથા ટીકા)થી જ [મમ અનુભૂતે:] મારી અનુભૂતિની અર્થાત્ અનુભવનરૂપ પરિણતિની [પરમવિશુદ્ધિ:] પરમ વિશુદ્ધિ (સમસ્ત રાગાદિ વિભાવપરિણતિ રહિત ઉત્કૃષ્ટ નિર્મળતા) [ભવતુ] થાઓ. કેવી છે તે પરિણતિ? [પરપરિણતિહેતો: મોહનામ્ન: અનુભવાત્] પરપરિણતિનું કારણ જે મોહ નામનું કર્મ તેના અનુભાવ(-ઉદયરૂપ વિપાક)ને લીધે [અવિરતમ્ અનુભાવ્ય-વ્યાપ્તિ-કલ્માષિતાયા:] જે અનુભાવ્ય(રાગાદિ પરિણામો)ની વ્યાપ્તિ છે તેનાથી નિરંતર કલ્માષિત (મેલી) છે. અને હું કેવો છું? [શુદ્ધચિન્માત્રમૂર્તે:] દ્રવ્યદૃષ્ટિથી શુદ્ધ ચૈતન્યમાત્ર મૂર્તિ છું. (3)

‘સમયસાર’ શાસ્ત્ર જ્ઞાનીની પરિણતિની પરમ વિશુદ્ધિ માટે છે. અજ્ઞાનીની પરિણતિ રાગાદિ પરિણામોથી વ્યાપ્ત હોવાથી મેલી છે.

હવે મૂળગાથાસૂત્રકાર શ્રી કુંદકુંદાચાર્ય ગ્રંથના આદિમાં મંગળપૂર્વક પ્રતિજ્ઞા કરે છે:—

(હરિગીત)

ધ્રુવ, અચલ ને અનુપમ ગતિ પામેલ સર્વે સિદ્ધને
વંદી કહું શ્રુતકેવળી-ભાષિત આ સમયપ્રાભૂત અહો! ૧.

ગાથાર્થ:—આચાર્ય કહે છે: હું [ધ્રુવામ્] ધ્રુવ, [અચલામ્] અચળ અને [અનૌપમ્યાં] અનુપમ—એ ત્રણ વિશેષણોથી યુક્ત [ગતિં] ગતિને [પ્રાપ્તાન્] પ્રાપ્ત થયેલ એવા [સર્વસિદ્ધાન્] સર્વ સિદ્ધોને [વન્દિત્વા] નમસ્કાર કરી, [અહો] અહો! [શ્રુતકેવલિભણિતમ્] શ્રુતકેવળીઓએ કહેલા [ઈદં] આ [સમયપ્રાભૂતમ્] સમયસાર નામના પ્રાભૂતને [વક્ષ્યામિ] કહીશ. (1)

ગાથાર્થ:—હે ભવ્ય! [જીવ:] જે જીવ [ચરિત્રદર્શનજ્ઞાનસ્થિત:] દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રમાં સ્થિત થઈ રહ્યો છે [તં] તેને [હિ] નિશ્ચયથી [સ્વસમયં] સ્વસમય [જાનીહિ] જાણ; [ચ] અને જે જીવ [પુદ્ગલકર્મપ્રદેશસ્થિતં] પુદ્ગલકર્મના પ્રદેશોમાં સ્થિત થયેલ છે [તં] તેને [પરસમયં] પરસમય [જાનીહિ] જાણ. (2)

અહીંયા જ્ઞાનીની (સમ્યગ્દૃષ્ટિની) વ્યાખ્યા કરે છે. સાથે આ ગ્રંથનો વિષય એટલે કે જ્ઞાનીની અનુભૂતિ છે તે જણાવે છે. અહીંયા ચારિત્ર શબ્દ આવવાથી અનેક લોકો સ્વસમય જીવને સાતમું ગુણસ્થાનક સમજે છે. પરંતુ આ અધ્યાત્મગ્રંથ હોવાથી અહીંયા ચારિત્ર એટલે આત્માનુભૂતિ સમજવી. અનુભૂતિ કાળે જીવને સ્વરૂપાયરણ ચારિત્ર હોય છે. તેથી સ્વસમય એટલે ચતુર્થાદિ ગુણસ્થાનકવર્તિ જીવો સમજવા. આચાર્ય ભગવંતે આ ગ્રંથમાં વારંવાર જ્ઞાની શબ્દ જ વાપરેલ છે. તેથી જ્ઞાની એટલે સ્વસમય અર્થાત્ ચતુર્થાદિ ગુણસ્થાનકવર્તિ જીવો સમજવા.

ગાથાર્થ :—[તમ્] તે [એકત્વવિભક્ત] એકત્વવિભક્ત આત્માને [અહં] હું [આત્મનઃ] આત્માના [સ્વવિભવેન] નિજ વૈભવ વડે [દર્શયિ] દેખાડું છું; [યદિ] જો હું [દર્શયિયં] દેખાડું તો [પ્રમાણં] પ્રમાણ (સ્વીકાર) કરવું અને [સ્વત્વેયં] જો કોઈ ઠેકાણે ચૂકી જાઉં તો [છત્તં] છળ [ન] ન [ગૃહીત્વ્યમ્] ગ્રહણ કરવું. (5)

અર્થાત્ તેવા આત્માનો અનુભવ કરીને પ્રમાણ કરવું, નહીં કે માત્ર શબ્દોમાં ગ્રહણ કરવો. નહીં કે તે શબ્દોના વર્ણન અનુસાર પોતાને વર્તમાન પર્યાયમાં જ શુદ્ધ માનવો. પરંતુ અનેક ઉપદેશકો સાધકોને (અજ્ઞાનીઓને), કે જે નિયમથી પર્યાયનું જ વેદન કરતા હોય છે, પોતાને નિશ્ચયસ્વરૂપ માની લેવાની પ્રેરણા કરતા જણાય છે. કે જે વર્તમાન કાળની ભયાનક વિડંબના છે. તેઓને ત્રિકાળશુદ્ધસ્વરૂપનો અનુભવ ન હોવાથી તેઓ નયાભાસના કારણે પોતાને વર્તમાન પર્યાયમાં જ શુદ્ધ માનવા લાગે છે કે જે ભયંકર મોટી ભૂલ છે. તેથી તેઓ નિશ્ચયાભાસી રૂપે પરિણમે છે.

ટીકા :—આચાર્ય કહે છે કે જે કાંઈ મારા આત્માનો નિજવૈભવ છે તે સર્વથી હું આ એકત્વ-વિભક્ત આત્માને દર્શાવીશ એવો મેં વ્યવસાય (ઉદ્યમ, નિર્ણય) કર્યો છે. કેવો છે મારા આત્માનો નિજવિભવ? આ લોકમાં પ્રગટ સમસ્ત વસ્તુઓનો પ્રકાશ કરનાર અને 'સ્વાત્' પદની મુદ્રાવાળો જે શબ્દબ્રહ્મ—અર્હતનાં પરમાગમ—તેની ઉપાસનાથી જેનો જન્મ છે. ('સ્વાત્'નો અર્થ 'કથંચિત્' છે એટલે કે 'કોઈ પ્રકારથી કહેવું'). પરમાગમને શબ્દબ્રહ્મ કહ્યાં તેનું કારણ : અર્હતનાં પરમાગમમાં સામાન્ય ધર્મો—વચનગોચર સર્વ ધર્મો—નાં નામ આવે છે; અને વચનથી અગોચર જે કોઈ વિશેષ ધર્મો છે તેમનું અનુમાન કરાવવામાં આવે છે; એ રીતે તે સર્વ વસ્તુઓનાં પ્રકાશક છે માટે સર્વવ્યાપી કહેવામાં આવે છે, અને તેથી તેમને શબ્દબ્રહ્મ કહે છે.) વળી તે નિજવિભવ કેવો છે? સમસ્ત જે વિપક્ષ—અન્યવાદીઓથી ગ્રહણ કરવામાં આવેલ સર્વથા એકાંતરૂપ નયપક્ષ—તેમના નિરાકરણમાં સમર્થ જે અતિનિસ્તુષ્ણ નિર્બાધિ યુક્તિ તેના અવલંબનથી જેનો જન્મ છે. વળી તે કેવો છે? નિર્મળવિજ્ઞાનઘન જે આત્મા તેમાં અંતર્નિમગ્ન પરમગુરુ—સર્વજ્ઞદેવ અને અપરગુરુ—ગણધરાદિકથી માંડીને અમારા ગુરુ પર્યંત, તેમનાથી પ્રસાદરૂપે અપાયેલ જે શુદ્ધાત્મતત્ત્વનો અનુગ્રહપૂર્વક ઉપદેશ, તેનાથી જેનો જન્મ છે. વળી તે કેવો છે? નિરંતર ઝરતો—આસ્વાદમાં આવતો, સુંદર જે આનંદ તેની છાપવાળું જે પ્રચુરસંવેદનસ્વરૂપ સ્વસંવેદન, તેનાથી જેનો જન્મ છે. એમ જે જે પ્રકારે મારા જ્ઞાનનો વિભવ છે તે સમસ્ત વિભવથી દર્શાવું છું. જો દર્શાવું તો સ્વયમેવ (પોતે જ) પોતાના અનુભવ-પ્રત્યક્ષથી પરીક્ષા કરી પ્રમાણ કરવું; જો ક્યાંય અક્ષર, માત્રા, અલંકાર, યુક્તિ આદિ પ્રકરણોમાં ચૂકી જાઉં તો છલ (દોષ) ગ્રહણ કરવામાં સાવધાન ન થવું. શાસ્ત્રસમુદ્રનાં પ્રકરણ બહુ છે માટે અહીં સ્વસંવેદનરૂપ અર્થ પ્રધાન છે; તેથી અર્થની પરીક્ષા કરવી. (5)

નિજવૈભવ કેવો છે? તેનો આસ્વાદ (અનુભવ) લઈને નિર્ણય કરવાનો છે. માત્ર શબ્દોમાં જ ગ્રહણ કરીને પોતાને વર્તમાન પર્યાયમાં જ એવા માનીને છેતરાવાનું નથી કે જે અનેક લોકો સમજતા નથી. તેથી બીજાને પણ તેઓ શુદ્ધ માની લેવાનો જ ઉપદેશ આપે છે.

ભાવાર્થ :—આચાર્ય આગમનું સેવન, યુક્તિનું અવલંબન, પરાપર ગુરુનો ઉપદેશ અને સ્વસંવેદન—એ ચાર પ્રકારે ઉત્પન્ન થયેલ પોતાના જ્ઞાનના વિભવથી એકત્વ-વિભક્ત શુદ્ધ આત્માનું સ્વરૂપ દેખાડે છે. તેને સાંભળનારા હે શ્રોતાઓ ! પોતાના સ્વસંવેદન-પ્રત્યક્ષથી પ્રમાણ કરો; ક્યાંય કોઈ પ્રકરણમાં ભૂલું તો એટલો દોષ ગ્રહણ ન કરવો એમ કહ્યું છે. અહીં પોતાનો અનુભવ પ્રધાન છે; તેનાથી શુદ્ધ સ્વરૂપનો નિશ્ચય કરો—એમ કહેવાનો આશય છે. (5)

આચાર્ય ભગવંત પોતાનો અનુભવ દર્શાવે છે અને આપણને તેની પ્રાપ્તિ કરીને ચકાસવા કહે છે. માની લેવા નથી કહેતા. તેઓ પોતાના અનુભવનું વર્ણન કરીને જણાવે છે કે સ્વાત્માનુભૂતિ કેવી હોય. તેની પ્રાપ્તિ કરીને પ્રમાણ કરવા કહે છે, નહીં કે માની લેવા. માની લેવાથી (conditioningથી) કદાચ એક ભવમાં સાડું લાગી શકે છે. પરંતુ અનંત કાળનું દુઃખ ટળતું નથી.

ગાથાર્થ :—[જ્ઞાનિનઃ] જ્ઞાનીને [ચરિત્રં દર્શનં જ્ઞાનમ્] ચારિત્ર, દર્શન, જ્ઞાન—એ ત્રણ ભાવ [વ્યવહારેણ] વ્યવહારથી [ઉપદિશ્યતે] કહેવામાં આવે છે; નિશ્ચયથી [જ્ઞાનં અપિ ન] જ્ઞાન પણ નથી, [ચરિત્રં ન] ચારિત્ર પણ નથી અને [દર્શનં ન] દર્શન પણ નથી; જ્ઞાની તો એક [જ્ઞાયકઃ શુદ્ધઃ] શુદ્ધ જ્ઞાયક જ છે. (7)

અહીં કોઈ કહે કે પર્યાય પણ દ્રવ્યના જ ભેદ છે, અવસ્તુ તો નથી; તો તેને વ્યવહાર કેમ કહી શકાય? તેનું સમાધાન:—એ તો ખરું છે પણ અહીં દ્રવ્યદેષ્ટિથી અભેદને પ્રધાન કરી ઉપદેશ છે. અભેદદેષ્ટિમાં ભેદને ગૌણ કહેવાથી જ અભેદ સારી રીતે માલૂમ પડી શકે છે. તેથી ભેદને ગૌણ કરીને તેને વ્યવહાર કહ્યો છે. અહીં એવો અભિપ્રાય છે કે ભેદદેષ્ટિમાં નિર્વિકલ્પ દશા નથી થતી અને સરાગીને વિકલ્પ રહ્યા કરે છે; માટે જ્યાં સુધી રાગાદિક મટે નહિ ત્યાં સુધી ભેદને ગૌણ કરી અભેદરૂપ નિર્વિકલ્પ અનુભવ કરાવવામાં આવ્યો છે. વીતરાગ થયા બાદ ભેદાભેદરૂપ વસ્તુનો જ્ઞાતા થઈ જાય છે ત્યાં નયનું આલંબન જ રહેતું નથી. (7) ભાવાર્થ

અહીં આચાર્ય ભગવંતે ભેદને વ્યવહારરૂપે જણાવેલ છે. તેથી અહીં અભેદ તે નિશ્ચય અને ભેદ તે વ્યવહાર-એમ સમજવું. અનુભવમાં કોઈ ભેદ હોતો નથી તેથી કહ્યું કે જ્ઞાની તો એક શુદ્ધ જ્ઞાયક જ છે. બીજું, આ શાસ્ત્રનું એકાંતે અર્થઘટન કરીને અનેક લોકો તેને શસ્ત્રરૂપે બનાવી દે છે. લોકો નિશ્ચયનયને શબ્દોમાં ગ્રહણ કરે છે. પરંતુ અભિપ્રાય બદલાતો નથી. તેથી જ્ઞાન થતું નથી.

ગાથાર્થ :—[યથા] જેમ [અનાર્યઃ] અનાર્ય (મ્લેચ્છ) જનને [અનાર્યભાષાં વિના તુ] અનાર્યભાષા વિના [ગ્રાહયિતુમ્] કાંઈ પણ વસ્તુનું સ્વરૂપ ગ્રહણ કરાવવા [ન અપિ શક્યઃ] કોઈ સમર્થ નથી [તથા] તેમ [વ્યવહારેણ વિના] વ્યવહાર વિના [પરમાર્થોપદેશનમ્] પરમાર્થનો ઉપદેશ કરવા [અશક્યમ્] કોઈ સમર્થ નથી. (8)

ભાવાર્થ :—લોકો શુદ્ધનયને જાણતા નથી કારણ કે શુદ્ધનયનો વિષય અભેદ એકરૂપ વસ્તુ છે; તેઓ અશુદ્ધનયને જ જાણે છે કેમ કે તેનો વિષય ભેદરૂપ અનેકપ્રકાર છે; તેથી તેઓ વ્યવહાર દ્વારા જ પરમાર્થને સમજી શકે છે. આ કારણે વ્યવહારનયને પરમાર્થનો કહેનાર જાણી તેનો ઉપદેશ કરવામાં આવે છે. અહીં એમ ન સમજવું કે વ્યવહારનું આલંબન કરાવે છે પણ અહીં તો વ્યવહારનું આલંબન છોડાવી પરમાર્થ પહોંચાડે છે એમ સમજવું.

હવે, એ પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય છે કે વ્યવહારનય પરમાર્થનો પ્રતિપાદક કેવી રીતે છે ? તેના ઉત્તરરૂપ ગાથાસૂત્ર કહે છે :— (8)

અહીં આચાર્ય ભગવંત જણાવે છે કે અજ્ઞાની જનો શુદ્ધનયને જાણતા નથી. છતાં જો કોઈ ઉપદેશક તેઓને શુદ્ધનયનો ઉપદેશ આપે અને તેઓને કહે કે તમો શુદ્ધ જ છો -એમ માની લો કે જેનાથી સમ્યગ્દર્શન થઈ જશે. કે જે વર્તમાન કાળની ભયાનક વિડંબના છે. તેઓને ત્રિકાળશુદ્ધસ્વરૂપનો અનુભવ ન હોવાથી તેઓ નવાભાસના કારણે પોતાને પર્યાયમાં જ શુદ્ધ માનવા લાગે છે કે જે ભયંકર મોટી ભૂલ છે. જ્યારે અત્ર આચાર્ય ભગવંત તેઓને શુદ્ધનયનો અનુભવ ન હોવાથી વ્યવહાર દ્વારા ઉપદેશ આપવા કહે છે કે જેથી એ અજ્ઞાનીમાં જો વૈરાગ્યાદિ અન્ય યોગ્યતાઓ વિદ્યમાન હોય તો તે અજ્ઞાની પણ શુદ્ધાત્માનો અનુભવ કરીને જ્ઞાની બની શકે. ઉપદેશની સાચી રીત આવી છે. પરંતુ જેઓ આ સાચી રીત જાણતા નથી તેઓ અજાણતાં જ અનેક જીવોના અકલ્યાણમાં નિમિત્ત બને છે. તેવા ઉપદેશકોને પણ નિશ્ચયનયનો પક્ષ હોય છે કે જે આવી માન્યતાથી સિદ્ધ થાય છે. તેવા ઉપદેશકોમાંના કેટલાક તો પોતાને જ્ઞાની પણ માનતા હોય છે કારણ કે તેઓને જેમણે નિશ્ચયનો ઉપદેશ આપેલ છે તેમની પણ આવી જ સ્થિતિ હોય છે. અને તેવા ગુરુઓ આવા ઉપદેશકોને 'જ્ઞાની'ની પદવી (degree) આપી દે છે. આ જ રીતે પરંપરાથી આ ગેરસમજણ ફેલાઈ રહી છે.

ભાવાર્થ :—જે શ્રુતથી અભેદરૂપ જ્ઞાયકમાત્ર શુદ્ધ આત્માને જાણે છે તે શ્રુતકેવળી છે એ તો પરમાર્થ (નિશ્ચય કથન) છે. વળી જે સર્વ શ્રુતજ્ઞાનને જાણે છે તેણે પણ જ્ઞાનને જાણવાથી આત્માને જ જાણ્યો કારણ કે જ્ઞાન છે તે આત્મા જ છે; તેથી જ્ઞાન-જ્ઞાનીનો ભેદ કહેનારો જે વ્યવહાર તેણે પણ પરમાર્થ જ કહ્યો. અન્ય કાંઈ ન કહ્યું. વળી પરમાર્થનો વિષય તો કથંચિત્ વચનગોચર પણ નથી તેથી વ્યવહારનય જ આત્માને પ્રગટપણે કહે છે એમ જાણવું. (9-10)

અર્થાત્ નિશ્ચય અનુભવગોચર છે, તેને વચનમાં જણાવવો એ પણ વ્યવહાર છે. પરંતુ વર્તમાનમાં અનેક ઉપદેશકો તો શબ્દોમાં નિશ્ચયનયને વર્ણવીને અને તેવા જ પોતાને માનીને અને તેવું જ અન્યોને માનવાનું કહીને સંતોષ લે છે. તેવા નિશ્ચયનયના પક્ષપાતિ લોકોને નિશ્ચયાભાસી કહેવાય છે. જેને કોઈ પણ નયનો પક્ષપાત હશે તેમને અનુભૂતિ થતી નથી. તેમને ખરેખર એ જણાવવાની જરૂર છે કે આ નિશ્ચયને અનુભવવાનો છે. તેના માટે આત્માની વૈરાગ્યાદિ યોગ્યતાઓ જરૂરી છે. તેથી પ્રથમ તેના માટે પુરુષાર્થ કરવો જોઈએ. માત્ર પોતાને નિશ્ચયસમાન માની લેવાથી કામ નહીં થાય. તેનાથી નિશ્ચયાભાસ જરૂર થશે કારણ કે સાચા નિશ્ચયનો જન્મ જ આત્માનુભૂતિથી થાય છે.

ગાથાર્થ :—[વ્યવહાર:] વ્યવહારનય [અભૂતાર્થ:] અભૂતાર્થ છે [તુ] અને [શુદ્ધનય:] શુદ્ધનય [ભૂતાર્થ:] ભૂતાર્થ છે એમ [દર્શિત:] ઋષીશ્વરોએ દર્શાવ્યું છે; [જીવ:] જે જીવ [ભૂતાર્થ] ભૂતાર્થનો [આશ્રિત:] આશ્રય કરે છે તે જીવ [ખલુ] નિશ્ચયથી [સમ્યગ્દષ્ટિ:] સમ્યગ્દષ્ટિ [ભવતિ] છે. (11)

ટીકા :—વ્યવહારનય બધોય અભૂતાર્થ હોવાથી અવિદ્યમાન, અસત્ય, અભૂત અર્થને પ્રગટ કરે છે; શુદ્ધનય એક જ ભૂતાર્થ હોવાથી વિદ્યમાન, સત્ય, ભૂત અર્થને પ્રગટ કરે છે. આ વાત દેષ્ટાંતથી બતાવીએ છીએ:—જેમ પ્રબળ કાદવના મળવાથી જેનો સહજ એક નિર્મળભાવ તિરોભૂત (આચ્છાદિત) થઈ ગયો છે એવા જળનો અનુભવ કરનાર પુરુષો—જળ અને કાદવનો વિવેક નહિ કરનારા ઘણા તો, તેને (જળને) મલિન જ અનુભવે છે; પણ કેટલાક પોતાના હાથથી નાખેલા કતકફળ(નિર્મળી ઔષધિ)ના પડવામાત્રથી ઊપજેલા જળ-કાદવના વિવેકપણથી, પોતાના પુરુષાર્થ દ્વારા આવિર્ભૂત કરવામાં આવેલા સહજ એક નિર્મળભાવપણાને લીધે, તેને (જળને) નિર્મળ જ અનુભવે છે; એવી રીતે પ્રબળ કર્મના મળવાથી જેનો સહજ એક જ્ઞાયકભાવ તિરોભૂત થઈ ગયો છે એવા આત્માનો અનુભવ કરનાર પુરુષો—આત્મા અને કર્મનો વિવેક નહિ કરનારા, વ્યવહારથી વિમોહિત હૃદયવાળાઓ તો, તેને (આત્માને) જેમાં ભાવોનું વિશ્વરૂપપણું (અનેકરૂપપણું) પ્રગટ છે એવો અનુભવે છે; પણ ભૂતાર્થદર્શીઓ (શુદ્ધનયને દેખનારાઓ) પોતાની બુદ્ધિથી નાખેલા શુદ્ધનય અનુસાર બોધ થવામાત્રથી ઊપજેલા આત્મ-કર્મના વિવેકપણથી, પોતાના પુરુષાર્થ દ્વારા(11)

અહીંયા આચાર્ય ભગવંતે જ્ઞાની અને અજ્ઞાની વચ્ચેનો ફરક જણાવેલ છે. અનેક અજ્ઞાનીઓ જ્ઞાનીની ભાષા બોલીને જ સંતોષ લઈ લે છે. તેઓને વિમોહિત હૃદયવાળા જણાવેલ છે. તેથી સમજવાનું એ છે કે નિશ્ચયને અનુભવવાનો છે, અનુભવ વગર જ્ઞાનીની ભાષા જાણીને અને તેવું બોલીને અથવા માનીને પોતાને છેતરવાના નથી કે જે આપણે અનાદિથી અનેક વાર કરેલ છે.

આવિર્ભૂત કરવામાં આવેલા સહજ એક જ્ઞાયકભાવપણાને લીધે તેને (આત્માને) જેમાં એક જ્ઞાયકભાવ પ્રકાશમાન છે એવો અનુભવે છે. અહીં, શુદ્ધનય કતકફળના સ્થાને છે તેથી જેઓ શુદ્ધનયનો આશ્રય કરે છે તેઓ જ સમ્યક્ અવલોકન કરતા (હોવાથી) સમ્યગ્દેષ્ટિ છે પણ બીજા (જેઓ અશુદ્ધનયનો સર્વથા આશ્રય કરે છે તેઓ) સમ્યગ્દેષ્ટિ નથી. માટે કર્મથી ભિન્ન આત્માના દેખનારાઓએ વ્યવહારનય અનુસરવા યોગ્ય નથી. (11)

જેઓ જ્ઞાની નથી એટલે કે શુદ્ધાત્માના અનુભવી નથી તેઓ નિયમથી પર્યાયદૃષ્ટિ છે એટલે કે અજ્ઞાની છે. છતાં જો આવા જીવો પોતાને શુદ્ધનયથી શુદ્ધ સમજતા હોય તો તેઓ અજ્ઞાની હોવાથી નયાભાસને કારણે પોતાને વર્તમાન પર્યાયમાં જ શુદ્ધ માનતા હોય છે કે જે તેઓના મોક્ષમાર્ગના પ્રવેશમાં બહુ જ મોટી અડચણરૂપ બને છે. સાચા શુદ્ધનયનો જન્મ જ અનુભૂતિથી થાય છે, તેથી જ આગળ આચાર્ય ભગવંત જણાવશે કે શુદ્ધનય એટલે શુદ્ધાત્માની અનુભૂતિ. શુદ્ધનયને શબ્દરૂપે ન સમજવો.

તેથી ઉપકારી શ્રી ગુરુએ શુદ્ધનયના શ્રદ્ધાનું ફળ મોક્ષ જાણીને એનો ઉપદેશ પ્રધાનતાથી (મુખ્યતાથી) દીધો છે કે—“શુદ્ધનય ભૂતાર્થ છે, સત્યાર્થ છે; એનો આશ્રય કરવાથી સમ્યગ્દેષ્ટિ થઈ શકાય છે; એને જાણ્યા વિના જ્યાં સુધી જીવ વ્યવહારમાં મગ્ન છે ત્યાં સુધી આત્માનાં જ્ઞાનશ્રદ્ધાનરૂપ નિશ્ચય સમ્યક્ત્વ થઈ શકતું નથી.” એમ આશય જાણવો. (11) ભાવાર્થ

અમારું પુસ્તક ‘સમ્યગ્દર્શનની રીત’ વાંચીને અનેક લોકો અમારી પાસે ફરિયાદ લઈને આવે છે કે આપે સમ્યગ્દર્શનની બહુ સરળ રીત બતાવીને લોકો ઉપર ઉપકાર જરૂર કર્યો છે. પરંતુ તે કરવાથી અમને સ્વાત્માનુભૂતિ તો થતી નથી. તેઓને અમે જણાવીએ છીએ કે આત્માની વૈરાગ્યાદિ યોગ્યતાઓ વગર નિશ્ચયનયને માત્ર શબ્દોમાં ગ્રહણ કરવાથી સ્વાત્માનુભૂતિ થવી શક્ય જ નથી. તે કારણથી જ અમે તેમાં ચોવીસમાં પ્રકરણમાં સમ્યગ્દર્શન માટેની યોગ્યતાઓ બહુ વિસ્તારથી સમજાવેલ છે. તે યોગ્યતાઓનો અભ્યાસ વારંવાર કરવા જેવો છે કે જેથી આત્માની વૈરાગ્યાદિ યોગ્યતાઓ પ્રાપ્ત થશે અને પછીથી તે ‘સમ્યગ્દર્શનની રીત’માં જણાવેલ સમ્યગ્દર્શનની રીત કારગર નિવડશે. આત્માની વૈરાગ્યાદિ યોગ્યતાઓ વગર નિશ્ચયનયને માત્ર માની લેવાથી તમારું કામ થવું શક્ય જ નથી. બીજું, અનેક જીવો અનાદિથી ભેદરૂપ વ્યવહારમાં જ મગ્ન રહ્યા છે. પોતાના ગુણોના વર્ણનમાં અથવા શક્તિઓના વર્ણનમાં અથવા દ્રવ્ય-પર્યાયને ભિન્ન સમજીને પર્યાય રહિત દ્રવ્ય શોધવામાં કે જે મળે એમ જ નથી. વ્યવહારથી જે સમજ આપવામાં આવે છે તે નિશ્ચય પામવા (અનુભવવા) માટે છે. અન્યથા તે વ્યવહાર પણ નથી, પરંતુ તે વ્યવહારભાસ જ છે.

હવે, “એ વ્યવહારનય પણ કોઈ કોઈને કોઈ વખતે પ્રયોજનવાન છે, સર્વથા નિષેધ કરવાયોગ્ય નથી; તેથી તેનો ઉપદેશ છે” એમ કહે છે:—

ગાથાર્થ :—[પરમભાવદર્શિભિઃ] પરમભાવના દેખનારાઓને તો [શુદ્ધાદેશઃ] શુદ્ધ (આત્મા)નો ઉપદેશ કરનાર [શુદ્ધઃ] શુદ્ધનય [જ્ઞાતવ્યઃ] જાણવાયોગ્ય છે; [પુનઃ] વળી [યે તુ] જે જીવો [અપરમે ભાવે] અપરમભાવે [સ્થિતાઃ] સ્થિત છે તેઓ [વ્યવહારદેશિતાઃ] વ્યવહાર દ્વારા ઉપદેશ કરવાયોગ્ય છે. (12)

અહીંયા આચાર્ય ભગવંતે બહુ જ સ્પષ્ટપણે જણાવેલ છે કે જ્ઞાનીને શુદ્ધનય પ્રયોજનવાન છે. જ્યારે અજ્ઞાનીને માટે તે પ્રયોજનવાન નથી. અજ્ઞાનીને માટે તે જે સ્તરે (level) હોય તે સ્તરેથી નિશ્ચયરૂપ શુદ્ધાત્માના અનુભવ માટે આવશ્યક એવો વ્યવહારનયનો ઉપદેશ પ્રયોજનવાન છે. વર્તમાનમાં અનેક લોકો સામેનું પાત્ર જોયા વગર દરેકને શુદ્ધ નિશ્ચયનયનો જ ઉપદેશ આપે છે. નિશ્ચયનો જ ઉપદેશ આપવા જેવો છે -એમ તેઓ માને છે. તેનાથી અનેક લોકો નિશ્ચયાભાસરૂપે પરિણમે છે કે જે તેવા જીવો માટે અનંત દુઃખોના આરક્ષણ સમાન છે. આ વર્તમાન કાળની ભયાનક વિડંબના છે. તેથી જ કરૂણાભાવે આ લખાયું છે. અનેક ઉપદેશકો તો વ્યવહારને માત્ર ઉપચારરૂપ (નિરર્થક-જૂઠો) માનીને માત્ર નિશ્ચયનયના ઉપદેશના જ પક્ષપાતી હોય છે. તેથી તેઓને નિશ્ચયનો એકાંત પક્ષ છે - તેમ સાબિત થાય છે. તેઓ પોતે પણ નિશ્ચયાભાસી જ છે - તે પણ સાબિત થાય છે.

ટીકા :—જે પુરુષો છેલ્લા પાકથી ઊતરેલા શુદ્ધ સુવર્ણ સમાન (વસ્તુના) ઉત્કૃષ્ટ ભાવને અનુભવે છે તેમને પ્રથમ, દ્વિતીય આદિ અનેક પાકોની પરંપરાથી પચ્ચમાન (પકાવવામાં આવતા) અશુદ્ધ સુવર્ણ સમાન જે અનુત્કૃષ્ટ (મધ્યમ) ભાવ તેનો અનુભવ નથી હોતો; તેથી, શુદ્ધદ્રવ્યને કહેનાર હોવાથી જેણે અચલિત અખંડ એકસ્વભાવરૂપ એક ભાવ પ્રગટ કર્યો છે એવો શુદ્ધનય જ, સૌથી ઉપરની એક પ્રતિવર્ણિકા (સુવર્ણના વર્ણ) સમાન હોવાથી, જાણેલો પ્રયોજનવાન છે. પરંતુ જે પુરુષો પ્રથમ, દ્વિતીય આદિ અનેક પાકોની પરંપરાથી પચ્ચમાન અશુદ્ધ સુવર્ણ સમાન જે (વસ્તુનો) અનુત્કૃષ્ટ (મધ્યમ) ભાવ તેને અનુભવે છે તેમને છેલ્લા પાકથી ઊતરેલા શુદ્ધ સુવર્ણ સમાન ઉત્કૃષ્ટ ભાવનો અનુભવ નથી હોતો; તેથી, અશુદ્ધ દ્રવ્યને કહેનાર હોવાથી જેણે જુદા જુદા એક એક ભાવસ્વરૂપ અનેક ભાવો દેખાડ્યા છે એવો વ્યવહારનય, વિચિત્ર (અનેક) વર્ણમાળા સમાન હોવાથી, જાણેલો તે કાળે પ્રયોજનવાન છે. (12)

અહીંયા શુદ્ધનયને પ્રગટ કર્યો છે-એમ કહ્યું. તેનો અર્થ છે શુદ્ધાત્માનો અનુભવ કર્યો છે.

‘સમયસાર’શાસ્ત્રમાં શુદ્ધનય એટલે શુદ્ધાત્માની અનુભૂતિ સમજવી. નિશ્ચયનયને માત્ર શબ્દોમાં ગ્રહણ કરવા નથી કહ્યું. અનુભવ કરવા કહ્યું છે. બીજું, સત્યાર્થ અને અસત્યાર્થને હોવાપણારૂપે અને ન

હોવાપણારૂપે સમજવું અસત્યાર્થ એટલે જૂઠો નહીં પરંતુ અવિદ્યમાન સમજવો.

એ રીતે પોતપોતાના સમયમાં બન્ને નયો કાર્યકારી છે કારણ કે તીર્થ અને તીર્થના ફળની એવી જ વ્યવસ્થિતિ છે. (જેનાથી તરાય તે તીર્થ છે; એવો વ્યવહારધર્મ છે. પાર થવું તે વ્યવહારધર્મનું ફળ છે; અથવા પોતાના સ્વરૂપને પામવું તે તીર્થફળ છે.) બીજી જગ્યાએ પણ કહ્યું છે કે:— (12)

[અર્થ:—આચાર્ય કહે છે કે હે ભવ્ય જીવો ! જો તમે જિનમતને પ્રવર્તાવવા ચાહતા હો તો વ્યવહાર અને નિશ્ચય—એ બન્ને નયોને ન છોડો; કારણ કે વ્યવહારનય વિના તો તીર્થ-વ્યવહારમાર્ગનો નાશ થઈ જશે અને નિશ્ચયનય વિના તત્ત્વ(વસ્તુ)નો નાશ થઈ જશે.]

ભાવાર્થ :—લોકમાં સોનાના સોળ વાલ પ્રસિદ્ધ છે. પંદર-વલા સુધી તેમાં ચૂરી આદિ પરસંયોગની કાલિમા રહે છે તેથી અશુદ્ધ કહેવાય છે; અને તાપ દેતાં દેતાં છેલ્લા તાપથી ઊતરે ત્યારે સોળ-વલું શુદ્ધ સુવર્ણ કહેવાય છે. જે જીવોને સોળ-વલા સોનાનું જ્ઞાન, શ્રદ્ધાન તથા પ્રાપ્તિ થઈ તેમને પંદર-વલા સુધીનું કાંઈ પ્રયોજનવાન નથી અને જેમને સોળ-વલા શુદ્ધ સોનાની પ્રાપ્તિ નથી થઈ તેમને ત્યાં સુધી પંદર-વલા સુધીનું પણ પ્રયોજનવાન છે. એવી રીતે આ જીવ નામનો પદાર્થ છે તે પુદ્ગલના સંયોગથી અશુદ્ધ અનેકરૂપ થઈ રહ્યો છે. તેના, સર્વ પરદ્રવ્યોથી ભિન્ન, એક જ્ઞાયકપણામાત્રનું જ્ઞાન, શ્રદ્ધાન તથા આચરણરૂપ પ્રાપ્તિ—એ ત્રણે જેમને થઈ ગયાં તેમને તો પુદ્ગલસંયોગજનિત અનેકરૂપપણાને કહેનારો અશુદ્ધનય કાંઈ પ્રયોજનવાન (કોઈ મતલબનો) નથી; પણ જ્યાં સુધી શુદ્ધ ભાવની પ્રાપ્તિ નથી થઈ ત્યાં સુધી જેટલું અશુદ્ધનયનું કથન છે તેટલું યથાપદવી પ્રયોજનવાળું છે. જ્યાં સુધી યથાર્થ જ્ઞાન-શ્રદ્ધાનની પ્રાપ્તિરૂપ સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ ન થઈ હોય ત્યાં સુધી તો જેમનાથી યથાર્થ ઉપદેશ મળે છે એવાં જિનવચનોનું સાંભળવું, ધારણ કરવું તથા જિનવચનોને કહેનારા શ્રી જિન-ગુરુની ભક્તિ, જિનબિંબનાં દર્શન ઈત્યાદિ વ્યવહારમાર્ગમાં પ્રવૃત્ત થવું પ્રયોજનવાન છે; અને જેમને શ્રદ્ધાન-જ્ઞાન તો થયાં છે પણ સાક્ષાત્ પ્રાપ્તિ નથી થઈ તેમને પૂર્વકથિત કાર્ય, પરદ્રવ્યનું આલંબન(12)

અહીંયા બહુ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં આચાર્ય ભગવાન જણાવે છે કે- અજ્ઞાનીને માટે આત્માની વૈરાગ્યાદિ યોગ્યતાઓનો ઉપદેશ આવશ્યક છે કારણ કે તે વૈરાગ્યાદિ યોગ્યતાઓ વગર નિશ્ચયનયને માત્ર શબ્દોમાં ગ્રહણ કરવાથી સ્વાત્માનુભૂતિ થવી શક્ય જ નથી. તેથી અજ્ઞાનીને અભ્યાસપૂર્વક તે યોગ્યતાઓ પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપદેશ આપવો જોઈએ. કારણ કે આત્માની વૈરાગ્યાદિ યોગ્યતાઓ વગર નિશ્ચયનયને માત્ર માની લેવાથી સમ્યગ્દર્શન થવું શક્ય જ નથી. અનેક ઉપદેશકો અજ્ઞાનીને પણ નિશ્ચયનયનો જ ઉપદેશ આપતા જણાય છે કે જે ભૂલભરેલું છે. તે જ અહીંયા સાબિત થાય છે. તેથી તેવા ઉપદેશકો સાચી રીત સમજીને તેને અનુરૂપ ઉપદેશ આપશે તો તેમનું પોતાનું અને અન્ય અનેક સાધકોનું અવશ્ય કલ્યાણ થઈ શકે છે. તેને માટે 'નિશ્ચય-વ્યવહારની યથાર્થ સંધિ' એ વિષય ઉપર અમે

એક લેખ પણ લખેલ છે. તે વાંચીને સમજવો અતિ આવશ્યક છે.

છોડવારૂપ અણુવ્રત-મહાવ્રતનું ગ્રહણ, સમિતિ, ગુપ્તિ, પંચ પરમેષ્ઠીના ધ્યાનરૂપ પ્રવર્તન, એ પ્રમાણે પ્રવર્તનારાઓની સંગતિ કરવી અને વિશેષ જાણવા માટે શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરવો ઈત્યાદિ વ્યવહારમાર્ગમાં પોતે પ્રવર્તવું અને બીજાને પ્રવર્તાવવું—એવો વ્યવહારનયનો ઉપદેશ અંગીકાર કરવો પ્રયોજનવાન છે.* વ્યવહારનયને કથંચિત્ અસત્યાર્થ કહેવામાં આવ્યો છે; પણ જો કોઈ તેને સર્વ અસત્યાર્થ જાણી છોડી દે તો શુભોપયોગરૂપ વ્યવહાર છોડે અને શુદ્ધોપયોગની સાક્ષાત્ પ્રાપ્તિ તો થઈ નથી, તેથી ઊલટો અશુભોપયોગમાં જ આવી, બ્રહ્મ થઈ, ગમે તેમ સ્વેચ્છારૂપ પ્રવર્તે તો નરકાદિ ગતિ તથા પરંપરા નિગોદને પ્રાપ્ત થઈ સંસારમાં જ ભ્રમણ કરે. માટે શુદ્ધનયનો વિષય જે સાક્ષાત્ શુદ્ધ આત્મા તેની પ્રાપ્તિ જ્યાં સુધી ન થાય ત્યાં સુધી વ્યવહાર પણ પ્રયોજનવાન છે—એવો સ્યાદ્વાદમતમાં શ્રી ગુરુઓનો ઉપદેશ છે.(12)

નિશ્ચયથી આત્માના સ્વરૂપનું જે વર્ણન છે તેને અત્યારે પણ પ્રગટ (અનુભવ) કરી શકાય છે. પરંતુ વર્તમાન દશામાં (પર્યાયમાં) જ હું એવો છું-એમ માનવું ઉચિત નથી. પરંતુ અનેક લોકો આ વાત ન સમજતા હોઈને નયાભાસથી અને પોતે અજ્ઞાની હોવાથી નિયમથી પર્યાયદૃષ્ટિ હોવાથી પોતાને વર્તમાન દશામાં (પર્યાયમાં) જ એવા માની લે છે. અને એવો જ ઉપદેશ પણ કરે છે. તેથી એ સમજવું આવશ્યક છે કે અજ્ઞાનીને માટે નિશ્ચય સ્વરૂપ પ્રગટ નથી. પરંતુ તેને તે સ્વરૂપ પ્રગટ (અનુભવ) કરવાનો ઉપદેશ આપવા જેવો છે. આ સમજણ વગરનાએ પોતાને અનંત સંસાર સમજવો.

એ અર્થનું કલશરૂપ કાવ્ય ટીકાકાર કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[ઉભય-નય-વિરોધ-ધ્વંસિનિ] નિશ્ચય અને વ્યવહાર—એ બે નયોને વિષયના ભેદથી પરસ્પર વિરોધ છે; એ વિરોધને નાશ કરનારું [સ્યાત્-પદ-અઢ્કે] ‘સ્યાત્’પદથી ચિહ્નિત [જિનવચસિ] જે જિન ભગવાનનું વચન (વાણી) તેમાં [યે રમન્તે] જે પુરુષો રમે છે (-પ્રચુર પ્રીતિ સહિત અભ્યાસ કરે છે) [તે] તે પુરુષો [સ્વયં] પોતાની મેળે (અન્ય કારણ વિના) [વાન્તમોહાઃ] મિથ્યાત્વકર્મના ઉદયનું વમન કરીને [ઉચ્ચૈઃ પરં જ્યોતિઃ સમયસારં] આ અતિશયરૂપ પરમજ્યોતિ પ્રકાશમાન શુદ્ધ આત્માને [સપદિ] તુરત [ઈક્ષન્તે એવ] દેખે જ છે. કેવો છે સમયસારરૂપ શુદ્ધ આત્મા? [અનવમ્] નવીન ઉત્પન્ન થયો નથી, પહેલાં કર્મથી આરંભાદિત હતો તે પ્રગટ વ્યક્તિરૂપ થઈ ગયો છે. વળી કેવો છે? [અનય-પક્ષ-અક્ષુણ્ણમ્] સર્વથા એકાંતરૂપ કુનયના પક્ષથી ખંડિત થતો નથી, નિર્બાધ છે. (4)

શ્લોકાર્થ :—[વ્યવહરણ-નયઃ] જે વ્યવહારનય છે તે [યદ્યપિ] જોકે [ઇહ પ્રાક્-પદવ્યાં] આ પહેલી પદવીમાં [જ્યાં સુધી શુદ્ધ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ ન થઈ હોય ત્યાં સુધી] [નિહિત-પદાનાં] જેમણે પોતાનો પગ માંડેલો છે એવા પુરુષોને, [હન્ત] અરેરે! [હસ્તાવલમ્બઃ સ્યાત્] હસ્તાવલંબ તુલ્ય કહ્યો છે, [તદ્-અપિ] તોપણ [ચિત્-ચમત્કાર-માત્રં પર-વિરહિતં પરમં અર્થ અન્તઃ પશ્યતાં] જે પુરુષો ચૈતન્ય-ચમત્કાર-માત્ર, પરદ્રવ્યભાવોથી રહિત [શુદ્ધનયના વિષયભૂત] પરમ ‘અર્થ’ને

અંતરંગમાં અવલોકે છે, તેની શ્રદ્ધા કરે છે તથા તદ્દરૂપ લીન થઈ ચારિત્રભાવને પ્રાપ્ત થાય છે તેમને [एषः] એ [व्यवहारनय [किञ्चित् न] કાંઈ પણ પ્રયોજનવાન નથી. (5)

શ્લોકાર્થ :—[अतः] ત્યાર બાદ [शुद्धनय-आयत्तं] શુદ્ધનયને આધીન [प्रत्यग्ज्योतिः] જે ભિન્ન [आत्मज्योति] છે [तत्] તે [चकास्ति] પ્રગટ થાય છે [यद्] કે જે [नव-तत्त्व-गतत्वे अपि] નવતત્ત્વમાં પ્રાપ્ત થવા છતાં [एकत्वं] પોતાના એકપણાને [न मुञ्चति] છોડતી નથી. (7)

અહીંયા સ્પષ્ટપણે “પ્રગટ થાય છે”-તેમ જણાવેલ છે. તેથી તેને પ્રગટ માનવાનો ઉપદેશ અત્યંત ભૂલભરેલો જ કહેવાય છે. ભૂતાર્થનયથી જાણેલ એટલે અનુભવપૂર્વક જાણેલ - એમ સમજવું. ભૂતાર્થનયથી જાણેલ એટલે નિશ્ચયનય દર્શાવતા માત્ર શબ્દોમાં જાણેલ ન સમજવું. કારણ કે માત્ર શબ્દોમાં તો આપણે અનેક વાર જાણેલ છે. જ્યારે આપણે નવ પૂર્વનો અભ્યાસ કર્યો હશે ત્યારે તો નિશ્ચયનયને શબ્દોમાં અત્યારે છે તેના કરતા પણ વિશેષ જાણેલ હશે. છતાં જો આપણું કામ ત્યારે ન થયું તો હવે આ નિશ્ચયનયને શબ્દોરૂપે જાણીને પોતાને તે રૂપે માની લેવાથી કામ કઈ રીતે થશે? આ સમજણ ન હોવાથી જ અનેક નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકોને નિશ્ચયનયનો જ પક્ષ છે, તેનાથી જ આત્મજ્ઞાન થશે એમ તેઓ માને છે અને તેવો જ પ્રચાર પણ કરે છે. તે શબ્દોરૂપે લાડવાના ભોજન સમાન છે. જો કોઈ ભુખ્યો માણસ શબ્દરૂપે એટલે કે માત્ર શબ્દોમાં વ્યક્ત થતાં લાડવાના ભોજનથી તૃપ્ત થઈ શકશે? નહીં થઈ શકે. તેવી જ રીતે માત્ર શબ્દરૂપ નિશ્ચયનયથી આત્મકલ્યાણ નહીં થઈ શકે. આ વાત નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકોએ ખાસ સમજવાની જરૂર છે. કારણ કે તેઓ ધર્મના નામે તેમના જેવા અનેક નિશ્ચયાભાસીઓ પેદા કરી રહ્યા છે. અનેક લોકો એમ પણ કહે છે કે નિશ્ચયનયને જાણી લેવાથી સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ આસાન બની જશે. તેઓને પણ અમે ઉપર ઉત્તર આપેલ જ છે.

ગાથાર્થ :—[भूतार्थेन अभिगताः] [भूतार्थ नयथी] જાણેલ [जीवाजीवौ] જીવ, અજીવ [च] વળી [पुण्यपापं] પુણ્ય, પાપ [च] તથા [आस्रवसंवरनिर्जराः] આસ્રવ, સંવર, નિર્જરા, [बन्धः] બંધ [च] અને [मोक्षः] મોક્ષ [सम्यक्त्वम्]—એ નવ તત્ત્વ સમ્યક્ત્વ છે. (13)

ટીકા :—આ જીવાદિ નવતત્ત્વો [भूतार्थनयथी] જાણ્યે સમ્યગ્દર્શન જ છે (—એ નિયમ કહ્યો); કારણ કે તીર્થની (વ્યવહારધર્મની) પ્રવૃત્તિ અર્થે અભૂતાર્થ(વ્યવહાર)નયથી કહેવામાં આવે છે એવાં આ નવ તત્ત્વો—જેમનાં લક્ષણ જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ, આસ્રવ, સંવર, નિર્જરા, બંધ અને મોક્ષ છે—તેમનામાં એકપણું પ્રગટ કરનાર ભૂતાર્થનયથી એકપણું પ્રાપ્ત કરી, શુદ્ધનયપણે સ્થપાયેલા [आत्मानી अनुभूति—के] જેનું લક્ષણ આત્માપ્યાતિ છે—તેની પ્રાપ્તિ હોય છે. (શુદ્ધનયથી નવતત્ત્વને જાણવાથી આત્માની અનુભૂતિ થાય છે તે હેતુથી આ નિયમ કહ્યો.) ત્યાં, વિકારી થવા યોગ્ય અને વિકાર કરનાર—એ બન્ને પુણ્ય છે, તેમ જ

એ બન્ને પાપ છે, આસ્રવ થવા યોગ્ય અને આસ્રવ કરનાર—એ બન્ને આસ્રવ છે, સંવરરૂપ થવા યોગ્ય (સંવાર્ય) અને સંવર કરનાર (સંવારક)—એ બન્ને સંવર છે, નિર્જરવા યોગ્ય અને નિર્જરા કરનાર—એ બન્ને નિર્જરા છે, બંધાવા યોગ્ય અને બંધન કરનાર—એ બન્ને બંધ છે અને મોક્ષ થવા યોગ્ય અને મોક્ષ કરનાર—એ બન્ને મોક્ષ છે; કારણ કે એકને જ પોતાની મેળે પુણ્ય, પાપ, આસ્રવ, સંવર, નિર્જરા, બંધ, મોક્ષની ઉપપત્તિ (સિદ્ધિ) બનતી નથી. તે બન્ને જીવ અને અજીવ છે (અર્થાત્ તે બબ્બેમાં એક જીવ છે ને બીજું અજીવ છે). (13)

નવતત્ત્વોને ભૂતાર્થનયથી જાણ્યે સમ્યગ્દર્શન છે. ભૂતાર્થનય=શુદ્ધનય, મોક્ષમાર્ગ અનુભવનો છે. એટલે કે નવતત્ત્વોમાં છુપાયેલ શુદ્ધાત્માની અનુભૂતિથી સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ થાય છે. બીજું, અહીંયા નિમિત્ત-નેમિત્તિક સંબંધ પણ જણાવેલ છે. તેને ન માનવો તે ભૂલભરેલું જ કહેવાશે.

બાહ્ય (સ્થૂલ) દૈષ્ટિથી જોઈએ તો:—જીવ-પુદ્ગલના અનાદિ બંધપર્યાયની સમીપ જઈને એકપણે અનુભવ કરતાં આ નવ તત્ત્વો ભૂતાર્થ છે, સત્યાર્થ છે, અને એક જીવદ્રવ્યના સ્વભાવની સમીપ જઈને અનુભવ કરતાં તેઓ અભૂતાર્થ છે, અસત્યાર્થ છે; (જીવના એકાકાર સ્વરૂપમાં તેઓ નથી;) તેથી આ નવ તત્ત્વોમાં ભૂતાર્થનયથી એક જીવ જ પ્રકાશમાન છે. એવી રીતે અંતર્દૈષ્ટિથી જોઈએ તો:—જ્ઞાયક ભાવ જીવ છે અને જીવના વિકારનો હેતુ અજીવ છે; વળી પુણ્ય, પાપ, આસ્રવ, સંવર, નિર્જરા, બંધ અને મોક્ષ—એ જેમનાં લક્ષણ છે એવા તો કેવળ જીવના વિકારો છે અને પુણ્ય, પાપ, આસ્રવ, સંવર, નિર્જરા, બંધ અને મોક્ષ—એ વિકારહેતુઓ કેવળ અજીવ છે. આવાં આ નવ તત્ત્વો, જીવદ્રવ્યના સ્વભાવને છોડીને, પોતે અને પર જેમનાં કારણ છે એવા એક દ્રવ્યના પર્યાયોપણે અનુભવ કરવામાં આવતાં ભૂતાર્થ છે અને સર્વ કાળે અસ્ખલિત એક જીવદ્રવ્યના સ્વભાવની સમીપ જઈને અનુભવ કરવામાં આવતાં તેઓ અભૂતાર્થ છે, અસત્યાર્થ છે. તેથી આ નવે તત્ત્વોમાં ભૂતાર્થનયથી એક જીવ જ પ્રકાશમાન છે. એમ તે, એકપણે પ્રકાશતો, શુદ્ધનયપણે અનુભવાય છે. અને જે આ અનુભૂતિ તે આત્મખ્યાતિ (આત્માની ઓળખાણ) જ છે, ને આત્મખ્યાતિ તે સમ્યગ્દર્શન જ છે. આ રીતે આ સર્વ કથન નિર્દોષ છે—બાધા રહિત છે. (13)

ભૂતાર્થનય એટલે કે શુદ્ધનયને અનુભવવાનું કહ્યું છે. માત્ર માનવાનું નથી કહ્યું. જો અજ્ઞાની તેને અનુભવવગર શબ્દરૂપે માની લે છે તો તે નિયમથી પર્યાયદૃષ્ટિ હોવાથી પોતાને વર્તમાન પર્યાયમાં જ તેવો માનવા લાગે છે કે જે મહા મિથ્યાત્વ છે. તેથી માની લેવાની બદલે તેને માટે વૈરાગ્યાદિ યોગ્યતાઓ પ્રાપ્ત કરીને તેનો અનુભવ કરવાનો પુરુષાર્થ કરવાનો છે. તેથી ઉપદેશ વૈરાગ્યાદિ યોગ્યતાપૂર્વક આત્માની અનુભૂતિ કરવાનો જ આપવા જેવો છે માની લેવાનો નહીં કે જે આત્મઘાતક જ છે. નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકો જાણે-અજાણ્યે પોતાનું અને બીજા અનેકોનું અનંતકાળનું અહિત કરે છે.

અહીં, એ અર્થનું કલશરૂપ કાવ્ય કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[इति] आ रीते [चिरम् नव-तत्त्व-च्छन्नम् इदम् आत्मज्योतिः] नव तत्त्वोमां धृषा
काण्ठी धृषायेली आ आत्मज्योतिने, [वर्णमाला-कलापे निमग्नं कनकम् इव] જેમ વર્ણોના સમૂહમાં
ધૃષાયેલા એકાકાર સુવર્ણને બહાર કાઢે તેમ, [उन्नीयमानं] શુદ્ધનયથી બહાર કાઢી પ્રગટ કરવામાં
આવી છે. [अथ] માટે હવે હે ભવ્ય જીવો! [सततविविक्तं] હંમેશાં આને અન્ય દ્રવ્યોથી તથા
તેમનાથી થતા નૈમિત્તિક ભાવોથી ભિન્ન, [एकरूपं] એકરૂપ [दृश्यताम्] દેખો. [प्रतिपदम् उद्योतमानम्]
આ (જ્યોતિ), પદે પદે અર્થાત્ પર્યાયે પર્યાયે એકરૂપ ચિત્યમત્કારમાત્ર ઉદ્યોતમાન છે. (8)

ભાવાર્થ :—આ આત્મા સર્વ અવસ્થાઓમાં વિધવિધ રૂપે દેખાતો હતો તેને શુદ્ધનયે
એક ચૈતન્ય-ચમત્કારમાત્ર દેખાડ્યો છે; તેથી હવે સદા એકાકાર જ અનુભવ કરો, પર્યાયબુદ્ધિને
એકાંત ન રાખો—એમ શ્રી ગુરુઓનો ઉપદેશ છે. ૮.

ટીકા :—હવે, જેમ નવ તત્ત્વોમાં એક જીવને જ જાણવો ભૂતાર્થ કહ્યો તેમ, એકપણે

જ્યાં જ્યાં શુદ્ધનયનો ઉપદેશ છે, ત્યાં ત્યાં તેને અનુભવ કરવા જણાવ્યું છે. માત્ર માની લેવા નથી કહ્યું.

પ્રકાશમાન આત્માના અધિગમના ઉપાયો જે પ્રમાણ, નય, નિક્ષેપ છે તેઓ પણ નિશ્ચયથી
અભૂતાર્થ છે, તેમાં પણ આત્મા એક જ ભૂતાર્થ છે (કારણ કે જ્ઞેય અને વચનના ભેદોથી
પ્રમાણાદિ અનેક ભેદરૂપ થાય છે). તેમાં પહેલાં, પ્રમાણ બે પ્રકારે છે—પરોક્ષ અને પ્રત્યક્ષ.
^૧ઉપાત્ત અને ^૨અનુપાત્ત પર (પદાર્થો) દ્વારા પ્રવર્તે તે પરોક્ષ છે અને કેવળ આત્માથી જ
પ્રતિનિશ્ચિતપણે પ્રવર્તે તે પ્રત્યક્ષ છે. (પ્રમાણ જ્ઞાન છે. તે જ્ઞાન પાંચ પ્રકારનું છે—મતિ, શ્રુત,
અવધિ, મન:પર્યાય ને કેવળ. તેમાં મતિ ને શ્રુત એ બે જ્ઞાન પરોક્ષ છે, અવધિ ને મન:પર્યાય
એ બે વિકલ-પ્રત્યક્ષ છે અને કેવળજ્ઞાન સકલ-પ્રત્યક્ષ છે. તેથી એ બે પ્રકારનાં પ્રમાણ છે.)
તે બંને પ્રમાણ, પ્રમાણ, પ્રમેયના ભેદને અનુભવતાં તો ભૂતાર્થ છે, સત્યાર્થ છે; અને જેમાં
સર્વ ભેદો ગૌણ થઈ ગયા છે એવા એક જીવના સ્વભાવનો અનુભવ કરતાં તેઓ અભૂતાર્થ
છે, અસત્યાર્થ છે.

નય બે પ્રકારે છે—દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક. ત્યાં દ્રવ્ય-પર્યાયસ્વરૂપ વસ્તુમાં દ્રવ્યનો
મુખ્યપણે અનુભવ કરાવે તે દ્રવ્યાર્થિક નય છે અને પર્યાયનો મુખ્યપણે અનુભવ કરાવે તે
પર્યાયાર્થિક નય છે. તે બંને નયો દ્રવ્ય અને પર્યાયનો પર્યાયથી (ભેદથી, ક્રમથી) અનુભવ કરતાં
તો ભૂતાર્થ છે, સત્યાર્થ છે; અને દ્રવ્ય તથા પર્યાય એ બંનેથી નહિ આલિંગન કરાયેલા એવા
શુદ્ધવસ્તુમાત્ર જીવના (ચૈતન્યમાત્ર) સ્વભાવનો અનુભવ કરતાં તેઓ અભૂતાર્થ છે, અસત્યાર્થ છે.

નિક્ષેપ ચાર પ્રકારે છે—નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય ને ભાવ. વસ્તુમાં જે ગુણ ન હોય તે
ગુણના નામથી (વ્યવહાર માટે) વસ્તુની સંજ્ઞા કરવી તે નામ નિક્ષેપ છે. ‘આ તે છે’ એમ
અન્ય વસ્તુમાં અન્ય વસ્તુનું પ્રતિનિધિત્વ સ્થાપવું (—પ્રતિમારૂપ સ્થાપન કરવું) તે સ્થાપના

આ 'સમયસાર'શાસ્ત્રમાં જે પણ નિશ્ચયનયનું વર્ણન છે તે અનુભવ અપેક્ષાએ છે. અર્થાત્ તે અનુભૂતિના વિષયનું વર્ણન છે. જો કોઈ તેને અનુભવ વગર જ માનવા લાગશે તો તેનું શું થશે તે ગાથા લક્ષ્મી ટીકામાં જણાવ્યું છે. તેમાં ભેંસાના ઉદાહરણથી જણાવ્યું છે કે સાધક જેનું ધ્યાન કરે તે રૂપે પોતાને માનવા લાગે. જે સાધક ભેંસાનું ધ્યાન કરતો હતો તે સાધક પોતાને ભ્રમથી ભેંસો જ માનવા લાગ્યો. તેવી જ રીતે જે અજ્ઞાની પોતાને નિશ્ચયનયના વર્ણન અનુસારનો શુદ્ધ, અકર્તા, અપરિણામી, રાગ-દ્વેષરહિતનો જીવ માને છે, તે ભ્રમથી પોતાને વર્તમાન પર્યાયમાં જ તેવો માનવા લાગે છે. કે જે નિશ્ચયાભાસ જ છે. આ સૌથી મોટો ખતરો છે આ શાસ્ત્રના અર્થઘટનનો. તેથી જ આટલું લખવું પડ્યું છે.

નિક્ષેપ છે. વર્તમાનથી અન્ય એટલે કે અતીત અથવા અનાગત પર્યાયથી વસ્તુને વર્તમાનમાં કહેવી તે દ્રવ્ય નિક્ષેપ છે. વર્તમાન પર્યાયથી વસ્તુને વર્તમાનમાં કહેવી તે ભાવ નિક્ષેપ છે. એ ચારેય નિક્ષેપોનો પોતપોતાના લક્ષણભેદથી (વિલક્ષણરૂપે—જુદા જુદા રૂપે) અનુભવ કરવામાં આવતાં તેઓ ભૂતાર્થ છે, સત્યાર્થ છે; અને ભિન્ન લક્ષણથી રહિત એક પોતાના ચૈતન્યલક્ષણરૂપ જીવસ્વભાવનો અનુભવ કરતાં એ ચારેય અભૂતાર્થ છે, અસત્યાર્થ છે. આ રીતે આ પ્રમાણ-નય-નિક્ષેપોમાં ભૂતાર્થપણે એક જીવ જ પ્રકાશમાન છે. (8)

ભાવાર્થ :—આ પ્રમાણ, નય, નિક્ષેપોનું વિસ્તારથી વ્યાખ્યાન તે વિષયના ગ્રંથોમાંથી જાણવું; તેમનાથી દ્રવ્યપર્યાયસ્વરૂપ વસ્તુની સિદ્ધિ થાય છે. તેઓ સાધક અવસ્થામાં તો સત્યાર્થ જ છે કારણ કે તે જ્ઞાનના જ વિશેષો છે. તેમના વિના વસ્તુને ગમે તેમ સાધવામાં આવે તો વિપર્યય થઈ જાય છે. અવસ્થા અનુસાર વ્યવહારના અભાવની ત્રણ રીતિ છે: પહેલી અવસ્થામાં પ્રમાણાદિથી યથાર્થ વસ્તુને જાણી જ્ઞાનશ્રદ્ધાની સિદ્ધિ કરવી; જ્ઞાન-શ્રદ્ધાન સિદ્ધ થયા પછી શ્રદ્ધાન માટે તો પ્રમાણાદિની કાંઈ જરૂર નથી. પણ હવે એ બીજી અવસ્થામાં પ્રમાણાદિના આલંબન દ્વારા વિશેષ જ્ઞાન થાય છે અને રાગ-દ્વેષ-મોહકર્મના સર્વથા અભાવરૂપ યથાખ્યાત ચારિત્ર પ્રગટે છે; તેથી કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. કેવળજ્ઞાન થયા પછી પ્રમાણાદિનું આલંબન રહેતું નથી. ત્યાર પછી ત્રીજી સાક્ષાત્ સિદ્ધ અવસ્થા છે ત્યાં પણ કાંઈ આલંબન નથી. એ રીતે સિદ્ધ અવસ્થામાં પ્રમાણ-નય-નિક્ષેપોનો અભાવ જ છે. (8)

એ અર્થનો કલશરૂપ શ્લોક કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—આચાર્ય શુદ્ધનયનો અનુભવ કરી કહે છે કે—[અસ્મિન્ સર્વદ્વષે ધામ્નિ અનુભવમ્ ઉપયાતે] આ સર્વ ભેદોને ગૌણ કરનાર જે શુદ્ધનયનો વિષયભૂત ચૈતન્ય-ચમત્કારમાત્ર તેજ:પુંજ આત્મા, તેનો અનુભવ થતાં [નયશ્રી: ન ઉદયતિ] નયોની લક્ષ્મી ઉદય પામતી નથી, [પ્રમાણં અસ્તમ્ એતિ] પ્રમાણ અસ્તને પ્રાપ્ત થાય છે [અપિ ચ] અને [નિક્ષેપચક્રમ્ ક્વચિત્ યાતિ, ન વિદ્ય:] નિક્ષેપોનો સમૂહ ક્યાં જતો રહે છે તે અમે જાણતા નથી. [કિમ્ અપરમ્ અભિદધ્મ:] આથી અધિક શું કહીએ? [દ્વૈતમ્ એવ ન ભાતિ] દ્વૈત જ પ્રતિભાસિત થતું નથી. (9)

ભાવાર્થ :—ભેદને અત્યંત ગૌણ કરીને કહ્યું છે કે—પ્રમાણ, ન્યાદિ ભેદની તો વાત જ શી? શુદ્ધ અનુભવ થતાં દ્વૈત જ ભાસતું નથી, એકાકાર ચિન્માત્ર જ દેખાય છે.

અહીં વિજ્ઞાનાદ્વૈતવાદી તથા વેદાંતી કહે છે કે—છેવટ પરમાર્થરૂપ તો અદ્વૈતનો જ અનુભવ થયો. એ જ અમારો મત છે; તમે વિશેષ શું કહ્યું? એનો ઉત્તર:—તમારા મતમાં સર્વથા અદ્વૈત માનવામાં આવે છે. જો સર્વથા અદ્વૈત માનવામાં આવે તો બાહ્ય વસ્તુનો અભાવ જ થઈ જાય, અને એવો અભાવ તો પ્રત્યક્ષ વિરુદ્ધ છે. અમારા મતમાં નયવિવક્ષા છે તે બાહ્ય વસ્તુનો લોપ કરતી નથી. જ્યારે શુદ્ધ અનુભવથી વિકલ્પ મટી જાય છે ત્યારે આત્મા પરમાનંદને પામે છે તેથી અનુભવ કરાવવા માટે “શુદ્ધ અનુભવમાં દ્વૈત ભાસતું નથી” એમ કહ્યું છે. જો બાહ્ય વસ્તુનો લોપ કરવામાં આવે તો આત્માનો પણ લોપ થઈ જાય અને શૂન્યવાદનો પ્રસંગ આવે. માટે તમે કહો છો તે પ્રમાણે વસ્તુસ્વરૂપની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી, અને વસ્તુસ્વરૂપની યથાર્થ શ્રદ્ધા વિના જે શુદ્ધ અનુભવ કરવામાં આવે તે પણ મિથ્યારૂપ છે; શૂન્યનો પ્રસંગ હોવાથી તમારો અનુભવ પણ આકાશના ફૂલનો અનુભવ છે. ૯.

જેઓ એકાંત નિશ્ચયની પ્રરૂપણા કરે છે તેઓને અહીંયા સમજાવે છે કે જે સ્તર ઉપર જે ઉપદેશ જરૂર હોય તે આપવો. કોઈ પણ જાતનો એકાંત ઉપદેશ ન આપવો. નિશ્ચયનયનો એકાંત વેદાંતી બનાવશે—એમ અહીંયા કહ્યું છે. જે લોકો દ્રવ્યને કૂટસ્થ માનતા હોય તેઓએ એ વાત સમજવી જરૂરી છે કે જો દ્રવ્ય પરિણામી ન હોય તો દ્રવ્યનો જ લોપ થઈ જાય.

આગળ શુદ્ધનયનો ઉદય થાય છે તેની સૂચનારૂપ શ્લોક કહે છે:—

શ્લોકાર્થ:—[શુદ્ધનય: આત્મસ્વભાવં પ્રકાશયન્ અભ્યુદેતિ] શુદ્ધનય આત્માના સ્વભાવને પ્રગટ કરતો ઉદયરૂપ થાય છે. તે આત્મસ્વભાવને કેવો પ્રગટ કરે છે? [પરભાવભિન્નમ્] પરદ્રવ્ય, પરદ્રવ્યના ભાવો તથા પરદ્રવ્યના નિમિત્તથી થતા પોતાના વિભાવો—એવા પરભાવોથી ભિન્ન પ્રગટ કરે છે. વળી તે, [આપૂર્ણમ્] આત્મસ્વભાવ સમસ્તપણે પૂર્ણ છે—સમસ્ત લોકાલોકને જાણનાર છે—એમ પ્રગટ કરે છે; (કારણ કે જ્ઞાનમાં ભેદ કર્મસંયોગથી છે, શુદ્ધનયમાં કર્મ ગૌણ છે). વળી તે, [આદિ-અન્ત-વિમુક્તમ્] આત્મસ્વભાવને આદિ-અંતથી રહિત પ્રગટ કરે છે (અર્થાત્ કોઈ આદિથી માંડીને જે કોઈથી ઉત્પન્ન કરવામાં આવ્યો નથી અને ક્યારેય કોઈથી જેનો વિનાશ નથી એવા પારિણામિક ભાવને તે પ્રગટ કરે છે). વળી તે, [એકમ્] આત્મસ્વભાવને એક—સર્વ ભેદભાવોથી (દ્વૈતભાવોથી) રહિત એકાકાર—પ્રગટ કરે છે, અને [વિલીનસદ્કલ્પ-વિકલ્પ-જાલં] જેમાં સમસ્ત સંકલ્પ-વિકલ્પના સમૂહો વિલય થઈ ગયા છે એવો પ્રગટ કરે છે. (દ્રવ્યકર્મ, ભાવકર્મ, નોકર્મ આદિ પુદ્ગલદ્રવ્યોમાં પોતાની કલ્પના કરવી તેને સંકલ્પ કહે છે અને જ્ઞેયોના ભેદથી જ્ઞાનમાં ભેદ માલૂમ થવો તેને વિકલ્પ કહે છે.) આવો શુદ્ધનય પ્રકાશરૂપ થાય છે. ૧૦.

એ શુદ્ધનયને ગાથાસૂત્રથી કહે છે :—

અહીંયા જણાવે છે કે “શુદ્ધનય આત્માના સ્વભાવને પ્રગટ કરતો ઉદયરૂપ થાય છે.” તેથી સમજવાનું એ છે કે શુદ્ધનય પ્રગટ કરવાનો છે. તે માત્ર શબ્દોમાં અને માન્યતામાં રાખવાનો વિષય નથી. તેનાથી તો નયાભાસ અને નિશ્ચયાભાસ જ થાય છે. અનુભવ નહીં. કારણ કે અજ્ઞાનીનું નયનું જ્ઞાન પણ સાચું હોતું નથી. તે માત્ર નયાભાસ જ હોય છે. ખરેખર તો આત્માના અનુભવ માટે વૈરાગ્યાદિ યોગ્યતાઓ હોવી અતિ આવશ્યક છે. તે સમજવું અને તેના માટેનો પુરુષાર્થ આવશ્યક છે. માત્ર માની લેવાથી કામ નહીં થાય. તેથી જે ઉપદેશકો શુદ્ધ નિશ્ચયનયને માની લેવાનું અથવા તો તેનું ધ્યાન કે રટણ કરવાનું કહે છે, તેઓ પણ વાસ્તવમાં તો નયાભાસ અને નિશ્ચયાભાસમાં જ જીવે છે - એવું અમને લાગે છે. શુદ્ધનય = આત્માની અનુભૂતિ એ જ આગળ પણ સ્પષ્ટ કહ્યું છે. તેથી શુદ્ધનયને શબ્દોનો વિષય ન સમજવો.

ગાથાર્થ :—[ય:] જે નય [આત્માનમ્] આત્માને [અબદ્ધસ્પૃષ્ટમ્] બંધ રહિત ને પરના સ્પર્શ રહિત, [અનન્યકં] અન્યપણા રહિત, [નિયતમ્] ચળાયળતા રહિત, [અવિશેષમ્] વિશેષ રહિત, [અસંયુક્તં] અન્યના સંયોગ રહિત—એવા પાંચ ભાવરૂપ [પશ્યતિ] દેખે છે [તં] તેને, હે શિષ્ય! તું [શુદ્ધનયં] શુદ્ધનય [વિજાનીહિ] જાણ. (14)

ટીકા :—નિશ્ચયથી અબદ્ધ-અસ્પૃષ્ટ, અનન્ય, નિયત, અવિશેષ અને અસંયુક્ત—એવા આત્માની જે અનુભૂતિ તે શુદ્ધનય છે, અને એ અનુભૂતિ આત્મા જ છે; એ રીતે આત્મા એક જ પ્રકાશમાન છે. (શુદ્ધનય કહો યા આત્માની અનુભૂતિ કહો યા આત્મા કહો—એક જ છે, જુદાં નથી.) અહીં શિષ્ય પૂછે છે કે જેવો ઉપર કહ્યો તેવા આત્માની અનુભૂતિ કેમ થઈ શકે? તેનું સમાધાન :—બદ્ધસ્પૃષ્ટત્વ આદિ ભાવો અભૂતાર્થ હોવાથી એ અનુભૂતિ થઈ શકે છે. આ વાતને દેષ્ટાંતથી પ્રગટ કરવામાં આવે છે :— (14)

“નિશ્ચયથી અબદ્ધ-અસ્પૃષ્ટ, અનન્ય, નિયત, અવિશેષ અને અસંયુક્ત—એવા આત્માની જે અનુભૂતિ તે શુદ્ધનય છે” - એમ કહ્યું. તેમ માની લેવું એ શુદ્ધનય-એમ નથી કહ્યું. તેથી જે ઉપદેશકો એમ કહે છે કે ‘શુદ્ધનયથી તમો શુદ્ધ જ છો-તેમ માની લો અને તેનું જ ધ્યાન કરો કે જેથી આપને શુદ્ધાત્માનો અનુભવ થશે’ તેમના જ્ઞાની હોવા ઉપર જ શંકા ઉત્પન્ન થાય છે. કારણ કે તેઓને એ જાણ હોવી જોઈએ કે અજ્ઞાની નિયમથી પર્યાયદૃષ્ટિ છે, તે માત્ર પર્યાયને જ વેદે છે. તેનું જ્ઞાન પણ પ્રમાણ થયું ન હોવાથી તેનું નયનું જ્ઞાન પણ નયાભાસરૂપે જ છે. તેથી તેને શુદ્ધનયનો અનુભવવગર સાચો નિર્ણય જ નથી. તે અજ્ઞાની જો શુદ્ધનયથી પણ પોતાને શુદ્ધ માને છે તો તે નયાભાસને કારણે પોતાને વર્તમાન પર્યાયમાં જ શુદ્ધ માની લે છે. કે જે તેના જ સમ્યગ્દર્શનના પુરુષાર્થમાં બાધક બને છે. તેથી તેનો પુરુષાર્થ જ છેદાય જાય છે. આ કરૂણાજનક હકીકત છે. તેથી નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકોએ પોતાના ઉપર કરૂણા કરીને સાચી સમજ ગ્રહણ કરવી જોઈએ કે જેથી તેમનું અને બીજા અનેકોનું કલ્યાણ શક્ય બને.

જેમ કમલિનીનું પત્ર જળમાં ડૂબેલું હોય તેનો જળથી સ્પર્શારૂપ અવસ્થાથી અનુભવ કરતાં જળથી સ્પર્શારૂપ ભૂતાર્થ છે—સત્યાર્થ છે, તોપણ જળથી જરાય નહિ સ્પર્શારૂપ એવા કમલિની-પત્રના સ્વભાવની સમીપ જઈને અનુભવ કરતાં જળથી સ્પર્શારૂપ અભૂતાર્થ છે—અસત્યાર્થ છે; એવી રીતે અનાદિ કાળથી બંધાયેલા આત્માનો, પુદ્ગલકર્મથી બંધાવા-સ્પર્શારૂપ અવસ્થાથી અનુભવ કરતાં બદ્ધસ્પૃષ્ટપણું ભૂતાર્થ છે—સત્યાર્થ છે, તોપણ પુદ્ગલથી જરાય નહિ સ્પર્શારૂપ એવા આત્મસ્વભાવની સમીપ જઈને અનુભવ કરતાં બદ્ધસ્પૃષ્ટપણું અભૂતાર્થ છે—અસત્યાર્થ છે.

વળી, જેમ માટીનો, કમંડળ, ઘડો, ઝારી, રામપાત્ર આદિ પર્યાયોથી અનુભવ કરતાં અન્યપણું ભૂતાર્થ છે—સત્યાર્થ છે, તોપણ સર્વતઃ અસ્ખલિત (—સર્વ પર્યાયભેદોથી જરાય ભેદરૂપ નહિ થતા એવા) એક માટીના સ્વભાવની સમીપ જઈને અનુભવ કરતાં અન્યપણું અભૂતાર્થ છે—અસત્યાર્થ છે; એવી રીતે આત્માનો, નારક આદિ પર્યાયોથી અનુભવ કરતાં (પર્યાયોના બીજા-બીજાપણારૂપ) અન્યપણું ભૂતાર્થ છે—સત્યાર્થ છે, તોપણ સર્વતઃ અસ્ખલિત (સર્વ પર્યાયભેદોથી જરાય ભેદરૂપ નહિ થતા એવા) એક ચૈતન્યાકાર આત્મસ્વભાવની સમીપ જઈને અનુભવ કરતાં અન્યપણું અભૂતાર્થ છે—અસત્યાર્થ છે.

જેમ સમુદ્રનો, વૃદ્ધિહાનિરૂપ અવસ્થાથી અનુભવ કરતાં અનિયતપણું (અનિશ્ચિતપણું) ભૂતાર્થ છે—સત્યાર્થ છે, તોપણ નિત્ય-સ્થિર એવા સમુદ્રસ્વભાવની સમીપ જઈને અનુભવ કરતાં અનિયતપણું અભૂતાર્થ છે—અસત્યાર્થ છે; એવી રીતે આત્માનો, વૃદ્ધિહાનિરૂપ પર્યાયભેદોથી અનુભવ કરતાં અનિયતપણું ભૂતાર્થ છે—સત્યાર્થ છે, તોપણ નિત્ય-સ્થિર (14)

અહીંયા કહ્યું છે તેમ “આત્મસ્વભાવની સમીપ જઈને અનુભવ કરતાં બદ્ધસ્પૃષ્ટપણું અભૂતાર્થ છે—અસત્યાર્થ છે.” તેમાં ‘અનુભવ કરતાં’ એ શબ્દ બહુ જ મહત્વનો છે એકાંત નિશ્ચયના ઉપદેશકોને માટે. તેઓ નિશ્ચયનયને માન્યતાનો વિષય બનાવવાની પ્રરૂપણા-પ્રવચન કરે છે. જ્યારે ‘સમયસાર’શાસ્ત્ર તેને અનુભવ કરવા કહે છે. તેથી જ અમે કહીએ છીએ કે શુદ્ધનિશ્ચયનયથી તમામ જીવો ત્રિકાળ શુદ્ધ જ છે. તેનો અર્થ એમ થાય છે કે અજ્ઞાની અત્યારે પણ જો આત્માની વૈરાગ્યાદિ યોગ્યતાઓ વિદ્યમાન હોય તો તે શુદ્ધાત્માનો અનુભવ કરી શકે છે. તે અત્યારે વર્તમાન પર્યાયમાં શુદ્ધ નથી જ. અને તેથી જ અમે અજ્ઞાનીઓ માટેના ઉપદેશમાં તેઓને આત્માની વૈરાગ્યાદિ યોગ્યતાઓ પ્રાપ્ત કરવાના પુરુષાર્થ ઉપર ભાર આપવાનું કહીએ છીએ. કે જેને તે નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકો વ્યવહારનો પક્ષ માનવાની ભૂલ કરે છે. તે વાત તેમને ઉભયાભાસ જેવી લાગે છે. તેથી તેવા અજ્ઞાનીઓ જ્ઞાનીને ઉભયાભાસી માની લેવાની ભૂલ કરી બેસે છે. બીજું, જો કોઈ અજ્ઞાની આત્મસન્મુખતા પ્રાપ્ત કરીને વિચારે છે કે વાંચે છે કે સાંભળે છે કે ‘જે આ જાણનારો છે (જ્ઞાયક છે) તે જ હું છું’ અથવા ‘જેમ મહેલના ઝરૂખામાંથી નિહાળવાવાળો દ્રષ્ય નિહાળે છે નહીં કે ઝરૂખો. તેમ આંખ નથી જોતી પરંતુ તેની પાછળ રહેલો જે જ્ઞાયક છે તે નિહાળે

છે.' તો તેને તુરંત જ અનુભૂતિ થાય છે. જે જીવોને આવા સટીક સૂત્રથી પણ અનુભૂતિ થતી નથી તો તેઓએ એમ સમજવું કે તેમનામાં વૈરાગ્યાદિ યોગ્યતાઓની કમી છે. તેથી તેવા જીવોએ અમારા પુસ્તક 'સમ્યગ્દર્શનની રીત'ના ચોવીસમા પ્રકરણમાં વર્ણવેલ 'સમ્યગ્દર્શન માટેની યોગ્યતા'નો પ્રયોગપૂર્વક અભ્યાસ કરવો આવશ્યક છે. પરંતુ જો તેવા જીવો યોગ્યતાઓ વગર જ નિશ્ચયનયની માન્યતા કરી લેશે તો તેઓ **નિયમથી નિશ્ચયાભાસી જ બનશે.** આ જ આ શાસ્ત્રનું ખોટું અર્થઘટન પણ છે.

(નિશ્ચલ) એવા આત્મસ્વભાવની સમીપ જઈને **અનુભવ** કરતાં અનિયતપણું અભૂતાર્થ છે— અસત્યાર્થ છે.

જેમ સુવર્ણનો, ચીકણાપણું, પીળાપણું, ભારેપણું આદિ ગુણરૂપ ભેદોથી **અનુભવ** કરતાં વિશેષપણું ભૂતાર્થ છે—સત્યાર્થ છે, તોપણ જેમાં સર્વ વિશેષો વિલય થઈ ગયા છે એવા સુવર્ણસ્વભાવની સમીપ જઈને **અનુભવ** કરતાં વિશેષપણું અભૂતાર્થ છે—અસત્યાર્થ છે; એવી રીતે આત્માનો, જ્ઞાન, દર્શન આદિ ગુણરૂપ ભેદોથી **અનુભવ** કરતાં વિશેષપણું ભૂતાર્થ છે— સત્યાર્થ છે, તોપણ જેમાં સર્વ વિશેષો વિલય થઈ ગયા છે એવા આત્મસ્વભાવની સમીપ જઈને **અનુભવ** કરતાં વિશેષપણું અભૂતાર્થ છે—અસત્યાર્થ છે.

જેમ જળનો, અગ્નિ જેનું નિમિત્ત છે એવી ઉષ્ણતા સાથે સંયુક્તપણારૂપ— તપ્તપણારૂપ—અવસ્થાથી **અનુભવ** કરતાં (જળને) ઉષ્ણપણારૂપ સંયુક્તપણું ભૂતાર્થ છે— સત્યાર્થ છે, તોપણ એકાંત શીતળતારૂપ જળસ્વભાવની સમીપ જઈને **અનુભવ** કરતાં (ઉષ્ણતા સાથે) સંયુક્તપણું અભૂતાર્થ છે—અસત્યાર્થ છે; એવી રીતે આત્માનો, કર્મ જેનું નિમિત્ત છે એવા મોહ સાથે સંયુક્તપણારૂપ અવસ્થાથી **અનુભવ** કરતાં સંયુક્તપણું ભૂતાર્થ છે—સત્યાર્થ છે, તોપણ જે પોતે એકાંત બોધરૂપ (જ્ઞાનરૂપ) છે એવા જીવસ્વભાવની સમીપ જઈને **અનુભવ** કરતાં સંયુક્તપણું અભૂતાર્થ છે—અસત્યાર્થ છે. (14)

અહીંયા એ સમજવું જરૂરી છે કે- અજ્ઞાનીને વિશેષનો જ અનુભવ હોવાથી તેને માટે પોતાની રાગ- દ્વેષમયતાનો અનુભવ સહજ જ છે-ભૂતાર્થ છે-સત્યાર્થ (વિદ્યમાન) છે. એમ હોવા છતાં જ્યારે નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકો તેને નિશ્ચયનયનો ઉપદેશ આપે છે અને કહે છે કે- 'તમે સાક્ષી બનીને રાગ- દ્વેષને જોતા રહો અથવા કહે છે કે- સ્વરૂપથી તો તમે શુદ્ધાત્મા છો, તમે પરમપુરૂષ છો, તમે અબદ્ધાસ્પૃષ્ટ છો, ઇત્યાદિ' ત્યારે તે અજ્ઞાની નયાભાસને કારણે અને પોતાને માત્ર પર્યાયનો જ અનુભવ હોવાના કારણે પોતાને વર્તમાન પર્યાયમાં જ શુદ્ધાત્માત્યાદિ માનવા લાગી જાય છે. તે જ અહીંયા સમજાવ્યું છે કે શુદ્ધાત્માના અનુભવવગર કોઈ પણ જીવ શુદ્ધનયનો અનુભવ કરી શકતો નથી. તેથી એ સમજવાનું છે કે **શુદ્ધનય એ અનુભવનો વિષય છે.** માત્ર શબ્દોનો વિષય નથી.

અહીં એમ જાણવું કે વસ્તુનું સ્વરૂપ અનંત ધર્માત્મક છે, તે સ્યાદ્વાદથી યથાર્થ સિદ્ધ થાય છે. આત્મા પણ અનંત ધર્મવાળો છે. તેના કેટલાક ધર્મો તો સ્વાભાવિક છે અને કેટલાક પુદ્ગલના સંયોગથી થાય છે. જે કર્મના સંયોગથી થાય છે, તેમનાથી તો આત્માને સંસારની પ્રવૃત્તિ થાય છે અને તે સંબંધી સુખદુઃખ આદિ થાય છે તેમને ભોગવે છે. એ, આ આત્માને અનાદિ અજ્ઞાનથી પર્યાયબુદ્ધિ છે; અનાદિઅનંત એક આત્માનું જ્ઞાન તેને નથી. તે બતાવનાર સર્વજ્ઞનું આગમ છે. તેમાં શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિક નયથી એ બતાવ્યું છે કે આત્માનો એક અસાધારણ ચૈતન્યભાવ છે તે અખંડ છે, નિત્ય છે, અનાદિનિધન છે. તેને જાણવાથી પર્યાયબુદ્ધિનો પક્ષપાત મટી જાય છે. પરદ્રવ્યોથી, તેમના ભાવોથી અને તેમના નિમિત્તથી થતા પોતાના વિભાવોથી પોતાના આત્માને ભિન્ન જાણી તેનો અનુભવ જીવ કરે ત્યારે પરદ્રવ્યના ભાવોરૂપ પરિણમતો નથી; તેથી કર્મ બંધાતાં નથી અને સંસારથી નિવૃત્તિ થઈ જાય છે. માટે પર્યાયાર્થિકરૂપ વ્યવહારનયને ગૌણ કરી અભૂતાર્થ (અસત્યાર્થ) કહ્યો છે અને શુદ્ધ નિશ્ચયનયને સત્યાર્થ કહી તેનું આલંબન દીધું છે. વસ્તુસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થયા પછી તેનું પણ આલંબન રહેતું નથી. આ કથનથી એમ ન સમજી લેવું કે શુદ્ધનયને સત્યાર્થ કહ્યો તેથી અશુદ્ધનય સર્વથા અસત્યાર્થ જ છે. એમ માનવાથી વેદાંતમતવાળા જેઓ સંસારને સર્વથા અવસ્તુ માને છે તેમનો સર્વથા એકાંત પક્ષ આવી જશે અને તેથી મિથ્યાત્વ આવી જશે, એ રીતે એ શુદ્ધનયનું આલંબન પણ વેદાન્તીઓની જેમ મિથ્યાદૃષ્ટિપણું લાવશે. માટે સર્વ નયોના કથંચિત્ રીતે સત્યાર્થપણાનું શ્રદ્ધાન કરવાથી જ સમ્યગ્દૃષ્ટિ થઈ શકાય છે. આ રીતે સ્યાદ્વાદને સમજી જિનમતનું સેવન કરવું, મુખ્ય-ગૌણ કથન સાંભળી સર્વથા એકાંત પક્ષ ન પકડવો. આ ગાથાસૂત્રનું વ્યાખ્યાન કરતાં (14)

જો કોઈ અજ્ઞાની જીવ વૈરાગ્યાદિ યોગ્યતાઓ વગરજ પોતાને નિશ્ચયનય અનુસાર વર્તમાનમાં પણ સ્વરૂપથી શુદ્ધ માની લે છે ત્યારે તે જીવ અજ્ઞાનને કારણે નયાભાસ હોવાથી પોતાને વર્તમાન પર્યાયમાં જ શુદ્ધ માનીને સ્વચ્છંદી અને નિશ્ચયાભાસી બની જાય છે. કારણ કે અજ્ઞાનીને નિયમથી પર્યાયનો જ અનુભવ હોવાથી તે પર્યાયદૃષ્ટિ જ હોય છે. તે ભલેને વાતો કરે દ્રવ્યની પરંતુ તે પોતાની પર્યાયને જ દ્રવ્યરૂપે અનુભવતો હોય છે. તેથી જ તેને નયાભાસ થાય છે અને તેનાથી તે નિશ્ચયાભાસી બને છે.

ટીકાકાર આચાર્યે પણ કહ્યું છે કે આત્મા વ્યવહારનયની દૃષ્ટિમાં જે બદ્ધસ્પૃષ્ટ આદિ રૂપે દેખાય છે તે એ દૃષ્ટિમાં તો સત્યાર્થ જ છે પરંતુ શુદ્ધનયની દૃષ્ટિમાં બદ્ધસ્પૃષ્ટાદિપણું અસત્યાર્થ છે. આ કથનમાં ટીકાકાર આચાર્યે સ્યાદ્વાદ બતાવ્યો છે એમ જાણવું. (14)

અહીંયા એમ જણાવ્યું છે કે- “પરદ્રવ્યોથી, તેમના ભાવોથી અને તેમના નિમિત્તથી થતા પોતાના વિભાવોથી પોતાના આત્માને ભિન્ન જાણી તેનો અનુભવ જીવ કરે ત્યારે પરદ્રવ્યના ભાવોરૂપ પરિણમતો નથી; તેથી કર્મ બંધાતા નથી..” અહીંયા બહુ જ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જણાવ્યું છે કે શુદ્ધાત્માનો અનુભવ કરતા (અભિપ્રાયમાં) પરભાવરૂપ પરિણમન અટકે છે. નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકોના ઉપદેશાનુસાર પોતાને

શુદ્ધાત્મા, પરમપુરુષ, અબદ્ધાસ્પૃષ્ટ, અબંધસ્વરૂપ, સાક્ષી, ઇત્યાદિ માની લેવાથી પરદ્રવ્યના ભાવોરૂપ પરિણામન રોકવાનું નથી. આત્માની વૈરાગ્યાદિ યોગ્યતાઓ વગર શુદ્ધાત્માની અનુભૂતિ થઈ જવાની નથી. બીજું, નિશ્ચયનયના એકાંત આગ્રહી લોકોને એ પણ સમજાવ્યું છે કે સ્વાત્માનુભૂતિ પછી જ્ઞાનીને શુદ્ધનયનું પણ આલંબન રહેતું નથી. માટે જ્ઞાની અભિપ્રાયમાં નયાતિત જ હોય છે. પરંતુ જ્ઞાનીને આવી રીતે કોઈ પણ નયનો આગ્રહ ન હોવાથી અનેક નિશ્ચયાભાસી જીવો જ્ઞાનીને ઉભયાભાસી સમજી લે છે. ત્રીજું, અહીંયા એમ જણાવ્યું છે કે- “આ કથનથી એમ ન સમજી લેવું કે શુદ્ધનયને સત્યાર્થ કહ્યો તેથી અશુદ્ધનય સર્વથા અસત્યાર્થ (ઉપચારરૂપ) જ છે. એમ માનવાથી વેદાંતમતવાળાઓ સંસારને સર્વથા અવસ્તુ માને છે તેમનો સર્વથા એકાંત પક્ષ આવી જશે અને તેથી મિથ્યાત્વ આવી જશે, એ રીતે એ શુદ્ધનયનું આલંબન પણ વેદાંતીઓની જેમ મિથ્યાદૃષ્ટિપણું લાવશે. (આ જ સ્થિતિ છે વર્તમાન નિશ્ચયાભાસી લોકોની) માટે સર્વ નયોના કથંચિત્ રીતે સત્યાર્થપણાનું શ્રદ્ધાન કરવાથી જ સમ્યગ્દૃષ્ટિ થઈ શકાય છે. આ રીતે સ્યાદ્વાદને સમજી જિનમતનું સેવન કરવું, મુખ્ય-ગૌણ કથન સાંભળી સર્વથા એકાંત પક્ષ ન પકડવો. આ ગાથાસૂત્રનું વ્યાખ્યાન કરતા ટીકાકાર આચાર્યે પણ કહ્યું છે કે આત્મા વ્યવહારનયની દૃષ્ટિમાં જે બદ્ધસ્પૃષ્ટ આદિ રૂપે દેખાય છે તે એ દૃષ્ટિમાં તો સત્યાર્થ જ છે, પરંતુ શુદ્ધનયની દૃષ્ટિમાં બદ્ધસ્પૃષ્ટાદિપણું અસત્યાર્થ છે. આ કથનમાં આચાર્યે સ્યાદ્વાદ બતાવ્યો છે-એમ જાણવું” આ વાત નિશ્ચયાભાસી લોકોએ તથા નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકોએ ખાસ સમજવાની જરૂર છે. અને આ વાત સમજીને પોતાને અને લોકોને ગેરમાર્ગે દોરતા લોકોએ અટકવાનું છે. અન્યથા અહીંયા તેઓને બહુ જ સ્પષ્ટ રીતે જીનમતબાહ્ય જણાવેલ છે. તેની નોંધ લેવી.

અહીં, આ શુદ્ધનયને મુખ્ય કરી કલશરૂપ કાવ્ય કહે છે:—

શ્લોકાર્થ:—[જગત્ તમ્ એવ સમ્યક્સ્વભાવમ્ અનુભવતુ] જગતના પ્રાણીઓ એ સમ્યક્ સ્વભાવનો અનુભવ કરો કે [યત્ર] જ્યાં [અમી બદ્ધસ્પૃષ્ટભાવાદયઃ] આ બદ્ધસ્પૃષ્ટ આદિ ભાવો [એત્ય સ્ફુટમ્ ઉપરિ તરન્તઃ અપિ] સ્પષ્ટપણે તે સ્વભાવના ઉપર તરે છે તોપણ [પ્રતિષ્ઠામ્ ન હિ વિદધતિ] (તેમાં) પ્રતિષ્ઠા પામતા નથી, કારણ કે દ્રવ્યસ્વભાવ તો નિત્ય છે, એકરૂપ છે અને આ ભાવો અનિત્ય છે, અનેકરૂપ છે; પર્યાયો દ્રવ્યસ્વભાવમાં પ્રવેશ કરતા નથી, ઉપર જ રહે છે. [સમન્તાત્ દ્યોતમાનં] આ શુદ્ધ સ્વભાવ સર્વ અવસ્થાઓમાં પ્રકાશમાન છે. [અપગતમોહીભૂય] એવા શુદ્ધ સ્વભાવનો, મોહ રહિત થઈને જગત અનુભવ કરો; કારણ કે મોહકર્મના ઉદયથી ઉત્પન્ન મિથ્યાત્વરૂપ અજ્ઞાન જ્યાં સુધી રહે છે ત્યાં સુધી એ અનુભવ યથાર્થ થતો નથી. (11)

ભાવાર્થ:—શુદ્ધનયના વિષયરૂપ આત્માનો અનુભવ કરો એમ ઉપદેશ છે. ૧૧.

હવે, એ જ અર્થનું કલશરૂપ કાવ્ય ફરીને કહે છે જેમાં એમ કહે છે કે આવો અનુભવ કર્યે આત્મદેવ પ્રગટ પ્રતિભાસમાન થાય છે:—

શ્લોકાર્થ:—[યદિ] જો [કઃ અપિ સુધીઃ] કોઈ સુબુદ્ધિ (સમ્યગ્દૃષ્ટિ) [ભૂતં ભાન્તમ્ અભૂતમ્ એવ બન્ધં] ભૂત, વર્તમાન અને ભાવી એવા ત્રણે કાળના (કર્મોના) બંધને પોતાના આત્માથી [રમસાત્] તત્કાળ-શીઘ્ર [નિર્ભય] ભિન્ન કરીને તથા [મોહં] તે કર્મના ઉદયના નિમિત્તથી થયેલ મિથ્યાત્વ(અજ્ઞાન)ને [હઠાત્] પોતાના બળથી (પુરુષાર્થથી) [વ્યાહત્ય] રોકીને અથવા નાશ કરીને [અન્તઃ] અંતરંગમાં [કિલ અહો કલયતિ] અભ્યાસ કરે—દેખે તો [અયમ્ આત્મા] આ આત્મા [આત્મ-અનુભવ-એક-ગમ્ય-મહિમા] પોતાના અનુભવથી જ જણાવાયોગ્ય જેનો પ્રગટ મહિમા છે એવો [વ્યક્તઃ] વ્યક્ત (અનુભવગોચર), [ધ્રુવં] નિશ્ચલ, [શાશ્વતઃ] શાશ્વત, [નિત્યં કર્મ-કલક-પદ્મ-વિકલઃ] નિત્ય કર્મકલંક-કર્દમથી રહિત—[સ્વયં દેવઃ] એવો પોતે સ્તુતિ કરવા યોગ્ય દેવ [આસ્તે] વિરાજમાન છે. (12)

ભાવાર્થ:—શુદ્ધનયની દૃષ્ટિથી જોવામાં આવે તો સર્વ કર્મોથી રહિત ચૈતન્યમાત્ર દેવ અવિનાશી આત્મા અંતરંગમાં પોતે વિરાજી રહ્યો છે. આ પ્રાણી—પર્યાયબુદ્ધિ બહિરાત્મા—તેને બહાર ઢૂંઢે છે તે મોટું અજ્ઞાન છે. ૧૨.

અહીંયા પણ મોહરહિત થઈને અનુભવ કરવા કહે છે. પ્રથમ તે મોહને મંદ કરવાની સાધના કરવાની છે. તે સાધના પોતાને મોહરહિત માની લેવાથી નહીં થાય કે નહીં પોતાને શુદ્ધાત્મા માની લેવાથી થશે. તેના માટે બાર ભાવના, ચાર ભાવના, ધન્યવાદ! સ્વાગતમ્! (Thank you! Welcome!), પોતાના પરિણામની ચકાસણી, ઇત્યાદિ પુરુષાર્થ જરૂરી છે.

હવે, શુદ્ધનયના વિષયભૂત આત્માની અનુભૂતિ છે તે જ જ્ઞાનની અનુભૂતિ છે એમ આગળની ગાથાની સૂચનાના અર્થરૂપ કાવ્ય કહે છે:—

શ્લોકાર્થ:—[ઈતિ] એ રીતે [યા શુદ્ધનયાત્મિકા આત્મ-અનુભૂતિઃ] જે પૂર્વકથિત શુદ્ધનયસ્વરૂપ આત્માની અનુભૂતિ છે [ઇયમ્ એવ કિલ જ્ઞાન-અનુભૂતિઃ] તે જ ખરેખર જ્ઞાનની અનુભૂતિ છે [ઈતિ બુદ્ધ્વા] એમ જાણીને તથા [આત્મનિ આત્માનમ્ સુનિષ્પ્રકમ્પમ્ નિવેશ્ય] આત્મામાં આત્માને નિશ્ચળ સ્થાપીને, [નિત્યમ્ સમન્તાત્ એકઃ અવબોધ-ઘનઃ અસ્તિ] ‘સદા સર્વ તરફ એક જ્ઞાનઘન આત્મા છે’ એમ દેખવું. (13)

ભાવાર્થ:—પહેલાં સમ્યગ્દર્શનને પ્રધાન કરી કહ્યું હતું; હવે જ્ઞાનને મુખ્ય કરી કહે છે કે આ શુદ્ધનયના વિષયસ્વરૂપ આત્માની અનુભૂતિ છે તે જ સમ્યગ્જ્ઞાન છે. ૧૩.

અહીંયા બહુ જ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જણાવેલ છે કે “શુદ્ધનયના વિષયસ્વરૂપ આત્માની અનુભૂતિ છે તે જ સમ્યગ્જ્ઞાન છે.” તેથી એ વાત સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે શુદ્ધનયનો વિષય છે તે શબ્દોમાં ગ્રહણ કરવા નથી, પરંતુ અનુભવ કરવા માટે જ છે.

ગાથાર્થ :—[યઃ] જે પુરુષ [આત્માનમ્] આત્માને [અબદ્ધસ્પૃષ્ટમ્] અબદ્ધસ્પૃષ્ટ, [અનન્યમ્] અનન્ય, [અવિશેષમ્] અવિશેષ (તથા ઉપલક્ષણથી નિયત અને અસંયુક્ત) [પશ્યતિ] દેખે છે તે [સર્વમ્ જિનશાસનં] સર્વ જિનશાસનને [પશ્યતિ] દેખે છે, —કે જે જિનશાસન [૧અપદેશસાન્તમઘ્યં] બાહ્ય દ્રવ્યશ્રુત તેમ જ અભ્યંતર જ્ઞાનરૂપ ભાવશ્રુતવાણું છે. (15)

ટીકા :—જે આ અબદ્ધસ્પૃષ્ટ, અનન્ય, નિયત, અવિશેષ અને અસંયુક્ત એવા પાંચ ભાવોસ્વરૂપ આત્માની અનુભૂતિ છે તે નિશ્ચયથી સમસ્ત જિનશાસનની અનુભૂતિ છે, કારણ કે શ્રુતજ્ઞાન પોતે આત્મા જ છે. તેથી જ્ઞાનની અનુભૂતિ તે જ આત્માની અનુભૂતિ છે. પરંતુ હવે ત્યાં, સામાન્ય જ્ઞાનના આવિર્ભાવ (પ્રગટપણું) અને વિશેષ (જ્ઞેયાકાર) જ્ઞાનના તિરોભાવ (આચ્છાદન)થી જ્યારે જ્ઞાનમાત્રનો અનુભવ કરવામાં આવે ત્યારે જ્ઞાન પ્રગટ અનુભવમાં આવે છે તોપણ જેઓ અજ્ઞાની છે, જ્ઞેયોમાં આસક્ત છે તેમને તે સ્વાદમાં આવતું નથી. તે પ્રગટ દૃષ્ટાંતથી બતાવીએ છીએ :

જેમ—અનેક તરેહનાં શાક આદિ ભોજનોના સંબંધથી ઊપજેલ સામાન્ય લવણના તિરોભાવ અને વિશેષ લવણના આવિર્ભાવથી અનુભવમાં આવતું જે (સામાન્યના તિરોભાવરૂપ અને શાક આદિના સ્વાદભેદ ભેદરૂપ-વિશેષરૂપ) લવણ તેનો સ્વાદ અજ્ઞાની, શાકના લોલુપ મનુષ્યોને આવે છે પણ અન્યના સંબંધરહિતપણાથી ઊપજેલ સામાન્યના આવિર્ભાવ ને વિશેષના તિરોભાવથી અનુભવમાં આવતું જે એકાકાર અભેદરૂપ લવણ તેનો સ્વાદ આવતો નથી; વળી પરમાર્થથી જોવામાં આવે તો તો, જે વિશેષના આવિર્ભાવથી અનુભવમાં આવતું (ક્ષારરસરૂપ) લવણ છે તે જ સામાન્યના આવિર્ભાવથી અનુભવમાં આવતું (ક્ષારરસરૂપ) લવણ છે. એવી રીતે—અનેક પ્રકારના જ્ઞેયોના આકારો સાથે મિશ્રરૂપપણાથી ઊપજેલ સામાન્યના તિરોભાવ અને વિશેષના આવિર્ભાવથી અનુભવમાં આવતું જે (વિશેષભાવરૂપ, ભેદરૂપ, અનેકાકારરૂપ) જ્ઞાન તે અજ્ઞાની, જ્ઞેય-લુબ્ધ જીવોને સ્વાદમાં આવે છે પણ અન્ય જ્ઞેયાકારના સંયોગરહિતપણાથી ઊપજેલ સામાન્યના આવિર્ભાવ ને વિશેષના તિરોભાવથી અનુભવમાં આવતું જે એકાકાર અભેદરૂપ જ્ઞાન તે સ્વાદમાં આવતું નથી; વળી પરમાર્થથી વિચારીએ તો તો, જે જ્ઞાન વિશેષના આવિર્ભાવથી અનુભવમાં આવે છે તે જ જ્ઞાન સામાન્યના આવિર્ભાવથી અનુભવમાં આવે છે. અલુબ્ધ જ્ઞાનીઓને તો, જેમ સૈંધવની ગાંગડી, અન્યદ્રવ્યના સંયોગનો વ્યવચ્છેદ કરીને કેવળ સૈંધવનો જ અનુભવ કરવામાં આવતાં, સર્વતઃ એક ક્ષારરસપણાને લીધે ક્ષારપણે સ્વાદમાં આવે છે તેમ આત્મા પણ, પરદ્રવ્યના સંયોગનો વ્યવચ્છેદ કરીને કેવળ આત્માનો જ અનુભવ કરવામાં આવતાં, સર્વતઃ એક વિજ્ઞાનધનપણાને લીધે જ્ઞાનપણે સ્વાદમાં આવે છે. (15)

ભાવાર્થ :—અહીં આત્માની અનુભૂતિ તે જ જ્ઞાનની અનુભૂતિ કહેવામાં આવી છે. અજ્ઞાનીજન જ્ઞેયોમાં જ—ઈન્દ્રિયજ્ઞાનના વિષયોમાં જ—લુબ્ધ થઈ રહ્યા છે; તેઓ ઈન્દ્રિયજ્ઞાનના વિષયોથી અનેકાકાર થયેલ જ્ઞાનને જ જ્ઞેયમાત્ર આસ્વાદે છે પરંતુ જ્ઞેયોથી ભિન્ન જ્ઞાનમાત્રનો આસ્વાદ નથી લેતા. અને જેઓ જ્ઞાની છે, જ્ઞેયોમાં આસક્ત નથી તેઓ

શેયોથી જુદા એકાકાર જ્ઞાનનો જ આસ્વાદ લે છે,—જેમ શાકોથી જુદી મીઠાની કણીનો ક્ષારમાત્ર સ્વાદ આવે તેવી રીતે આસ્વાદ લે છે, કારણ કે જ્ઞાન છે તે આત્મા છે અને આત્મા છે તે જ્ઞાન છે. આ પ્રમાણે ગુણી-ગુણની અભેદ દૃષ્ટિમાં આવતું જે સર્વ પરદ્રવ્યોથી જુદું, પોતાના પર્યાયોમાં એકરૂપ, નિશ્ચય, પોતાના ગુણોમાં એકરૂપ, પરનિમિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલ ભાવોથી ભિન્ન પોતાનું સ્વરૂપ, તેનું **અનુભવન** તે જ્ઞાનનું અનુભવન છે, અને આ **અનુભવન તે ભાવશ્રુતજ્ઞાનરૂપ જિનશાસનનું અનુભવન છે.** શુદ્ધનયથી આમાં કાંઈ ભેદ નથી. (15)

અહીંયા જણાવે છે કે જ્ઞાની સામાન્યનો અનુભવ કરે છે જ્યારે અજ્ઞાની વિશેષનો અનુભવ કરે છે.

શ્લોકાર્થ :—[एषः ज्ञानघनः आत्मा] આ (પૂર્વકથિત) જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા છે તે, [सिद्धिम् अभीप्सुभिः] સ્વરૂપની પ્રાપ્તિના ઈચ્છક પુરુષોએ [साध्यसाधकभावेन] સાધ્યસાધકભાવના ભેદથી [द्विधा] બે પ્રકારે, [एकः] એક જ [नित्यम् समुपास्यताम्] નિત્ય સેવવાયોગ્ય છે; તેનું સેવન કરો. (15)

ભાવાર્થ :—દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર—ત્રણે આત્માના જ પર્યાયો છે, કોઈ જુદી વસ્તુ નથી; તેથી **સાધુ પુરુષોએ એક આત્માનું જ સેવન કરવું એ નિશ્ચય છે** અને વ્યવહારથી અન્યને પણ એ જ ઉપદેશ કરવો. ગાથા (16)

એક માત્ર આત્માનું જ સેવન કરવું તેને નિશ્ચય કહ્યો. તેનું સેવન શબ્દોરૂપે નહીં અનુભવથી કરવું જ શ્રેષ્ઠ છે કારણ કે અનુભવવગરનું સેવન જીવને નિશ્ચયાભાસી બનાવે છે.

શ્લોકાર્થ :—[एकः अपि] આત્મા એક છે તોપણ [व्यवहारेण] **વ્યવહારદૃષ્ટિથી** જોઈએ તો [त्रिस्वभावत्वात्] ત્રણ-સ્વભાવપણાને લીધે [मेचकः] અનેકાકારરૂપ ('મેચક') છે, [दर्शन-ज्ञान-चारित्रैः त्रिभिः परिणतत्वतः] કારણ કે દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્ર—એ ત્રણ ભાવે પરિણમે છે. (17)

વ્યવહારી લોકો પર્યાયમાં-ભેદમાં સમજે છે તેથી અહીં જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રના **ભેદથી** સમજાવ્યું છે. ૧૮.

અહીંયા બહુ જ સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે કે ભેદ તે વ્યવહાર છે અને અભેદ તે નિશ્ચય છે. કારણ કે અનુભવ અભેદનો જ હોય છે કે જે ભેદમાં જ રમવાવાળાઓને-આદરવાળાઓને નથી થતો.

પરંતુ જ્યારે આવો અનુભૂતિસ્વરૂપ ભગવાન આત્મા આબાળગોપાળ સૌને સદાકાળ પોતે જ **અનુભવમાં** આવતો હોવા છતાં પણ અનાદિ બંધના વશે પર (દ્રવ્યો) સાથે એકપણાના નિશ્ચયથી મૂઢ જે **અજ્ઞાની** તેને 'આ અનુભૂતિ છે તે જ હું છું' એવું આત્મજ્ઞાન ઉદય થતું નથી અને તેના અભાવને લીધે, નહિ જાણેલાનું શ્રદ્ધાન **ગધેડાનાં શિંગડાંના શ્રદ્ધાન** સમાન હોવાથી, શ્રદ્ધાન પણ ઉદય થતું નથી ત્યારે સમસ્ત અન્યભાવોના ભેદ વડે આત્મામાં નિઃશંક ઠરવાના અસમર્થપણાને લીધે આત્માનું આચરણ ઉદય નહિ થવાથી આત્માને સાધતું નથી. આમ સાધ્ય આત્માની સિદ્ધિની અન્યથા અનુપપત્તિ છે. (17-18) ગાથા

અહીંયા જણાવ્યું છે કે-“..મૂઠ જે અજ્ઞાની તેને ...આત્મજ્ઞાન ઉદય થતું નથી અને તેના અભાવને લીધે, નહિ જાણેલાનું શ્રદ્ધાન ગઘેડાનાં શિંગડાના શ્રદ્ધાન સમાન હોવાથી, શ્રદ્ધાન પણ ઉદય થતું નથી...આત્માને સાધતું નથી.” એ કથનથી એ વાત સિદ્ધ થાય છે કે અજ્ઞાનીને આત્માની અનુભૂતિ ન હોવાથી તેનું આત્મસ્વરૂપનું શ્રદ્ધાન પણ ગઘેડાનાં શિંગડાના શ્રદ્ધાન સમાન જ હોય છે. અનેક નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકોને નિશ્ચયના ઉપદેશનો જ આગ્રહ હોય છે-સ્વરૂપના ઉપદેશનો જ આગ્રહ હોય છે કારણ કે તેઓને આ વાતની જાણ નથી તેમજ આ વાતનું શ્રદ્ધાન પણ નથી. તેમને કોઈ જ્ઞાની આમ કરતા રોકે તો તે નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકો કે જે પોતાને તો જ્ઞાની જ સમજતા હોય છે તેમને તે જ્ઞાની ઉભયાભાસી લાગે છે. કારણ કે તેઓ અજ્ઞાની હોવાથી આ વાતથી જ અજાણ છે. બીજું, અનેક લોકો શુદ્ધાત્માનું ધ્યાન કરાવતા હોય છે અને તેને જ સમ્યક્ધ્યાન કહેતા હોય છે. તેઓ પણ એ વાતથી અજાણ જ હોય છે કે નહીં જાણેલાનું-નહીં અનુભવેલાનું ધ્યાન ગઘેડાનાં શિંગડાના ધ્યાન સમાન હોવાથી તે ધ્યાન મિથ્યાધ્યાન જ છે. આર્તધ્યાન જ છે.

શ્લોકાર્થ :—આચાર્ય કહે છે કે: [અનન્તચૈતન્યચિહ્નં] અનન્ત (અવિનશ્વર) ચૈતન્ય જેનું ચિહ્ન છે એવી [ઇદમ્ આત્મજ્યોતિઃ] આ આત્મજ્યોતિને [સતતમ્ અનુભવામઃ] અમે નિરંતર અનુભવીએ છીએ [યસ્માત્] કારણ કે [અન્યથા સાધ્યસિદ્ધિઃ ન ખલુ ન ખલુ] તેના અનુભવ વિના અન્ય રીતે સાધ્ય આત્માની સિદ્ધિ નથી. કેવી છે આત્મજ્યોતિ? [કથમ્ અપિ સમુપાત્તત્રિત્વમ્ અપિ એકતાયાઃ અપતિતમ્] જેણે કોઈ પ્રકારે ત્રણપણું અંગીકાર કર્યું છે તોપણ જે એકપણાથી ચ્યુત થઈ નથી અને [અચ્છમ્ ઉદ્ગચ્છત્] જે નિર્મળપણે ઉદય પામી રહી છે. (20)

ભાવાર્થ :—આચાર્ય કહે છે કે જેને કોઈ પ્રકારે પર્યાયદૃષ્ટિથી ત્રણપણું પ્રાપ્ત છે તોપણ શુદ્ધદ્રવ્યદૃષ્ટિથી જે એકપણાથી રહિત નથી થઈ તથા જે અનન્ત ચૈતન્યસ્વરૂપ નિર્મળ ઉદયને પ્રાપ્ત થઈ રહી છે એવી આત્મજ્યોતિનો અમે નિરંતર અનુભવ કરીએ છીએ. આમ કહેવાથી એવો આશય પણ જાણવો કે જે સમ્યગ્દૃષ્ટિ પુરુષ છે તે, જેવો અમે અનુભવ કરીએ છીએ તેવો અનુભવ કરે. ૨૦.

ટીકા :—હવે, કોઈ તર્ક કરે કે આત્મા તો જ્ઞાન સાથે તાદાત્મ્યસ્વરૂપે છે, જુદો નથી, તેથી જ્ઞાનને નિત્ય સેવે જ છે; તો પછી તેને જ્ઞાનની ઉપાસના કરવાની શિક્ષા કેમ આપવામાં આવે છે? તેનું સમાધાન : તે એમ નથી. જોકે આત્મા જ્ઞાન સાથે તાદાત્મ્યસ્વરૂપ છે તોપણ એક ક્ષણમાત્ર પણ જ્ઞાનને સેવતો નથી; કારણ કે સ્વયંબુદ્ધત્વ (પોતે પોતાની મેળે જાણવું તે) અથવા બોધિતબુદ્ધત્વ (બીજાના જણાવવાથી જાણવું તે)—એ કારણપૂર્વક જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે. (કાં તો કાળલબ્ધિ આવે ત્યારે પોતે જ જાણી લે અથવા તો કોઈ ઉપદેશ દેનાર મળે ત્યારે જાણે—જેમ સૂતેલો પુરુષ કાં તો પોતે જ જાગે અથવા તો કોઈ જગાડે ત્યારે જાગે.) અહીં ફરી પૂછે છે કે જો એમ છે તો જાણવાના કારણ પહેલાં શું આત્મા અજ્ઞાની જ છે કેમ કે

તેને સદાય અપ્રતિબુદ્ધપણું છે? તેનો ઉત્તર: એ વાત એમ જ છે, તે અજ્ઞાની જ છે.

વળી ફરી પૂછે છે કે આ આત્મા કેટલા વખત સુધી (ક્યાં સુધી) અપ્રતિબુદ્ધ છે તે કહો. તેના ઉત્તરરૂપ ગાથાસૂત્ર કહે છે:— (17-18)

અહીંયા સમ્યગ્દૃષ્ટિની સ્વાત્માનુભૂતિનું વર્ણન છે. જે આ શાસ્ત્રનો ઉદ્દેશ પણ એ છે કે અજ્ઞાનીને જ્ઞાનીની અનુભૂતિ જણાવવી. જ્યારે જ્ઞાની પોતાની અનુભૂતિ ચકાસીને તેને પ્રમાણ કરી શકે છે. અને અજ્ઞાનીને તેનું સાધ નક્કી કરાવે છે. અનેક લોકો આ વાત ન સમજવાને કારણે આ શાસ્ત્રને શસ્ત્રરૂપ બનાવે છે.

ગાથાર્થ:—[યાવત્] જ્યાં સુધી આ આત્માને [કર્મણિ] જ્ઞાનાવરણાદિ દ્રવ્યકર્મ, ભાવકર્મ [ચ] અને [નોકર્મણિ] શરીર આદિ નોકર્મમાં [અહં] ‘આ હું છું’ [ચ] અને [અહકં કર્મ નોકર્મ ઇતિ] હુંમાં (-આત્મામાં) ‘આ કર્મ-નોકર્મ છે’—[एषा खलु बुद्धिः] એવી બુદ્ધિ છે, [તાવત્] ત્યાં સુધી [अप्रतिबुद्धः] આ આત્મા અપ્રતિબુદ્ધ [भवति] છે. (19)

તેવી રીતે અરૂપી આત્માની તો પોતાને ને પરને જાણનારી જ્ઞાતૃતા (જ્ઞાતાપણું) જ છે અને કર્મ તથા નોકર્મ પુદ્ગલનાં છે એમ પોતાથી જ અથવા પરના ઉપદેશથી જેનું મૂળ ભેદવિજ્ઞાન છે એવી અનુભૂતિ ઉત્પન્ન થશે ત્યારે જ (આત્મા) પ્રતિબુદ્ધ થશે.

ત્યાં એમ જણાય છે કે “જવાળા તો અગ્નિમાં જ છે, અરીસામાં નથી પેઠી, અરીસામાં દેખાઈ રહી છે તે અરીસાની સ્વચ્છતા જ છે”; તે પ્રમાણે “કર્મ-નોકર્મ પોતાના આત્મામાં નથી પેઠાં; આત્માની જ્ઞાન-સ્વચ્છતા એવી જ છે કે જેમાં જોયનું પ્રતિબિંબ દેખાય; એ રીતે કર્મ-નોકર્મ જોય છે તે પ્રતિભાસે છે”—એવો ભેદજ્ઞાનરૂપ અનુભવ આત્માને કાં તો સ્વયમેવ થાય અથવા ઉપદેશથી થાય ત્યારે જ તે પ્રતિબુદ્ધ થાય છે. (19)

શ્લોકાર્થ:—[ये] જે પુરુષો [स्वतः वा अन्यतः वा] પોતાથી જ અથવા પરના ઉપદેશથી [कथम् अपि हि] કોઈ પણ પ્રકારે [भेदविज्ञानमूलाम्] ભેદવિજ્ઞાન જેનું મૂળ ઉત્પત્તિકારણ છે એવી [अचलितम्] અવિચળ (નિશ્ચળ) [अनुभूतिम्] પોતાના આત્માની અનુભૂતિને [लभन्ते] પામે છે, [ते एव] તે જ પુરુષો [मुकुर्वत्] દર્પણની જેમ [प्रतिफलन-निमग्न-अनन्त-भाव-स्वभावैः] પોતામાં પ્રતિબિંબિત થયેલા અનંત ભાવોના સ્વભાવોથી [सन्ततं] નિરંતર [अविकाराः] વિકારરહિત [स्युः] હોય છે,—જ્ઞાનમાં જે જોયોના આકાર પ્રતિભાસે છે તેમનાથી રાગાદિ વિકારને પ્રાપ્ત થતા નથી. ૨૧.

અહીંયા જણાવે છે કે જે જીવ ભેદવિજ્ઞાનથી આત્માની અનુભૂતિ પામે છે તે જ્ઞાની છે. તેઓ માત્ર સામાન્યનો જ અનુભવ કરે છે અને તેથી જ તેઓનું એકત્વ વિકારરહિત ભાવમાં જ હોય છે. તેથી તેઓ અભિપ્રાયમાં રાગાદિ વિકારને પ્રાપ્ત થતા નથી. અહીંયા જો કોઈ નિશ્ચયાભાસી જીવ એમ સમજે કે અમારામાં રાગાદિ નથી, તો તેઓને નક્કી અનંત સંસારી જાણવા.

શ્લોકાર્થ :—[જગત્] જગત અર્થાત્ જગતના જીવો [આજન્મલીલં મોહમ્] અનાદિ સંસારથી માંડીને આજ સુધી અનુભવ કરેલા મોહને [ઇદાનીં ત્યજતુ] હવે તો છોડો અને [રસિકાનાં રોચનં] રસિક જનોને રુચિકર, [ઉદયત્ જ્ઞાનમ્] ઉદય થઈ રહેલું જે જ્ઞાન તેને [રસયતુ] આસ્વાદો; કારણ કે [ઇહ] આ લોકમાં [આત્મા] આત્મા છે તે [કિલ] ખરેખર [કથમ્ અપિ] કોઈ પ્રકારે [અનાત્મના સાકમ્] અનાત્મા (પરદ્રવ્ય) સાથે [ક્વ અપિ કાલે] કોઈ કાળે પણ [તાદાત્મ્યવૃત્તિમ્ કલયતિ ન] તાદાત્મ્યવૃત્તિ (એકપણું) પામતો નથી, કેમ કે [એકઃ] આત્મા એક છે તે અન્ય દ્રવ્ય સાથે એકતારૂપ થતો નથી. (22)

અહીંયા બહુ જ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં અજ્ઞાનીને ઉપદેશ આપે છે કે “અનાદિ સંસારથી માંડીને આજ સુધી અનુભવ કરેલા મોહને હવે તો છોડો...” નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકોની જેમ એવો ઉપદેશ નથી કે ‘તમે તો મુક્ત જ છો, મુક્ત થવાનું નથી. તમે મુક્ત જ છો, એ નિર્ણય કરવાનો છે.’ બન્ને ઉપદેશોની સરખામણી કરવાથી નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકોની અજ્ઞાનતા સહજ જ ઉઘાડી પડી જાય છે.

ભાવાર્થ :—આ અજ્ઞાની જીવ પુદ્ગલદ્રવ્યને પોતાનું માને છે તેને ઉપદેશ કરી સાવધાન કર્યો છે કે જડ અને ચેતનદ્રવ્ય—એ બન્ને સર્વથા જુદાં જુદાં છે, કદાચિત્ કોઈ પણ રીતે એકરૂપ નથી થતાં એમ સર્વજ્ઞે દીઠું છે; માટે હે અજ્ઞાની! તું પરદ્રવ્યને એકપણે માનવું છોડી દે; વૃથા માન્યતાથી બસ થાઓ. (23-24-25) ગાથા

અહીંયા બહુ જ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં અજ્ઞાનીને જ્ઞાની બની જવાનો ઉપદેશ આપે છે કે “જડ અને ચેતનદ્રવ્ય-એ બન્ને સર્વથા જુદાં જુદાં છે...; માટે હે અજ્ઞાની! તું પરદ્રવ્યને અભિપ્રાયમાં એકપણે માનવું છોડી દે; વૃથા માન્યતાથી બસ થાઓ.” નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકોની જેમ એવો ઉપદેશ નથી કે ‘તમે તો મુક્ત જ છો, મુક્ત થવાનું નથી. તમે મુક્ત જ છો, એ નિર્ણય કરવાનો છે.’ બન્ને ઉપદેશોની સરખામણી કરવાથી નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકોની અજ્ઞાનતા સહજ જ ઉઘાડી પડી જાય છે. જ્ઞાની સમજે છે કે અજ્ઞાની જ્યાં ઉભો છે ત્યાંથી તેને જ્ઞાનમાં લઈ આવવાનો છે તેથી તેવો ઉપદેશ આપે છે. જ્યારે નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકો અજ્ઞાનતાવશ તેને સીધો શુદ્ધનયનો જ ઉપદેશ આપે છે. કે જે નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકોની અજ્ઞાનતાનું જ ઘોતક છે. તેમની અજ્ઞાન દશાની જ સાબિતી છે.

શ્લોકાર્થ :—[અચિ] ‘અચિ’ એ કોમળ સંબોધનના અર્થવાણું અવ્યય છે. આચાર્ય કોમળ સંબોધનથી કહે છે કે હે ભાઈ! તું [કથમ્ અપિ] કોઈ પણ રીતે મહા કષ્ટે અથવા [મૃત્વા] મરીને પણ [તત્ત્વકૌતૂહલી સન્] તત્ત્વોનો કૌતૂહલી થઈ [મૂર્તેઃ મુહૂર્તમ્ પાર્શ્વવર્તી ભવ] આ શરીરાદિ મૂર્ત દ્રવ્યનો એક મુહૂર્ત (બે ઘડી) પાડોશી થઈ [અનુભવ] આત્માનો અનુભવ કર [અથ યેન] કે જેથી [સ્વં વિલસન્તં] પોતાના આત્માને વિલાસરૂપ, [પૃથક્] સર્વ પરદ્રવ્યોથી જુદો

[સમાલોક્ય] દેખી [મૂર્ત્યા સાકમ્] આ શરીરાદિક મૂર્તિક પુદ્ગલદ્રવ્ય સાથે [એકત્વમોહમ્] એકપણાના મોહને [જ્ઞાગિતિ ત્યજસિ] તું તુરત જ છોડશે. (23)

અહીંયા બહુ જ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં અજ્ઞાનીને ઉપદેશ આપે છે કે “હે ભાઈ! તું કોઈ પણ રીતે મહા કષ્ટે અથવા મરીને પણ તત્ત્વોનો કૌતૂહલી થઈ આ શરીરાદિ મૂર્ત દ્રવ્યનો એક મુહૂર્ત પાડોશી થઈ આત્માનો અનુભવ કર..” નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકોની જેમ એવો ઉપદેશ નથી કે ‘તમે તો મુક્ત જ છો, મુક્ત થવાનું નથી. તમે મુક્ત જ છો, એ નિર્ણય કરવાનો છે.’ બન્ને ઉપદેશોની સરખામણી કરવાથી નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકોની અજ્ઞાનતા સહજ જ ઉઘાડી પડી જાય છે. અજ્ઞાની જ્યારે કહે છે કે શુદ્ધનિશ્ચયનયથી તો હું અત્યારે પણ શુદ્ધ જ છું ને? ત્યારે તે નયાભાસને કારણે પોતાને વર્તમાન પર્યાયમાં જ શુદ્ધ માનવા લાગે છે. કારણ કે અજ્ઞાનીને નિયમથી પર્યાયનો જ અનુભવ હોય છે. તે પોતાને જે માને છે તે નયાભાસના કારણે વર્તમાન પર્યાયમાં જ માની લે છે.

ગાથાર્થ:—[યઃ] જે [ઇન્દ્રિયાણિ] ઈન્દ્રિયોને [જિત્વા] જીતીને [જ્ઞાનસ્વભાવાધિકં] જ્ઞાનસ્વભાવ વડે અન્યદ્રવ્યથી અધિક [આત્માનમ્] આત્માને [જાનાતિ] જાણે છે [તં] તેને, [યે નિશ્ચિતાઃ સાધવઃ] જે નિશ્ચયનયમાં સ્થિતિ સાધુઓ છે [તે] તેઓ, [ખલુ] ખરેખર [જિતેન્દ્રિયં] જિતેન્દ્રિય [ભણન્તિ] કહે છે. (31)

અહીંયા બહુ જ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં અજ્ઞાનીને ઉપદેશ આપે છે કે “ઇન્દ્રિયોને જીતીને જ્ઞાનસ્વભાવ વડે અન્યદ્રવ્યથી અધિક આત્માને જાણે છે..” નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકોની જેમ એવો ઉપદેશ નથી કે ‘તમે તો મુક્ત જ છો, મુક્ત થવાનું નથી. તમે મુક્ત જ છો, એ નિર્ણય કરવાનો છે.’ બન્ને ઉપદેશોની સરખામણી કરવાથી નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકોની અજ્ઞાનતા સહજ જ ઉઘાડી પડી જાય છે.

ગાથાર્થ:—[યઃ તુ] જે મુનિ [મોહં] મોહને [જિત્વા] જીતીને [આત્માનમ્] પોતાના આત્માને [જ્ઞાનસ્વભાવાધિકં] જ્ઞાનસ્વભાવ વડે અન્યદ્રવ્યભાવોથી અધિક [જાનાતિ] જાણે છે [તં સાધું] તે મુનિને [પરમાર્થવિજ્ઞાયકાઃ] પરમાર્થના જાણનારાઓ [જિતમોહં] જિતમોહ [બ્રુવન્તિ] કહે છે. (32)

અહીંયા બહુ જ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં અજ્ઞાનીને ઉપદેશ આપે છે કે “મોહને જીતીને પોતાના આત્માને જ્ઞાનસ્વભાવ વડે અન્યદ્રવ્યથી અધિક જાણે છે..” નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકોની જેમ એવો ઉપદેશ નથી કે ‘તમે તો મુક્ત જ છો, મુક્ત થવાનું નથી. તમે મુક્ત જ છો, એ નિર્ણય કરવાનો છે.’ બન્ને ઉપદેશોની સરખામણી કરવાથી નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકોની અજ્ઞાનતા સહજ જ ઉઘાડી પડી જાય છે. અર્થાત્ આત્મપ્રાપ્તિ માટે દર્શનમોહને જીતવાની સાધના વગર માત્ર માની લેવાથી કામ નહીં થાય.

આ રીતે ભાવ્યભાવક ભાવના સંકરદોષને દૂર કરી બીજી નિશ્ચયસ્તુતિ છે.

આ ગાથાસૂત્રમાં એક મોહનું જ નામ લીધું છે; તેમાં ‘મોહ’ પદને બદલીને તેની જગ્યાએ રાગ, દ્વેષ, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, કર્મ, નોકર્મ, મન, વચન, કાય મૂકીને અગિયાર સૂત્રો વ્યાખ્યાનરૂપ કરવાં અને શ્રોત્ર, ચક્ષુ, ઘ્રાણ, રસન, સ્પર્શન—એ પાંચનાં સૂત્રો ઈન્દ્રિયસૂત્ર દ્વારા જુદાં વ્યાખ્યાનરૂપ કરવાં; એમ સોળ સૂત્રો જુદાં જુદાં વ્યાખ્યાનરૂપ કરવાં અને આ ઉપદેશથી બીજાં પણ વિચારવાં. (32)

અહીંયા બહુ જ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં અજ્ઞાનીને ઉપદેશ આપે છે કે “રાગ-દ્વેષ-ક્રોધ-માન-માયા-લોભ... જીતીને પોતાના આત્માને જ્ઞાનસ્વભાવ વડે અન્યદ્રવ્યથી અધિક જાણે છે...” નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકોની જેમ એવો ઉપદેશ નથી કે ‘તમે તો મુક્ત જ છો, મુક્ત થવાનું નથી. તમે મુક્ત જ છો, એ નિર્ણય કરવાનો છે.’ બન્ને ઉપદેશોની સરખામણી કરવાથી નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકોની અજ્ઞાનતા સહજ જ ઉઘાડી પડી જાય છે. તેથી સમજાય છે કે આત્મપ્રાપ્તિ માટે દર્શનમોહને જીતવાની સાધના આવશ્યક છે.

ગાથાર્થ :—[જિતમોહસ્ય તુ સાધોઃ] જેણે મોહને જીત્યો છે એવા સાધુને [યદા] જ્યારે [ક્ષીણઃ મોહઃ] મોહ ક્ષીણ થઈ સત્તામાંથી નાશ [ભવેત્] થાય [તદા] ત્યારે [નિશ્ચયવિદ્ધિઃ] નિશ્ચયના જાણનારા [ખલુ] નિશ્ચયથી [સઃ] તે સાધુને [ક્ષીણમોહઃ] ‘ક્ષીણમોહ’ એવા નામથી [ભવ્યતે] કહે છે. (33)

ટીકા :—આ નિશ્ચયસ્તુતિમાં, પૂર્વોક્ત વિધાનથી આત્મામાંથી મોહનો તિરસ્કાર કરી, જેવો (પૂર્વે) કહ્યો તેવા જ્ઞાનસ્વભાવ વડે અન્યદ્રવ્યથી અધિક આત્માનો અનુભવ કરવાથી જે જિતમોહ થયો, તેને જ્યારે પોતાના સ્વભાવભાવની ભાવનાનું સારી રીતે અવલંબન કરવાથી મોહની સંતતિનો અત્યંત વિનાશ એવો થાય કે ફરી તેનો ઉદય ન થાય—એમ ભાવકરૂપ (33)

આગળ શ્લોક ૨૮માં કહે છે “જ્યારે જ્ઞાની સ્વરસથી પોતે પોતાનું સ્વરૂપ જાણે ત્યારે” અર્થાત્ સ્વરસ પેદા થયા વગર કામ નહીં થાય. પરંતુ અજ્ઞાનીને પરરસ સુકાતો જ નથી તેથી તેને પહેલાં પરરસ સુકવવાની સાધના કરવી જોઈએ. તેના માટે પોતાની મૂર્છા તપાસવી આવશ્યક છે.

મોહ ક્ષીણ થાય, ત્યારે (ભાવક મોહનો ક્ષય થવાથી આત્માના વિભાવરૂપ ભાવ્યભાવનો પણ અભાવ થાય છે અને એ રીતે) ભાવ્યભાવક ભાવનો અભાવ થવાને લીધે એકપણું થવાથી ટંકોટ્કીર્ણ (નિશ્ચલ) પરમાત્માને પ્રાપ્ત થયેલો તે ‘ક્ષીણમોહ જિન’ કહેવાય છે. આ ત્રીજી નિશ્ચયસ્તુતિ છે.

અહીં પણ પૂર્વે કહ્યું હતું તેમ ‘મોહ’ પદને બદલી રાગ, દ્વેષ, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, કર્મ, નોકર્મ, મન, વચન, કાય, શ્રોત્ર, ચક્ષુ, ઘ્રાણ, રસન, સ્પર્શન—એ પદો મૂકી

સોળ સૂત્રો (ભણવાં અને) વ્યાખ્યાન કરવાં અને આ પ્રકારના ઉપદેશથી બીજાં પણ વિચારવાં. (33)

અહીંયા બહુ જ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં અજ્ઞાનીને ઉપદેશ આપે છે કે “રાગ-દ્વેષ-ક્રોધ-માન-માયા-લોભ... જીતીને પોતાના આત્માને જ્ઞાનસ્વભાવ વડે અન્યદ્રવ્યથી અધિક જાણે છે...” નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકોની જેમ એવો ઉપદેશ નથી કે ‘જીવમાત્રમાં પરમતત્ત્વનું જ દર્શન કરવું જોઈએ’ જે અજ્ઞાનીને પોતાના આત્માનો અનુભવ નથી તે બીજાઓને પણ આત્મા તરીકે જોઈ નહીં શકે. એ વાત સર્વવિદિત જ છે. તેથી આવો ઉપદેશ અજ્ઞાનીને આપી શકાતો નથી. તેને પહેલા સ્વાત્માનુભૂતિ કરાવવી જરૂરી છે. તેના માટે વૈરાગ્યાદિ યોગ્યતાઓનો ઉપદેશ આપવો જરૂરી છે. બન્ને ઉપદેશોની સરખામણી કરવાથી નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકોની અજ્ઞાનતા સહજ જ ઉઘાડી પડી જાય છે. જે કડુણાજનક વાત છે.

ભાવાર્થ :—નિશ્ચય-વ્યવહારનયના વિભાગ વડે આત્માનો અને પરનો અત્યંત ભેદ બતાવ્યો છે; તેને જાણીને, એવો કોણ પુરુષ છે કે જેને ભેદજ્ઞાન ન થાય? થાય જ; કારણ કે જ્યારે જ્ઞાન પોતાના સ્વરસથી પોતે પોતાનું સ્વરૂપ જાણે ત્યારે અવશ્ય તે જ્ઞાન પોતાના આત્માને પરથી ભિન્ન જ જણાવે છે. અહીં કોઈ દીર્ઘસંસારી જ હોય તો તેની કાંઈ વાત નથી. ૨૮.

ગાથાર્થ :—[યથા નામ] જેમ લોકમાં [કઃ અપિ પુરુષઃ] કોઈ પુરુષ [પરદ્રવ્યમ્ ઇદમ્ ઇતિ જ્ઞાત્વા] પરવસ્તુને ‘આ પરવસ્તુ છે’ એમ જાણે ત્યારે એવું જાણીને [ત્યજતિ] પરવસ્તુને ત્યાગે છે, [તથા] તેવી રીતે [જ્ઞાની] જ્ઞાની [સર્વાન્] સર્વ [પરભવાન્] પરદ્રવ્યોના ભાવોને [જ્ઞાત્વા] ‘આ પરભાવ છે’ એમ જાણીને [વિમુચ્ચતિ] તેમને છોડે છે. (35)

અહીં જણાવે છે કે જ્ઞાનીને સ્વ-પરનું ભેદજ્ઞાન હોવાથી તે સહજતાથી કાળક્રમે ચારિત્રના બળે પરને છોડી શકે છે. જેમ આત્માનુભૂતિ વધે તેમ તે બળ વધતું જાય છે.

ભાવાર્થ :—જ્યાં સુધી પરવસ્તુને ભૂલથી પોતાની જાણે ત્યાં સુધી જ મમત્વ રહે; અને જ્યારે યથાર્થ જ્ઞાન થવાથી પરવસ્તુને પારકી જાણે ત્યારે બીજાની વસ્તુમાં મમત્વ શાનું રહે? અર્થાત્ ન રહે એ પ્રસિદ્ધ છે. (35)

શ્લોકાર્થ :—[ઇહ] આ લોકમાં [અહં] હું [સ્વયં] પોતાથી જ [એકં સ્વં] પોતાના એક આત્મસ્વરૂપને [ચેતયે] અનુભવું છું [સર્વતઃ સ્વ-રસ-નિર્ભર-ભાવં] કે જે સ્વરૂપ સર્વતઃ પોતાના નિજરસરૂપ ચૈતન્યના પરિણમનથી પૂર્ણ ભરેલા ભાવવાળું છે; માટે [મોહઃ] આ મોહ [મમ] મારો [કશ્ચન નાસ્તિ નાસ્તિ] કાંઈ પણ લાગતોવળગતો નથી અર્થાત્ એને અને મારે કાંઈ પણ નાતો નથી. [શુદ્ધ-ચિદ્-ઘન-મહઃ-નિધિઃ અસ્મિ] હું તો

શુદ્ધ ચૈતન્યના સમૂહરૂપ તેજઃપુંજનો નિધિ છું. (ભાવકભાવના ભેદ વડે આવું **અનુભવન** કરે.) ૩૦.

આ વાત જ્ઞાની પોતાના શુદ્ધાત્માની અનુભૂતિપૂર્વક કહે છે. તે જ વાત જો અજ્ઞાની કરે તો તે નિશ્ચયાભાસીપણું પામે છે.

ઉપયુક્ત એવો અને પરમાર્થે એક, અનાકુળ આત્માને **અનુભવતો** એવો ભગવાન આત્મા જ જાણે છે કે—હું પ્રગટ નિશ્ચયથી એક જ છું માટે, જ્ઞેયજ્ઞાયકભાવમાત્રથી ઊપજેલું પરદ્રવ્યો સાથે પરસ્પર મળવું (મિલન) હોવા છતાં પણ, પ્રગટ સ્વાદમાં આવતા સ્વભાવના ભેદને લીધે ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, કાળ, પુદ્ગલ અને અન્ય જીવો પ્રત્યે હું નિર્મમ છું; (૩૭) ગાથા

આ વાત જ્ઞાની પોતાના શુદ્ધાત્માની અનુભૂતિપૂર્વક કહે છે. તે જ વાત જો અજ્ઞાની કરે તો તે નિશ્ચયાભાસીપણું પામે છે.

ભાવાર્થ :—સર્વ પરદ્રવ્યોથી તથા તેમનાથી ઉત્પન્ન થયેલા ભાવોથી જ્યારે ભેદ જાણ્યો ત્યારે ઉપયોગને રમવાને માટે પોતાનો આત્મા જ રહ્યો, અન્ય ઠેકાણું ન રહ્યું. આ રીતે દર્શનજ્ઞાનચારિત્ર સાથે **એકરૂપ** થયેલો તે આત્મામાં જ રમણ કરે છે એમ જાણવું. ૩૧.

આ વાત જ્ઞાની પોતાના શુદ્ધાત્માની અનુભૂતિપૂર્વક કહે છે. તે જ વાત જો અજ્ઞાની કરે તો તે નિશ્ચયાભાસીપણું પામે છે.

ગાથાર્થ :—દર્શનજ્ઞાનચારિત્રરૂપ પરિણમેલો આત્મા એમ જાણે છે કે: [ખલુ] નિશ્ચયથી [અહમ્] હું [એકઃ] એક છું, [શુદ્ધઃ] શુદ્ધ છું, [દર્શનજ્ઞાનમયઃ] દર્શનજ્ઞાનમય છું, [સદા અરૂપી] સદા અરૂપી છું; [કિંચિત્ અપિ અન્યત્] કાંઈ પણ અન્ય પરદ્રવ્ય [પરમાણુમાત્રમ્ અપિ] પરમાણુમાત્ર પણ [મમ ન અપિ અસ્તિ] મારું નથી એ નિશ્ચય છે. (૩૮)

ટીકા :—જે, અનાદિ મોહરૂપ અજ્ઞાનથી ઉન્મત્તપણાને લીધે અત્યંત અપ્રતિબુદ્ધ હતો અને વિરક્ત ગુરુથી નિરંતર સમજાવવામાં આવતાં જે કોઈ પ્રકારે (મહાભાગ્યથી) સમજી, સાવધાન થઈ, જેમ કોઈ મૂઠીમાં રાખેલું સુવર્ણ ભૂલી ગયો હોય તે ફરી યાદ કરીને તે સુવર્ણને દેખે તે ન્યાયે, પોતાના પરમેશ્વર (સર્વ સામર્થ્યના ધરનાર) આત્માને ભૂલી ગયો હતો તેને જાણીને, તેનું શ્રદ્ધાન કરીને તથા તેનું **આચરણ કરીને** (—તેમાં તન્મય થઈને) જે સમ્યક્ પ્રકારે એક આત્મારામ થયો, તે હું એવો **અનુભવ** કરું છું કે: હું ચૈતન્યમાત્ર જ્યોતિરૂપ આત્મા છું કે જે મારા જ **અનુભવથી** પ્રત્યક્ષ જણાય છે; ચિન્માત્ર આકારને લીધે હું સમસ્ત કમરૂપ તથા અકમરૂપ પ્રવર્તતા વ્યાવહારિક ભાવોથી ભેદરૂપ થતો નથી માટે હું એક છું; નારક આદિ જીવના વિશેષો, અજીવ, પુણ્ય, પાપ, આસ્રવ, સંવર, નિર્જરા, બંધ અને મોક્ષસ્વરૂપ જે વ્યાવહારિક નવ તત્ત્વો તેમનાથી, ટંકોત્કીર્ણ એક જ્ઞાયકસ્વભાવરૂપ ભાવ વડે, અત્યંત જુદો છું

માટે હું શુદ્ધ છું; ચિન્માત્ર હોવાથી સામાન્ય-વિશેષ ઉપયોગાત્મકપણાને ઉલ્લંઘતો નથી માટે હું દર્શનજ્ઞાનમય છું; સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણ જેનું નિમિત્ત છે એવા સંવેદનરૂપે પરિણામ્યો હોવા છતાં પણ સ્પર્શાદિરૂપે પોતે પરિણામ્યો નથી માટે પરમાર્થે હું સદાય અરૂપી છું. આમ સર્વથી જુદા એવા સ્વરૂપને અનુભવતો આ હું પ્રતાપવંત રહ્યો. એમ પ્રતાપવંત વર્તતા એવા મને, જોકે (મારી) બહાર અનેક પ્રકારની સ્વરૂપની સંપદા વડે સમસ્ત પરદ્રવ્યો સ્ફુરાયમાન છે તોપણ, કોઈ પણ પરદ્રવ્ય પરમાણુમાત્ર પણ મારાપણે ભાસતું નથી કે જે મને ભાવકપણે તથા જ્ઞેયપણે મારી સાથે એક થઈને ફરી મોહ ઉત્પન્ન કરે; કારણ કે નિજરસથી જ મોહને મૂળથી ઉખાડીને—ફરી અંકુર ન ઊપજે એવો નાશ કરીને, મહાન જ્ઞાનપ્રકાશ મને પ્રગટ થયો છે. (38)

ભાવાર્થ :—આત્મા અનાદિ કાળથી મોહના ઉદયથી અજ્ઞાની હતો, તે શ્રી ગુરુઓના ઉપદેશથી અને પોતાની કાળલબ્ધિથી જ્ઞાની થયો અને પોતાના સ્વરૂપને પરમાર્થથી જાણ્યું કે હું એક છું, શુદ્ધ છું, અરૂપી છું, દર્શનજ્ઞાનમય છું. આવું જાણવાથી મોહનો સમૂળ નાશ થયો, ભાવકભાવ ને જ્ઞેયભાવથી ભેદજ્ઞાન થયું, પોતાની સ્વરૂપસંપદા અનુભવમાં આવી; હવે ફરી મોહ કેમ ઉત્પન્ન થાય? ન થાય. (38)

આ વાત જ્ઞાની પોતાના શુદ્ધાત્માની અનુભૂતિપૂર્વક કહે છે. તે જ વાત જો અજ્ઞાની કરે તો તે નિશ્ચયાભાસીપણું પામે છે. અજ્ઞાનીએ તે પામવાનું છે, તે લક્ષરૂપે છે.

હવે, એવો આત્માનો અનુભવ થયો તેનો મહિમા કહી પ્રેરણારૂપ કાવ્ય આચાર્ય કહે છે કે આવા જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મામાં સમસ્ત લોક નિમગ્ન થાઓ:—

શ્લોકાર્થ :—[एषः भगवान् अवबोधसिन्धुः] આ જ્ઞાનસમુદ્ર ભગવાન આત્મા [विभ्रम-तिरस्करिणीं भरेण आप्लाव्य] વિભ્રમરૂપ આડી ચાદરને સમૂળગી ડુબાડી દઈને (દૂર કરીને) [प्रोन्मग्नः] પોતે સર્વાંગ પ્રગટ થયો છે; [अमी समस्ताः लोकाः] તેથી હવે આ સમસ્ત લોક [शान्तरसे] તેના શાંત રસમાં [समम् एव] એકીસાથે જ [निर्भरम्] અત્યન્ત [मज्जन्तु] મગ્ન થાઓ. કેવો છે શાંત રસ? [आलोकम् उच्छलति] સમસ્ત લોક પર્યંત ઊછળી રહ્યો છે. (32)

ભાવાર્થ :—જેમ સમુદ્રની આડું કાંઈ આવી જાય ત્યારે જળ નથી દેખાતું અને જ્યારે આડ દૂર થાય ત્યારે જળ પ્રગટ થાય; પ્રગટ થતાં, લોકને પ્રેરણાયોગ્ય થાય કે ‘આ જળમાં સર્વ લોક સ્નાન કરો’; તેવી રીતે આ આત્મા વિભ્રમથી આચ્છાદિત હતો ત્યારે તેનું સ્વરૂપ નહોતું દેખાતું; હવે વિભ્રમ દૂર થયો ત્યારે યથાસ્વરૂપ (જેવું છે તેવું સ્વરૂપ) પ્રગટ થયું; (32)

આ શાસ્ત્ર જ્ઞાની કેવા શુદ્ધાત્માનો અનુભવ કરે છે તે બતાવવા માટે જ છે. તે જ વાત અહીંયા પુષ્ટ થાય છે. અજ્ઞાનીએ તે પામવાનું છે, તે લક્ષરૂપે છે. અહીંયા જણાવ્યું છે કે જ્ઞાની વિભાવરૂપી ચાદરને શુદ્ધાત્મામાં સમૂળગી ડુબાડી દે છે અર્થાત્ જ્યારે શુદ્ધાત્માનો અનુભવ કરે છે ત્યારે તેને વિભાવ જણાતો જ નથી. ત્યારે જે આનંદ પ્રગટે છે તે અપૂર્વ હોય છે, તેથી કહ્યું કે સમસ્ત લોક પર્યંત ઊછળે છે.

-૧-

જીવ-અજીવ અધિકાર

શ્લોકાર્થ :—[જ્ઞાન] જ્ઞાન છે તે [મનો હ્રાદયત્] મનને આનંદરૂપ કરતું [વિલસતિ] પ્રગટ થાય છે. કેવું છે તે? [પાર્ષદાન્] જીવ-અજીવના સ્વાંગને જોનારા મહાપુરુષોને [જીવ-અજીવ-વિવેક-પુષ્કલ-દૃશા] જીવ-અજીવનો ભેદ દેખનારી અતિ ઉજ્જવળ નિર્દોષ દૃષ્ટિ વડે [પ્રત્યાયયત્] ભિન્ન દ્રવ્યની પ્રતીતિ ઉપજાવી રહ્યું છે; [આસંસાર-નિબદ્ધ-બન્ધન-વિધિ-ધ્વંસાત્] અનાદિ સંસારથી જેમનું બંધન દેઢ બંધાયું છે એવાં જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મોના નાશથી [વિશુદ્ધ] વિશુદ્ધ થયું છે, [સ્ફુટત્] સ્ફુટ થયું છે—જેમ ફૂલની કળી ખીલે તેમ વિકાસરૂપ છે. વળી તે કેવું છે? [આત્મ-આરામમ્] જેનું રમવાનું કીડાવન આત્મા જ છે અર્થાત્ જેમાં અનંત જોયોના આકાર આવીને ઝળકે છે તોપણ પોતે પોતાના સ્વરૂપમાં જ રમે છે; [અનન્તધામ] જેનો પ્રકાશ અનંત છે; [અધ્યક્ષેણ મહસા નિત્ય-ઉદિતં] પ્રત્યક્ષ તેજથી જે નિત્ય ઉદયરૂપ છે. વળી કેવું છે? [ધીરોદાત્તમ્] ધીર છે, ઉદાત્ત (ઉચ્ચ) છે અને તેથી [અનાકુલં] અનાકુળ છે—સર્વ ઈચ્છાઓથી રહિત નિરાકુળ છે. (અહીં ધીર, ઉદાત્ત, અનાકુળ—એ ત્રણ વિશેષણો શાંતરૂપ નૃત્યનાં આભૂષણ જાણવાં.) એવું જ્ઞાન વિલાસ કરે છે. (33)

ભાવાર્થ :—આ જ્ઞાનનો મહિમા કહ્યો. જીવ-અજીવ એક થઈ રંગભૂમિમાં પ્રવેશ કરે છે તેમને આ જ્ઞાન જ ભિન્ન જાણે છે. જેમ નૃત્યમાં કોઈ સ્વાંગ આવે તેને જે યથાર્થ જાણે તેને સ્વાંગ કરનારો નમસ્કાર કરી પોતાનું રૂપ જેવું હોય તેવું જ કરી લે છે તેવી રીતે અહીં પણ જાણવું. આવું જ્ઞાન સમ્યગ્દૃષ્ટિ પુરુષોને હોય છે; મિથ્યાદૃષ્ટિ આ ભેદ જાણતા નથી. ૩૩.

આ વાત જ્ઞાનીની અનુભૂતિપૂર્વકની છે. તે જ સ્વાંગને ઓળખી શકે છે. આ જ વાત જો અજ્ઞાની કરે તો તે નિશ્ચયાભાસીપણું પામે છે. અહીંયા સ્પષ્ટ લખ્યું છે કે મિથ્યાદૃષ્ટિ આ ભેદ જાણતા નથી. પરંતુ જો કોઈ અજ્ઞાનીઓ આ વાતને માત્ર શબ્દોમાં ગ્રહણ કરીને તેમ માનવા લાગે છે તો તે તેમને તેમના અનંત સંસારનું કારણ બનવા સક્ષમ છે.

ગાથાર્થ :—[એતે] આ પૂર્વે કહેલાં અધ્યવસાન આદિ [સર્વે ભાવાઃ] ભાવો છે તે બધાય [પુદ્ગલદ્રવ્યપરિણામનિષ્પન્નાઃ] પુદ્ગલદ્રવ્યના પરિણામથી નીપજ્યા છે એમ [કેવલિજિનૈઃ] કેવળી સર્વજ્ઞ જિનદેવોએ [ભણિતાઃ] કહ્યું છે [તે] તેમને [જીવઃ ઇતિ] જીવ એમ [કથં ઉચ્યન્તે] કેમ કહી શકાય? (44)

ટીકા :—આ અધ્યવસાનાદિ ભાવો છે તે બધાય, વિશ્વને (સમસ્ત પદાર્થોને) સાક્ષાત્ દેખનારા ભગવાન (વીતરાગ સર્વજ્ઞ) અહંતદેવો વડે, પુદ્ગલદ્રવ્યના પરિણામમય કહેવામાં

આવ્યા હોવાથી, તેઓ ચૈતન્યસ્વભાવમય જીવદ્રવ્ય થવા સમર્થ નથી કે જે જીવદ્રવ્ય ચૈતન્યભાવથી શૂન્ય એવા પુદ્ગલદ્રવ્યથી અતિરિક્ત (ભિન્ન) કહેવામાં આવ્યું છે; માટે જેઓ આ અધ્યવસાનાદિકને જીવ કહે છે તેઓ ખરેખર પરમાર્થવાદી નથી કેમ કે આગમ, યુક્તિ અને સ્વાનુભવથી તેમનો પક્ષ બાધિત છે. તેમાં, 'તેઓ જીવ નથી' એવું આ સર્વજનું વચન છે તે તો આગમ છે અને આ (નીચે પ્રમાણે) સ્વાનુભવગર્ભિત યુક્તિ છે:—સ્વયમેવ ઉત્પન્ન થયેલા એવા રાગ-દ્વેષ વડે મલિન અધ્યવસાન છે તે જીવ નથી કારણ કે, કાલિમા(કાળપ)થી જુદા સુવર્ણની જેમ, એવા અધ્યવસાનથી જુદો અન્ય ચિત્સ્વભાવરૂપ જીવ ભેદજ્ઞાનીઓ વડે સ્વયં ઉપલભ્યમાન છે અર્થાત્ તેઓ પ્રત્યક્ષ ચૈતન્યભાવને જુદો અનુભવે છે. ૧. અનાદિ જેનો પૂર્વ અવયવ છે અને અનંત જેનો ભવિષ્યનો અવયવ છે એવી જે એક સંસરણરૂપ ક્રિયા તે-રૂપે કીડા કરતું કર્મ છે તે પણ જીવ નથી કારણ કે કર્મથી જુદો અન્ય ચૈતન્યસ્વભાવરૂપ જીવ ભેદજ્ઞાનીઓ વડે સ્વયં ઉપલભ્યમાન છે અર્થાત્ તેઓ તેને પ્રત્યક્ષ અનુભવે છે. ૨. તીવ્ર-મંદ અનુભવથી ભેદરૂપ થતાં, દુરંત રાગરસથી ભરેલાં અધ્યવસાનોની સંતતિ પણ જીવ નથી કારણ કે તે સંતતિથી અન્ય જુદો ચૈતન્યસ્વભાવરૂપ જીવ ભેદજ્ઞાનીઓ વડે સ્વયં ઉપલભ્યમાન છે અર્થાત્ તેઓ તેને પ્રત્યક્ષ અનુભવે છે. ૩. નવી પુરાણી અવસ્થાદિકના ભેદથી પ્રવર્તતું જે નોકર્મ તે પણ જીવ નથી કારણ કે શરીરથી અન્ય જુદો ચૈતન્યસ્વભાવરૂપ જીવ ભેદજ્ઞાનીઓ વડે સ્વયં ઉપલભ્યમાન છે અર્થાત્ તેઓ તેને પ્રત્યક્ષ અનુભવે છે. ૪. સમસ્ત જગતને પુણ્યપાપરૂપે વ્યાપતો કર્મનો વિપાક છે તે પણ જીવ નથી કારણ કે શુભાશુભ ભાવથી અન્ય જુદો ચૈતન્યસ્વભાવરૂપ જીવ ભેદજ્ઞાનીઓ વડે સ્વયં ઉપલભ્યમાન છે અર્થાત્ તેઓ પોતે તેને પ્રત્યક્ષ અનુભવે છે. ૫. શાતા-અશાતારૂપે વ્યાપ્ત જે સમસ્ત તીવ્રમંદપણારૂપ ગુણો તે વડે ભેદરૂપ થતો જે કર્મનો અનુભવ તે પણ જીવ નથી કારણ કે સુખ-દુઃખથી જુદો અન્ય ચૈતન્યસ્વભાવરૂપ જીવ ભેદજ્ઞાનીઓ વડે સ્વયં ઉપલભ્યમાન છે અર્થાત્ તેઓ પોતે તેને પ્રત્યક્ષ અનુભવે છે. ૬. શિખંડની જેમ ઉભયાત્મકપણે મળેલાં જે આત્મા અને કર્મ તે બન્ને મળેલાં પણ જીવ નથી કારણ કે સમસ્તપણે (સંપૂર્ણપણે) કર્મથી જુદો અન્ય ચૈતન્યસ્વભાવરૂપ જીવ ભેદજ્ઞાનીઓ વડે સ્વયં ઉપલભ્યમાન છે અર્થાત્ તેઓ પોતે તેને પ્રત્યક્ષ અનુભવે છે. ૭. અર્થક્રિયામાં સમર્થ એવો જે કર્મનો સંયોગ તે પણ જીવ નથી કારણ કે, આઠ કાષ્ઠના સંયોગથી (-ખાટલાથી) જુદો જે ખાટલામાં સૂનારો પુરુષ તેની જેમ, કર્મસંયોગથી જુદો અન્ય ચૈતન્યસ્વભાવરૂપ જીવ ભેદજ્ઞાનીઓ વડે સ્વયં ઉપલભ્યમાન છે અર્થાત્ તેઓ પોતે તેને પ્રત્યક્ષ અનુભવે છે. ૮. (આ જ રીતે અન્ય કોઈ બીજા પ્રકારે કહે ત્યાં પણ આ જ યુક્તિ જાણવી.) (44)

[ભાવાર્થ:—ચૈતન્યસ્વભાવરૂપ જીવ, સર્વ પરભાવોથી જુદો, ભેદજ્ઞાનીઓને અનુભવગોચર છે; તેથી જેમ અજ્ઞાની માને છે તેમ નથી.]

આ વાત જ્ઞાની પોતાના શુદ્ધાત્માની અનુભૂતિપૂર્વક કહે છે. તેથી જ કહ્યું છે કે- "...ભેદજ્ઞાનીઓ વડે સ્વયં ઉપલભ્યમાન છે અર્થાત્ તેઓ પ્રત્યક્ષ ચૈતન્યભાવને જુદો અનુભવે છે." તે જ વાત જો અજ્ઞાની કરે તો

તે નિશ્ચયાભાસીપણું પામે છે. અનુભવે તો તે તમામ પરભાવોથી તથા પોતાના પરાશ્રિત ભાવોથી ત્રિકાળ ભિન્ન છે અને તેથી જ તેને ત્રિકાળી શુદ્ધાત્મા કહેવાય છે, દ્રવ્યાત્મા કહેવાય છે.

વિસ્મ કિમપરેણાકાર્યકોલાહલેન
સ્વયમપિ નિમૃતઃ સન્ પશ્ય ષળ્માસમેકમ્ ।
હૃદયસરસિ પુંસઃ પુદ્ગલાદ્ભિન્નધામ્નો
નનુ કિમનુપલબ્ધિર્ભાતિ કિઞ્ચોપલબ્ધિઃ ॥૩૪॥

શ્લોકાર્થઃ—હે ભવ્ય! તને [અપરેણ] બીજો [અકાર્ય-કોલાહલેન] નકામો કોલાહલ કરવાથી [કિમ્] શો લાભ છે? [વિસ્મ] એ કોલાહલથી તું વિરક્ત થા અને [એકમ્] એક ચૈતન્યમાત્ર વસ્તુને [સ્વયમ્ અપિ] પોતે [નિમૃતઃ સન્] નિશ્ચળ લીન થઈ [પશ્ય ષળ્માસમ્] દેખ; એવો છ મહિના અભ્યાસ કર અને જો (-તપાસ) કે એમ કરવાથી [હૃદય-સરસિ] પોતાના હૃદયસરોવરમાં [પુદ્ગલાત્ ભિન્નધામ્નઃ] જેનું તેજ-પ્રતાપ-પ્રકાશ પુદ્ગલથી ભિન્ન છે એવા [પુંસઃ] આત્માની [નનુ કિમ્ અનુપલબ્ધિઃ ભાતિ] પ્રાપ્તિ નથી થતી [કિં ચ ઉપલબ્ધિઃ] કે થાય છે. (34)

અનેક અજ્ઞાનીઓ આ ગાથાનો હવાલો આપીને છ મહીનાની ગેરંટી આપે છે. જ્ઞાની કોઈ ગેરંટી ન આપે. અહીંયા આચાર્ય ભગવાને પણ ગેરંટી નથી આપી પણ સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે 'આત્માની પ્રાપ્તિ નથી થતી કે થાય છે.' તેથી સમજાય છે કે જેને વૈરાગ્યાદિ યોગ્યતાઓ હશે તેને જ થશે.

ગાથાર્થઃ—[એતે સર્વે] આ સર્વ [અધ્યવસાનાદયઃ ભાવાઃ] અધ્યવસાનાદિ ભાવો છે તે [જીવાઃ] જીવ છે એવો [જિનવૈરઃ] જિનવરોએ [ઉપદેશઃ વર્ણિતઃ] જે ઉપદેશ વર્ણવ્યો છે તે [વ્યવહારસ્ય દર્શનમ્] વ્યવહારનય દર્શાવ્યો છે. (46)

ટીકાઃ—આ બધાય અધ્યવસાનાદિ ભાવો જીવ છે એવું જે ભગવાન સર્વજ્ઞદેવોએ કહ્યું છે તે, જોકે વ્યવહારનય અભૂતાર્થ છે તોપણ, વ્યવહારનયને પણ દર્શાવ્યો છે; કારણ કે જેમ મ્લેચ્છભાષા મ્લેચ્છોને વસ્તુસ્વરૂપ જણાવે છે તેમ વ્યવહારનય વ્યવહારી જીવોને પરમાર્થનો કહેનાર છે તેથી, અપરમાર્થભૂત હોવા છતાં પણ, ધર્મતીર્થની પ્રવૃત્તિ કરવા માટે (વ્યવહારનય) દર્શાવવો ન્યાયસંગત જ છે. પરંતુ જો વ્યવહાર ન દર્શાવવામાં આવે તો, પરમાર્થ (-પરમાર્થનય) શરીરથી જીવ ભિન્ન દર્શાવવામાં આવતો હોવાથી, જેમ ભસ્મને મસળી નાખવામાં હિંસાનો અભાવ છે તેમ, ત્રસસ્થાવર જીવોનું નિઃશંકપણે મર્દન (ઘાત) કરવામાં પણ હિંસાનો અભાવ ઠરશે અને તેથી બંધનો જ અભાવ ઠરશે; વળી પરમાર્થ દ્વારા રાગ-દ્વેષ-મોહથી જીવ ભિન્ન દર્શાવવામાં આવતો હોવાથી, 'રાગી, દ્વેષી, મોહી જીવ કર્મથી બંધાય છે તેને છોડાવવો'—એમ મોક્ષના ઉપાયના ગ્રહણનો અભાવ થશે અને તેથી મોક્ષનો જ અભાવ થશે. (આમ જો વ્યવહારનય ન દર્શાવવામાં આવે તો બંધ-મોક્ષનો અભાવ ઠરે છે.) (46)

ભાવાર્થ :—પરમાર્થનય તો જીવને શરીર તથા રાગદ્વેષમોહથી ભિન્ન કહે છે. જો તેનો એકાંત કરવામાં આવે તો શરીર તથા રાગદ્વેષમોહ પુદ્ગલમય ઠરે અને તો પછી પુદ્ગલને ઘાતવાથી હિંસા થતી નથી અને રાગદ્વેષમોહથી બંધ થતો નથી. આમ, પરમાર્થથી જે સંસાર-મોક્ષ બન્નેનો અભાવ કહ્યો છે તે જ એકાંતે ઠરશે. પરંતુ આવું એકાંતરૂપ વસ્તુનું સ્વરૂપ નથી; અવસ્તુનું શ્રદ્ધાન, જ્ઞાન, આચરણ અવસ્તુરૂપ જ છે. માટે વ્યવહારનયનો ઉપદેશ ન્યાયપ્રાપ્ત છે. આ રીતે સ્યાદ્વાદથી બન્ને નયોનો વિરોધ મટાડી શ્રદ્ધાન કરવું તે સમ્યક્ત્વ છે. (46)

અહીંયા વ્યવહારનયનું પ્રયોજન બતાવ્યું છે કારણ કે અનેક નિશ્ચયાભાસી જીવો તો વ્યવહાર કોઈ કામનો જ નથી-એમ માને છે. સમજવાની વાત એ છે કે કોઈ એકાંત કામ નહીં આવે. જેમ વ્યવહારના એકાંતથી જીવ વ્યવહારાભાસી બને છે તેમ નિશ્ચયના એકાંતથી જીવ નિશ્ચયાભાસી બને છે.

ગાથાર્થ :—હે ભવ્ય ! તું [જીવમ્] જીવને [અરસમ્] રસરહિત, [અરૂપમ્] રૂપરહિત, [અગન્ધમ્] ગંધરહિત, [અવ્યક્તં] અવ્યક્ત અર્થાત્ ઈન્દ્રિયોને ગોચર નથી એવો, [ચેતનાગુણમ્] ચેતના જેનો ગુણ છે એવો, [અશબ્દમ્] શબ્દરહિત, [અલિઙ્ગગ્રહણં] કોઈ ચિહ્નથી જેનું ગ્રહણ નથી એવો અને [અનિર્દિષ્ટસંસ્થાનમ્] જેનો કોઈ આકાર કહેવાતો નથી એવો [જાનીહિ] જાણ. (49)

પોતાના અનુભવમાં આવતા ચેતનાગુણ વડે સદાય અંતરંગમાં પ્રકાશમાન છે તેથી (જીવ) ચેતનાગુણવાળો છે. કેવો છે ચેતનાગુણ? જે સમસ્ત વિપ્રતિપત્તિઓનો (જીવને અન્ય પ્રકારે માનવારૂપ ઝઘડાઓનો) નાશ કરનાર છે, જેણે પોતાનું સર્વસ્વ ભેદજ્ઞાની જીવોને સોંપી દીધું છે, જે સમસ્ત લોકાલોકને ગ્રાસીભૂત કરી જાણે કે અત્યંત તૃપ્તિ વડે ઠરી ગયો હોય તેમ (અર્થાત્ અત્યંત સ્વરૂપ-સૌખ્ય વડે તૃપ્ત તૃપ્ત હોવાને લીધે સ્વરૂપમાંથી બહાર નીકળવાનો અનુદમ્ની હોય તેમ) સર્વ કાળે કિંચિત્માત્ર પણ ચલાયમાન થતો નથી અને એ રીતે સદાય જરા પણ નહિ ચળતું અન્યદ્રવ્યથી અસાધારણપણું હોવાથી જે (અસાધારણ) સ્વભાવભૂત છે.

—આવો ચૈતન્યરૂપ પરમાર્થસ્વરૂપ જીવ છે. જેનો પ્રકાશ નિર્મળ છે એવો આ ભગવાન આ લોકમાં એક, ટંકોત્કીર્ણ, ભિન્ન જ્યોતિરૂપ વિરાજમાન છે. (49) ગાથા-ટીકા

હવે આ જ અર્થનું કળશરૂપ કાવ્ય કહી એવા આત્માના અનુભવની પ્રેરણા કરે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[ચિત્-શક્તિ-રિત્તં] ચિત્શક્તિથી રહિત [સકલમ્ અપિ] અન્ય સકળ ભાવોને [અહ્યાય] મૂળથી [વિહાય] છોડીને [ચ] અને [સ્ફુટતરમ્] પ્રગટપણે [સ્વં ચિત્-શક્તિમાત્રમ્] પોતાના ચિત્શક્તિમાત્ર ભાવનું [અવગાહ્ય] અવગાહન કરીને, [આત્મા] ભવ્ય આત્મા [વિશ્વસ્ય ઉપરિ] સમસ્ત પદાર્થસમૂહરૂપ લોકના ઉપર [ચારુ ચરન્તં] સુંદર રીતે પ્રવર્તતા એવા [ઇમમ્] આ [પરમ્] એક કેવળ [અનન્તમ્] અવિનાશી [આત્માનમ્] આત્માનો [આત્મનિ] આત્મામાં જ [સાક્ષાત્ કલયતુ] અભ્યાસ કરો, સાક્ષાત્ અનુભવ કરો. (35)

“એવો આ ભગવાન આ લોકમાં એક, ટંકોટ્કીર્ણ, ભિન્ન જ્યોતિરૂપ વિરાજમાન છે.” એટલે કે અનુભવાય છે. આ શાસ્ત્ર જ્ઞાની કેવા શુદ્ધાત્માનો અનુભવ કરે છે તે બતાવવા માટે જ છે. તે જ વાત અહીંયા પણ પુષ્ટ થાય છે. અજ્ઞાનીને બોલવા માટે નથી, જ્ઞાનીના અનુભવથી પોતાનું લક્ષ નક્કી કરવા માટે છે.

ગાથાર્થ :—[જીવસ્ય] જીવને [વર્ણ:] વર્ણ [નાસ્તિ] નથી, [ન અપિ ગન્ધ:] ગંધ પણ નથી, [રસઃ અપિ ન] રસ પણ નથી [ચ] અને [સ્પર્શઃ અપિ ન] સ્પર્શ પણ નથી, [રૂપં અપિ ન] રૂપ પણ નથી, [ન શરીરં] શરીર પણ નથી, [સંસ્થાનં અપિ ન] સંસ્થાન પણ નથી, [સંહનનમ્ ન] સંહનન પણ નથી; [જીવસ્ય] જીવને [રાગઃ નાસ્તિ] રાગ પણ નથી, [દ્વેષઃ અપિ ન] દ્વેષ પણ નથી, [મોહઃ] મોહ પણ [ન એવ વિદ્યતે] વિદ્યમાન નથી, [પ્રત્યયાઃ નો] પ્રત્યયો (આસ્રવો) પણ નથી, [કર્મ ન] કર્મ પણ નથી [ચ] અને [નોક્ર્મ અપિ] નોકર્મ પણ [તસ્ય નાસ્તિ] તેને નથી; [જીવસ્ય] જીવને [વર્ગઃ નાસ્તિ] વર્ગ નથી, [વર્ગણા ન] વર્ગણા નથી, [કાનિચિત્ સ્પર્ધકાનિ ન એવ] કોઈ સ્પર્ધકો પણ નથી, [અધ્યાત્મસ્થાનાનિ નો] અધ્યાત્મસ્થાનો પણ નથી [ચ] અને [અનુભાગસ્થાનાનિ] અનુભાગસ્થાનો પણ [ન એવ] નથી; [જીવસ્ય] જીવને [કાનિચિત્ યોગસ્થાનાનિ] કોઈ યોગસ્થાનો પણ [ન સન્તિ] નથી [વા] અથવા [બન્ધસ્થાનાનિ ન] બંધસ્થાનો પણ નથી, [ચ] વળી [ઉદયસ્થાનાનિ] ઉદયસ્થાનો પણ [ન એવ] નથી, [કાનિચિત્ માર્ગણાસ્થાનાનિ ન] કોઈ માર્ગણાસ્થાનો પણ નથી; [જીવસ્ય] જીવને [સ્થિતિબન્ધસ્થાનાનિ નો] સ્થિતિબંધસ્થાનો પણ નથી [વા] અથવા [સંક્લેશસ્થાનાનિ ન] સંક્લેશસ્થાનો પણ નથી, [વિશુદ્ધિસ્થાનાનિ] વિશુદ્ધિસ્થાનો પણ [ન એવ] નથી [વા] અથવા [સંયમલબ્ધિસ્થાનાનિ] સંયમલબ્ધિસ્થાનો પણ [નો] નથી; [ચ] વળી [જીવસ્ય] જીવને [જીવસ્થાનાનિ] જીવસ્થાનો પણ [ન એવ] નથી [વા] અથવા [ગુણસ્થાનાનિ] ગુણસ્થાનો પણ [ન સન્તિ] નથી; [યેન તુ] કારણ કે [એતે સર્વે] આ બધા [પુદ્ગલદ્રવ્યસ્ય] પુદ્ગલદ્રવ્યના [પરિણામાઃ] પરિણામ છે. (50-55)

ટીકા :—જે કાળો, લીલો, પીળો, રાતો અથવા ધોળો વર્ણ છે તે બધોય જીવને નથી કારણ કે તે પુદ્ગલદ્રવ્યના પરિણામમય હોવાથી (પોતાની) અનુભૂતિથી ભિન્ન છે. ૧. જે સુરભિ અથવા દુરભિ ગંધ છે તે બધીયે જીવને નથી કારણ કે તે પુદ્ગલદ્રવ્યના પરિણામમય હોવાથી (પોતાની) અનુભૂતિથી ભિન્ન છે. ૨. જે કડવો, કષાયલો, તીખો, ખાટો અથવા મીઠો રસ છે તે બધોય જીવને નથી કારણ કે તે પુદ્ગલદ્રવ્યના પરિણામમય હોવાથી (પોતાની) અનુભૂતિથી ભિન્ન છે. ૩. જે ચીકણો, લૂખો, શીત, ઉષ્ણ, ભારે, હલકો, કોમળ અથવા કઠોર સ્પર્શ છે તે બધોય જીવને નથી કારણ કે તે પુદ્ગલદ્રવ્યના પરિણામમય હોવાથી (પોતાની) અનુભૂતિથી ભિન્ન છે. ૪. જે સ્પર્શાદિસામાન્યપરિણામમાત્ર રૂપ છે તે જીવને નથી કારણ કે તે પુદ્ગલદ્રવ્યના પરિણામમય હોવાથી (પોતાની) અનુભૂતિથી ભિન્ન છે. ૫. જે ઔદારિક, વૈક્રિયિક, આહારક, તૈજસ અથવા કાર્મણ શરીર છે તે બધુંય જીવને નથી કારણ કે તે પુદ્ગલદ્રવ્યના પરિણામમય હોવાથી (પોતાની) અનુભૂતિથી ભિન્ન છે. ૬. જે સમયતુરસ, ન્યગ્રોધપરિમંડળ, સ્વાતિક, કુબ્જક, વામન અથવા હુંડક સંસ્થાન છે તે બધુંય જીવને નથી કારણ કે તે પુદ્ગલદ્રવ્યના પરિણામમય

હોવાથી (પોતાની) અનુભૂતિથી ભિન્ન છે. ૭. જે વજ્જર્ધભનારાય, વજ્જનારાય, નારાય, અર્ધનારાય, કીલિકા અથવા અસંપ્રાપ્તાસૃપાટિકા સંહનન છે તે બધું જીવને નથી કારણ કે તે પુદ્ગલદ્રવ્યના પરિણામમય હોવાથી (પોતાની) અનુભૂતિથી ભિન્ન છે. ૮. જે પ્રીતિરૂપ રાગ છે તે બધોય જીવને નથી કારણ કે તે પુદ્ગલદ્રવ્યના પરિણામમય હોવાથી (પોતાની) અનુભૂતિથી ભિન્ન છે. ૯. જે અપ્રીતિરૂપ દ્વેષ છે તે બધોય જીવને નથી કારણ કે તે પુદ્ગલદ્રવ્યના પરિણામમય હોવાથી (પોતાની) અનુભૂતિથી ભિન્ન છે. ૧૦. જે યથાર્થ તત્ત્વની અપ્રતિપત્તિરૂપ (અપ્રાપ્તિરૂપ) મોહ છે તે બધોય જીવને નથી કારણ કે તે પુદ્ગલદ્રવ્યના પરિણામમય હોવાથી (પોતાની) અનુભૂતિથી ભિન્ન છે. ૧૧. મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને યોગ જેમનાં લક્ષણ છે એવા જે પ્રત્યયો તે બધાય જીવને નથી કારણ કે તે પુદ્ગલદ્રવ્યના પરિણામમય હોવાથી (પોતાની) અનુભૂતિથી ભિન્ન છે. ૧૨. જે જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, વેદનીય, મોહનીય, આયુ, નામ, ગોત્ર અને અંતરાયરૂપ કર્મ છે તે બધું જીવને નથી કારણ કે તે પુદ્ગલદ્રવ્યના પરિણામમય હોવાથી (પોતાની) અનુભૂતિથી ભિન્ન છે. ૧૩. જે છ પર્યાપ્તિયોગ્ય અને ત્રણ શરીરયોગ્ય વસ્તુ (-પુદ્ગલસ્કંધ) રૂપ નોકર્મ છે તે બધું જીવને નથી કારણ કે તે પુદ્ગલદ્રવ્યના પરિણામમય હોવાથી (પોતાની) અનુભૂતિથી ભિન્ન છે. ૧૪. જે કર્મના રસની શક્તિઓના (અર્થાત્ અવિભાગ પરિચ્છેદોના) સમૂહરૂપ વર્ગ છે તે બધોય જીવને નથી કારણ કે તે પુદ્ગલદ્રવ્યના પરિણામમય હોવાથી (પોતાની) અનુભૂતિથી ભિન્ન છે. ૧૫. જે વર્ગોના સમૂહરૂપ વર્ગણા છે તે બધીયે જીવને નથી કારણ કે તે પુદ્ગલદ્રવ્યના પરિણામમય હોવાથી (પોતાની) અનુભૂતિથી ભિન્ન છે. ૧૬. જે મંદતીવ્ર રસવાળાં કર્મદળોના વિશિષ્ટ ન્યાસ(-જમાવ)રૂપ (અર્થાત્ વર્ગણાઓના સમૂહરૂપ) સ્પર્ધકો છે તે બધાય જીવને નથી કારણ કે તે પુદ્ગલદ્રવ્યના પરિણામમય હોવાથી (પોતાની) અનુભૂતિથી ભિન્ન છે. ૧૭. સ્વપરના એકપણાનો અધ્યાસ હોય ત્યારે (વર્તતાં), વિશુદ્ધ ચૈતન્યપરિણામથી જુદાપણું જેમનું લક્ષણ છે એવાં જે અધ્યાત્મસ્થાનો છે તે બધાય જીવને નથી કારણ કે તે પુદ્ગલદ્રવ્યના પરિણામમય હોવાથી (પોતાની) અનુભૂતિથી ભિન્ન છે. ૧૮. જુદી જુદી પ્રકૃતિઓના રસના પરિણામ જેમનું લક્ષણ એવાં જે અનુભાગસ્થાનો તે બધાય જીવને (50-55)

આ તમામ ભાવો અનુભૂતિથી ભિન્ન છે. અર્થાત્ તે ભાવો અનુભૂતિરૂપી આત્મામાં નથી. આ શાસ્ત્ર જ્ઞાનીની અનુભૂતિનું આત્મસ્વરૂપ સમજાવવા માટે હોવાથી અને અનુભૂતિમાં આ તમામ ભાવો નહીં હોવાથી, આ તમામ ભાવો આત્મામાં નથી-એમ કહ્યું છે.

નથી કારણ કે તે પુદ્ગલદ્રવ્યના પરિણામમય હોવાથી (પોતાની) અનુભૂતિથી ભિન્ન છે. ૧૯. કાયવર્ગણા, વચનવર્ગણા અને મનોવર્ગણાનું કંપન જેમનું લક્ષણ છે એવાં જે યોગસ્થાનો તે બધાય જીવને નથી કારણ કે તે પુદ્ગલદ્રવ્યના પરિણામમય હોવાથી (પોતાની) અનુભૂતિથી ભિન્ન છે. ૨૦. જુદી જુદી પ્રકૃતિઓના પરિણામ જેમનું લક્ષણ છે એવાં જે બંધસ્થાનો તે બધાય જીવને નથી કારણ કે તે પુદ્ગલદ્રવ્યના પરિણામમય હોવાથી (પોતાની) અનુભૂતિથી ભિન્ન છે. ૨૧. પોતાનું ફળ ઉત્પન્ન કરવામાં સમર્થ કર્મ-અવસ્થા જેમનું લક્ષણ છે એવાં જે ઉદયસ્થાનો તે બધાય જીવને નથી કારણ કે તે પુદ્ગલદ્રવ્યના પરિણામમય હોવાથી (પોતાની) અનુભૂતિથી ભિન્ન

છે. ૨૨. ગતિ, ઈન્દ્રિય, કાય, યોગ, વેદ, કષાય, જ્ઞાન, સંયમ, દર્શન, લેશ્યા, ભવ્ય, સમ્યક્ત્વ, સંજ્ઞા અને આહાર જેમનાં લક્ષણ છે એવાં જે માર્ગણાસ્થાનો તે બધાંય જીવને નથી કારણ કે તે પુદ્ગલદ્રવ્યના પરિણામમય હોવાથી (પોતાની) અનુભૂતિથી ભિન્ન છે. ૨૩. જુદી જુદી પ્રકૃતિઓનું અમુક મુદત સુધી સાથે રહેવું તે જેમનું લક્ષણ છે એવાં જે સ્થિતિબંધસ્થાનો તે બધાંય જીવને નથી કારણ કે તે પુદ્ગલદ્રવ્યના પરિણામમય હોવાથી (પોતાની) અનુભૂતિથી ભિન્ન છે. ૨૪. કષાયના વિપાકનું અતિશયપણું જેમનું લક્ષણ છે એવાં જે સંકલેશસ્થાનો તે બધાંય જીવને નથી કારણ કે તે પુદ્ગલદ્રવ્યના પરિણામમય હોવાથી (પોતાની) અનુભૂતિથી ભિન્ન છે. ૨૫. કષાયના વિપાકનું મંદપણું જેમનું લક્ષણ છે એવાં જે વિશુદ્ધિસ્થાનો તે બધાંય જીવને નથી કારણ કે તે પુદ્ગલદ્રવ્યના પરિણામમય હોવાથી (પોતાની) અનુભૂતિથી ભિન્ન છે. ૨૬. ચારિત્રમોહના વિપાકની કમશ: નિવૃત્તિ જેમનું લક્ષણ છે એવાં જે સંયમલબ્ધિસ્થાનો તે બધાંય જીવને નથી કારણ કે તે પુદ્ગલદ્રવ્યના પરિણામમય હોવાથી (પોતાની) અનુભૂતિથી ભિન્ન છે. ૨૭. પર્યાપ્ત તેમ જ અપર્યાપ્ત એવાં બાદર ને સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય, દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય અને સંજ્ઞી તથા અસંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય જેમનાં લક્ષણ છે એવાં જે જીવસ્થાનો તે બધાંય જીવને નથી કારણ કે તે પુદ્ગલદ્રવ્યના પરિણામમય હોવાથી (પોતાની) અનુભૂતિથી ભિન્ન છે. ૨૮. મિથ્યાદેષ્ટિ, સાસાદન સમ્યગ્દેષ્ટિ, સમ્યગ્મિથ્યાદેષ્ટિ, અસંયતસમ્યગ્દેષ્ટિ, સંયતાસંયત, પ્રમત્તસંયત, અપ્રમત્તસંયત, અપૂર્વકરણ—ઉપશમક તથા ક્ષપક, અનિવૃત્તિબાદરસાંપરાય—ઉપશમક તથા ક્ષપક, સૂક્ષ્મસાંપરાય—ઉપશમક તથા ક્ષપક, ઉપશાંતકષાય, ક્ષીણકષાય, સયોગકેવળી અને અયોગકેવળી જેમનાં લક્ષણ છે એવાં જે ગુણસ્થાનો તે બધાંય જીવને નથી કારણ કે તે પુદ્ગલદ્રવ્યના પરિણામમય હોવાથી (પોતાની) અનુભૂતિથી ભિન્ન છે. ૨૯. (આ પ્રમાણે આ બધાય પુદ્ગલદ્રવ્યના પરિણામમય ભાવો છે; તે બધા, જીવના નથી. જીવ તો પરમાર્થે ચૈતન્યશક્તિમાત્ર છે.) (50-55)

હવે આ જ અર્થનું કળશરૂપ કાવ્ય કહે છે:—

શ્લોકાર્થ :—[વર્ણ-આદ્યા:] જે વર્ણાદિક [વા] અથવા [રાગ-મોહ-આદય: વા] રાગ-મોહાદિક [ભાવા:] ભાવો કહ્યા [સર્વે એવ] તે બધાય [અસ્ય પુંસ:] આ પુરુષથી (આત્માથી) [ભિન્ના:] ભિન્ન છે [તેન એવ] તેથી [અન્ત:તત્ત્વ: પશ્યત:] અંતર્દેષ્ટિ વડે જોનારને [અમી નો દૃષ્ટા: સ્યુ:] એ બધા દેખાતા નથી, [એકં પરં દૃષ્ટં સ્યાત્] માત્ર એક સર્વોપરી તત્ત્વ જ દેખાય છે—કેવળ એક ચૈતન્યભાવસ્વરૂપ અભેદરૂપ આત્મા જ દેખાય છે. (37)

ઉપરોક્ત સર્વ ભાવો વિશેષભાવો હોવાથી તે સામાન્યભાવરૂપ અનુભૂતિસ્વરૂપ આત્મામાં નથી. અને 'સમયસાર' શાસ્ત્રમાં વર્ણવેલ જીવ તે જ્ઞાનીની અનુભૂતિસ્વરૂપ શુદ્ધાત્મા હોવાથી, શુદ્ધનયનો વિષય હોવાથી તેમાં સર્વ વિશેષભાવોનો અભાવ જ હોય છે. અજ્ઞાનીઓ આ વાત પોતાને માટે કહી શકતા નથી, માની શકતા નથી. જો કોઈ અજ્ઞાની આવું માનતા હોય તો તે નિશ્ચયાભાસી જ છે. 'દેખાય છે' નો અર્થ છે કે અનુભવાય છે. માત્ર એક સર્વોપરી તત્ત્વ જ અનુભવાય છે - કેવળ એક ચૈતન્યભાવસ્વરૂપ

અભેદરૂપ આત્મા જ અનુભવાય છે-એમ સમજવું

ગાથાર્થ :—[પથિ મુષ્યમાણં] જેમ માર્ગમાં ચાલનારને લૂંટાતો [દૃષ્ટ્વા] દેખીને [‘एषः पन्था] આ માર્ગ [मुष्यते] લૂંટાય છે’ એમ [व्यवहारिणः] વ્યવહારી [लोकाः] લોકો [भणन्ति] કહે છે; ત્યાં પરમાર્થથી વિચારવામાં આવે તો [कश्चित् पन्था] કોઈ માર્ગ તો [न च मुष्यते] નથી લૂંટાતો, માર્ગમાં ચાલનાર માણસ જ લૂંટાય છે; [तथा] તેવી રીતે [जीवे] જીવમાં [कर्मणां नो कर्मणां च] કર્મોનો અને નોકર્મોનો [वर्णम्] વર્ણ [दृष्ट्वा] દેખીને [‘जीवस्य] જીવનો [एषः वर्णः] આ વર્ણ છે’ એમ [जिनैः] જિનદેવોએ [व्यवहारतः] વ્યવહારથી [उक्तः] કહ્યું છે. [गन्धरसस्पर्शरूपाणि] એ પ્રમાણે ગંધ, રસ, સ્પર્શ, રૂપ, [देहः संस्थानादयः] દેહ, સંસ્થાન આદિ [ये च सर्वे] જે સર્વ છે, [व्यवहारस्य] તે સર્વ વ્યવહારથી [निश्चयद्रष्टारः] નિશ્ચયના દેખનારા [व्यपदिशन्ति] કહે છે. (58-59-60)

અહીંયા કહ્યું કે- “...ગંધ, રસ, સ્પર્શ, રૂપ, દેહ, સંસ્થાન આદિ જે સર્વ છે, તે સર્વ વ્યવહારથી નિશ્ચયના દેખનારા કહે છે.” એટલે કે તેવું જ્ઞાની-સમ્યગ્દૃષ્ટિ કહે છે. તેથી કહી શકાય કે શુદ્ધનિશ્ચયનય એ અનુભૂતિનો વિષય છે. નહીં કે શબ્દોમાં બોલવાનો-માનવાનો.

ભાવાર્થ :—આ વર્ણથી માંડીને ગુણસ્થાન પર્યંત ભાવો સિદ્ધાંતમાં જીવના કહ્યા છે તે વ્યવહારનયથી કહ્યા છે; નિશ્ચયનયથી તેઓ જીવના નથી કારણ કે જીવ તો પરમાર્થ ઉપયોગસ્વરૂપ છે.

અહીં એમ જાણવું કે—પહેલાં વ્યવહારનયને અસત્યાર્થ કહ્યો હતો ત્યાં એમ ન સમજવું કે તે સર્વથા અસત્યાર્થ છે, કથંચિત્ અસત્યાર્થ જાણવો; કારણ કે જ્યારે એક દ્રવ્યને જુદું, પર્યાયોથી અભેદરૂપ, તેના અસાધારણ ગુણમાત્રને પ્રધાન કરીને કહેવામાં આવે ત્યારે પરસ્પર દ્રવ્યોનો નિમિત્તનેમિત્તિકભાવ તથા નિમિત્તથી થતા પર્યાયો—તે સર્વ ગૌણ થઈ જાય છે, એક અભેદદ્રવ્યની દૃષ્ટિમાં તેઓ પ્રતિભાસતા નથી. માટે તે સર્વ તે દ્રવ્યમાં નથી એમ કથંચિત્ નિષેધ કરવામાં આવે છે. જો તે ભાવોને તે દ્રવ્યમાં કહેવામાં આવે તો તે વ્યવહારનયથી કહી શકાય છે. આવો નયવિભાગ છે.

અહીં શુદ્ધનયની દૃષ્ટિથી કથન છે તેથી એમ સિદ્ધ કર્યું છે કે આ સર્વ ભાવોને સિદ્ધાન્તમાં જીવના કહ્યા છે તે વ્યવહારથી કહ્યા છે. જો નિમિત્તનેમિત્તિકભાવની દૃષ્ટિથી જોવામાં આવે તો તે વ્યવહાર કથંચિત્ સત્યાર્થ પણ કહી શકાય છે. જો સર્વથા અસત્યાર્થ જ કહેવામાં આવે તો સર્વ વ્યવહારનો લોપ થાય અને સર્વ વ્યવહારનો લોપ થતાં પરમાર્થનો પણ લોપ થાય. માટે જિનદેવનો ઉપદેશ સ્યાદ્વાદરૂપ સમજયે જ સમ્યગ્જ્ઞાન છે, સર્વથા એકાંત તે મિથ્યાત્વ છે. (58-59-60)

અનેક નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકો તો વ્યવહારને માત્ર ઉપચારરૂપ (નિરર્થક-જૂઠું) માનીને માત્ર નિશ્ચયનયના ઉપદેશના જ પક્ષપાતી હોય છે. તેથી તેઓને નિશ્ચયનો એકાંત પક્ષ હોય છે. તેઓને અહીંયા જણાવેલ છે કે વ્યવહારનો લોપ થતાં પરમાર્થનો પણ લોપ થાય છે. આવું એકાંત

નિશ્ચયાભાસીઓ સેવન કરતા હોવા છતાં તેઓ તે હકીકતથી જ અજાણ હોય છે. તેમાં તેમનો કોઈ દોષ નથી જોવાનો. દોષ તો તેમના મોહનો છે. તેમને મોહની એટલી તિવ્રતા વર્તતી હોય છે કે તે મોહ તેમને એ વાત સમજવા જ દેતો નથી. તેથી જ આવા જીવો ધર્મ ક્ષેત્રમાં અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શનની સાધનામાં ક્રમબદ્ધપર્યાયને આગળ કરે છે એટલે કે તેઓ માને છે કે જ્યારે ક્રમબદ્ધમાં હશે ત્યારે આપોઆપ પુરુષાર્થ થશે અને આત્મજ્ઞાન થશે, મોક્ષ થશે. પરંતુ સંસારના સર્વ કામોમાં પૂરો પુરુષાર્થ લગાવે છે, ઘણી માથાકુટ કરે છે. તેમાં ક્રમબદ્ધપર્યાય નથી લગાવતા. આ જ અજ્ઞાનીની ઓળખાણ છે.

ટીકા :—બાહર, સૂક્ષ્મ, એકેન્દ્રિય, દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય, પંચેન્દ્રિય, પર્યાપ્ત, અપર્યાપ્ત—એ દેહની સંજ્ઞાઓને (નામોને) સૂત્રમાં જીવસંજ્ઞાપણે કહી છે, તે, પરની પ્રસિદ્ધિને લીધે, ‘ઘીના ઘડો’ની જેમ વ્યવહાર છે—કે જે વ્યવહાર અપ્રયોજનાર્થ છે (અર્થાત્ તેમાં પ્રયોજનભૂત વસ્તુ નથી). તે વાતને સ્પષ્ટ કહે છે :—

જેમ કોઈ પુરુષને જન્મથી માંડીને માત્ર ‘ઘીનો ઘડો’ જ પ્રસિદ્ધ (જાણીતો) હોય, તે સિવાયના બીજા ઘડાને તે જાણતો ન હોય, તેને સમજાવવા “જે આ ‘ઘીનો ઘડો’ છે તે માટીમય છે, ઘીમય નથી” એમ (સમજાવનાર વડે) ઘડામાં ‘ઘીના ઘડો’નો વ્યવહાર કરવામાં આવે છે, કારણ કે પેલા પુરુષને ‘ઘીનો ઘડો’ જ પ્રસિદ્ધ (જાણીતો) છે; તેવી રીતે આ અજ્ઞાની લોકને અનાદિ સંસારથી માંડીને ‘અશુદ્ધ જીવ’ જ પ્રસિદ્ધ છે, શુદ્ધ જીવને તે જાણતો નથી, તેને સમજાવવા (—શુદ્ધ જીવનું જ્ઞાન કરાવવા) “જે આ ‘વર્ણાદિમાન (વર્ણાદિવાળો) જીવ’ છે તે જ્ઞાનમય છે, વર્ણાદિમય નથી” એમ (સૂત્ર વિષે) જીવમાં વર્ણાદિમાનપણાનો વ્યવહાર કરવામાં આવ્યો છે, કારણ કે તે અજ્ઞાની લોકને ‘વર્ણાદિમાન જીવ’ જ પ્રસિદ્ધ છે. (67)

હવે આ જ અર્થનું કળશરૂપ કાવ્ય કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[ચેત્] જો [ઘૃતકુમ્ભાભિધાને અપિ] ‘ઘીનો ઘડો’ એમ કહેતાં પણ [કુમ્ભઃ ઘૃતમયઃ ન] ઘડો છે તે ઘીમય નથી (—માટીમય જ છે), [વર્ણાદિમત્-જીવ-જત્પને અપિ] તો તેવી રીતે ‘વર્ણાદિવાળો જીવ’ એમ કહેતાં પણ [જીવઃ ન તન્મયઃ] જીવ છે તે વર્ણાદિમય નથી (—જ્ઞાનધન જ છે). (40)

અહીંયા જેમ ‘ઘીનો ઘડો’ અને ‘વર્ણાદિવાળો જીવ’ કહ્યો તેમ ‘સંસારી (બાહ્ય) સુખ’ કહેતા તે સુખ બહારથી આવતું સુખ નથી. સુખ તો આત્મામાંથી જ આવે છે, ભલે આલંબન બાહ્ય હોય. તે જ નક્કી કરીને સુખની ખોજ ભીતરમાં કરવાની છે. બાહ્યમાં નહીં.

માટે રાગાદિ ભાવો જીવ નથી એમ સિદ્ધ થયું.

ભાવાર્થ :—શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિક નયની દૃષ્ટિમાં ચૈતન્ય અભેદ છે અને એના પરિણામ પણ સ્વાભાવિક શુદ્ધ જ્ઞાન-દર્શન છે. પરનિમિત્તથી થતા ચૈતન્યના વિકારો, જોકે ચૈતન્ય જેવા દેખાય છે તોપણ, ચૈતન્યની સર્વ અવસ્થાઓમાં વ્યાપક નહિ હોવાથી ચૈતન્યશૂન્ય છે—જડ છે. વળી

આગમમાં પણ તેમને અચેતન કહ્યા છે. ભેદજ્ઞાનીઓ પણ તેમને ચૈતન્યથી ભિન્નપણે **અનુભવે** છે તેથી પણ તેઓ અચેતન છે, ચેતન નથી. (68)

તે રાગાદિ ભાવો વિશેષભાવો હોવાથી તે સામાન્યભાવરૂપ-અનુભૂતિસ્વરૂપ આત્મામાં નથી. અને 'સમયસાર' શાસ્ત્રમાં વર્ણવેલ જીવ તે જ્ઞાનીની અનુભૂતિસ્વરૂપ શુદ્ધાત્મા હોવાથી, શુદ્ધનયનો વિષય

હોવાથી તેમાં સર્વ **વિશેષભાવોનો અભાવ જ હોય છે.**

હવે પૂછે છે કે વર્ણાદિક અને રાગાદિક જીવ નથી તો જીવ કોણ છે? તેના ઉત્તરરૂપ શ્લોક કહે છે:—

શ્લોકાર્થ :—[અનાદિ] જે અનાદિ છે અર્થાત્ કોઈ કાળે ઉત્પન્ન થયું નથી, [અનન્તમ્] જે અનન્ત છે અર્થાત્ કોઈ કાળે જેનો વિનાશ નથી, [અચલં] જે અચળ છે અર્થાત્ જે કદી ચૈતન્યપણાથી અન્યરૂપ-ચળાયણ-થતું નથી, [સ્વસંવેદ્યમ્] જે **સ્વસંવેદ્ય** છે અર્થાત્ જે પોતે પોતાથી જ જણાય છે [તુ] અને [સ્ફુટમ્] જે પ્રગટ છે અર્થાત્ ધૂપું નથી—એવું જે [ઇદં ચૈતન્યમ્] આ ચૈતન્ય [ઉદ્ઘૈ:] અત્યંતપણે [ચકચકાયતે] ચકચકાટ પ્રકાશી રહ્યું છે, [સ્વયં જીવ:] તે પોતે જ જીવ છે. (41)

ભાવાર્થ :—વર્ણાદિ અને રાગાદિ ભાવો જીવ નથી પણ ઉપર કહ્યો તેવો ચૈતન્યભાવ તે જ જીવ છે. ૪૧.

હવે, ચેતનપણું જ જીવનું યોગ્ય લક્ષણ છે એમ કાવ્ય દ્વારા સમજાવે છે:—

શ્લોકાર્થ :—[યતઃ અજીવઃ અસ્તિ દ્વેષા] અજીવ બે પ્રકારે છે—[વર્ણાદ્યૈઃ સહિતઃ] વર્ણાદિસહિત [તથા વિરહિતઃ] અને વર્ણાદિરહિત; [તતઃ] માટે [અમૂર્તત્વમ્ ઉપાસ્ય] અમૂર્તપણાનો આશ્રય કરીને પણ (અર્થાત્ અમૂર્તપણાને જીવનું લક્ષણ માનીને પણ) [જીવસ્ય તત્ત્વં] જીવના યથાર્થ સ્વરૂપને [જગત્ ન પશ્યતિ] જગત દેખી શકતું નથી;—[ઇતિ આલોચ્ય] આમ પરીક્ષા કરીને [વિવેચકૈઃ] ભેદજ્ઞાની પુરુષોએ [ન અવ્યાપિ અતિવ્યાપિ વા] અવ્યાપ્તિ અને અતિવ્યાપ્તિ દૂષણોથી રહિત [ચૈતન્યમ્] ચેતનપણાને જીવનું લક્ષણ કહ્યું છે [સમુચિતં] તે યોગ્ય છે. [વ્યક્તં] તે ચૈતન્યલક્ષણ પ્રગટ છે, [વ્યજ્જિત-જીવ-તત્ત્વમ્] તેણે જીવના યથાર્થ સ્વરૂપને **પ્રગટ કર્યું છે** અને [અચલં] તે અચળ છે—ચળાયણતા રહિત, સદા મોજૂદ છે. [આલમ્બ્યતામ્] **જગત તેનું જ અવલંબન કરો!** (તેનાથી યથાર્થ જીવનું ગ્રહણ થાય છે.) (42)

અહીંયા કહ્યું કે “જગત તેનું જ અવલંબન કરો!” એટલે જગતમાં રહેલા સાધકો તેનો જ અનુભવ કરો તે જ કરવા જેવું છે. તેને માત્ર સબ્દોરૂપે અવલંબન કરવા નથી કહ્યું કે જે આપણે અનાદિથી અનેક વાર કર્યું છે છતાં તે ફળ્યું નથી.

શ્લોકાર્થ :—[ઇતિ લક્ષણતઃ] આમ પૂર્વોક્ત જુદાં લક્ષણને લીધે [જીવાત્ અજીવમ્ વિભિન્નં] જીવથી અજીવ ભિન્ન છે [સ્વયમ્ ઉલ્લસન્તમ્] તેને (અજીવને) તેની મેળે જ (—સ્વતંત્રપણે, જીવથી ભિન્નપણે) વિલસતું—પરિણમતું [જ્ઞાની જનઃ] જ્ઞાની પુરુષ [અનુભવતિ]

અનુભવે છે, [તત્] તોપણ [અજ્ઞાનિનઃ] અજ્ઞાનીને [નિરવધિ-પ્રવિજૃમ્ભિતઃ અયં મોહઃ તુ] અમર્યાદપણે ફેલાયેલો આ મોહ (અર્થાત્ સ્વપરના એકપણાની ભ્રાન્તિ) [કથમ્ નાનટીતિ] કેમ નાયે છે—[અહો વત] એ અમને મહા આશ્ચર્ય અને ખેદ છે! ૪૩.

અહીંયા કહ્યું છે કે- “... વિલસતું-પરિણમતું જ્ઞાની પુરુષ અનુભવે છે.” તે વર્ણાદિક- રાગાદિક ભાવો વિશેષભાવો હોવાથી તે સામાન્યભાવરૂપ-અનુભૂતિસ્વરૂપ આત્મામાં નથી. અને ‘સમયસાર’ શાસ્ત્રમાં વર્ણવેલ જીવ તે જ્ઞાનીની અનુભૂતિસ્વરૂપ શુદ્ધાત્મા હોવાથી, શુદ્ધનયનો વિષય હોવાથી તેમાં સર્વ વિશેષભાવોનો અભાવ જ હોય છે. તે જ વાત અહીંયા દૃઢ થાય છે.

—૨—

કર્તાકર્મ અધિકાર

શ્લોકાર્થઃ—‘[ઇહ] આ લોકમાં [અહમ્ ચિદ્] હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મા તો [એકઃ કર્તા] એક કર્તા છું અને [અમી કોપાદયઃ] આ કોધાદિ ભાવો [મે કર્મ] મારાં કર્મ છે’ [इति अज्ञानां कर्तृकर्मप्रवृत्तिम्] એવી અજ્ઞાનીઓને જે કર્તાકર્મની પ્રવૃત્તિ છે તેને [અભિતઃ શમયત્] બધી તરફથી શમાવતી (-મટાડતી) [જ્ઞાનજ્યોતિઃ] જ્ઞાનજ્યોતિ [સ્ફુરતિ] સ્ફુરાયમાન થાય છે. કેવી છે તે જ્ઞાનજ્યોતિ? [પરમ-ઉદાત્તમ્] જે પરમ ઉદાત્ત છે અર્થાત્ કોઈને આધીન નથી, [અત્યંતધીરં] જે અત્યંત ધીર છે અર્થાત્ કોઈ પ્રકારે આકુળતારૂપ નથી અને [નિરુપધિ-પૃથગ્દ્રવ્ય-નિર્માસિ] પરની સહાય વિના જુદાં જુદાં દ્રવ્યોને પ્રકાશવાનો જેનો સ્વભાવ હોવાથી [વિશ્વમ્ સાક્ષાત્ કુર્વત્] જે સમસ્ત લોકાલોકને સાક્ષાત્ કરે છે—પ્રત્યક્ષ જાણે છે. (46)

અહીંયા કહ્યું કે “જ્ઞાનજ્યોતિ સ્ફુરાયમાન થાય છે.” એટલે કે જ્ઞાનજ્યોતિરૂપે આત્માનો અનુભવ થાય છે. અહીંયા સ્પષ્ટ જણાવે છે કે અજ્ઞાનીને કર્તા-કર્મની પ્રવૃત્તિ હોય છે. જ્યારે જ્ઞાનીને પરનું કર્તાપણું હોતું નથી. અનેક નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકો અજ્ઞાનીઓને પણ અકર્તાપણાનો ઉપદેશ આપે છે. તે જ તેમનું અજ્ઞાન છતું કરે છે. આગળ કહે છે કે અજ્ઞાનીને કર્મોનો બંધ થાય છે.

ગાથાર્થઃ—[જીવઃ] જીવ [યાવત્] જ્યાં સુધી [આત્માસ્રવયોઃ દ્વયોઃ અપિ તુ] આત્મા અને આસ્રવ—એ બન્નેના [વિશેષાન્તરં] તફાવત અને ભેદને [ન વેત્તિ] જાણતો નથી [તાવત્] ત્યાં સુધી [સઃ] તે [અજ્ઞાની] અજ્ઞાની રહ્યો થકો [ક્રોધાદિષુ] ક્રોધાદિક આસ્રવોમાં [વર્તતે] પ્રવર્તે છે; [ક્રોધાદિષુ] ક્રોધાદિકમાં [વર્તમાનસ્ય તસ્ય] વર્તતા તેને [કર્મણઃ] કર્મનો [સજ્ચયઃ] સંચય [ભવતિ] થાય છે. [ખલુ] ખરેખર [એવં] આ રીતે [જીવસ્ય] જીવને [બન્ધઃ] કર્મોનો બંધ [સર્વદર્શિભિઃ] સર્વજ્ઞદેવોએ [ભણિતઃ] કહ્યો છે. (69-70)

ટીકાઃ—જેમ આ આત્મા, જેમને તાદાત્મ્યસિદ્ધ સંબંધ છે એવાં આત્મા અને જ્ઞાનમાં

વિશેષ (તફાવત, જુદાં લક્ષણો) નહિ હોવાથી તેમનો ભેદ (જુદાપણું) નહિ દેખતો થકો, નિ:શંક રીતે જ્ઞાનમાં પોતાપણે વર્તે છે, અને ત્યાં (જ્ઞાનમાં પોતાપણે) વર્તતો તે, જ્ઞાનક્રિયા સ્વભાવભૂત હોવાને લીધે નિષેધવામાં આવી નથી માટે, જાણે છે—જાણવારૂપ પરિણામે છે, તેવી રીતે જ્યાં સુધી આ આત્મા, જેમને સંયોગસિદ્ધ સંબંધ છે એવા આત્મા અને ક્રોધાદિ આસ્રવોમાં પણ, પોતાના અજ્ઞાનભાવને લીધે, વિશેષ નહિ જાણતો થકો તેમનો ભેદ દેખતો નથી ત્યાં સુધી નિ:શંક રીતે ક્રોધાદિમાં પોતાપણે વર્તે છે, અને ત્યાં (ક્રોધાદિમાં પોતાપણે) વર્તતો તે, જોકે ક્રોધાદિ ક્રિયા પરભાવભૂત હોવાથી નિષેધવામાં આવી છે તોપણ તે સ્વભાવભૂત હોવાનો તેને અધ્યાસ હોવાથી, ક્રોધરૂપ પરિણામે છે, રાગરૂપ પરિણામે છે, મોહરૂપ પરિણામે છે. હવે અહીં, જે આ આત્મા પોતાના અજ્ઞાનભાવને લીધે, ^૧જ્ઞાનભવનમાત્ર જે સહજ ઉદાસીન (જ્ઞાતાદ્રષ્ટામાત્ર) અવસ્થા તેનો ત્યાગ કરીને અજ્ઞાનભવનવ્યાપારરૂપ અર્થાત્ ક્રોધાદિવ્યાપારરૂપ પ્રવર્તતો પ્રતિભાસે છે તે કર્તા છે; અને જ્ઞાનભવનવ્યાપારરૂપ પ્રવર્તનથી જુદાં, જે ^૨ક્રિયામાણપણે અંતરંગમાં ઉત્પન્ન થતાં પ્રતિભાસે છે, એવાં ક્રોધાદિક તે, (તે કર્તાનાં) કર્મ છે. આ પ્રમાણે અનાદિ કાળની અજ્ઞાનથી થયેલી આ (આત્માની) કર્તાકર્મની પ્રવૃત્તિ છે. એ રીતે પોતાના અજ્ઞાનને લીધે કર્તાકર્મભાવ વડે ક્રોધાદિમાં વર્તતા આ આત્માને, તે જ ક્રોધાદિની પ્રવૃત્તિરૂપ પરિણામને નિમિત્તમાત્ર કરીને પોતે પોતાના ભાવથી જ પરિણમતું પૌદ્ગલિક કર્મ એકદું થાય છે. આ રીતે જીવ અને પુદ્ગલનો, પરસ્પર અવગાહ જેનું લક્ષણ છે એવા સંબંધરૂપ બંધ સિદ્ધ થાય છે. અનેકાત્મક હોવા છતાં (અનાદિ) એક પ્રવાહપણે હોવાથી જેમાંથી ઈતરેતરાશ્રય(69-70)

અહીંયા કહ્યું કે “નિ:શંક રીતે જ્ઞાનમાં વર્તે છે” તે જ્ઞાનીની વાત કહી. આગળ જણાવ્યું કે ‘અજ્ઞાનભવનવ્યાપારરૂપ અર્થાત્ ક્રોધાદિવ્યાપારરૂપ પ્રવર્તતો પ્રતિભાસે છે તે કર્તા છે;’ તે વાત અજ્ઞાનીની કહી. તેથી કોઈએ આત્માની અનુભૂતિ વગર જ્ઞાનીના પરિણામ શબ્દોમાં જાણીને પોતા માટે તેવું માનવું કે બોલવું નહીં. અન્યથા તે નિશ્ચયાભાસીરૂપે જ પરિણમશે. અહીંયા સ્પષ્ટ થાય છે કે જ્ઞાની પોતાને અકર્તા અનુભવે છે અને અજ્ઞાની નિયમથી પોતાને કર્તા અનુભવે છે. તેથી કોઈએ આત્માની અનુભૂતિ વગર પોતાને અકર્તા માનવા નહીં. અન્યથા તે નિશ્ચયાભાસીરૂપે જ પરિણમશે. આવા જ ખોટા અર્થઘટનોને કારણે અનેક જીવો માટે આ ઉત્તમોત્તમ શાસ્ત્ર પણ શસ્ત્રરૂપે કામ કરે છે. જે વર્તમાન કાળની ભયંકર વિડંબના છે. આગળ કહે છે કે જ્ઞાની બને ત્યારે બંધ નથી. અજ્ઞાનીને અવશ્ય છે. તેથી અજ્ઞાનીને તેવું માનવાનો કે બોલવાનો અધિકાર જ નથી. અન્યથા તે નિશ્ચયાભાસીરૂપે જ પરિણમે છે.

દોષ દૂર થયો છે એવો તે બંધ, કર્તાકર્મની પ્રવૃત્તિનું નિમિત્ત જે અજ્ઞાન તેનું નિમિત્ત છે.

ભાવાર્થ :—આ આત્મા, જેમ પોતાના જ્ઞાનસ્વભાવરૂપ પરિણામે છે તેમ જ્યાં સુધી ક્રોધાદિરૂપ પણ પરિણામે છે, જ્ઞાનમાં અને ક્રોધાદિમાં ભેદ જાણતો નથી, ત્યાં સુધી તેને કર્તાકર્મની પ્રવૃત્તિ છે; ક્રોધાદિરૂપ પરિણમતો તે પોતે કર્તા છે અને ક્રોધાદિ તેનું કર્મ છે. વળી અનાદિ અજ્ઞાનથી તો કર્તાકર્મની પ્રવૃત્તિ છે, કર્તાકર્મની પ્રવૃત્તિથી બંધ છે અને તે બંધના

નિમિત્તથી અજ્ઞાન છે; એ પ્રમાણે અનાદિ સંતાન (પ્રવાહ) છે, માટે તેમાં ઈતરેતર-આશ્રય દોષ પણ આવતો નથી.

આ રીતે જ્યાં સુધી આત્મા ક્રોધાદિ કર્મનો કર્તા થઈ પરિણમે છે ત્યાં સુધી કર્તાકર્મની પ્રવૃત્તિ છે અને ત્યાં સુધી કર્મનો બંધ થાય છે. (69-70)

હવે પૂછે છે કે આ કર્તાકર્મની પ્રવૃત્તિનો અભાવ ક્યારે થાય છે? તેનો ઉત્તર કહે છે:—

ગાથાર્થ :—[યદા] જ્યારે [અનેન જીવેન] આ જીવ [આત્મનઃ] આત્માના [તથા એવ ચ] અને [આસ્રવાણાં] આસ્રવોના [વિશેષાન્તરં] તફાવત અને ભેદને [જ્ઞાતં ભવતિ] જાણે [તદા તુ] ત્યારે [તસ્ય] તેને [બન્ધઃ ન] બંધ થતો નથી. (71)

અહીંયા સ્પષ્ટ જણાવે છે કે અજ્ઞાની ક્રોધાદિરૂપ પરિણમતો તે પોતે કર્તા છે, તેથી તેને કર્તા-કર્મની પ્રવૃત્તિ હોય છે. જ્યારે જ્ઞાનીને પરનું કર્તાપણું હોતું નથી. અનેક નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકો અજ્ઞાનીઓને પણ અકર્તાપણાનો ઉપદેશ આપે છે. તેઓ અજ્ઞાનીને પણ પોતાના રાગ-દ્વેષના અકર્તા-સાક્ષી-જ્ઞાતાદ્રષ્ટા હોવાનો ઉપદેશ આપે છે, તે જ તેમનું અજ્ઞાન છતું કરે છે. બીજું, આત્મા અને આસ્રવનો તફાવત માત્ર જ્ઞાની જ જાણે છે. અર્થાત્ ‘સમયસાર’ શાસ્ત્રમાં વર્ણવેલ ભાવો જ્ઞાનીની અનુભૂતિને લક્ષમાં લઈને જ કહેવામાં આવ્યા છે. તે અજ્ઞાનીને પોતાનું લક્ષ નક્કી કરવા માટે ઉપયોગમાં આવી શકે છે.

જ્ઞાનીને બંધ થતો નથી એમ કહ્યું છે તેનું કારણ આ પ્રમાણે છે :—મિથ્યાત્વસંબંધી બંધ કે જે અનંત સંસારનું કારણ છે તે જ અહીં પ્રધાનપણે વિવક્ષિત (—કહેવા ધારેલો) છે.

અવિરતિ આદિથી બંધ થાય છે તે અલ્પ સ્થિતિ-અનુભાગવાળો છે, દીર્ઘ સંસારનું કારણ નથી; તેથી તે પ્રધાન ગણવામાં આવ્યો નથી. અથવા તો આ પ્રમાણે કારણ છે :—જ્ઞાન બંધનું કારણ નથી. જ્યાં સુધી જ્ઞાનમાં મિથ્યાત્વનો ઉદય હતો ત્યાં સુધી તે અજ્ઞાન કહેવાતું હતું અને મિથ્યાત્વ ગયા પછી અજ્ઞાન નથી, જ્ઞાન જ છે. તેમાં જે કાંઈ ચારિત્રમોહ સંબંધી વિકાર છે તેનો સ્વામી જ્ઞાની નથી તેથી જ્ઞાનીને બંધ નથી; કારણ કે વિકાર કે જે બંધરૂપ છે અને બંધનું કારણ છે, તે તો બંધની પંક્તિમાં છે, જ્ઞાનની પંક્તિમાં નથી. આ અર્થના સમર્થનરૂપ કથન આગળ જતાં ગાથાઓમાં આવશે. (72) ભાવાર્થ

અહીં કળશરૂપ કાવ્ય કહે છે:—

શ્લોકાર્થ :—[પરપરિણતિમ્ ઉજ્જત્] પરપરિણતિને છોડતું, [ભેદવાદાન્ ખણ્ડયત્] ભેદનાં કથનોને તોડી પાડતું, [ઇદમ્ અખણ્ડમ્ ઉચ્ચણ્ડમ્ જ્ઞાનમ્] આ અખંડ અને અત્યંત પ્રચંડ જ્ઞાન [ઉચ્ચૈઃ ઉદિતમ્] પ્રત્યક્ષ ઉદય પામ્યું છે. [નનુ] અહો! [ઇહ] આવા જ્ઞાનમાં [કર્તૃકર્મપ્રવૃત્તિઃ] (પરદ્રવ્યનાં) કર્તાકર્મની પ્રવૃત્તિનો [કથમ્ અવકાશઃ] અવકાશ કેમ હોઈ શકે? [વા] તથા [પૌદ્ગલઃ કર્મબન્ધઃ] પૌદ્ગલિક કર્મબંધ પણ [કથમ્ ભવતિ] કેમ હોઈ શકે? (ન જ હોઈ શકે.) (47)

અહીંયા સ્પષ્ટ જણાવે છે કે જ્ઞાનીને કર્તા-કર્મની પ્રવૃત્તિનો અવકાશ કેમ હોઈ શકે? ન હોઈ શકે. જ્યારે અજ્ઞાનીને કર્તા-કર્મની પ્રવૃત્તિ હોય છે. અનેક નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકો અજ્ઞાનીઓને પણ અકર્તાપણાનો ઉપદેશ આપે છે. તે જ તેમનું અજ્ઞાન છતું કરે છે.

ગાથાર્થ :—જ્ઞાની વિચારે છે કે: [ખલુ] નિશ્ચયથી [અહમ્] હું [એકઃ] એક છું, [શુદ્ધઃ] શુદ્ધ છું, [નિર્મમતઃ] મમતારહિત છું, [જ્ઞાનદર્શનસમગ્રઃ] જ્ઞાનદર્શનથી પૂર્ણ છું; [તસ્મિન્ સ્થિતઃ] તે સ્વભાવમાં રહેતો, [તદ્વિત્તઃ] તેમાં (—તે ચૈતન્ય-અનુભવમાં) લીન થતો (હું) [એતાન્] આ [સર્વાન્] કોધાદિક સર્વ આસ્રવોને [ક્ષયં] ક્ષય [ન્યામિ] પમાડું છું. (73)

અહીંયા જ્ઞાનીની અનુભૂતિના ભાવો સ્પષ્ટપણે જણાવે છે. જ્યારે અજ્ઞાનીને આવા ભાવો હોતા નથી. અનેક નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકો અજ્ઞાનીઓને પણ આવાભાવો હોવાનો ઉપદેશ આપે છે. તેનું ધ્યાન કરવાનું કહે છે. તે જ તેમનું અજ્ઞાન છતું કરે છે.

ભાવાર્થ :—આસ્રવોનો અને આત્માનો ઉપર કહ્યો તે રીતે ભેદ જાણતાં જ, જે જે પ્રકારે જેટલા જેટલા અંશે આત્મા વિજ્ઞાનઘનસ્વભાવ થાય છે તે તે પ્રકારે તેટલા તેટલા અંશે તે આસ્રવોથી નિવર્તે છે. જ્યારે સંપૂર્ણ વિજ્ઞાનઘનસ્વભાવ થાય છે ત્યારે સમસ્ત આસ્રવોથી નિવર્તે છે. આમ જ્ઞાનનો અને આસ્રવનિવૃત્તિનો એક કાળ છે.

આ આસ્રવો ટળવાનું અને સંવર થવાનું વર્ણન ગુણસ્થાનોની પરિપાટીરૂપે તત્ત્વાર્થસૂત્રની ટીકા આદિ સિદ્ધાંતશાસ્ત્રોમાં છે ત્યાંથી જાણવું. અહીં તો સામાન્ય પ્રકરણ છે તેથી સામાન્યપણે કહ્યું છે.

‘આત્મા વિજ્ઞાનઘનસ્વભાવ થતો જાય છે’ એટલે શું? તેનો ઉત્તર :—‘આત્મા વિજ્ઞાનઘનસ્વભાવ થતો જાય છે એટલે આત્મા જ્ઞાનમાં સ્થિર થતો જાય છે.’ જ્યાં સુધી મિથ્યાત્વ હોય ત્યાં સુધી જ્ઞાનને—ભલે જ્ઞાનનો ઉઘાડ ઘણો હોય તોપણ—અજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે અને મિથ્યાત્વ ગયા પછી તેને—ભલે જ્ઞાનનો ઉઘાડ થોડો હોય તોપણ—વિજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. જેમ જેમ તે જ્ઞાન અર્થાત્ વિજ્ઞાન જામતું—ઘટ થતું—સ્થિર થતું જાય છે તેમ તેમ આસ્રવોની નિવૃત્તિ થતી જાય છે અને જેમ જેમ આસ્રવોની નિવૃત્તિ થતી જાય છે તેમ તેમ જ્ઞાન (વિજ્ઞાન) જામતું—ઘટ થતું—સ્થિર થતું જાય છે, અર્થાત્ આત્મા વિજ્ઞાનઘન-સ્વભાવ થતો જાય છે. (74)

શ્લોકાર્થ :—[ઈતિ એવં] એ રીતે પૂર્વકથિત વિધાનથી, [સમ્પ્રતિ] હમણાં જ (તુરત જ) [પરદ્રવ્યાત્] પરદ્રવ્યથી [પરાં નિવૃત્તિં વિરચ્ય] ઉત્કૃષ્ટ (સર્વ પ્રકારે) નિવૃત્તિ કરીને [વિજ્ઞાનઘનસ્વભાવમ્ પરમ્ સ્વં અભ્યાત્ આસ્તિષ્ઠુવાનઃ] વિજ્ઞાનઘનસ્વભાવરૂપ એવા કેવળ પોતાના પર નિર્ભયપણે આરૂઢ થતો અર્થાત્ પોતાનો આશ્રય કરતો (અથવા પોતાને નિઃશંકપણે આસ્તિક્યભાવથી સ્થિર કરતો), [અજ્ઞાનોત્થિતકર્તૃકર્મકલનાત્ ક્લેશાત્] અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલી કર્તાકર્મની પ્રવૃત્તિના અભ્યાસથી થયેલા ક્લેશથી [નિવૃત્તઃ] નિવૃત્ત થયેલો, [સ્વયં

જ્ઞાનીભૂતઃ] પોતે જ્ઞાનસ્વરૂપ થયો થકો, [જગતઃ સાક્ષી] જગતનો સાક્ષી (જ્ઞાતાદ્રષ્ટા), [પુરાણઃ પુમાન્] પુરાણ પુરુષ (આત્મા) [ઇતઃ ચકાસ્તિ] અહીંથી હવે પ્રકાશમાન થાય છે. ૪૮.

અહીંયા જ્ઞાની અનુભૂતિના બળે કર્તા-કર્મની પ્રવૃત્તિના અભ્યાસથી થયેલા ક્લેશથી નિવૃત્ત થાય છે અને તે પોતાને જ્ઞાનસ્વરૂપ અનુભવતો થકો, જગતનો સાક્ષી (જ્ઞાતાદ્રષ્ટા) બનીને રહે છે. તેથી જ્ઞાની જ જ્ઞાતાદ્રષ્ટા હોય છે, અજ્ઞાની નહીં. તેથી અજ્ઞાનીને આવા ભાવો હોતા નથી. અનેક નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકો અજ્ઞાનીઓને પણ જ્ઞાતાદ્રષ્ટા રહેવાનો ઉપદેશ આપે છે. આવા ભાવો માની લેવાનો ઉપદેશ આપે છે. તેનું ધ્યાન કરવાનું કહે છે. તે જ તેમનું અજ્ઞાન છતું કરે છે. અહીંયા પોતાનો આશ્રય કરતો કહ્યું તેનો અર્થ છે પોતાનો અનુભવ કરતો અજ્ઞાનથી નિવૃત્ત થાય છે.

ગાથાર્થઃ—[જ્ઞાની] જ્ઞાની [અનેકવિધમ્] અનેક પ્રકારના [પુદ્ગલકર્મ] પુદ્ગલકર્મને [જાનન્ અપિ] જાણતો હોવા છતાં [ખલુ] નિશ્ચયથી [પરદ્રવ્યપર્યાયિ] પરદ્રવ્યના પર્યાયમાં [ન અપિ પરિણમતિ] પરિણમતો નથી, [ન ગૃહ્ણતિ] તેને ગ્રહણ કરતો નથી અને [ન ઉત્પદ્યતે] તે-રૂપે ઊપજતો નથી. (76)

ગાથાર્થઃ—[જ્ઞાની] જ્ઞાની [અનેકવિધમ્] અનેક પ્રકારના [સ્વકપરિણામમ્] પોતાના પરિણામને [જાનન્ અપિ] જાણતો હોવા છતાં [ખલુ] નિશ્ચયથી [પરદ્રવ્યપર્યાયિ] પરદ્રવ્યના પર્યાયમાં [ન અપિ પરિણમતિ] પરિણમતો નથી, [ન ગૃહ્ણતિ] તેને ગ્રહણ કરતો નથી અને [ન ઉત્પદ્યતે] તે-રૂપે ઊપજતો નથી. (77)

ગાથાર્થઃ—[જ્ઞાની] જ્ઞાની [પુદ્ગલકર્મફલમ્] પુદ્ગલકર્મનું ફળ [અનન્તમ્] કે જે અનંત છે તેને [જાનન્ અપિ] જાણતો હોવા છતાં [ખલુ] પરમાર્થે [પરદ્રવ્યપર્યાયિ] પરદ્રવ્યના પર્યાયરૂપ [ન અપિ પરિણમતિ] પરિણમતો નથી, [ન ગૃહ્ણતિ] તેને ગ્રહણ કરતો નથી અને [ન ઉત્પદ્યતે] તે-રૂપે ઊપજતો નથી. (78)

શ્લોકાર્થઃ—[જ્ઞાની] જ્ઞાની તો [ઇમાં સ્વપરપરિણતિ] પોતાની અને પરની પરિણતિને [જાનન્ અપિ] જાણતો પ્રવર્તે છે [ચ] અને [પુદ્ગલઃ અપિ અજાનન્] પુદ્ગલદ્રવ્ય પોતાની અને પરની પરિણતિને નહિ જાણતું પ્રવર્તે છે; [નિત્યમ્ અત્યન્ત-ભેદાત્] આમ તેમનામાં સદા અત્યંત ભેદ હોવાથી (બન્ને ભિન્ન દ્રવ્યો હોવાથી), [અન્તઃ] તે બન્ને પરસ્પર અંતરંગમાં [વ્યાપ્તૃવ્યાપ્યત્વમ્] વ્યાપ્યવ્યાપકભાવને [કલયિતુમ્ અસહૌ] પામવા અસમર્થ છે. [અનયોઃ કર્તૃકર્મઞ્ચમમતિઃ] જીવ-પુદ્ગલને કર્તાકર્મપણું છે એવી ભ્રમબુદ્ધિ [અજ્ઞાનાત્] અજ્ઞાનને લીધે [તાવત્ ભાતિ] ત્યાં સુધી ભાસે છે (-થાય છે) કે [યાવત્] જ્યાં સુધી [વિજ્ઞાનાર્ચિઃ] (ભેદજ્ઞાન કરનારી) વિજ્ઞાનજયોતિ [ક્રકચવત્ અદયં] કરવતની જેમ નિર્દય રીતે (ઉગ્ર રીતે) [સઘઃ ભેદમ્ ઉત્પાદ્ય] જીવ-પુદ્ગલનો તત્કાળ ભેદ ઉપજાવીને [ન ચકાસ્તિ] પ્રકાશિત થતી નથી. (50)

ભાવાર્થ :—ભેદજ્ઞાન થયા પછી, જીવને અને પુદ્ગલને કર્તાકર્મભાવ છે એવી બુદ્ધિ રહેતી નથી; કારણ કે જ્યાં સુધી ભેદજ્ઞાન થતું નથી ત્યાં સુધી અજ્ઞાનથી કર્તાકર્મભાવની બુદ્ધિ થાય છે. (50)

ગાથાર્થ :—[પુદ્ગલાઃ] પુદ્ગલો [જીવપરિણામહેતું] જીવના પરિણામના નિમિત્તથી [કર્મત્વં] કર્મપણે [પરિણમન્તિ] પરિણમે છે, [તથા એવ] તેમ જ [જીવઃ અપિ] જીવ પણ [પુદ્ગલકર્મનિમિત્તં] પુદ્ગલકર્મના નિમિત્તથી [પરિણમતિ] પરિણમે છે. [જીવઃ] જીવ [કર્મગુણાન્] કર્મના ગુણોને [ન અપિ કરોતિ] કરતો નથી [તથા એવ] તેમ જ [કર્મ] કર્મ [જીવગુણાન્] જીવના ગુણોને કરતું નથી; [તુ] પરંતુ [અન્યોઽન્યનિમિત્તેન] પરસ્પર નિમિત્તથી [દ્વયોઃ અપિ] બન્નેના [પરિણામં] પરિણામ [જાનીહિ] જાણો. [એતેન કારણેન તુ] આ કારણે [આત્મા] આત્મા [સ્વકેન] પોતાના જ [ભાવેન] ભાવથી [કર્તા] કર્તા (કહેવામાં આવે) છે [તુ] પરંતુ [પુદ્ગલકર્મકૃતાનાં] પુદ્ગલકર્મથી કરવામાં આવેલા [સર્વભાવાનામ્] સર્વ ભાવોનો [કર્તા ન] કર્તા નથી. (80-81-82)

ટીકા :—‘જીવપરિણામને નિમિત્ત કરીને પુદ્ગલો કર્મપણે પરિણમે છે અને પુદ્ગલકર્મને નિમિત્ત કરીને જીવ પણ પરિણમે છે’—એમ જીવના પરિણામને અને પુદ્ગલના પરિણામને અન્યોન્ય હેતુપણાનો ઉલ્લેખ હોવા છતાં પણ જીવ અને પુદ્ગલને પરસ્પર વ્યાપ્યવ્યાપકભાવના અભાવને લીધે જીવને પુદ્ગલપરિણામો સાથે અને પુદ્ગલકર્મને જીવપરિણામો સાથે કર્તાકર્મપણાની અસિદ્ધિ હોઈને, માત્ર નિમિત્તનૈમિત્તિકભાવનો નિષેધ નહિ હોવાથી, અન્યોન્ય નિમિત્તમાત્ર થવાથી જ બન્નેના પરિણામ (થાય) છે; તે કારણે (અર્થાત્ તેથી), જેમ માટી વડે ઘડો કરાય છે તેમ પોતાના ભાવ વડે પોતાનો ભાવ કરાતો હોવાથી, જીવ પોતાના ભાવનો કર્તા કદાચિત્ છે, પરંતુ જેમ માટી વડે કપડું કરી શકાતું નથી તેમ પોતાના ભાવ વડે પરભાવનું કરાવું અશક્ય હોવાથી (જીવ) પુદ્ગલભાવોનો કર્તા તો કદી પણ નથી એ નિશ્ચય છે. (80-81-82)

પહેલાં તમામ વાતો જ્ઞાનીની કહી છે તેથી તે અજ્ઞાનીએ પોતા માટે ન સમજવી. પછી નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ સમજાવેલ છે. તેને જેમ છે તેમ માનવો આવશ્યક છે.

ગાથાર્થ :—[નિશ્ચયનવસ્ય] નિશ્ચયનવનો [એવમ્] એમ મત છે કે [આત્મા] આત્મા [આત્માનમ્ એવ હિ] પોતાને જ [કરોતિ] કરે છે [તુ પુનઃ] અને વળી [આત્મા] આત્મા [તં ચ એવ આત્માનમ્] પોતાને જ [વેદયતે] ભોગવે છે એમ હે શિષ્ય! તું [જાનીહિ] જાણ. (83)

ટીકા :—જેમ ^૧ઉત્તરંગ અને ^૨નિસ્તરંગ અવસ્થાઓને પવનનું વાવું અને નહિ વાવું તે નિમિત્ત હોવા છતાં પણ પવનને અને સમુદ્રને વ્યાપ્યવ્યાપકભાવના અભાવને લીધે કર્તાકર્મપણાની અસિદ્ધિ હોવાથી, સમુદ્ર જ પોતે અંતર્યાપક થઈને ઉત્તરંગ અથવા નિસ્તરંગ અવસ્થાને વિષે આદિ-મધ્ય-અંતમાં વ્યાપીને ઉત્તરંગ અથવા નિસ્તરંગ એવા પોતાને કરતો થકો, પોતાને એકને જ કરતો પ્રતિભાસે છે પરંતુ અન્યને કરતો પ્રતિભાસતો નથી; અને વળી જેમ તે જ સમુદ્ર, ભાવ્યભાવકભાવના (ભાવ્યભાવકપણાના) અભાવને લીધે પરભાવનું પર વડે

અનુભવાવું અશક્ય હોવાથી, ઉત્તરંગ અથવા નિસ્તરંગરૂપ પોતાને **અનુભવતો** થકો, પોતાને એકને જ **અનુભવતો** પ્રતિભાસે છે પરંતુ અન્યને **અનુભવતો** પ્રતિભાસતો નથી; તેવી રીતે સસંસાર અને નિઃસંસાર અવસ્થાઓને પુદ્ગલકર્મના વિપાકનો *સંભવ અને અસંભવ **નિમિત્ત** હોવા છતાં પણ પુદ્ગલકર્મને અને જીવને વ્યાપ્યવ્યાપકભાવના અભાવને લીધે કર્તાકર્મપણાની અસિદ્ધિ હોવાથી, જીવ જ પોતે અંતર્યાપક થઈને સસંસાર અથવા નિઃસંસાર અવસ્થાને વિષે આદિ-મધ્ય-અંતમાં વ્યાપીને સસંસાર અથવા નિઃસંસાર એવા પોતાને કરતો થકો, પોતાને એકને જ કરતો પ્રતિભાસો પરંતુ અન્યને કરતો ન પ્રતિભાસો; અને વળી તેવી રીતે આ જ જીવ, ભાવ્યભાવકભાવના અભાવને લીધે પરભાવનું પર વડે **અનુભવાવું** અશક્ય હોવાથી, સસંસાર અથવા નિઃસંસારરૂપ પોતાને **અનુભવતો** થકો, પોતાને એકને જ **અનુભવતો** પ્રતિભાસો પરંતુ અન્યને **અનુભવતો** ન પ્રતિભાસો. (83)

ભાવાર્થ :—આત્માને પરદ્રવ્ય-પુદ્ગલકર્મ-ના **નિમિત્તથી** સસંસાર-નિઃસંસાર અવસ્થા છે. તે અવસ્થારૂપ આત્મા પોતે જ પરિણામે છે. તેથી તે પોતાનો જ કર્તા-ભોક્તા છે; પુદ્ગલકર્મનો કર્તા-ભોક્તા તો કદી નથી. (83)

અહીંયા જણાવેલ છે કે આત્મા પોતે જ સસંસાર-નિઃસંસાર અવસ્થા રૂપે પરિણામે છે. તેથી તે પોતાનો કર્તા-ભોક્તા થાય છે. તેથી વૈરાગ્યાદિ યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરીને નિઃસંસાર અવસ્થા પ્રાપ્ત કરવા જેવી છે.

ભાવાર્થ :—પુદ્ગલકર્મને પરમાર્થે પુદ્ગલદ્રવ્ય જ કરે છે; જીવ તો પુદ્ગલકર્મની ઉત્પત્તિને અનુકૂળ એવા પોતાના રાગાદિક પરિણામોને કરે છે. વળી પુદ્ગલદ્રવ્ય જ પુદ્ગલકર્મને ભોગવે છે; જીવ તો પુદ્ગલકર્મના નિમિત્તથી થતા પોતાના રાગાદિક પરિણામોને ભોગવે છે. પરંતુ જીવ અને પુદ્ગલનો આવો **નિમિત્તનૈમિત્તિકભાવ** દેખીને અજ્ઞાનીને એવો ભ્રમ છે કે પુદ્ગલકર્મને જીવ કરે છે અને ભોગવે છે. આવો અનાદિ અજ્ઞાનને લીધે અનાદિ કાળથી પ્રસિદ્ધ વ્યવહાર છે.

પરમાર્થે જીવ-પુદ્ગલની પ્રવૃત્તિ ભિન્ન હોવા છતાં, જ્યાં સુધી **ભેદજ્ઞાન** ન હોય ત્યાં સુધી બહારથી તેમની પ્રવૃત્તિ એક જેવી દેખાય છે. **અજ્ઞાનીને** જીવ-પુદ્ગલનું **ભેદજ્ઞાન** નહિ હોવાથી ઉપલક દૃષ્ટિએ જેવું દેખાય તેવું તે માની લે છે; તેથી તે એમ માને છે કે જીવ પુદ્ગલકર્મને કરે છે અને ભોગવે છે. શ્રી ગુરુ **ભેદજ્ઞાન** કરાવી, પરમાર્થ જીવનું સ્વરૂપ બતાવીને, અજ્ઞાનીના એ પ્રતિભાસને વ્યવહાર કહે છે. (84)

અહીંયા જણાવે છે કે જીવ-પુદ્ગલમાં કર્તા-કર્મભાવ નથી હોતો. પરંતુ નિમિત્ત-નૈમિત્તિકભાવ હોય શકે છે.

ભેદજ્ઞાન થતાં જ તે **અનુભવમાં** આવે છે.

ભાવાર્થ :—આત્મા પોતાના જ પરિણામને કરતો પ્રતિભાસો; પુદ્ગલના પરિણામને કરતો તો કદી ન પ્રતિભાસો. આત્માની અને પુદ્ગલની—બન્નેની ક્રિયા એક આત્મા જ કરે છે એમ માનનારા મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. જડ-ચેતનની એક ક્રિયા હોય તો સર્વ દ્રવ્યો પલટી જવાથી

સર્વનો લોપ થઈ જાય—એ મોટો દોષ ઊપજે. (86)

શ્લોકાર્થ :—[યઃ પરિણમતિ સ કર્તા] જે પરિણમે છે તે કર્તા છે, [યઃ પરિણામઃ ભવેત્ તત્ કર્મ] (પરિણમનારના) જે પરિણામ છે તે કર્મ છે [તુ] અને [યા પરિણતિઃ સા ક્રિયા] જે પરિણતિ છે તે ક્રિયા છે; [ત્રયમ્ અપિ] એ ત્રણેય, [વસ્તુતયા ભિન્નં ન] વસ્તુપણે ભિન્ન નથી. (51)

શ્લોકાર્થ :—[એકઃ પરિણમતિ સદા] વસ્તુ એક જ સદા પરિણમે છે, [એકસ્ય સદા પરિણામઃ જાયતે] એકના જ સદા પરિણામ થાય છે (અર્થાત્ એક અવસ્થાથી અન્ય અવસ્થા એકની જ થાય છે) અને [એકસ્ય પરિણતિઃ સ્યાત્] એકની જ પરિણતિ-ક્રિયા થાય છે; [યતઃ] કારણ કે [અનેકમ્ અપિ એકમ્ એવ] અનેકરૂપ થવા છતાં એક જ વસ્તુ છે, ભેદ નથી. (52)

શ્લોકાર્થ :—[ઇહ] આ જગતમાં [મોહિનામ્] મોહી (અજ્ઞાની) જીવોનો [પરં અહમ્ કુર્વે] પરદ્રવ્યને હું કરું છું' [ઇતિ મહાહઙ્કારરૂપં તમઃ] એવા પરદ્રવ્યના કર્તૃત્વના મહા અહંકારરૂપ અજ્ઞાનાંધકાર—[નનુ ઉચ્ચકૈઃ દુર્વારં] કે જે અત્યંત દુર્નિવાર છે તે—[આસંસારતઃ એવ ધાવતિ] અનાદિ સંસારથી ચાલ્યો આવે છે. આચાર્ય કહે છે કે: [અહો] અહો! [ભૂતાર્થપરિગ્રહેણ] પરમાર્થનયનું અર્થાત્ શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિક અભેદનયનું ગ્રહણ કરવાથી [યદિ] જો [તત્ એકવારં વિલયં વ્રજેત્] તે એક વાર પણ નાશ પામે [તત્] તો [જ્ઞાનઘનસ્ય આત્મનઃ] જ્ઞાનઘન આત્માને [ભૂયઃ] ફરી [બન્ધનમ્ કિં ભવેત્] બંધન કેમ થાય? (જીવ જ્ઞાનઘન છે માટે યથાર્થ જ્ઞાન થયા પછી જ્ઞાન ક્યાં જતું રહે? ન જાય. અને જો જ્ઞાન ન જાય તો ફરી અજ્ઞાનથી બંધ ક્યાંથી થાય? કદી ન થાય.) (55)

ભાવાર્થ :—અહીં તાત્પર્ય એમ છે કે—અજ્ઞાન તો અનાદિનું જ છે પરંતુ પરમાર્થનયના ગ્રહણથી, દર્શનમોહનો નાશ થઈને, એક વાર યથાર્થ જ્ઞાન થઈને ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ ઊપજે તો ફરી મિથ્યાત્વ ન આવે. મિથ્યાત્વ નહિ આવતાં મિથ્યાત્વનો બંધ પણ ન થાય. અને મિથ્યાત્વ ગયા પછી સંસારનું બંધન કઈ રીતે રહે? ન જ રહે અર્થાત્ મોક્ષ જ થાય એમ જાણવું. ૫૫.

અહીંયા જણાવેલ છે કે- “પરમાર્થનયનું અર્થાત્ શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિક અભેદનયનું ગ્રહણ કરવાથી..” એટલે કે તે પરમાર્થનયનું અર્થાત્ શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિક અભેદનયનું અનુભવન કરવાથી સમજવાનું છે. તેનું શબ્દોમાં ગ્રહણ નથી સમજવાનું. પછી કહ્યું કે “..જો તે એક વાર નાશ પામે તો જ્ઞાનઘન આત્માને ફરી બંધન કેમ થાય?” અર્થાત્ તે એક વાર સ્વાત્માનુભૂતિપૂર્વક જ્ઞાની થાય તો બંધ ન હોય. તેથી કોઈ અજ્ઞાનીએ પોતાને અબંધસ્વરૂપ ન માનવો. કારણ કે સ્વરૂપથી આત્મા ત્રિકાળ અબંધસ્વરૂપ હોવા છતાં જ્યાં સુધી જીવને આત્માનુભૂતિ થતી નથી ત્યાં સુધી તેને નયાભાસને કારણે તે બોલવાનો-માનવાનો અધિકાર મળતો નથી. કારણ કે તે બોલે ભલે કે હું નિશ્ચયથી શુદ્ધ છું પરંતુ માન્યતામાં અનુભૂતિ ન હોવાને કારણે પોતાને વર્તમાન પર્યાયમાં જ શુદ્ધ માનતા હોય છે.

શ્લોકાર્થ :—[આત્મા] આત્મા તો [સદા] સદા [આત્મભાવાન્] પોતાના ભાવોને [કરોતિ] કરે છે અને [પરઃ] પરદ્રવ્ય [પરભાવાન્] પરના ભાવોને કરે છે; [હિ] કારણ કે [આત્મનઃ ભાવાઃ] પોતાના ભાવો છે તે તો [આત્મા એવ] પોતે જ છે અને [પરસ્ય તે] પરના ભાવો છે તે [પરઃ એવ] પર જ છે (એ નિયમ છે.). ૫૬.

નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકો અજ્ઞાનીઓને ઉપદેશ આપે છે કે આત્મા પોતાના ભાવોનો પણ પરમ અર્કર્તા છે. તેઓ તેવું જ રટણ-ધ્યાન કરવાનું પણ જણાવતા હોય છે. તે ભૂલભરેલું છે.

ભાવાર્થ :—પુદ્ગલના પરમાણુઓ પૌદ્ગલિક મિથ્યાત્વાદિ કર્મરૂપે પરિણમે છે. તે કર્મનો વિપાક (ઉદય) થતાં તેમાં જે મિથ્યાત્વાદિ સ્વાદ ઉત્પન્ન થાય છે તે મિથ્યાત્વાદિ અજીવ છે; અને કર્મના નિમિત્તથી જીવ વિભાવરૂપ પરિણમે છે તે વિભાવ પરિણામો ચેતનના વિકાર છે તેથી તેઓ જીવ છે. (87)

ગાથાર્થ :—[મિથ્યાત્વં] જે મિથ્યાત્વ, [યોગઃ] યોગ, [અવિરતિઃ] અવિરતિ અને [અજ્ઞાનમ્] અજ્ઞાન [અજીવઃ] અજીવ છે તે તો [પુદ્ગલકર્મ] પુદ્ગલકર્મ છે; [ચ] અને જે [અજ્ઞાનમ્] અજ્ઞાન, [અવિરતિઃ] અવિરતિ અને [મિથ્યાત્વં] મિથ્યાત્વ [જીવઃ] જીવ છે [તુ] તે તો [ઉપયોગઃ] ઉપયોગ છે. (88)

ગાથાર્થ :—[મોહયુક્તસ્ય] અનાદિથી મોહયુક્ત હોવાથી [ઉપયોગસ્ય] ઉપયોગના [અનાદયઃ] અનાદિથી માંડીને [ત્રયઃ પરિણામાઃ] ત્રણ પરિણામ છે; તે [મિથ્યાત્વમ્] મિથ્યાત્વ, [અજ્ઞાનમ્] અજ્ઞાન [ચ અવિરતિભાવઃ] અને અવિરતિભાવ (એ ત્રણ) [જ્ઞાતવ્યઃ] જાણવા. (89)

ગાથાર્થ :—[એતેષુ ચ] અનાદિથી આ ત્રણ પ્રકારના પરિણામવિકારો હોવાથી, [ઉપયોગઃ] આત્માનો ઉપયોગ—[શુદ્ધઃ] જોકે (શુદ્ધનયથી) તે શુદ્ધ, [નિરંજનઃ] નિરંજન [ભાવઃ] (એક) ભાવ છે તોપણ—[ત્રિવિધઃ] ત્રણ પ્રકારનો થયો થકો [સઃ ઉપયોગઃ] તે ઉપયોગ [ચં] જે [ભાવમ્] (વિકારી) ભાવને [કરોતિ] પોતે કરે છે [તસ્ય] તે ભાવનો [સઃ] તે [કર્તા] કર્તા [ભવતિ] થાય છે. (90)

ભાવાર્થ :—પહેલાં કહ્યું હતું કે જે પરિણમે તે કર્તા છે. અહીં અજ્ઞાનરૂપ થઈને ઉપયોગ પરિણમ્યો તેથી જે ભાવરૂપ તે પરિણમ્યો તે ભાવનો તેને કર્તા કહ્યો. આ રીતે ઉપયોગને કર્તા જાણવો. જોકે શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનયથી આત્મા કર્તા છે નહિ, તોપણ ઉપયોગ અને આત્મા એક વસ્તુ હોવાથી અશુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનયે આત્માને પણ કર્તા કહેવામાં આવે છે. (90)

ગાથાર્થ :—[ત્રિવિધઃ] ત્રણ પ્રકારનો [એષઃ] આ [ઉપયોગઃ] ઉપયોગ [અહમ્ ક્રોધઃ] 'હું ક્રોધ છું' એવો [આત્મવિકલ્પં] પોતાનો વિકલ્પ [કરોતિ] કરે છે; તેથી [સઃ] આત્મા [તસ્ય ઉપયોગસ્ય] તે ઉપયોગરૂપ [આત્મભાવસ્ય] પોતાના ભાવનો [કર્તા] કર્તા [ભવતિ] થાય છે. (94)

ટીકા :—ખરેખર આ સામાન્યપણે અજ્ઞાનરૂપ એવું જે મિથ્યાદર્શન-અજ્ઞાન-અવિરતિરૂપ ત્રણ પ્રકારનું સવિકાર ચૈતન્યપરિણામ તે, પરના અને પોતાના અવિશેષ દર્શનથી, અવિશેષ જ્ઞાનથી અને અવિશેષ રતિથી સમસ્ત ભેદને છુપાવીને, ભાવ્યભાવકભાવને પામેલાં એવાં ચેતન અને અચેતનનું સામાન્ય અધિકરણથી (—જાણે કે તેમનો એક આધાર હોય એ રીતે) અનુભવન કરવાથી, ‘હું ક્રોધ છું’ એવો પોતાનો વિકલ્પ ઉત્પન્ન કરે છે; તેથી ‘હું ક્રોધ છું’ એવી ભ્રાંતિને લીધે જે સવિકાર (વિકાર સહિત) છે એવા ચૈતન્યપરિણામે પરિણમતો થકો આ આત્મા તે સવિકાર ચૈતન્યપરિણામરૂપ પોતાના ભાવનો કર્તા થાય છે. (94)

ગાથાર્થ :—[એવં તુ] આ રીતે [મન્દબુદ્ધિઃ] મંદબુદ્ધિ અર્થાત્ અજ્ઞાની [અજ્ઞાનભાવેન] અજ્ઞાનભાવથી [પરાણિ દ્રવ્યાણિ] પર દ્રવ્યોને [આત્માનં] પોતારૂપ [કરોતિ] કરે છે [અપિ ચ] અને [આત્માનમ્] પોતાને [પરં] પર [કરોતિ] કરે છે. (96)

ટીકા :—ખરેખર એ રીતે, ‘હું ક્રોધ છું’ ઇત્યાદિની જેમ અને ‘હું ધર્મદ્રવ્ય છું’ ઇત્યાદિની જેમ આત્મા પરદ્રવ્યોને પોતારૂપ કરે છે અને પોતાને પણ પરદ્રવ્યરૂપ કરે છે; (96)

અહીંયા જણાવે છે કે- અજ્ઞાની પોતાને જે રૂપ માને તે રૂપ અનુભવે છે. અજ્ઞાની પોતાના રાગ-દ્વેષ-અજ્ઞાન માટે પોતે જવાબદાર છે. જો અજ્ઞાની પોતાને શુદ્ધનયથી પણ શુદ્ધ માને તોય તે ન્યાભાસને કારણે પોતાને વર્તમાન પર્યાયમાં જ શુદ્ધ માનીને ગર્વિષ્ટ રહેતો હોય છે. પોતાને અન્યોથી ઉચ્ચ માને છે અને અન્યોને તુચ્છભાવથી જ દેખતો હોય છે. આ જ તેના અજ્ઞાનનું દ્યોતક છે.

તેથી આ આત્મા, જોકે તે સમસ્ત વસ્તુઓના સંબંધથી રહિત બેહદ શુદ્ધ ચૈતન્યધાતુમય છે તોપણ, અજ્ઞાનને લીધે જ સવિકાર અને સોપાધિક કરાયેલા ચૈતન્યપરિણામવાળો હોવાથી તે પ્રકારના પોતાના ભાવનો કર્તા પ્રતિભાસે છે. આ રીતે, ભૂતાવિષ્ટ (જેના શરીરમાં ભૂત પ્રવેશ્યું હોય એવા) પુરુષની જેમ અને ધ્યાનાવિષ્ટ (ધ્યાન કરતા) પુરુષની જેમ, આત્માને કર્તાપણાનું મૂળ અજ્ઞાન ઠર્યું. તે પ્રગટ દેષ્ટાંતથી સમજાવવામાં આવે છે:—

જેમ ભૂતાવિષ્ટ પુરુષ અજ્ઞાનને લીધે ભૂતને અને પોતાને એક કરતો થકો, મનુષ્યને અનુચિત એવી વિશિષ્ટ ચેષ્ટાના અવલંબન સહિત ભયંકર *આરંભથી ભરેલા અમાનુષ્ય વ્યવહારવાળો હોવાથી તે પ્રકારના ભાવનો કર્તા પ્રતિભાસે છે; તેવી રીતે આ આત્મા પણ અજ્ઞાનને લીધે જ ભાવ્ય-ભાવકરૂપ પરને અને પોતાને એક કરતો થકો, અવિકાર અનુભૂતિમાત્ર જે ભાવક તેને અનુચિત એવા વિચિત્ર ભાવ્યરૂપ ક્રોધાદિ વિકારોથી મિશ્રિત ચૈતન્યપરિણામવિકારવાળો હોવાથી તે પ્રકારના ભાવનો કર્તા પ્રતિભાસે છે. વળી જેમ અપરીક્ષક આચાર્યના ઉપદેશથી મહિષનું (પાડાનું) ધ્યાન કરતો કોઈ ભોળો પુરુષ અજ્ઞાનને લીધે મહિષને અને પોતાને એક કરતો થકો, ‘હું ગગન સાથે ઘસાતાં શિંગડાંવાળો મોટો મહિષ છું’ એવા અધ્યાસને લીધે મનુષ્યને યોગ્ય એવું જે ઓરડાના બારણામાંથી બહાર નીકળવું તેનાથી ચ્યુત થયો હોવાથી તે પ્રકારના ભાવનો કર્તા પ્રતિભાસે છે; તેવી રીતે આ

આત્મા પણ અજ્ઞાનને લીધે જ્ઞેયજ્ઞાયકરૂપ પરને અને પોતાને એક કરતો થકો, 'હું પરદ્રવ્ય છું' એવા અધ્યાસને લીધે મનના વિષયરૂપ કરવામાં આવેલાં ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, કાળ, પુદ્ગલ અને અન્ય જીવ વડે (પોતાની) શુદ્ધ ચૈતન્યધાતુ રોકાયેલી હોવાથી તથા ઈન્દ્રિયોના વિષયરૂપ કરવામાં આવેલા રૂપી પદાર્થો વડે (પોતાનો) કેવળ બોધ (-જ્ઞાન) ઢંકાયેલ હોવાથી અને મૃતક કલેવર (-શરીર) વડે પરમ અમૃતરૂપ વિજ્ઞાનધન (પોતે) મૂર્છિત થયો હોવાથી તે પ્રકારના ભાવનો કર્તા પ્રતિભાસે છે. (96)

ભાવાર્થ :—જે પરદ્રવ્યના અને પરદ્રવ્યના ભાવોના કર્તૃત્વને અજ્ઞાન જાણે તે પોતે કર્તા શા માટે બને? અજ્ઞાની રહેવું હોય તો પરદ્રવ્યનો કર્તા બને! માટે જ્ઞાન થયા પછી પરદ્રવ્યનું કર્તાપણું રહેતું નથી. (97)

હવે આ જ અર્થનું કળશરૂપ કાવ્ય કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[કિલ] નિશ્ચયથી [સ્વયં જ્ઞાનં ભવન્ અપિ] સ્વયં જ્ઞાનસ્વરૂપ હોવા છતાં [અજ્ઞાનતઃ તુ] અજ્ઞાનને લીધે [યઃ] જે જીવ, [સત્તુણાભ્યવહારકારી] ઘાસ સાથે ભેળસેળ સુંદર આહારને ખાનારા હાથી આદિ તિર્યચની માફક, [રજ્યતે] રાગ કરે છે (અર્થાત્ રાગનો અને પોતાનો ભેળસેળ સ્વાદ લે છે) [અસૌ] તે, [દધીક્ષુમધુરામ્ત્તરસાતિગૃહ્યા] દહીં-ખાંડના અર્થાત્ શિખંડના ખાટા-મીઠા રસની અતિ લોલુપતાથી [રસાલમ્ પીત્વા] શિખંડને પીતાં છતાં [ગાં દુગ્ધમ્ દોગ્ધિ ઇવ નૂનમ્] પોતે ગાયના દૂધને પીએ છે એવું માનનાર પુરુષના જેવો છે. (57)

ભાવાર્થ :—પુદ્ગલકર્મનો ઉદય થતાં, જ્ઞાની તેને જાણે જ છે અર્થાત્ જ્ઞાનનો જ કર્તા થાય છે અને અજ્ઞાની અજ્ઞાનને લીધે કર્મોદયના નિમિત્તે થતા પોતાના અજ્ઞાનરૂપ શુભાશુભ ભાવોનો કર્તા થાય છે. આ રીતે જ્ઞાની પોતાના જ્ઞાનરૂપ ભાવનો કર્તા છે અને અજ્ઞાની પોતાના અજ્ઞાનરૂપ ભાવનો કર્તા છે; પરભાવનો કર્તા તો જ્ઞાની કે અજ્ઞાની કોઈ નથી. (102)

અજ્ઞાની જ્ઞાનસ્વરૂપ હોવા છતાં અજ્ઞાનને લીધે અજ્ઞાનરૂપ શુભાશુભ ભાવોનો કર્તા થાય છે. તેથી જ્યારે કોઈ નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશક અજ્ઞાનીઓને અકર્તા હોવાનો ઉપદેશ આપે છે-માની લેવા જણાવે છે, ત્યારે તે ઉપદેશથી ઉલટું અજ્ઞાનીઓનું મિથ્યાત્વ દૃઢ થાય છે.

ટીકા :—જો જીવ કર્મમાં સ્વયં નહિ બંધાયો થકો ક્રોધાદિભાવે સ્વયમેવ ન પરિણમે તો તે ખરેખર અપરિણામી જ ઠરે. એમ થતાં સંસારનો અભાવ થાય. અહીં જો એમ તર્ક કરવામાં આવે કે “પુદ્ગલકર્મ જે ક્રોધાદિક તે જીવને ક્રોધાદિભાવે પરિણમાવે છે તેથી સંસારનો અભાવ થતો નથી”, તો તેનું નિરાકરણ બે પક્ષ લઈને કરવામાં આવે છે :—પુદ્ગલકર્મ ક્રોધાદિક છે તે સ્વયં અપરિણમતા જીવને ક્રોધાદિભાવે પરિણમાવે કે સ્વયં પરિણમતાને? પ્રથમ, સ્વયં અપરિણમતાને પર વડે પરિણમાવી શકાય નહિ; કારણ કે (વસ્તુમાં) જે શક્તિ સ્વતઃ

ન હોય તેને અન્ય કોઈ કરી શકે નહિ. અને સ્વયં પરિણમતાને તો પર (અન્ય) પરિણામાવનારની અપેક્ષા ન હોય; કારણ કે વસ્તુની શક્તિઓ પરની અપેક્ષા રાખતી નથી. (આ રીતે બન્ને પક્ષ અસત્ય છે.) તેથી જીવ પરિણમનસ્વભાવવાળો સ્વયમેવ હો. એમ હોતાં (હોવાથી), જેમ ગરુડના ધ્યાનરૂપે પરિણમેલો મંત્રસાધક પોતે ગરુડ છે તેમ, અજ્ઞાનસ્વભાવવાળા કોઠાદિરૂપે જેનો ઉપયોગ પરિણમ્યો છે એવો જીવ જ પોતે કોઠાદિ છે. આ રીતે જીવનું પરિણામસ્વભાવપણું સિદ્ધ થયું. (121-125)

અહીંયા કહ્યું કે- “જેમ ગરુડના ધ્યાનરૂપે પરિણમેલો મંત્રસાધક પોતે ગરુડ છે તેમ...” તે જ રીતે નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકો અજ્ઞાનીઓને શુદ્ધાત્મા હોવાનું ધ્યાન કરાવે છે અને અજ્ઞાનીઓ પોતાને તેમ માનવા લાગી જાય છે. તે ભ્રમનો તેઓ ગર્વથી આનંદ પણ લે છે. તેમને તો એ ખબર પણ નથી હોતી કે પોતે ભ્રમમાં છે. તેથી તેઓ તો પોતાને ખરેખર તેવા શુદ્ધ જ માનતા થઈ જાય છે અને આ રીતે તેમનો વર્તમાન ભવ એળે જતા, ભવિષ્યનો અનંત કાળ પણ બગડે છે.

ભાવાર્થ :— જ્ઞાનીને તો સ્વપરનું ભેદજ્ઞાન થયું છે તેથી તેને પોતાના જ્ઞાનમય ભાવનું જ કર્તાપણું છે; અને અજ્ઞાનીને સ્વપરનું ભેદજ્ઞાન નથી તેથી તેને અજ્ઞાનમય ભાવનું જ કર્તાપણું છે. (126)

ગાથાર્થ :— [અજ્ઞાનિનઃ] અજ્ઞાનીને [અજ્ઞાનમયઃ] અજ્ઞાનમય [ભાવઃ] ભાવ છે [તેન] તેથી અજ્ઞાની [કર્માણિ] કર્મોને [કરોતિ] કરે છે, [જ્ઞાનિનઃ તુ] અને જ્ઞાનીને તો [જ્ઞાનમયઃ] જ્ઞાનમય (ભાવ) છે [તસ્માત્ તુ] તેથી જ્ઞાની [કર્માણિ] કર્મોને [ન કરોતિ] કરતો નથી. (127)

ટીકા :— અજ્ઞાનીને, સમ્યક્ પ્રકારે સ્વપરનો વિવેક નહિ હોવાને લીધે ભિન્ન

અજ્ઞાનીને જ્યારે નિશ્ચયનયનો ઉપદેશ આપવામાં આવે છે ત્યારે તેના અજ્ઞાનના કારણે તેને નયાભાસ થાય છે અને અજ્ઞાની નિયમથી પર્યાયનો જ અનુભવ કરતો હોઈને તે નયાભાસને કારણે પોતાને વર્તમાન દશામાં (પર્યાયમાં) જ શુદ્ધાત્મા માનવા લાગે છે. જેથી તે નિશ્ચયાભાસી રૂપે પરિણમે છે.

આત્માની ખ્યાતિ અત્યંત અસ્ત થઈ ગઈ હોવાથી, અજ્ઞાનમય ભાવ જ હોય છે, અને તે હોતાં (હોવાથી), સ્વપરના એકત્વના અધ્યાસને લીધે જ્ઞાનમાત્ર એવા પોતામાંથી (આત્મસ્વરૂપમાંથી) ભ્રષ્ટ થયેલો, પર એવા રાગદ્વેષ સાથે એક થઈને જેને અહંકાર પ્રવર્ત્યો છે એવો પોતે ‘આ હું ખરેખર રાગી છું, દ્વેષી છું (અર્થાત્ આ હું રાગ કરું છું, દ્વેષ કરું છું)’ એમ (માનતો થકો) રાગી અને દ્વેષી થાય છે; તેથી અજ્ઞાનમય ભાવને લીધે અજ્ઞાની પોતાને પર એવા રાગદ્વેષરૂપ કરતો થકો કર્મોને કરે છે.

જ્ઞાનીને તો, સમ્યક્ પ્રકારે સ્વપરના વિવેક વડે ભિન્ન આત્માની ખ્યાતિ અત્યંત ઉદય પામી હોવાથી, જ્ઞાનમય ભાવ જ હોય છે, અને તે હોતાં, સ્વપરના નાનાત્વના વિજ્ઞાનને લીધે જ્ઞાનમાત્ર એવા પોતામાં સુનિવિષ્ટ (સમ્યક્ પ્રકારે સ્થિતિ) થયેલો, પર એવા રાગદ્વેષથી પૃથગ્ભૂતપણાને (ભિન્નપણાને) લીધે નિજરસથી જ જેને અહંકાર નિવૃત્ત થયો છે એવો પોતે ખરેખર કેવળ જાણે જ છે, રાગી અને દ્વેષી થતો નથી (અર્થાત્ રાગ અને દ્વેષ કરતો નથી); તેથી જ્ઞાનમય ભાવને લીધે જ્ઞાની પોતાને પર એવા રાગદ્વેષરૂપ નહિ કરતો થકો કર્મોને કરતો નથી. (127)

ભાવાર્થ:—જ્ઞાનીનું પરિણમન અજ્ઞાનીના પરિણમન કરતાં જુદી જ જાતનું છે. અજ્ઞાનીનું પરિણમન અજ્ઞાનમય છે, જ્ઞાનીનું જ્ઞાનમય છે; તેથી અજ્ઞાનીના ક્રોધ, માન, વ્રત, તપ ઇત્યાદિ સર્વ ભાવો અજ્ઞાનજાતિને ઉલ્લંઘતા નહિ હોવાથી અજ્ઞાનમય જ છે અને જ્ઞાનીના સર્વ ભાવો જ્ઞાનજાતિને ઉલ્લંઘતા નહિ હોવાથી જ્ઞાનમય જ છે. (128-129)

હવે આ અર્થનું કળશરૂપ કાવ્ય કહે છે:—

શ્લોકાર્થ:—[જ્ઞાનિન:] જ્ઞાનીના [સર્વે ભાવા:] સર્વ ભાવો [જ્ઞાનનિર્વૃત્તા: હિ] જ્ઞાનથી નીપજેલા (-રચાયેલા) [ભવન્તિ] હોય છે [તુ] અને [અજ્ઞાનિન:] અજ્ઞાનીના [સર્વે અપિ તે] સર્વ ભાવો [અજ્ઞાનનિર્વૃત્તા:] અજ્ઞાનથી નીપજેલા (-રચાયેલા) [ભવન્તિ] હોય છે. ૬૭.

ગાથાર્થ :—[યથા] જેમ [કનકમયાત્ ભાવાત્] સુવર્ણમય ભાવમાંથી [કુણ્ડલાદય: ભાવા:] સુવર્ણમય કુંડળ વગેરે ભાવો [જાયન્તે] થાય છે [તુ] અને [અયોમયકાત્ ભાવાત્] લોહમય ભાવમાંથી [કટકાદય:] લોહમય કડાં વગેરે ભાવો [જાયન્તે] થાય છે, [તથા] તેમ [અજ્ઞાનિન:] અજ્ઞાનીને (અજ્ઞાનમય ભાવમાંથી) [બહુવિધા: અપિ] અનેક પ્રકારના [અજ્ઞાનમયા: ભાવા:] અજ્ઞાનમય ભાવો [જાયન્તે] થાય છે [તુ] અને [જ્ઞાનિન:] જ્ઞાનીને (જ્ઞાનમય ભાવમાંથી) [સર્વે] સર્વ [જ્ઞાનમયા: ભાવા:] જ્ઞાનમય ભાવો [ભવન્તિ] થાય છે. (130-131)

ભાવાર્થ:—‘જેવું કારણ હોય તેવું જ કાર્ય થાય છે’ એ ન્યાયે જેમ લોખંડમાંથી લોખંડમય કડાં વગેરે વસ્તુઓ થાય છે અને સુવર્ણમાંથી સુવર્ણમય આભૂષણો થાય છે, તેમ અજ્ઞાની પોતે અજ્ઞાનમય ભાવ હોવાથી તેને (અજ્ઞાનમય ભાવમાંથી) અજ્ઞાનમય ભાવો જ થાય છે અને જ્ઞાની પોતે જ્ઞાનમય ભાવ હોવાથી તેને (જ્ઞાનમય ભાવમાંથી) જ્ઞાનમય ભાવો જ થાય છે.

અજ્ઞાનીને શુભાશુભ ભાવોમાં આત્મબુદ્ધિ હોવાથી તેના સર્વ ભાવો અજ્ઞાનમય જ છે.

અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિ(-જ્ઞાની)ને જોકે ચારિત્રમોહના ઉદયે ક્રોધાદિક ભાવો પ્રવર્તે છે તોપણ તેને તે ભાવોમાં આત્મબુદ્ધિ નથી, તે તેમને પરના નિમિત્તથી થયેલી ઉપાધિ માને છે. તેને ક્રોધાદિક કર્મો ઉદયમાં આવીને ખરી જાય છે—આગામી એવો બંધ કરતાં નથી કે જેથી સંસારનું ભ્રમણ વધે; કારણ કે (જ્ઞાની) પોતે ઉદયથી થઈને ક્રોધાદિભાવરૂપે પરિણમતો નથી

અને જોકે ઉદયની બળજોરીથી પરિણમે છે તોપણ જ્ઞાતાપણું ચૂકીને પરિણમતો નથી; જ્ઞાનીનું સ્વામિત્વ નિરંતર જ્ઞાનમાં જ વર્તે છે તેથી તે કોધાદિભાવોનો અન્ય જ્ઞેયોની માફક જ્ઞાતા જ છે, કર્તા નથી. આ રીતે જ્ઞાનીના સર્વ ભાવો જ્ઞાનમય જ છે. (130-131)

ભાવાર્થ :—જો પુદ્ગલદ્રવ્ય અને જીવ ભેળાં થઈને કર્મરૂપે પરિણમે છે એમ માનવામાં આવે તો બન્નેને કર્મરૂપ પરિણામ ઠરે. પરંતુ જીવ તો જડ કર્મરૂપે કદી પરિણમી શકતો નથી; તેથી જીવનું અજ્ઞાનપરિણામ કે જે કર્મને નિમિત્ત છે તેનાથી જુદું જ પુદ્ગલદ્રવ્યનું કર્મપરિણામ છે. (137-138)

ગાથાર્થ :—[જીવસ્ય તુ] જો જીવને [કર્મણા ચ સહ] કર્મની સાથે જ [રાગાદયઃ પરિણામાઃ] રાગાદિ પરિણામો [ખલુ ભવન્તિ] થાય છે (અર્થાત્ બન્ને ભેળાં થઈને રાગાદિરૂપે પરિણમે છે) એમ માનવામાં આવે [એવં] તો એ રીતે [જીવઃ કર્મ ચ] જીવ અને કર્મ [દ્વે અપિ] બન્ને [રાગાદિત્વમ્ આપન્ને] રાગાદિપણાને પામે. [તુ] પરંતુ [રાગાદિભિઃ પરિણામઃ] રાગાદિભાવે પરિણામ તો [જીવસ્ય એકસ્ય] જીવને એકને જ [જાયતે] થાય છે [તત્] તેથી [કર્મોદયહેતુભિઃ વિના] કર્મોદયરૂપ નિમિત્તથી રહિત જ અર્થાત્ જુદું જ [જીવસ્ય] જીવનું [પરિણામઃ] પરિણામ છે. (139-140)

ભાવાર્થ :—જો જીવ અને પુદ્ગલકર્મ ભેળાં થઈને રાગાદિરૂપે પરિણમે છે એમ માનવામાં આવે તો બન્નેને રાગાદિરૂપ પરિણામ ઠરે. પરંતુ પુદ્ગલકર્મ તો રાગાદિરૂપે (જીવ-રાગાદિરૂપે) કદી પરિણમી શકતું નથી; તેથી પુદ્ગલકર્મનો ઉદય કે જે રાગાદિપરિણામને નિમિત્ત છે તેનાથી જુદું જ જીવનું પરિણામ છે. (139-140)

ભાવાર્થ :—જ્યાં સુધી કાંઈ પણ પક્ષપાત રહે છે ત્યાં સુધી ચિત્તનો ક્ષોભ મટતો નથી. જ્યારે નયોનો સર્વ પક્ષપાત મટી જાય ત્યારે વીતરાગ દશા થઈને સ્વરૂપની શ્રદ્ધા નિર્વિકલ્પ થાય છે, સ્વરૂપમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે અને અતીન્દ્રિય સુખ અનુભવાય છે. ૬૯.

ભાવાર્થ :—આ ગ્રંથમાં પ્રથમથી જ વ્યવહારનયને ગૌણ કરીને અને શુદ્ધનયને મુખ્ય કરીને કથન કરવામાં આવ્યું છે. ચૈતન્યના પરિણામ પરનિમિત્તથી અનેક થાય છે તે સર્વને પહેલેથી જ આચાર્ય ગૌણ કહેતા આવ્યા છે અને જીવને શુદ્ધ ચૈતન્યમાત્ર કહ્યો છે. એ રીતે જીવ-પદાર્થને શુદ્ધ, નિત્ય, અભેદ ચૈતન્યમાત્ર સ્થાપીને હવે કહે છે કે—આ શુદ્ધનયનો પણ પક્ષપાત (વિકલ્પ) કરશે તે પણ તે શુદ્ધ સ્વરૂપના સ્વાદને નહિ પામે. અશુદ્ધનયની તો વાત જ શી? પણ જો કોઈ શુદ્ધનયનો પણ પક્ષપાત કરશે તો પક્ષનો રાગ નહિ મટે તેથી વીતરાગતા નહિ થાય. પક્ષપાતને છોડી ચિન્માત્ર સ્વરૂપ વિષે લીન થયે જ સમયસારને પમાય છે. માટે શુદ્ધનયને જાણીને, તેનો પણ પક્ષપાત છોડી શુદ્ધ સ્વરૂપનો અનુભવ કરી, સ્વરૂપ વિષે પ્રવૃત્તિરૂપ ચારિત્ર પ્રાપ્ત કરી, વીતરાગ દશા પ્રાપ્ત કરવી યોગ્ય છે. ૭૦.

ભાવાર્થ :—બદ્ધ અબદ્ધ, મૂઢ અમૂઢ, રાગી અરાગી, દ્વેષી અદ્વેષી, કર્તા અકર્તા, ભોક્તા અભોક્તા, જીવ અજીવ, સૂક્ષ્મ સ્થૂલ, કારણ અકારણ, કાર્ય અકાર્ય, ભાવ અભાવ, એક અનેક, સાન્ત અનન્ત, નિત્ય અનિત્ય, વાચ્ય અવાચ્ય, નાના અનાના, ચેત્ય અચેત્ય, દેશ્ય અદેશ્ય, વેદ

અવેદ, ભાત અભાત ઈત્યાદિ નયોના પક્ષપાત છે. જે પુરુષ નયોના કથન અનુસાર યથાયોગ્ય વિવક્ષાપૂર્વક તત્વનો—વસ્તુસ્વરૂપનો નિર્ણય કરીને નયોના પક્ષપાતને છોડે છે તે પુરુષને ચિત્સ્વરૂપ જીવનો ચિત્સ્વરૂપે અનુભવ થાય છે.

જીવમાં અનેક સાધારણ ધર્મો છે પરંતુ ચિત્સ્વભાવ તેનો પ્રગટ અનુભવગોચર અસાધારણ ધર્મ છે તેથી તેને મુખ્ય કરીને અહીં જીવને ચિત્સ્વરૂપ કહ્યો છે. ૮૯.

અહીંયા કહ્યું કે-જે મુમુક્ષુઓને કોઈ પણ નયનો પક્ષપાત હશે તેને ચિત્સ્વરૂપ આત્માનો અનુભવ નહીં થાય. અજ્ઞાનીને નયાભાસના કારણે અને નિશ્ચય-વ્યવહારની યથાર્થ સંધિનું જ્ઞાન ન હોવાથી નયનો પક્ષપાત થવાની સંભાવના અધિક જ હોય છે.

શ્લોકાર્થ :—[એવં] એ પ્રમાણે [સ્વેચ્છા-સમુચ્છલદ્-અનત્પ-વિકલ્પ-જાલામ્] જેમાં બહુ વિકલ્પોની જાળો આપોઆપ ઊઠે છે એવી [મહતી] મોટી [નયપક્ષકક્ષામ્] નયપક્ષકક્ષાને [નયપક્ષની ભૂમિને] [વ્યતીત્ય] ઓળંગી જઈને (તત્ત્વવેદી) [અન્તઃ બહિઃ] અંદર અને બહાર [સમસૈકરસસ્વભાવં] સમતા-રસરૂપી એક રસ જ જેનો સ્વભાવ છે એવા [અનુભૂતિમાત્રમ્ એકમ્ સ્વં ભાવમ્] અનુભૂતિમાત્ર એક પોતાના ભાવને (-સ્વરૂપને) [ઉપયાતિ] પામે છે. ૯૦.

હવે નયપક્ષના ત્યાગની ભાવનાનું છેલ્લું કાવ્ય કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[પુષ્કલ-ઉત્-ચલ-વિકલ્પ-વીચિભિઃ ઉચ્છલત્] પુષ્કળ, મોટા, ચંચળ વિકલ્પરૂપ તરંગો વડે ઊઠતી [ઇદમ્ એવમ્ કૃત્સ્નમ્ ઇન્દ્રજાલમ્] આ સમસ્ત ઈન્દ્રજાળને [યસ્ય વિસ્ફુરણમ્ એવ] જેનું *સ્ફુરણ માત્ર જ [તત્ક્ષણં] તત્ક્ષણ [અસ્યતિ] ભગાડી મૂકે છે [તત્ ચિન્મહઃ અસ્મિ] તે ચિન્માત્ર તેજઃપુંજ હું છું. (91)

ભાવાર્થ :—ચૈતન્યનો અનુભવ થતાં સમસ્ત નયોના વિકલ્પરૂપી ઈન્દ્રજાળ તે ક્ષણે જ વિલય પામે છે; એવો ચિત્પ્રકાશ હું છું. ૯૧.

અહીંયા સમજવાનું એ છે કે ચૈતન્યનો અનુભવ થતાં સમસ્ત નયોના વિકલ્પરૂપી ઈન્દ્રજાળ તે જ ક્ષણે વિલય પામે છે; “એવો ચિન્માત્ર તેજઃપુંજ હું છું.” નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકો આ જ ઉપદેશ અજ્ઞાનીઓને આપે છે અને આનું જ ધ્યાન કરવાનું તેઓને કહે છે. તેથી સમજાય છે કે તેઓ એ વાતથી જ અજાણ છે કે આ કોઈ માની લેવાની વાત નથી. પરંતુ અનુભવવાની વાત છે. સ્વાત્માનુભૂતિ થતાં જ આ ભાવ અનુભવમાં આવે છે. તેથી સાચી રીત અનુભવવાની છે, માની લેવાની નહીં.

ગાથાર્થ :—[નયપક્ષપરિહીનઃ] નયપક્ષથી રહિત જીવ, [સમયપ્રતિબદ્ધઃ] સમયથી પ્રતિબદ્ધ થયો થકો (અર્થાત્ ચિત્સ્વરૂપ આત્માને અનુભવતો થકો), [દ્વયોઃ અપિ] બન્ને [નયયોઃ] નયોના [ભણિતં] કથનને [કેવલં તુ] કેવળ [જાનાતિ] જાણે જ છે [તુ] પરંતુ [નયપક્ષં] નયપક્ષને [કિઞ્ચિત્ અપિ] જરા પણ [ન ગૃહ્ણતિ] ગ્રહણ કરતો નથી. (143)

ટીકા :—જેવી રીતે કેવળી ભગવાન, વિશ્વના સાક્ષીપણાને લીધે, શ્રુતજ્ઞાનના અવયવભૂત એવા જે વ્યવહારનિશ્ચયનયપક્ષો તેમના સ્વરૂપને જ કેવળ જાણે છે પરંતુ, નિરંતર પ્રકાશમાન, સહજ, વિમળ, સકળ કેવળજ્ઞાન વડે સદા પોતે જ વિજ્ઞાનધન થયા હોઈને, શ્રુતજ્ઞાનની ભૂમિકાના અતિકાન્તપણા વડે (અર્થાત્ શ્રુતજ્ઞાનની ભૂમિકાને ઓળંગી ગયા હોવાને લીધે) સમસ્ત નયપક્ષના ગ્રહણથી દૂર થયા હોવાથી, કોઈ પણ નયપક્ષને ગ્રહતા નથી, તેવી રીતે જે (શ્રુતજ્ઞાની આત્મા), ક્ષયોપશમથી જેમનું ઊપજવું થાય છે એવા શ્રુતજ્ઞાનાત્મક વિકલ્પો ઉત્પન્ન થતા હોવા છતાં પરનું ગ્રહણ કરવા પ્રતિ ઉત્સાહ નિવૃત્ત થયો હોવાને લીધે, શ્રુતજ્ઞાનના અવયવભૂત વ્યવહારનિશ્ચયનયપક્ષોના સ્વરૂપને જ કેવળ જાણે છે પરંતુ, અતિ તીક્ષ્ણ જ્ઞાનદૃષ્ટિથી ગ્રહવામાં આવેલા, નિર્મળ, નિત્ય-ઉદ્દિત; ચિન્મય સમયથી પ્રતિબદ્ધપણા વડે (અર્થાત્ ચૈતન્યમય આત્માના અનુભવન વડે) તે વખતે (અનુભવ વખતે) પોતે જ વિજ્ઞાનધન થયો હોઈને, શ્રુતજ્ઞાનાત્મક સમસ્ત અંતર્જલ્પરૂપ તથા બહિર્જલ્પરૂપ વિકલ્પોની ભૂમિકાના અતિકાન્તપણા વડે સમસ્ત નયપક્ષના ગ્રહણથી દૂર થયો હોવાથી, કોઈ પણ નયપક્ષને ગ્રહતો નથી, તે (આત્મા) ખરેખર સમસ્ત વિકલ્પોથી અતિ પર, પરમાત્મા, જ્ઞાનાત્મા, પ્રત્યગ્જયોતિ, આત્મખ્યાતિરૂપ, અનુભૂતિમાત્ર સમયસાર છે. (143)

શ્લોકાર્થ :—[ચિત્સ્વભાવ-ભર-ભાવિત-ભાવ-અભાવ-ભાવ-પરમાર્થતયા એકમ્] ચિત્સ્વભાવના પુંજ વડે જ પોતાનાં ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રોવ્ય ભવાય છે (—કરાય છે) —એવું જેનું પરમાર્થ સ્વરૂપ હોવાથી જે એક છે એવા [અપારમ્ સમયસારમ્] અપાર સમયસારને હું, [સમસ્તાં બન્ધપદ્ધતિમ્] સમસ્ત બંધપદ્ધતિને [અપાસ્ય] દૂર કરીને અર્થાત્ કર્મના ઉદયથી થતા સર્વ ભાવોને છોડીને, [ચેતયે] અનુભવું છું. (92)

ભાવાર્થ :—નિર્વિકલ્પ અનુભવ થતાં, જેના કેવળજ્ઞાનાદિ ગુણોનો પાર નથી એવા સમયસારરૂપી પરમાત્માનો અનુભવ જ વર્તે છે, ‘હું અનુભવું છું’ એવો પણ વિકલ્પ હોતો નથી—એમ જાણવું. ૯૨.

પક્ષાતિકાંત જ સમયસાર છે એમ નિયમથી ઠરે છે—એમ હવે કહે છે :—

ગાથાર્થ :—[યઃ] જે [સર્વનયપક્ષરહિતઃ] સર્વ નયપક્ષોથી રહિત [ભણિતઃ] કહેવામાં આવ્યો છે [સઃ] તે [સમયસારઃ] સમયસાર છે; [ણ્] આને જ (—સમયસારને જ) [કેવલં] કેવળ [સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનમ્] સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન [ઇતિ] એવી [વ્યપદેશમ્] સંજ્ઞા (નામ) [ભજતે] મળે છે. (નામ જુદાં હોવા છતાં વસ્તુ એક જ છે.) (144)

ટીકા :—જે ખરેખર સમસ્ત નયપક્ષો વડે ખંડિત નહિ થતો હોવાથી જેનો સમસ્ત વિકલ્પોનો વ્યાપાર અટકી ગયો છે એવો છે, તે સમયસાર છે; ખરેખર આ એકને જ કેવળ સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાનનું નામ મળે છે. (સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન સમયસારથી જુદાં નથી, એક જ છે.)

પ્રથમ, શ્રુતજ્ઞાનના અવલંબનથી જ્ઞાનસ્વભાવ આત્માનો નિશ્ચય કરીને, પછી આત્માની પ્રગટ પ્રસિદ્ધિને માટે, પર પદાર્થની પ્રસિદ્ધિનાં કારણો જે ઈન્દ્રિય દ્વારા અને મન દ્વારા પ્રવર્તતી

પૂર્વે જણાવ્યા અનુસાર આ 'સમયસાર'શાસ્ત્રમાં મહદ્અંશે જ્ઞાનીની સ્વાત્માનુભૂતિનું જ વર્ણન કરેલ છે. કે જેથી કોઈ પણ અજ્ઞાની તેને સમજી શકે, જ્ઞાની પોતાની અનુભૂતિ ચકાસી શકે અને અજ્ઞાની પોતાનું ગંતવ્યસ્થાન (પ્રાપ્તિયોગ્યસ્થાન) પણ નક્કી કરી શકે.

બુદ્ધિઓ તે બધીને મર્યાદામાં લાવીને જેણે મતિજ્ઞાન-તત્ત્વને (-મતિજ્ઞાનના સ્વરૂપને) આત્મસંમુખ કર્યું છે એવો, તથા નાના પ્રકારના નયપક્ષોના આલંબનથી થતા અનેક વિકલ્પો વડે આકુળતા ઉત્પન્ન કરનારી શ્રુતજ્ઞાનની બુદ્ધિઓને પણ મર્યાદામાં લાવીને શ્રુતજ્ઞાન-તત્ત્વને પણ આત્મસંમુખ કરતો, અત્યંત વિકલ્પરહિત થઈને, તત્કાળ નિજ રસથી જ પ્રગટ થતા, આદિ-મધ્ય-અંત રહિત, અનાકુળ, કેવળ એક, આખાય વિશ્વના ઉપર જાણે કે તરતો હોય તેમ અખંડ પ્રતિભાસમય, અનંત, વિજ્ઞાનઘન, પરમાત્મારૂપ સમયસારને જ્યારે આત્મા અનુભવે છે તે વખતે જ આત્મા સમ્યક્પણે દેખાય છે (અર્થાત્ શ્રદ્ધાય છે) અને જણાય છે તેથી સમયસાર જ સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન છે. (144)

અહીંયા બહુ જ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જણાવ્યું છે કે સમ્યગ્દર્શન માટે આત્મસન્મુખતા પ્રાપ્ત કરવી અત્યંત આવશ્યક છે. જે અમે વારંવાર આગ્રહપૂર્વક મુમુક્ષુઓને જણાવતા હોઈએ છીએ કે પરસન્મુખતા હશે ત્યાં સુધી સમ્યગ્દર્શન (આત્મપ્રાપ્તિ) શક્ય જ નથી.

શ્લોકાર્થ :—[નયાનાં પક્ષૈઃ વિના] નયોના પક્ષો રહિત, [અચલં અવિકલ્પભાવમ્] અચળ નિર્વિકલ્પભાવને [આક્રામન્] પામતો [યઃ સમયસ્ય સારઃ ભાતિ] જે સમયનો (આત્માનો) સાર પ્રકાશે છે [સઃ ણ્ણઃ] તે આ સમયસાર (શુદ્ધ આત્મા)—[નિમૃતૈઃ સ્વયમ્ આસ્વાદ્યમાનઃ] કે જે નિમૃત (નિશ્ચળ, આત્મલીન) પુરુષો વડે સ્વયં આસ્વાદ્યમાન છે (-આસ્વાદ લેવાય છે, અનુભવાય છે) તે—[વિજ્ઞાન-એક-રસઃ ભગવાન્] વિજ્ઞાન જ જેનો એક રસ છે એવો ભગવાન છે, [પુણ્યઃ પુરાણઃ પુમાન્] પવિત્ર પુરાણ પુરુષ છે; [જ્ઞાનં દર્શનમ્ અપિ અયં] જ્ઞાન કહો કે દર્શન કહો તે આ (સમયસાર) જ છે; [અથવા કિમ્] અથવા વધારે શું કહીએ? [યત્ કિઞ્ચન અપિ અયમ્ એકઃ] જે કાંઈ છે તે આ એક જ છે (-માત્ર જુદાં જુદાં નામથી કહેવાય છે). ૯૩.

અમે પૂર્વે જણાવ્યા અનુસાર અહીંયા 'સમયસાર' નો અર્થ 'શુદ્ધ આત્મા' કે જે આત્મલીન પુરુષો વડે સ્વયં આસ્વાદ્યમાન છે-અનુભવાય છે. તેથી નક્કી થાય છે કે 'સમયસાર'શાસ્ત્રમાં મહદ્અંશે જ્ઞાનીની સ્વાત્માનુભૂતિનું જ વર્ણન કરેલ છે. કે જેથી કોઈ પણ અજ્ઞાની તેને સમજી શકે, જ્ઞાની પોતાની અનુભૂતિ ચકાસી શકે અને અજ્ઞાની પોતાનું ગંતવ્યસ્થાન (પ્રાપ્તિયોગ્યસ્થાન) પણ નક્કી કરી શકે. તેવા ભાવો જો અજ્ઞાની ભાવે તો નક્કી જ નિશ્ચયાભાસી બને છે. આ જ વિડંબના છે નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકોની કે તેઓ આ જ ઉપદેશ અજ્ઞાનીને પણ આપે છે અને પોતે જ્ઞાની હોય તેમ વર્તે છે. પરંતુ તેમના આ અજ્ઞાનથી તેમનું જ્ઞાની હોવું સંદેહાસ્પદ થઈ જાય છે. તેઓ સાચા જ્ઞાનીને તો ઉભયાભાસી જ માનતા હોય છે. કારણ કે તેમના ચક્ષુ સાચા જ્ઞાનીને ઓળખી જ શકતા નથી કારણ કે તેમને નિશ્ચયનો જ પક્ષ હોય છે.

શ્લોકાર્થ :—[તોયવત્] જેમ પાણી પોતાના સમૂહથી ચ્યુત થયું થકું દૂર ગહન વનમાં ભ્રમતું હોય તેને દૂરથી જ ઢાળવાળા માર્ગ દ્વારા પોતાના સમૂહ તરફ બળથી વાળવામાં આવે; પછી તે પાણી, પાણીને પાણીના સમૂહ તરફ ખેંચતું થકું પ્રવાહરૂપ થઈને, પોતાના સમૂહમાં આવી મળે; તેવી રીતે [અયં] આ આત્મા [નિજ-ઓઘાત્ ચ્યુતઃ] પોતાના વિજ્ઞાનધનસ્વભાવથી ચ્યુત થયો થકો [ભૂરિ-વિકલ્પ-જાલ-ગહને દૂરં ભ્રામ્યન્] પ્રચુર વિકલ્પજાળના ગહન વનમાં દૂર ભ્રમતો હતો તેને [દૂરાત્ એવ] દૂરથી જ [વિવેક-નિમ્ન-ગમનાત્] વિવેકરૂપી ઢાળવાળા માર્ગ દ્વારા [નિજ-ઓઘં બલાત્ નીતઃ] પોતાના વિજ્ઞાનધનસ્વભાવ તરફ બળથી વાળવામાં આવ્યો; [તદ્-એક-રસિનામ્] કેવળ વિજ્ઞાનધનના જ રસીલા પુરુષોને [વિજ્ઞાન-એક-રસઃ આત્મા] જે એક વિજ્ઞાનરસવાળો જ અનુભવાય છે એવો તે આત્મા, [આત્માનમ્ આત્મનિ એવ આહરન્] આત્માને આત્મામાં જ ખેંચતો થકો (અર્થાત્ જ્ઞાન જ્ઞાનને ખેંચતું થકું પ્રવાહરૂપ થઈને), [સદા ગતાનુગતતામ્ આયાતિ] સદા વિજ્ઞાનધનસ્વભાવમાં આવી મળે છે. (94)

અહીંયા જણાવે છે કે “કેવળ વિજ્ઞાનધનના જ રસીલા પુરુષોને જે એક વિજ્ઞાનરસવાળો જ અનુભવાય છે એવો તે આત્મા...” એટલે કે રુચિ અનુયાયી વીર્યના સિદ્ધાંત અનુસાર જે આપને ગમે છે-જેમાં આપને રસ પડે છે, તેના માટે સહજ જ પુરુષાર્થ થાય છે. તેથી દરેકે પોતાનો રસ (મૂર્છા) તપાસવો અને બહિરાત્માપણું છોડીને આત્મ-સન્મુખતા કેળવવા પુરુષાર્થ આદરવો.

ભાવાર્થ :—જ્યાં સુધી વિકલ્પભાવ છે ત્યાં સુધી કર્તાકર્મભાવ છે; જ્યારે વિકલ્પનો અભાવ થાય ત્યારે કર્તાકર્મભાવનો પણ અભાવ થાય છે. ૯૫.

જ્ઞાની જ નિર્વિકલ્પ શુદ્ધાત્માનો અનુભવ કરતા હોવાથી તેમને અભિપ્રાયમાં કર્તા-કર્મભાવનો અભાવ હોય છે. જે લોકો નિર્વિચારતાથી નિર્વિકલ્પતા પામવાનો પ્રયાસ કરે છે તેઓ સત્ય પામ્યા નથી.

શ્લોકાર્થ :—[અથ] હવે (કર્તાકર્મ અધિકાર પછી), [શુભ-અશુભ-ભેદતઃ] શુભ અને અશુભના ભેદને લીધે [દ્વિતયતાં ગતમ્ તત્ કર્મ] બે-પણાને પામેલા તે કર્મને [એક્યમ્ ઉપાનયન્] એકરૂપ કરતો, [ગ્લપિત-નિર્ભર-મોહરજા] જેણે અત્યંત મોહરજને દૂર કરી છે એવો [અયં અવબોધ-સુઘાપ્ત્વઃ] આ (પ્રત્યક્ષ-અનુભવગોચર) જ્ઞાન-સુધાંશુ (સમ્યગ્જ્ઞાનરૂપી ચંદ્રમા) [સ્વયમ્] સ્વયં [ઉદેતિ] ઉદય પામે છે. (100)

જ્યારે શુદ્ધાત્માનો અનુભવ થાય છે ત્યારે તેમાં કોઈ વિશેષભાવ હોતા નથી. તેથી તે અપેક્ષાએ શુભ અને અશુભ બન્નેય વિશેષભાવ હોવાથી તે અપેક્ષાએ એકરૂપપણું પામે છે.

શ્લોકાર્થ :—(શૂદ્રાણીના એકીસાથે જન્મેલા બે પુત્રોમાંથી એક બ્રાહ્મણને ત્યાં ઊછર્યો અને બીજો શૂદ્રના ઘેર જ રહ્યો.) [એકઃ] એક તો [બ્રાહ્મણત્વ-અભિમાનાત્] ‘હું બ્રાહ્મણ છું’ એમ બ્રાહ્મણત્વના અભિમાનને લીધે [મદિરાં] મદિરાને [દૂરાત્] દૂરથી જ [ત્યજતિ] છોડે છે અર્થાત્ સ્પર્શતો પણ નથી; [અન્યઃ] બીજો [અહમ્ સ્વયમ્ શૂદ્રઃ ઇતિ] ‘હું પોતે શૂદ્ર છું’ એમ માનીને [તયા એવ] મદિરાથી જ [નિત્યં] નિત્ય [સ્નાતિ] સ્નાન કરે છે અર્થાત્ તેને પવિત્ર ગણે છે. [એતૌ દ્વૌ અપિ] આ બન્ને પુત્રો [શૂદ્રિકાયાઃ ઉદરાત્ યુગપત્ નિર્ગતૌ] શૂદ્રાણીના ઉદરથી એકીસાથે જન્મ્યા છે તેથી [સાક્ષાત્ શૂદ્રૌ] (પરમાર્થે) બન્ને સાક્ષાત્ શૂદ્ર છે, [અપિ ચ] તોપણ [જાતિભેદ-ભ્રમેણ] જાતિભેદના ભ્રમ સહિત [ચરતઃ] તેઓ પ્રવર્તે છે—આચરણ કરે છે. (આ પ્રમાણે પુણ્ય-પાપનું પણ જાણવું.) (101)

શુદ્ધાત્માની અનુભૂતિની અપેક્ષાએ શુભ અને અશુભ બન્નેય વિશેષભાવ હોવાથી તે અપેક્ષાએ એકરૂપપણું પામે છે. કારણ કે શુદ્ધાત્મારૂપી અનુભૂતિ પરમ અકર્તા ભાવ છે

ગાથાર્થ :—[અશુભં કર્મ] અશુભ કર્મ [કુશીલં] કુશીલ છે (—ખરાબ છે) [અપિ ચ] અને [શુભકર્મ] શુભ કર્મ [સુશીલમ્] સુશીલ છે (—સારું છે) એમ [જાનીથ] તમે જાણો છો ! [તત્] તે [સુશીલં] સુશીલ [કથં] કેમ [ભવતિ] હોય [યત્] કે જે [સંસારં] (જીવને) સંસારમાં [પ્રવેશયતિ] પ્રવેશ કરાવે છે ? (145)

શુભ કે અશુભ જીવપરિણામ કેવળ અજ્ઞાનમય હોવાથી એક છે; તે એક હોવાથી કર્મના કારણમાં ભેદ નથી; માટે કર્મ એક જ છે. શુભ કે અશુભ પુદ્ગલપરિણામ કેવળ પુદ્ગલમય હોવાથી એક છે; તે એક હોવાથી કર્મના સ્વભાવમાં ભેદ નથી; માટે કર્મ એક જ છે. શુભ કે અશુભ ફળરૂપે થતો વિપાક કેવળ પુદ્ગલમય હોવાથી એક છે; તે એક હોવાથી કર્મના અનુભવમાં (—સ્વાદમાં) ભેદ નથી; માટે કર્મ એક જ છે. (145) ટીકા

અહીંયા આશ્રવ અને બંધ અપેક્ષાએ શુભ-અશુભને સંસારરૂપ દર્શાવેલ છે. આગળ કહે છે કે “કુશીલ સાથે સંસર્ગ અને રાગ કરવાથી સ્વાધીનતાનો નાશ થાય છે.” શુભ-અશુભ એ બન્ને વિશેષભાવ હોવાથી તે નિર્વિકલ્પ અનુભૂતિમાં હોતા નથી. અને તે નિર્વિકલ્પ અનુભૂતિ જ કાળક્રમે શ્રેણીનું કારણ બને છે. તેથી તે જ પરમ ઉપાદેય છે. જ્ઞાનીને તેમાં જ રહેવાનો ઉપદેશ છે તેથી તેના માટે શુભ-અશુભ કુશીલ કહ્યાં. જ્ઞાનીનો અભિપ્રાય આ જ હોય છે, તેથી તે વધારેમાં વધારે નિર્વિકલ્પ અનુભૂતિમાં રહેવા કાર્યરત હોય છે. આ વાત જ્ઞાનીની અપેક્ષાએ છે અજ્ઞાની જો આવું માની લેશે તો તેને અનંત સંસાર સમજવો.

ગાથાર્થ :—[તસ્માત્ તુ] માટે [કુશીલાભ્યાં] એ બન્ને કુશીલો સાથે [રાગં] રાગ [મા કુરુત] ન કરો [વા] અથવા [સંસર્ગમ્ ચ] સંસર્ગ પણ [મા] ન કરો [હિ] કારણ કે [કુશીલસંસર્ગારોણ] કુશીલ સાથે સંસર્ગ અને રાગ કરવાથી [સ્વાધીનઃ વિનાશઃ] સ્વાધીનતાનો નાશ થાય છે (અથવા તો પોતાનો ઘાત પોતાથી જ થાય છે). (147)

જ્ઞાની માટે આત્મસ્થિરતા સિવાય બીજું બધું જ કુશીલ સમાન છે. કારણ કે જો આત્મસ્થિરતા કરીને મોક્ષ પ્રાપ્ત નથી કરતા તો તેમને પણ સંસાર ઉભો જ છે. તે અપેક્ષાએ અને અનુભૂતિમાં વિશેષભાવ ન હોવાથી શુભ-અશુભ એ બન્નેયને કુશીલ કહ્યા કારણ કે જ્ઞાનીને અનુભૂતિ જ ઉપાદેય છે.

ગાથાર્થ :—[યથા નામ] જેમ [કોઽપિ પુરુષઃ] કોઈ પુરુષ [કુત્સિતશીલં] કુત્સિત શીલવાળા અર્થાત્ ખરાબ સ્વભાવવાળા [જનં] પુરુષને [વિજ્ઞાય] જાણીને [તેન સમકં] તેની સાથે [સંસર્ગ ચ રાગકરણં] સંસર્ગ અને રાગ કરવો [વર્જયતિ] છોડી દે છે, [એવમ્ એવ ચ] તેવી જ રીતે [સ્વભાવતાઃ] સ્વભાવમાં રત પુરુષો [કર્મપ્રકૃતિશીલસ્વભાવં] કર્મપ્રકૃતિના શીલ-સ્વભાવને [કુત્સિતં] કુત્સિત અર્થાત્ ખરાબ [જ્ઞાત્વા] જાણીને [તત્સંસર્ગં] તેની સાથે સંસર્ગ [વર્જયન્તિ] છોડી દે છે [પરિહરન્તિ ચ] અને રાગ છોડી દે છે. (148-149)

ઉપર જણાવ્યા અનુસારના જ ભાવ છે. 'સમયસાર'શાસ્ત્રમાં મહદ્અંશે જ્ઞાનીની અપેક્ષાએ જ તમામ વાતો કરેલ છે.

ગાથાર્થ :—[સ્ક્તઃ જીવઃ] રાગી જીવ [કર્મ] કર્મ [વઘ્નાતિ] બાંધે છે અને [વિરાગસમ્પ્રાપ્તઃ] વૈરાગ્યને પામેલો જીવ [મુચ્યતે] કર્મથી છૂટે છે—[એષઃ] આ [જિનોપદેશઃ] જિનભગવાનનો ઉપદેશ છે; [તસ્માત્] માટે (હે ભવ્ય જીવ!) તું [કર્મસુ] કર્મોમાં [મારજ્યસ્વ] પ્રીતિ-રાગ ન કર. (150)

અહીંયા આચાર્ય ભગવંત ઉપદેશ આપે છે કે વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત કરવા જેવો છે. તેઓ નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકોના જેવું નથી કહેતા.

શ્લોકાર્થ :—[સુકૃતદુરિતે સર્વસ્મિન્ કર્મણિ કિલ નિષિદ્ધે] શુભ આચરણરૂપ કર્મ અને અશુભ આચરણરૂપ કર્મ—એવા સમસ્ત કર્મનો નિષેધ કરવામાં આવતાં અને [નૈષ્કર્મ્યે પ્રવૃત્તે] એ રીતે નિષ્કર્મ અવસ્થા પ્રવર્તતાં, [મુનયઃ ખલુ અશરણાઃ ન સન્તિ] મુનિઓ કાંઈ અશરણ નથી; [તદા] (કારણ કે) જ્યારે નિષ્કર્મ અવસ્થા (નિવૃત્તિ-અવસ્થા) પ્રવર્તે છે ત્યારે [જ્ઞાને પ્રતિચરિતમ્ જ્ઞાનં હિ] જ્ઞાનમાં આચરણ કરતું—રમણ કરતું—પરિણમતું જ્ઞાન જ [એષાં] તે મુનિઓને [શરણં] શરણ છે; [એતે] તેઓ [તત્ર નિરતાઃ] તે જ્ઞાનમાં લીન થયા થકા [પરમમ્ અમૃતં] પરમ અમૃતને [સ્વયં] પોતે [વિન્દન્તિ] અનુભવે છે—આસ્વાદે છે. (104)

ગાથાર્થ :—[ખલુ] નિશ્ચયથી [યઃ] જે [પરમાર્થઃ] પરમાર્થ (પરમ પદાર્થ) છે, [સમયઃ] સમય છે, [શુદ્ધઃ] શુદ્ધ છે, [કેવલી] કેવળી છે, [મુનિઃ] મુનિ છે, [જ્ઞાની] જ્ઞાની છે, [તસ્મિન્ સ્વભાવે] તે સ્વભાવમાં [સ્થિતાઃ] સ્થિત [મુનયઃ] મુનિઓ [નિર્વાણં] નિર્વાણને [પ્રાપ્નુવન્તિ] પામે છે. (151)

ગાથાર્થ :—[પરમાર્થે તુ] પરમાર્થમાં [અસ્થિતઃ] અસ્થિત [યઃ] એવો જે જીવ [તપઃ કરોતિ] તપ કરે છે [ચ] તથા [વ્રતં ધારયતિ] વ્રત ધારણ કરે છે, [તત્સર્વં] તેનાં તે સર્વ તપ અને વ્રતને [સર્વજ્ઞાઃ] સર્વજ્ઞો [બાલતપઃ] બાળતપ અને [બાલવ્રતં] બાળવ્રત [બ્રુવન્તિ] કહે છે. (152)

અજ્ઞાનીના વ્રત-તપને બાળવ્રત અને બાળતપ કહ્યાં છે. તે છોડવા નથી કહ્યું. પરંતુ તેને અનુરૂપ ગુણસ્થાનક પ્રાપ્ત કરવા કહ્યું છે.

ગાથાર્થ :—[વ્રતનિયમાન્] વ્રત અને નિયમો [ધારયન્તઃ] ધારણ કરતા હોવા છતાં [તથા] તેમ જ [શીલાનિ ચ તપઃ] શીલ અને તપ [કુર્વન્તઃ] કરતા હોવા છતાં [યે] જેઓ [પરમાર્થવાહ્યાઃ] પરમાર્થથી બાહ્ય છે (અર્થાત્ પરમ પદાર્થરૂપ જ્ઞાનનું એટલે કે જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્માનું જેમને શ્રદ્ધાન નથી) [તે] તેઓ [નિર્વાણં] નિર્વાણને [ન વિન્દન્તિ] પામતા નથી. (153)

અજ્ઞાનીને બહિરાત્મા કહ્યો છે. તેથી તેને આત્મ-સન્મુખતા પ્રાપ્ત કરીને આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા પ્રેરણા આપેલ છે. (પરમાર્થ બાહ્ય=અજ્ઞાની) (જ્ઞાનનું એટલે કે જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્માનું જેમને શ્રદ્ધાન નથી=જેને આત્માનુભૂતિ નથી તે અજ્ઞાની છે.)

શ્લોકાર્થ :—[યદ્ એતદ્ ધ્રુવમ્ અચલમ્ જ્ઞાનાત્મા ભવનમ્ આભાતિ] જે આ જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા ધ્રુવપણે અને અચળપણે જ્ઞાનસ્વરૂપે થતો—પરિણમતો ભાસે છે [અયં શિવસ્ય હેતુઃ] તે જ મોક્ષનો હેતુ છે [યતઃ] કારણ કે [તત્ સ્વયમ્ અપિ શિવઃ ઇતિ] તે પોતે પણ મોક્ષસ્વરૂપ છે; [અતઃ અન્યત્] તેના સિવાય જે અન્ય કંઈ છે [બન્ધસ્ય] તે બંધનો હેતુ છે [યતઃ] કારણ કે [તત્ સ્વયમ્ અપિ બન્ધઃ ઇતિ] તે પોતે પણ બંધસ્વરૂપ છે. [તતઃ] માટે [જ્ઞાનાત્મત્વં ભવનમ્] જ્ઞાનસ્વરૂપ થવાનું (-જ્ઞાનસ્વરૂપ પરિણમવાનું) એટલે કે [અનુભૂતિઃ હિ] અનુભૂતિ કરવાનું જ [વિહિતમ્] આગમમાં વિધાન અર્થાત્ ફરમાન છે. ૧૦૫.

ગાથાર્થ :—[યે] જેઓ [પરમાર્થવાહ્યાઃ] પરમાર્થથી બાહ્ય છે [તે] તેઓ [મોક્ષહેતુમ્] મોક્ષના હેતુને [અજાનન્તઃ] નહિ જાણતા થકા—[સંસારગમનહેતુમ્ અપિ] જોકે પુણ્ય સંસારગમનનો હેતુ છે તોપણ—[અજ્ઞાનેન] અજ્ઞાનથી [પુણ્યમ્] પુણ્યને (મોક્ષનો હેતુ જાણીને) [ઇચ્છન્તિ] ઇચ્છે છે. (154)

અજ્ઞાનીને બહિરાત્મા કહ્યો છે. તેથી તેને બહારનું માહત્ય-અહોભાવ અધિક જ હોય છે. તે બાહ્ય સુખ-સુવિધાઓ પુણ્યથી જ મળતી હોવાથી તે પુણ્યમાં જ ધર્મ સમજીને, પુણ્યને જ મોક્ષનું પણ કારણ ગણે છે. તેથી જ તે વ્યવહારભાસી છે. તે ભલે શબ્દોમાં મોક્ષનું લક્ષ છે-એમ બોલતો હોય પરંતુ તેને અભિપ્રાયમાં મોક્ષનું લક્ષ જ નથી.

ભાવાર્થ :—કેટલાક અજ્ઞાની લોકો દીક્ષા લેતી વખતે સામાયિકની પ્રતિજ્ઞા લે છે પરંતુ સૂક્ષ્મ એવા આત્મસ્વભાવની શ્રદ્ધા, લક્ષ તથા અનુભવ નહિ કરી શકવાથી, સ્થૂલ લક્ષ્યવાળા તે જીવો સ્થૂલ સંકલેશપરિણામોને છોડીને એવા જ સ્થૂલ વિશુદ્ધપરિણામોમાં (શુભ પરિણામોમાં) રાચે છે. (સંકલેશપરિણામો તેમ જ વિશુદ્ધપરિણામો બન્ને અત્યંત સ્થૂલ છે; આત્મસ્વભાવ જ સૂક્ષ્મ છે.) આ રીતે તેઓ—જોકે વાસ્તવિક રીતે સર્વકર્મરહિત આત્મસ્વભાવનું અનુભવનું જ મોક્ષનું કારણ છે તોપણ—કર્માનુભવના બહુપણા-થોડાપણાને જ બંધ-મોક્ષનું કારણ માનીને, વ્રત, નિયમ, શીલ, તપ વગેરે શુભ કર્મોનો મોક્ષના હેતુ તરીકે આશ્રય કરે છે. (154)

ગાથાર્થ :—[નિશ્ચયાર્થ] નિશ્ચયનયના વિષયને [મુક્ત્વા] છોડીને [વિદ્વાંસઃ] વિદ્વાનો [વ્યવહારેણ] વ્યવહાર વડે [પ્રવર્તન્તે] પ્રવર્તે છે; [તુ] પરંતુ [પરમાર્થમ્ આશ્રિતાનાં] પરમાર્થને (-આત્મસ્વરૂપને) આશ્રિત [યતીનાં] યતીશ્વરોને જ [કર્મક્ષયઃ] કર્મનો નાશ [વિહિતઃ] આગમમાં કહ્યો છે. (કેવળ વ્યવહારમાં પ્રવર્તનારા પંડિતોને કર્મક્ષય થતો નથી.) (156)

ટીકા :—પરમાર્થ મોક્ષહેતુથી જુદો, જે વ્રત, તપ વગેરે શુભકર્મસ્વરૂપ મોક્ષહેતુ કેટલાક લોકો માને છે, તે આખોય નિષેધવામાં આવ્યો છે; કારણ કે તે (મોક્ષહેતુ) અન્ય દ્રવ્યના સ્વભાવવાળો (અર્થાત્ પુદ્ગલસ્વભાવી) હોવાથી તેના સ્વ-ભાવ વડે જ્ઞાનનું ભવન થતું નથી, —માત્ર પરમાર્થ મોક્ષહેતુ જ એક દ્રવ્યના સ્વભાવવાળો (અર્થાત્ જીવસ્વભાવી) હોવાથી તેના સ્વભાવ વડે જ્ઞાનનું ભવન થાય છે. (156)

જે અજ્ઞાનીઓ નિશ્ચયનયની વાતોમાં વિદ્વતા કેળવી તેમાં જ રમે છે, તેને જ શબ્દો અને પ્રવચનોનો વિષય બનાવી દે છે તે ખરેખર તો વ્યવહાર છે. કારણ કે નિશ્ચયનયનો વિષય અનુભૂતિનો વિષય છે. પરંતુ તે જ્યારે શબ્દોમાં આવે છે ત્યારે તે પણ વ્યવહાર કહેવાય છે. અજ્ઞાનીઓ એવા વ્યવહારમાં જ રાચીને સંતોષ ગ્રહણ કરે છે. તેથી તેની અનુભૂતિ મહત્વની છે-એ વાત સમજાવેલ છે.

ગાથાર્થ :—[યથા] જેમ [વસ્ત્રસ્ય] વસ્ત્રનો [શ્વેતભાવઃ] શ્વેતભાવ [મલમેલનાસક્તઃ] મેલના મળવાથી ખરડાયો થકો [નશ્યતિ] નાશ પામે છે—તિરોભૂત થાય છે, [તથા] તેવી રીતે [મિથ્યાત્વમલાવચ્છન્નં] મિથ્યાત્વરૂપી મેલથી ખરડાયું-વ્યાપ્ત થયું-થકું [સમ્યક્ત્વં ચ્છલુ] સમ્યક્ત્વ ખરેખર તિરોભૂત થાય છે [જ્ઞાતવ્યમ્] એમ જાણવું. [યથા] જેમ [વસ્ત્રસ્ય] વસ્ત્રનો [શ્વેતભાવઃ] શ્વેતભાવ [મલમેલનાસક્તઃ] મેલના મળવાથી ખરડાયો થકો [નશ્યતિ] નાશ પામે છે—તિરોભૂત થાય છે, [તથા] તેવી રીતે [અજ્ઞાનમલાવચ્છન્નં] અજ્ઞાનરૂપી મેલથી ખરડાયું-વ્યાપ્ત થયું-થકું [જ્ઞાનં ભવતિ] જ્ઞાન તિરોભૂત થાય છે [જ્ઞાતવ્યમ્] એમ જાણવું. [યથા] જેમ [વસ્ત્રસ્ય] વસ્ત્રનો [શ્વેતભાવઃ] શ્વેતભાવ [મલમેલનાસક્તઃ] મેલના મળવાથી ખરડાયો થકો [નશ્યતિ] નાશ પામે છે—તિરોભૂત થાય છે, [તથા] તેવી રીતે [કષાયમલાવચ્છન્નં] કષાયરૂપી મેલથી ખરડાયું-વ્યાપ્ત થયું-થકું [ચારિત્રમ્ અપિ] ચારિત્ર પણ તિરોભૂત થાય છે [જ્ઞાતવ્યમ્] એમ જાણવું. (157-158-159)

ગાથાર્થ :—[સઃ] તે આત્મા [સર્વજ્ઞાનદર્શી] [સ્વભાવથી] સર્વને જાણનારો તથા દેખનારો છે તોપણ [નિજેન કર્મરજસા] પોતાના કર્મભળથી [અવચ્છન્નઃ] ખરડાયો-વ્યાપ્ત થયો-થકો [સંસારસમાપન્નઃ] સંસારને પ્રાપ્ત થયેલો તે [સર્વતઃ] સર્વ પ્રકારે [સર્વમ્] સર્વને [ન વિજાનાતિ] જાણતો નથી. (160)

ગાથાર્થ :—[સમ્યક્ત્વપ્રતિનિવદ્ધં] સમ્યક્ત્વને રોકનારું [મિથ્યાત્વં] મિથ્યાત્વ છે એમ [જિનવરૈઃ] જિનવરોએ [પરિકથિતમ્] કહ્યું છે; [તસ્ય ઉદયેન] તેના ઉદયથી [જીવઃ] જીવ [મિથ્યાદૃષ્ટિઃ] [મિથ્યાદૃષ્ટિ] થાય છે [ઇતિ જ્ઞાતવ્યઃ] એમ જાણવું. [જ્ઞાનસ્ય પ્રતિનિવદ્ધં] જ્ઞાનને રોકનારું [અજ્ઞાનં] અજ્ઞાન છે એમ [જિનવરૈઃ] જિનવરોએ [પરિકથિતમ્] કહ્યું છે; [તસ્ય ઉદયેન] તેના ઉદયથી [જીવઃ] જીવ [અજ્ઞાની] અજ્ઞાની [ભવતિ] થાય છે [જ્ઞાતવ્યઃ] એમ જાણવું. [ચારિત્રપ્રતિનિવદ્ધઃ] ચારિત્રને રોકનાર [કષાયઃ] કષાય છે એમ [જિનવરૈઃ] જિનવરોએ [પરિકથિતઃ] કહ્યું છે; [તસ્ય ઉદયેન] તેના ઉદયથી [જીવઃ] જીવ [અચારિત્રઃ] અચારિત્રી [ભવતિ] થાય છે [જ્ઞાતવ્યઃ] એમ જાણવું. (161-162-163)

અહીંયા કહ્યું કે- “જ્ઞાનને રોકનારું અજ્ઞાન છે. તેના ઉદયથી જીવ અજ્ઞાની થાય છે-એમ જાણવું.” જે અજ્ઞાનીઓ નિશ્ચયનયની વાતોમાં વિદ્રતા કેળવી તેમાં જ રમે છે, તેને શબ્દો અને પ્રવચનોનો વિષય બનાવી દે છે તેઓ નક્કી જ નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકો છે-એ વાત સમજાય છે. કારણ કે તેઓને એમ લાગે છે કે જ્ઞાનની વાતો કરવાથી, પ્રવચન કરવાથી, પ્રવચન સાંભળવાથી, ધ્યાન કરવાથી જ્ઞાનની (સમ્યગ્દર્શનની) પ્રાપ્તિ થઈ જશે. તેઓના એ પ્રયત્નથી કદાચ જ્ઞાનાવરણીય કર્મોનો ક્ષયોપશમ થાય પણ ખરો, પરંતુ જ્ઞાનની (સમ્યગ્દર્શનની) પ્રાપ્તિ માટે તો દર્શનમોહ ઉપર કામ કરવું જરૂરી છે. તે વાતનું મહત્વ અજ્ઞાનને કારણે ઓછું આંકવાથી અનાદિથી આપણે આ ભૂલ કરતા આવ્યા છીએ. તેથી જ તો આપણે અનેક વાર નવ પૂર્વનું જ્ઞાન ભણવા છતાંય તે જ્ઞાન પણ અજ્ઞાનરૂપ જ રહ્યું. તેથી સમજવાનું એ છે કે આપણો પુરુષાર્થ દર્શનમોહને મંદ કરવાનો હોવો જોઈએ. માત્ર જાણકારી વાળું જ્ઞાન કામ નહીં કરી શકે. તેનાથી જાણકારી વધશે પણ સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ તો દુર્લભ જ રહેશે. કારણ કે અજ્ઞાનીને શુદ્ધનય ઉપલબ્ધ જ નથી, તેની ઉપલબ્ધિ આત્માનુભૂતિ જ થાય છે. તેથી તેને નિશ્ચયના કથનથી, માન્યતાથી નયાભાસને કારણે નિશ્ચયાભાસ જ થાય છે.

શ્લોકાર્થ :—[કર્મનયાવલમ્બનપરાઃ મગ્નાઃ] [કર્મનયના] આલંબનમાં તત્પર (અર્થાત્ કર્મનયના પક્ષપાતી) પુરુષો ડૂબેલા છે [યત્] કારણ કે [જ્ઞાનં ન જાનન્તિ] તેઓ જ્ઞાનને જાણતા નથી. [જ્ઞાનનય-ણિણઃ અપિ મગ્નાઃ] [જ્ઞાનનયના] ઈચ્છક (અર્થાત્ પક્ષપાતી) પુરુષો પણ ડૂબેલા છે [યત્] કારણ કે [અતિસ્વચ્છન્દમન્દ-ઉદયમાઃ] તેઓ સ્વચ્છંદથી અતિ મંદ-ઉદયમી છે (સ્વરૂપપ્રાપ્તિનો પુરુષાર્થ કરતા નથી, પ્રમાદી છે અને વિષયકષાયમાં વર્તે છે). [તે વિશ્વસ્ય

उपरि तरन्ति] ते ज्वो विश्वना उपर तरे छे के [ये स्वयं सततं ज्ञानं भवन्तः कर्म न कुर्वन्ति] जेओ पोते निरंतर ज्ञानरूप थता-परिष्मता थका कर्म करता नथी [च] अने [जातु प्रमादस्य वशं न यान्ति] क्यारेय प्रमादने वश પણ थता नथी (-स्वरूपमां उद्यमी रडे छे). (111)

भावार्थ :—अडीं सर्वथा अंकांत अभिप्रायनो निषेध क्यो छे कारण के सर्वथा अंकांत अभिप्राय ज मिथ्यात्व छे. (111)

अहीया कहुं छे के कोछ પણ अंकांतथी आत्मप्राप्ति शक्य नथी. अहीया निश्चयाभासी अने व्यवहाराभासी विशे जणाव्युं छे.

केटलाक लोको परमार्थभूत ज्ञानस्वरूप आत्माने तो ज्ञाता नथी अने व्यवहार दर्शन-ज्ञानचारित्ररूप क्रियाकांडना आडंबरने मोक्षनुं कारण ज्ञाणी तेमां तत्पर रडे छे—तेनो पक्षपात करे छे. आवा कर्मनयना पक्षपाती लोको—जेओ ज्ञानने तो ज्ञाता नथी अने कर्मनयमां ज भेदभिन्न छे तेओ—संसारमां डूबे छे.

वणी केटलाक लोको आत्मस्वरूपने यथार्थ ज्ञाता नथी अने सर्वथा अंकांतवादी मिथ्यादृष्टिओना उपदेशथी अथवा पोतानी मेणे ज अंतरंगमां ज्ञाननुं स्वरूप भोटी रीते कल्पी तेमां पक्षपात करे छे. पोतानी परिष्मतिमां जराय डेर पड्या विना तेओ पोताने सर्वथा अबंध माने छे अने व्यवहार दर्शनज्ञानचारित्रना क्रियाकांडने निरर्थक ज्ञाणी छोडी दे छे. आवा ज्ञाननयना पक्षपाती लोको जेओ स्वरूपनो कांछ पुरुषार्थ करता नथी अने शुभ परिष्मामोने छोडी स्वच्छंदी थछ विषय-कषायमां वर्ते छे तेओ પણ संसारसमुद्रमां डूबे छे.

मोक्षमार्गी ज्वो ज्ञानरूपे परिष्मता थका शुभाशुभ कर्मने डेय जाणे छे अने शुद्ध परिष्मतिने ज उपादेय जाणे छे. तेओ मात्र अशुभ कर्मने ज नछि परंतु शुभ कर्मने પણ छोडी, स्वरूपमां स्थिर थवाने निरंतर उद्यमवंत छे—संपूर्ण स्वरूपस्थिरता थतां सुधी तेनो पुरुषार्थ क्यो ज करे छे. जयां सुधी, पुरुषार्थनी अधूराशने लीधे, शुभाशुभ परिष्मामोथी छूटी स्वरूपमां संपूर्णपणे टकी शकतुं नथी त्यां सुधी—जेके स्वरूपस्थिरतानुं अंतर-आलंबन (अंतःसाधन) तो शुद्ध परिष्मति पोते ज छे तोपण—अंतर-आलंबन लेनारने जेओ बाह्य आलंबनरूप कडेवाय छे अेवा (शुद्ध स्वरूपना विचार आदि) शुभ परिष्मामोमां ते ज्वो डेयबुद्धिअे प्रवर्ते छे, परंतु शुभ कर्मोने निरर्थक गज्ञी छोडी दछने स्वच्छंदपणे अशुभ कर्मोमां प्रवर्तवानी बुद्धि तेमने कही छोती नथी. आवा ज्वो—जेओ अंकांत अभिप्राय रछित छे तेओ—कर्मनो नाश करी, संसारथी निवृत्त थाय छे. १११.

अहीया कहुं के- “वणी केटलाक लोको आत्मस्वरूपने यथार्थ ज्ञाता नथी अने सर्वथा अंकांतवादी मिथ्यादृष्टिओना (निश्चयाभासी अथवा व्यवहारभासी अथवा उलयाभासीओना) उपदेशथी अथवा पोतानी मेणे ज अंतरंगमां ज्ञाननुं स्वरूप भोटी रीते कल्पी तेमां पक्षपात करे छे. पोतानी परिष्मतिमां जराय डेर पड्या विना तेओ पोताने अबंध माने छे...” अहीया बहु ज स्पष्टपणे जणाव्युं छे के जेओ निश्चयनयने मानी लेवानी वातो करे छे-तेनुं ज ध्यान करवानुं कहेता होय छे. अने तेओ माने छे के

આવું કરવાથી જ આત્મજ્ઞાન થઈ જશે. તેઓ પોતાને પણ જ્ઞાની સમજતા હોય છે. તેઓને અહીંયા મિથ્યાદૃષ્ટિ કહ્યાં છે. માટે લોકોએ આવા નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકોથી સાવધાન રહેવા જેવું છે કારણ કે તેઓ લોકોનો આ ભવ અને ભવિષ્યનો અનંતકાળ દુઃખમય બનાવે છે. તેવા નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકો જ્ઞાનીને પણ ઉભયાભાસી માનતા હોય છે અને પોતાને જ્ઞાની માનતા હોય છે.

—૪—

આસ્રવ અધિકાર

શ્લોકાર્થ :—[અથ] હવે [સમરરઙ્ગપરાગતમ્] સમરાંગણમાં આવેલા, [મહામદનિર્ભરમન્થરં] મહા મદથી ભરેલા મદમાતા [આસ્રવમ્] આસ્રવને [અયમ્ દુર્જયબોધધનુર્ધરઃ] આ દુર્જય જ્ઞાન-બાણાવળી [જયતિ] જીતે છે—[ઉદારગમીરમહોદયઃ] કે જે જ્ઞાનરૂપી બાણાવળીનો મહાન ઉદય ઉદાર છે (અર્થાત્ આસ્રવને જીતવા માટે જેટલો પુરુષાર્થ જોઈએ તેટલો પૂરો પાડે એવો છે) અને ગંભીર છે (અર્થાત્ જેનો પાર છદ્મસ્થ જીવો પામી શકતા નથી એવો છે). (113)

ભાવાર્થ :—અહીં નૃત્યના અખાડામાં આસ્રવે પ્રવેશ કર્યો છે. નૃત્યમાં અનેક રસનું વર્ણન હોય છે તેથી અહીં રસવત્ અલંકાર વડે શાન્ત રસમાં વીર રસને પ્રધાન કરી વર્ણન કર્યું છે કે ‘જ્ઞાનરૂપી બાણાવળી આસ્રવને જીતે છે’. આખા જગતને જીતીને મદોન્મત્ત થયેલો આસ્રવ સંગ્રામની ભૂમિમાં આવીને ખડો થયો; પરંતુ જ્ઞાન તો તેના કરતાં વધારે બળવાન યોદ્ધો છે તેથી તે આસ્રવને જીતી લે છે અર્થાત્ અંતર્મુહૂર્તમાં કર્મોનો નાશ કરી કેવળજ્ઞાન ઉપજાવે છે. એવું જ્ઞાનનું સામર્થ્ય છે. ૧૧૩.

અહીંયા જણાવ્યા અનુસાર જ્ઞાની દ્વારા અંતર્મુહૂર્તમાં કર્મોનો નાશ શક્ય છે. ‘સમયસાર’શાસ્ત્રમાં મહદ્અંશે જ્ઞાનીની અપેક્ષાએ જ તમામ વાતો કરેલ છે. પરંતુ નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકો અજ્ઞાનીને પણ અબંધસ્વરૂપનો જ ઉપદેશ આપે છે. તેથી જ ભ્રમ થાય છે. તેથી બન્ને છેતરાઈને આ ભવ ગુમાવે છે.

ગાથાર્થ :—[મિથ્યાત્વમ્] મિથ્યાત્વ, [અવિરમણં] અવિરમણ, [કષાયયોગૌ ચ] કષાય અને યોગ—એ આસ્રવો [સંજ્ઞાસંજ્ઞાઃ તુ] સંજ્ઞ (અર્થાત્ ચેતનના વિકાર) પણ છે અને અસંજ્ઞ (અર્થાત્ પુદ્ગલના વિકાર) પણ છે. [બહુવિધભેદાઃ] વિવિધ ભેદવાળા સંજ્ઞ આસ્રવો—[જીવે] કે જેઓ જીવમાં ઉત્પન્ન થાય છે તેઓ—[તસ્ય ઇવ] જીવના જ [અનન્યપરિણામાઃ] અનન્ય પરિણામ છે. [તે તુ] વળી અસંજ્ઞ આસ્રવો [જ્ઞાનાવરણાદ્યસ્ય કર્મણઃ] જ્ઞાનાવરણ આદિ કર્મનું [કારણં] કારણ (નિમિત્ત) [ભવન્તિ] થાય છે [ચ] અને [તેષામ્ અપિ] તેમને પણ (અર્થાત્ અસંજ્ઞ આસ્રવોને પણ કર્મબંધનું નિમિત્ત થવામાં) [રાગદ્વેષાદિભાવકરઃ જીવઃ] રાગદ્વેષાદિ ભાવ કરનારો જીવ [ભવતિ] કારણ (નિમિત્ત) થાય છે. (164-165)

અનેક લોકો 'સમયસાર'શાસ્ત્રના આધારથી કહે છે કે જીવ રાગ કરતો જ નથી. તેઓને આચાર્ય અહીંયા ઉત્તર આપે છે કે- સંજ રાગ-દ્વેષ એ ચેતનના વિકાર છે. તેઓ જીવના જ અનન્ય પરિણામ છે. તેથી એ વાત નિશ્ચિત થાય છે કે અજ્ઞાની રાગી-દ્વેષી છે, જ્યારે જ્ઞાનીને અભિપ્રાયમાં રાગ-દ્વેષ હોતા નથી. જ્ઞાનીને રાગ-દ્વેષયુક્ત ભાવમાં 'હું પણું' (અહમ) હોતું નથી. તે જ વાત નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકો અજ્ઞાનીને પણ જ્ઞાનીની જેમ જ માની લેવાનું કહેતા હોય છે કે જે તેઓની બહુ જ મોટી ગેરસમજણ છે. તેનાથી જ તેમનો (નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકોનો) અને તેમને સાંભળીને અનુસરનારા ભોળા લોકોનો અનંત કાળ બગડે છે. દુઃખમય બને છે. આ વર્તમાન હુંડા અવસર્પિણી કાળની સૌથી મોટી કરૂણાજનક વાત છે કે લોકો ધર્મના નામે પોતાને અને બીજા અનેકને છેતરે છે.

ગાથાર્થ :—[સમ્યદૃષ્ટે: તુ] સમ્યદૃષ્ટિને [આસ્રવબન્ધ:] આસ્રવ જેનું નિમિત્ત છે એવો બંધ [નાસ્તિ] નથી, [આસ્રવનિરોધ:] (કારણ કે) આસ્રવનો (ભાવાસ્રવનો) નિરોધ છે; [તાનિ] નવાં કર્મોને [અબધ્નન્] નહિ બાંધતો [સ:] તે, [સન્તિ] સત્તામાં રહેલાં [પૂર્વનિબદ્ધાનિ] પૂર્વે બંધાયેલાં કર્મોને [જાનાતિ] જાણે જ છે. (166)

ટીકા :—ખરેખર જ્ઞાનીને જ્ઞાનમય ભાવો વડે અજ્ઞાનમય ભાવો અવશ્યમેવ નિરોધાય છે—રોકાય છે—અભાવરૂપ થાય છે કારણ કે પરસ્પર વિરોધી ભાવો સાથે રહી શકે નહિ; તેથી અજ્ઞાનમય ભાવોરૂપ રાગ-દ્વેષ-મોહ કે જેઓ આસ્રવભૂત (આસ્રવસ્વરૂપ) છે તેમનો નિરોધ હોવાથી, જ્ઞાનીને આસ્રવનો નિરોધ હોય જ છે. માટે જ્ઞાની, આસ્રવો જેમનું નિમિત્ત છે એવાં (જ્ઞાનાવરણાદિ) પુદ્ગલકર્મોને બાંધતો નથી,—સદાય અકર્તાપણું હોવાથી નવાં કર્મો નહિ બાંધતો થકો સત્તામાં રહેલાં પૂર્વબદ્ધ કર્મોને, પોતે જ્ઞાનસ્વભાવવાળો હોઈને, કેવળ જાણે જ છે. (જ્ઞાનીનો જ્ઞાન જ સ્વભાવ છે, કર્તાપણું સ્વભાવ નથી; કર્તાપણું હોય તો કર્મ બાંધે, જ્ઞાતાપણું હોવાથી કર્મ બાંધતો નથી.) (166)

ભાવાર્થ :—જ્ઞાનીને અજ્ઞાનમય ભાવો હોતા નથી, અજ્ઞાનમય ભાવો નહિ હોવાથી (અજ્ઞાનમય) રાગદ્વેષમોહ અર્થાત્ આસ્રવો હોતા નથી અને આસ્રવો નહિ હોવાથી નવો બંધ થતો નથી. આ રીતે જ્ઞાની સદાય અકર્તા હોવાથી નવાં કર્મ બાંધતો નથી અને પૂર્વે બંધાયેલાં જે કર્મો સત્તામાં રહ્યાં છે તેમનો જ્ઞાતા જ રહે છે.

અવિરતસમ્યદૃષ્ટિને પણ અજ્ઞાનમય રાગદ્વેષમોહ હોતા નથી. મિથ્યાત્વ સહિત રાગાદિક હોય તે જ અજ્ઞાનના પક્ષમાં ગણાય છે, સમ્યક્ત્વ સહિત રાગાદિક અજ્ઞાનના પક્ષમાં નથી. સમ્યદૃષ્ટિને નિરંતર જ્ઞાનમય પરિણામન જ હોય છે. તેને ચારિત્રમોહના ઉદયની બળજોરીથી જે રાગાદિક થાય છે તેનું સ્વામીપણું તેને નથી; તે રાગાદિકને રોગ સમાન જાણીને પ્રવર્તે છે અને પોતાની શક્તિ અનુસાર તેમને કાપતો જાય છે. માટે જ્ઞાનીને જે રાગાદિક હોય છે તે વિદ્યમાન છતાં અવિદ્યમાન જેવા છે; તેઓ આગામી સામાન્ય સંસારનો બંધ કરતા નથી, માત્ર અલ્પ સ્થિતિ-અનુભાગવાળો બંધ કરે છે. આવા અલ્પ બંધને અહીં ગણવામાં આવ્યો નથી.

આ રીતે જ્ઞાનીને આસ્રવ નહિ હોવાથી બંધ થતો નથી. (166)

‘સમયસાર’શાસ્ત્રમાં મહદઅંશે જ્ઞાનીની અપેક્ષાએ જ તમામ વાતો કરેલ છે. કે જેને અનેક નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકો અજ્ઞાનીને પણ માનવાનું કહે છે. તેઓ અજ્ઞાનીને ‘હું શુદ્ધાત્મા છું’ કે ‘હું ત્રિકાળી ધ્રુવ છું’ કે ‘હું પરમ-પુરુષ છું’ ઇત્યાદિ માન્યતાઓ-ધારણાઓ કરાવીને કહે છે કે તમે તો નિરાસ્રવસ્વરૂપ જ છો. વાત સાચી હોવા છતાં અજ્ઞાની નયાભાસને કારણે ભ્રમમાં જ રહે છે. તે પોતાના ત્રિકાળ સ્વરૂપને વર્તમાન પર્યાયમાં જ માનવા લાગે છે. જે તેના માટે ભવિષ્યમાં અનંત જન્મ-મરણોરૂપે દુઃખ ઉત્પન્ન કરે છે. આ વર્તમાન હુંડા અવસર્પિણી કાળની સૌથી મોટી કરૂણાજનક વાત છે કે લોકો ધર્મના નામે પોતાને અને બીજા અનેકને છેતરે છે.

શ્લોકાર્થ :—[જીવસ્ય] જીવને [યઃ] જે [રાગદ્વેષમોહૈઃ વિના] રાગદ્વેષમોહ વગરનો, [જ્ઞાનનિર્વૃત્તઃ એવ ભાવઃ] જ્ઞાનથી જ રચાયેલો ભાવ [સ્યાત્] છે અને [સર્વાન્ દ્રવ્યકર્માસ્રવ-ઓઘાન્ રુન્ધન્] જે સર્વ દ્રવ્યકર્મના આસ્રવના થોકને (અર્થાત્ જથ્થાબંધ દ્રવ્યકર્મના પ્રવાહને) રોકનારો છે, [એષઃ સર્વ-ભાવાસ્રવાણામ્ અભાવઃ] તે (જ્ઞાનમય) ભાવ સર્વ ભાવાસ્રવના અભાવસ્વરૂપ છે. (114)

ગાથાર્થ :—[તસ્ય જ્ઞાનિનઃ] તે જ્ઞાનીને [પૂર્વનિબદ્ધાઃ તુ] પૂર્વે બંધાયેલા [સર્વે અપિ] સમસ્ત [પ્રત્યયાઃ] પ્રત્યયો [પૃથ્વીપિણ્ડસમાનાઃ] માટીનાં ઢેફાં સમાન છે [તુ] અને [તે] તે [કર્મશરીરેણ] (માત્ર) કાર્મણ શરીર સાથે [બદ્ધાઃ] બંધાયેલ છે. (169)

ટીકા :—જે પૂર્વે અજ્ઞાન વડે બંધાયેલા મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને યોગરૂપ દ્રવ્યાસ્રવભૂત પ્રત્યયો છે, તે અન્યદ્રવ્યસ્વરૂપ પ્રત્યયો અચેતન પુદ્ગલપરિણામવાળા હોવાથી જ્ઞાનીને માટીનાં ઢેફાં સમાન છે (—જેવા માટી વગેરે પુદ્ગલસ્કંધો છે તેવા જ એ પ્રત્યયો છે); તે તો બધાય, સ્વભાવથી જ માત્ર કાર્મણ શરીર સાથે બંધાયેલા છે—સંબંધવાળા છે, જીવ સાથે નહિ; માટે જ્ઞાનીને દ્રવ્યાસ્રવનો અભાવ સ્વભાવથી જ સિદ્ધ છે. (169)

અહીંયા પણ ઉપરોક્ત ભાવ જ દૃઢ થાય છે. તેથી નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકોએ પોતાને અને લોકોને છેતરવાનું બંધ કરવું જોઈએ.

શ્લોકાર્થ :—[ભાવાસ્રવ-અભાવમ્ પ્રપન્નઃ] ભાવાસ્રવોના અભાવને પામેલો અને [દ્રવ્યાસ્રવેભ્યઃ સ્વતઃ એવ ભિન્નઃ] દ્રવ્યાસ્રવોથી તો સ્વભાવથી જ ભિન્ન એવો [અયં જ્ઞાની] આ જ્ઞાની—[સદા જ્ઞાનમય-એક-ભાવઃ] કે જે સદા એક જ્ઞાનમય ભાવવાળો છે તે—[નિરાસ્રવઃ] નિરાસ્રવ જ છે, [એકઃ જ્ઞાયકઃ એવ] માત્ર એક જ્ઞાયક જ છે. (115)

ગાથાર્થ :—[યસ્માત્ તુ] કારણ કે [જ્ઞાનગુણઃ] જ્ઞાનગુણ, [જઘન્યાત્ જ્ઞાનગુણાત્] જઘન્ય જ્ઞાનગુણને લીધે [પુનરપિ] ફરીને પણ [અન્યત્વં] અન્યપણે [પરિણમતે] પરિણમે છે, [તેન તુ] તેથી [સઃ] તે (જ્ઞાનગુણ) [બન્ધકઃ] કર્મનો બંધક [ભણિતઃ] કહેવામાં આવ્યો છે. (171)

ટીકા :—જ્ઞાનગુણનો જ્યાં સુધી જઘન્ય ભાવ છે (—ક્ષાયોપશમિક ભાવ છે) ત્યાં સુધી તે (જ્ઞાનગુણ) અંતર્મુહૂર્તમાં વિપરિણામ પામતો હોવાથી ફરીફરીને તેનું અન્યપણે પરિણમન થાય છે. તે (જ્ઞાનગુણનું જઘન્ય ભાવે પરિણમન), યથાપ્યાતચારિત્ર-અવસ્થાની નીચે અવશ્યંભાવી રાગનો સદ્ભાવ હોવાથી, બંધનું કારણ જ છે. (171)

ગાથાર્થ :—[સમ્યગ્દૃષ્ટે:] સમ્યગ્દૃષ્ટિને [સર્વે] બધા [પૂર્વનિબદ્ધા: તુ] પૂર્વે બંધાયેલા [પ્રત્યયા:] પ્રત્યયો (દ્રવ્ય આસ્રવો) [સન્તિ] સત્તારૂપે મોજૂદ છે તેઓ [ઉપયોગપ્રાયોગ્યં] ઉપયોગના પ્રયોગ અનુસાર, [કર્મભાવેન] કર્મભાવ વડે (—રાગાદિક વડે) [વઘ્નન્તિ] નવો બંધ કરે છે. તે પ્રત્યયો, [નિરુપભોગ્યાનિ] નિરુપભોગ્ય [ભૂત્વા] રહીને પછી [યથા] જે રીતે

અહીંયા પણ ઉપરોક્ત ભાવ જ દૃઢ થાય છે. તેથી નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકોએ પોતાને અને લોકોને છેતરવાનું બંધ કરવું જોઈએ.

[ઉપભોગ્યાનિ] ઉપભોગ્ય [ભવન્તિ] થાય છે [તથા] તે રીતે, [જ્ઞાનાવરણાદિભાવૈ:] જ્ઞાનાવરણાદિ ભાવે [સપ્તાષ્ટવિધાનિ ભૂતાનિ] સાત-આઠ પ્રકારનાં થયેલાં એવાં કર્મોને [વઘ્નાતિ] બાંધે છે. [સન્તિ તુ] સત્તા-અવસ્થામાં તેઓ [નિરુપભોગ્યાનિ] નિરુપભોગ્ય છે અર્થાત્ ભોગવવાયોગ્ય નથી— [યથા] જેમ [ઇહ] જગતમાં [બાલા સ્ત્રી] બાળ સ્ત્રી [પુરુષસ્ય] પુરુષને નિરુપભોગ્ય છે તેમ; [તાનિ] તેઓ [ઉપભોગ્યાનિ] ઉપભોગ્ય અર્થાત્ ભોગવવાયોગ્ય થતાં [વઘ્નાતિ] બંધન કરે છે— [યથા] જેમ [તરુણી સ્ત્રી] તરુણ સ્ત્રી [નરસ્ય] પુરુષને બાંધે છે તેમ. [એતેન તુ કારણેન] આ કારણથી [સમ્યગ્દૃષ્ટિ:] સમ્યગ્દૃષ્ટિને [અવન્ધક:] અબંધક [ભણિત:] કહ્યો છે, કારણ કે [આસ્રવભાવાભાવે] આસ્રવભાવના અભાવમાં [પ્રત્યયા:] પ્રત્યયોને [વન્ધકા:] (કર્મના) બંધક [ન ભણિતા:] કહ્યા નથી. (173-174-175-176)

ટીકા :—જેમ પ્રથમ તો તત્કાળની પરણેલી બાળ સ્ત્રી અનુપભોગ્ય છે પરંતુ યૌવનને પામેલી એવી તે પહેલાંની પરણેલી સ્ત્રી યૌવન-અવસ્થામાં ઉપભોગ્ય થાય છે અને જે રીતે ઉપભોગ્ય થાય તે અનુસારે, પુરુષના રાગભાવને લીધે જ, પુરુષને બંધન કરે છે—વશ કરે છે, તેવી રીતે જેઓ પ્રથમ તો સત્તા-અવસ્થામાં અનુપભોગ્ય છે પરંતુ વિપાક-અવસ્થામાં ઉપભોગ્ય થાય છે એવા પુદ્ગલકર્મરૂપ દ્રવ્યપ્રત્યયો હોવા છતાં તેઓ ઉપયોગના પ્રયોગ અનુસારે (અર્થાત્ દ્રવ્યપ્રત્યયના ઉપભોગમાં ઉપયોગ જોડાય તેના પ્રમાણમાં), કર્મોદયના કાર્યરૂપ જીવભાવના સદ્ભાવને લીધે જ, બંધન કરે છે. માટે જ્ઞાનીને જો પૂર્વબદ્ધ દ્રવ્યપ્રત્યયો વિદ્યમાન છે, તો ભલે હો; તથાપિ તે (જ્ઞાની) તો નિરાસ્રવ જ છે, કારણ કે કર્મોદયનું કાર્ય જે રાગદ્વેષમોહરૂપ આસ્રવભાવ તેના અભાવમાં દ્રવ્યપ્રત્યયો બંધનાં કારણ નથી. (જેમ પુરુષને રાગભાવ હોય તો જ જુવાની પામેલી સ્ત્રી તેને વશ કરી શકે છે તેમ જીવને આસ્રવભાવ હોય તો જ ઉદયપ્રાપ્ત દ્રવ્યપ્રત્યયો નવો બંધ કરી શકે છે.) (173-174-175-176)

ભાવાર્થ :—દ્રવ્યાસ્રવોના ઉદયને અને જીવના રાગદ્વેષમોહભાવોને નિમિત્ત-નૈમિત્તિક-ભાવ છે. દ્રવ્યાસ્રવોના ઉદય વિના જીવને આસ્રવભાવ થઈ શકે નહિ અને તેથી બંધ પણ થઈ શકે નહિ. દ્રવ્યાસ્રવોનો ઉદય થતાં જીવ જે પ્રકારે તેમાં જોડાય અર્થાત્ જે પ્રકારે તેને ભાવાસ્રવ

થાય તે પ્રકારે દ્રવ્યાસ્રવો નવીન બંધનાં કારણ થાય છે. જીવ ભાવાસ્રવ ન કરે તો તેને નવો બંધ થતો નથી. (173-174-175-176)

અહીંયા નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ જણાવેલ છે. અનેક લોકો તે પણ માનતા નથી. તેને ન માનવો તે ભૂલભરેલું જ કહેવાશે.

સમ્યગ્દેષ્ટિને મિથ્યાત્વનો અને અનંતાનુબંધી કષાયનો ઉદય નહિ હોવાથી તેને તે પ્રકારના ભાવાસ્રવો તો થતા જ નથી અને મિથ્યાત્વ તેમ જ અનંતાનુબંધી કષાય સંબંધી બંધ પણ થતો નથી. (ક્ષાયિક સમ્યગ્દેષ્ટિને સત્તામાંથી મિથ્યાત્વનો ક્ષય થતી વખતે જ અનંતાનુબંધી કષાયનો તથા તે સંબંધી અવિરતિ અને યોગભાવનો પણ ક્ષય થઈ ગયો હોય છે તેથી તેને તે પ્રકારનો બંધ થતો નથી; ઔપશમિક સમ્યગ્દેષ્ટિને મિથ્યાત્વ તેમ જ અનંતાનુબંધી કષાયો માત્ર ઉપશમમાં-સત્તામાં-જ હોવાથી સત્તામાં રહેલું દ્રવ્ય ઉદયમાં આવ્યા વિના તે પ્રકારના બંધનું કારણ થતું નથી; અને ક્ષાયોપશમિક સમ્યગ્દેષ્ટિને પણ સમ્યક્ત્વમોહનીય સિવાયની છ પ્રકૃતિઓ વિપાક-ઉદયમાં આવતી નથી તેથી તે પ્રકારનો બંધ થતો નથી.)

અવિરતસમ્યગ્દેષ્ટિ વગેરેને જે ચારિત્રમોહનો ઉદય વર્તે છે તેમાં જે પ્રકારે જીવ જોડાય છે તે પ્રકારે તેને નવો બંધ થાય છે; તેથી ગુણસ્થાનોના વર્ણનમાં અવિરતસમ્યગ્દેષ્ટિ આદિ ગુણસ્થાનોએ અમુક અમુક પ્રકૃતિનો બંધ કહ્યો છે. પરંતુ આ બંધ અલ્પ હોવાથી તેને સામાન્ય સંસારની અપેક્ષાએ બંધમાં ગણવામાં આવતો નથી. સમ્યગ્દેષ્ટિ ચારિત્રમોહના ઉદયમાં સ્વામિત્વભાવે તો જોડાતો જ નથી, માત્ર અસ્થિરતારૂપે જોડાય છે; અને અસ્થિરતારૂપે જોડાણ તે નિશ્ચયદેષ્ટિમાં જોડાણ જ નથી. માટે સમ્યગ્દેષ્ટિને રાગદ્વેષમોહનો અભાવ કહેવામાં આવ્યો છે. જ્યાં સુધી કર્મનું સ્વામીપણું રાખીને કર્મના ઉદયમાં જીવ પરિણમે છે ત્યાં સુધી જ જીવ કર્મનો કર્તા છે; ઉદયનો જ્ઞાતાદ્રષ્ટા થઈને પરના નિમિત્તથી માત્ર અસ્થિરતારૂપે પરિણમે ત્યારે કર્તા નથી, જ્ઞાતા જ છે. આ અપેક્ષાએ, સમ્યગ્દેષ્ટિ થયા પછી ચારિત્રમોહના ઉદયરૂપ પરિણમવા છતાં તેને જ્ઞાની અને અબંધક કહેવામાં આવ્યો છે. જ્યાં સુધી મિથ્યાત્વનો ઉદય છે અને તેમાં જોડાઈને જીવ રાગદ્વેષમોહભાવે પરિણમે છે ત્યાં સુધી જ તેને અજ્ઞાની અને બંધક કહેવામાં આવે છે. જ્ઞાની-અજ્ઞાનીનો અને બંધ-અબંધનો આ વિશેષ જાણવો. વળી શુદ્ધ સ્વરૂપમાં લીન રહેવાના અભ્યાસ દ્વારા કેવળજ્ઞાન પ્રગટવાથી જ્યારે જીવ સાક્ષાત્ સંપૂર્ણજ્ઞાની થાય છે ત્યારે તો તે સર્વથા નિરાસ્રવ થઈ જાય છે એમ પહેલાં કહેવાઈ ગયું છે. (173-176)

ભાવાર્થ :—જ્ઞાનીને પણ પૂર્વે અજ્ઞાન-અવસ્થામાં બંધાયેલા દ્રવ્યાસ્રવો સત્તા-અવસ્થામાં હયાત છે અને તેમના ઉદયકાળે ઉદયમાં આવતા જાય છે. પરંતુ તે દ્રવ્યાસ્રવો જ્ઞાનીને કર્મબંધનું કારણ થતા નથી, કેમ કે જ્ઞાનીને સકળ રાગદ્વેષમોહભાવોનો અભાવ છે. અહીં સકળ રાગદ્વેષમોહનો અભાવ બુદ્ધિપૂર્વક રાગદ્વેષમોહની અપેક્ષાએ સમજવો. ૧૧૮.

ભાવાર્થ :—અહીં, રાગદ્વેષમોહના અભાવ વિના સમ્યગ્દેષ્ટિપણું હોઈ શકે નહિ એવો અવિનાભાવી નિયમ કહ્યો ત્યાં મિથ્યાત્વસંબંધી રાગાદિકનો અભાવ સમજવો. મિથ્યાત્વસંબંધી રાગાદિકને જ અહીં રાગાદિક ગણવામાં આવ્યા છે. સમ્યગ્દેષ્ટિ થયા પછી કાંઈક

ચારિત્રમોહસંબંધી રાગ રહે છે તેને અહીં ગણ્યો નથી; તે ગૌણ છે. આ રીતે સમ્યગ્દષ્ટિને ભાવાસ્રવનો અર્થાત્ રાગદ્વેષમોહનો અભાવ છે. દ્રવ્યાસ્રવોને બંધના હેતુ થવામાં હેતુભૂત એવા રાગદ્વેષમોહનો સમ્યગ્દષ્ટિને અભાવ હોવાથી દ્રવ્યાસ્રવો બંધના હેતુ થતા નથી, અને દ્રવ્યાસ્રવો બંધના હેતુ નહિ થતા હોવાથી સમ્યગ્દષ્ટિને-જ્ઞાનીને-બંધ થતો નથી. (177-178)

શ્લોકાર્થ :—[ઉદ્ભવોદયચિહ્નમ્ શુદ્ધનયમ્ અધ્યાસ્ય] ઉદ્ભવ જ્ઞાન (-કોઈનું દબાવ્યું દબાય નહિ એવું ઉન્નત જ્ઞાન) જેનું લક્ષણ છે એવા શુદ્ધનયમાં રહીને અર્થાત્ શુદ્ધનયનો આશ્રય કરીને [યે] જેઓ [સદા એવ] સદાય [એકાગ્રમ્ એવ] એકાગ્રપણાનો જ [કલયન્તિ] અભ્યાસ કરે છે [તે] તેઓ, [સતતં] નિરંતર [રાગાદિમુક્તમનસઃ ભવન્તઃ] રાગાદિથી રહિત ચિત્તવાણા વર્તતા થકા, [બન્ધવિધુરં સમયસ્ય સારમ્] બંધરહિત એવા સમયના સારને (અર્થાત્ પોતાના શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપને) [પશ્યન્તિ] દેખે છે—અનુભવે છે. (120)

અહીંયા કહ્યું છે કે- “ઉદ્ભવ જ્ઞાન (જ્ઞાનીનું જ્ઞાન) જેનું લક્ષણ છે એવા શુદ્ધનયમાં રહીને અર્થાત્ શુદ્ધનયનો આશ્રય કરીને...” તેનો અર્થ એ થાય છે કે જ્ઞાની શુદ્ધનયમાં રહીને એટલે કે શુદ્ધાત્માના અનુભવમાં રહીને તેમાં જ રહેવાનો અભ્યાસ કરે છે, તેઓ ટુંકમાં જ શ્રેણી યદે છે અને બંધરહિત એવા સમયના સારને પામે છે. અજ્ઞાનીઓએ આવું માનીને પોતાને છેતરવા નહીં. ભ્રમમાં રહેવું નહીં.

ભાવાર્થ :—અહીં શુદ્ધનય વડે એકાગ્રતાનો અભ્યાસ કરવાનું કહ્યું છે. ‘હું કેવળ જ્ઞાનસ્વરૂપ છું, શુદ્ધ છું’—એવું જે આત્મદ્રવ્યનું પરિણામન તે શુદ્ધનય. આવા પરિણામને લીધે વૃત્તિ જ્ઞાનમાં વળ્યા કરે અને સ્થિરતા વધતી જાય તે એકાગ્રતાનો અભ્યાસ.

શુદ્ધનય શ્રુતજ્ઞાનનો અંશ છે અને શ્રુતજ્ઞાન તો પરોક્ષ છે તેથી તે અપેક્ષાએ શુદ્ધનય દ્વારા થતો શુદ્ધ સ્વરૂપનો અનુભવ પણ પરોક્ષ છે. વળી તે અનુભવ એકદેશ શુદ્ધ છે તે અપેક્ષાએ તેને વ્યવહારથી પ્રત્યક્ષ પણ કહેવામાં આવે છે. સાક્ષાત્ શુદ્ધનય તો કેવળજ્ઞાન થયે થાય છે. ૧૨૦.

અહીંયા કહ્યું છે કે- “હું કેવળ જ્ઞાનસ્વરૂપ છું, શુદ્ધ છું” એવું જે આત્મદ્રવ્યનું પરિણામન તે શુદ્ધનય. એટલે કે ‘હું કેવળ જ્ઞાનસ્વરૂપ છું, શુદ્ધ છું’ એવી સ્વાત્માનુભૂતિ તે શુદ્ધનય. તેથી અહીંયા નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકોએ સમજવાનું છે કે અહીંયા શુદ્ધનિશ્ચયનયને શબ્દરૂપે ન કહેતા આત્મદ્રવ્યનું પરિણામન એટલે કે સ્વાત્માનુભૂતિરૂપ કહ્યો છે. નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકો નિશ્ચયનયને શબ્દરૂપે સમજીને પોતે પોતાને એવા માનવા લાગે છે અને તેવો જ ઉપદેશ અજ્ઞાની હોવાને કારણે બીજા અજ્ઞાનીઓને પણ આપે છે. કે જે કરૂણાજનક વાત છે. તેથી સમજાય છે કે તેઓ એ વાતથી જ અજાણ છે કે આ કોઈ માની લેવાની વાત નથી. પરંતુ અનુભવવાની વાત છે. સ્વાત્માનુભૂતિ થતાં જ આ ભાવ અનુભવમાં આવે છે. તેથી સાચી રીત આત્માનુભવની છે, માની લેવાની નહીં. ભ્રમ પાળવાની નહીં.

ભાવાર્થ :— જ્ઞાની શુદ્ધનયથી છૂટે ત્યારે તેને રાગાદિભાવોનો સદ્ભાવ થાય છે, રાગાદિભાવોના નિમિત્તે દ્રવ્યાસ્ત્રવો અવશ્ય કર્મબંધનાં કારણ થાય છે અને તેથી કાર્મણવર્ગણા બંધરૂપે પરિણમે છે. ટીકામાં જે એમ કહ્યું છે કે “દ્રવ્યપ્રત્યયો પુદ્ગલકર્મને બંધરૂપે પરિણમાવે છે”, તે નિમિત્તથી કહ્યું છે. ત્યાં એમ સમજવું કે “દ્રવ્યપ્રત્યયો નિમિત્તાભૂત થતાં કાર્મણવર્ગણા સ્વયં બંધરૂપે પરિણમે છે”. (179-180)

હવે આ સર્વ કથનના તાત્પર્યરૂપ શ્લોક કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :— [અત્ર] અહીં [ઇદમ્ એવ તાત્પર્ય] આ જ તાત્પર્ય છે કે [શુદ્ધનયઃ ન હિ હેયઃ] શુદ્ધનય ત્યાગવાયોગ્ય નથી; [હિ] કારણ કે [તત્-અત્યાગાત્ બન્ધઃ નાસ્તિ] તેના અત્યાગથી (કર્મનો) બંધ થતો નથી અને [તત્-ત્યાગાત્ બન્ધઃ એવ] તેના ત્યાગથી બંધ જ થાય છે. ૧૨૨.

ફરી, ‘શુદ્ધનય છોડવાયોગ્ય નથી’ એવા અર્થને દેઢ કરનારું કાવ્ય કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :— [ધીર-ઉદાર-મહિમ્નિ અનાદિનિધને બોધે ધૃતિં નિવધ્નન્ શુદ્ધનયઃ] ધીર (ચળાયળતા રહિત) અને ઉદાર (સર્વ પદાર્થોમાં વિસ્તારયુક્ત) જેનો મહિમા છે એવા અનાદિનિધન જ્ઞાનમાં સ્થિરતા બાંધતો (અર્થાત્ જ્ઞાનમાં પરિણતિને સ્થિર રાખતો) શુદ્ધનય— [કર્મણામ્ સર્વક્રષઃ] કે જે કર્મોને મૂળથી નાશ કરનારો છે તે— [કૃત્તિભિઃ] પવિત્ર ધર્મી (સમ્યગ્દેષ્ટિ) પુરુષોએ [જાતુ] કદી પણ [ન ત્યાજ્યઃ] છોડવાયોગ્ય નથી. [તત્રસ્થાઃ] શુદ્ધનયમાં સ્થિત તે પુરુષો, [બહિઃ નિર્વત્ સ્વ-મરીચિ-ચક્રમ્ અચિરાત્ સંહત્ય] બહાર નીકળતા એવા પોતાનાં જ્ઞાનકિરણોના સમૂહને (અર્થાત્ કર્મના નિમિત્તે પરમાં જતી જ્ઞાનની વિશેષ વ્યક્તિઓને) અલ્પ કાળમાં સમેટીને, [પૂર્ણ જ્ઞાન-ઘન-ઓઘમ્ એકમ્ અચલં શાન્તં મહઃ] પૂર્ણ, જ્ઞાનઘનના પુંજરૂપ, એક, અચળ, શાંત તેજને—તેજઃપુંજને—[પશ્યન્તિ] દેખે છે અર્થાત્ અનુભવે છે. (123)

ભાવાર્થ :— શુદ્ધનય, જ્ઞાનના સમસ્ત વિશેષોને ગૌણ કરી તથા પરનિમિત્તથી થતા સમસ્ત ભાવોને ગૌણ કરી, આત્માને શુદ્ધ, નિત્ય, અભેદરૂપ, એક ચૈતન્યમાત્ર ગ્રહણ કરે છે અને તેથી પરિણતિ શુદ્ધનયના વિષયસ્વરૂપ ચૈતન્યમાત્ર શુદ્ધ આત્મામાં એકાગ્ર-સ્થિર-થતી જાય છે. એ પ્રમાણે શુદ્ધનયનો આશ્રય કરનારા જીવો અલ્પ કાળમાં બહાર નીકળતી જ્ઞાનની વિશેષ વ્યક્તિઓને સંકેલીને, શુદ્ધનયમાં (આત્માની શુદ્ધતાના અનુભવમાં) નિર્વિકલ્પપણે ઠરતાં સર્વ કર્મોથી ભિન્ન કેવળ જ્ઞાનસ્વરૂપ, અમૂર્તિક પુરુષાકાર, વીતરાગ જ્ઞાનમૂર્તિસ્વરૂપ પોતાના આત્માને દેખે છે અને શુક્લધ્યાનમાં પ્રવૃત્તિ કરીને અંતર્મુહૂર્તમાં કેવળજ્ઞાન પ્રગટાવે છે. શુદ્ધનયનું આવું માહાત્મ્ય છે. માટે શુદ્ધનયના આલંબન વડે જ્યાં સુધી કેવળજ્ઞાન ઊપજે નહિ ત્યાં સુધી સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવોએ શુદ્ધનય છોડવાયોગ્ય નથી એમ શ્રી ગુરુઓનો ઉપદેશ છે. ૧૨૩.

અહીંયા શુદ્ધનિશ્ચયનયને શબ્દોરૂપે ન કહેતા પરિણતિરૂપે શુદ્ધાત્મામાં એકાગ્ર-સ્થિર થવા કહ્યું. એટલે કે

શુદ્ધાત્માના અનુભવમાં સ્થિર થવા કહ્યું કે જેનાથી કેવળજ્ઞાન ઊપજે છે-એમ કહ્યું. નિશ્ચયાભાસી

ઉપદેશકો શુદ્ધનિશ્ચયનયને શબ્દરૂપ સમજીને પોતે પોતાને એવા માનવા લાગે છે અને તેવો જ ઉપદેશ

અજ્ઞાનીઓને પણ આપે છે. કે જે કરૂણાજનક વાત છે. તેથી સમજાય છે કે તેઓ એ વાતથી જ અજાણ છે

કે આ કોઈ માની લેવાની વાત નથી. પરંતુ અનુભવવાની વાત છે. સ્વાત્માનુભૂતિ થતાં જ આ ભાવ

અનુભવમાં આવે છે. તેથી સાચી રીત અનુભવવાની છે, માની લેવાની નહીં. ભ્રમમાં રહેવાની નહીં કારણ

કે તેનાથી કોઈ આત્મલાભ નથી. નથી જ.

ભાવાર્થ :—જે પુરુષ અંતરંગમાં ચૈતન્યમાત્ર પરમ વસ્તુને દેખે છે અને શુદ્ધનયના આલંબન વડે તેમાં એકાગ્ર થતો જાય છે તે પુરુષને, તત્કાળ સર્વ રાગાદિક આસ્રવભાવોનો સર્વથા અભાવ થઈને, સર્વ અતીત, અનાગત ને વર્તમાન પદાર્થોને જાણનારું નિશ્ચળ, અતુલ કેવળજ્ઞાન પ્રગટ થાય છે. તે જ્ઞાન સર્વથી મહાન છે, તેના સમાન અન્ય કોઈ નથી. ૧૨૪.

શ્લોકાર્થ :—[આસંસાર-વિરોધિ-સંવર-જય-એકાન્ત-અવલિપ્ત-આસ્રવ-ન્યક્કારાત્] અનાદિ સંસારથી માંડીને પોતાના વિરોધી સંવરને જીતવાથી જે એકાંત-ગર્વિત (અત્યંત અહંકારયુક્ત) થયો છે એવો જે આસ્રવ તેનો તિરસ્કાર કરવાથી [પ્રતિલબ્ધ-નિત્ય-વિજયં સંવરમ્] જેણે સદા વિજય મેળવ્યો છે એવા સંવરને [સમ્પાદયત્] ઉત્પન્ન કરતી, [પરરૂપતઃ વ્યાવૃત્તં] પરરૂપથી જુદી (અર્થાત્ પરદ્રવ્ય અને પરદ્રવ્યના નિમિત્તે થતા ભાવોથી જુદી), [સમ્યક્-સ્વરૂપે નિયમિતં સ્ફુરત્] પોતાના સમ્યક્ સ્વરૂપમાં નિશ્ચળપણે પ્રકાશતી, [ચિન્મયમ્] ચિન્મય, [ઉજ્જ્વલં] ઉજ્જ્વળ (-નિરાબાધ, નિર્મળ, દેદીપ્યમાન) અને [નિજ-રસ-પ્રાગ્ભાસમ્] નિજરસના (પોતાના ચૈતન્યરસના) ભાસવાળી -અતિશયપણાવાળી [જ્યોતિઃ] જ્યોતિ [ઉજ્જ્વમ્ભતે] પ્રગટ થાય છે, ફેલાય છે. (125)

ગાથાર્થ :—[ઉપયોગઃ] ઉપયોગ [ઉપયોગે] ઉપયોગમાં છે, [ક્રોધાદિષુ] ક્રોધાદિકમાં [કોઽપિ ઉપયોગઃ] કોઈ ઉપયોગ [નાસ્તિ] નથી; [ચ] વળી [ક્રોધઃ] ક્રોધ [ક્રોધે એવ હિ] ક્રોધમાં જ છે, [ઉપયોગે] ઉપયોગમાં [ખલુ] નિશ્ચયથી [ક્રોધઃ] ક્રોધ [નાસ્તિ] નથી. [અષ્ટવિકલ્પે કર્મણિ] આઠ પ્રકારનાં કર્મ [ચ અપિ] તેમ જ [નોકર્મણિ] નોકર્મમાં [ઉપયોગઃ] ઉપયોગ [નાસ્તિ] નથી [ચ] અને [ઉપયોગે] ઉપયોગમાં [કર્મ] કર્મ [ચ અપિ] તેમ જ [નોકર્મ] નોકર્મ [નો અસ્તિ] નથી.—[એતત્ તુ] આવું [અવિપરીતં] અવિપરીત [જ્ઞાનં] જ્ઞાન [યદા તુ] જ્યારે [જીવસ્ય] જીવને [ભવતિ] થાય છે, [તદા] ત્યારે [ઉપયોગશુદ્ધાત્મા] તે ઉપયોગસ્વરૂપ શુદ્ધાત્મા [કિઞ્ચિત્ ભાવમ્] ઉપયોગ સિવાય અન્ય કોઈ પણ ભાવને [ન કરોતિ] કરતો નથી. (181-182-183)

પૂર્વે કહ્યા અનુસાર 'સમયસાર'શાસ્ત્રમાં મહદઅંશે જ્ઞાનીની અપેક્ષાએ જ તમામ વાતો કરેલ છે. તે જ વાત અહીંયા દૃઢ થાય છે. અનેક નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકો અજ્ઞાનીઓને પણ 'આપ ઉપયોગસ્વરૂપ જ છો' એવો ઉપદેશ આપતા હોય છે. જ્ઞાનીને અનુભૂતિમાં અને અભિપ્રાયમાં જ્ઞાન સિવાય કોઈ ભાવ હોતા જ

નથી. પરંતુ નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકો એ વાતથી અજાણ જ હોય છે કે અજ્ઞાની નિયમથી પોતાને વિશેષભાવરૂપે જ અનુભવતો હોય છે એટલે કે પર્યાયરૂપે જ અનુભવતો હોય છે. તેથી તે દ્રવ્યરૂપે અનુભવાતા ઉપયોગથી અજાણ જ હોય છે. તેને તો જ્ઞેયનો જ અનુભવ હોય છે. સ્વાત્માનુભૂતિ થતાં જ આ ઉપયોગમાં ઉપયોગ અનુભવાય છે. તેથી નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકોએ એ વાત સમજવી અત્યંત આવશ્યક છે કે- શુદ્ધાત્માના અનુભવ વગર જ પોતાને ઉપયોગસ્વરૂપ માની લેવાથી જ્ઞાનની (સમ્યગ્દર્શનની) પ્રાપ્તિ નહીં થાય. પરંતુ તેના માટે જરૂરી એવી આત્માની અન્ય વૈરાગ્યાદિ યોગ્યતાઓ અર્જિત કર્યા બાદ જ તેનો અનુભવ થશે. અન્યથા તો ભ્રમ જ થશે. અજ્ઞાન જ દૃઢ થશે.

શ્લોકાર્થ :—[ચૈદ્રૂપ્યં જડરૂપતાં ચ દધતોઃ જ્ઞાનસ્ય રાગસ્ય ચ] ચિદ્રૂપતા (ચૈતન્યરૂપતા) ધરતું જ્ઞાન અને જડરૂપતા ધરતો રાગ—[દ્વયોઃ] એ બન્નેનો, [અન્તઃ] અંતરંગમાં [દારુણ-દારુણેન] દારુણ વિદારણ વડે (અર્થાત્ ભેદ પાડવાના ઉગ્ર અભ્યાસ વડે), [પરિતઃ વિભાગં કૃત્વા] ચોતરફથી વિભાગ કરીને (—સમસ્ત પ્રકારે બન્નેને જુદાં કરીને—), [ઇદં નિર્મલમ્ ભેદજ્ઞાનમ્ ઉદેતિ] આ નિર્મળ ભેદજ્ઞાન ઉદય પામ્યું છે; [અધુના] માટે હવે [એકમ્ શુદ્ધ-જ્ઞાનઘન-ઓઘમ્ અધ્યાસિતાઃ] એક શુદ્ધ વિજ્ઞાનઘનના પુંજમાં સ્થિત અને [દ્વિતીય-ચ્યુતાઃ] બીજાથી એટલે રાગથી રહિત એવા [સન્તઃ] હે સત્પુરુષો! [મોદધ્વમ્] તમે મુદિત થાઓ. (126)

પૂર્વે કહ્યા અનુસાર ‘સમયસાર’શાસ્ત્રમાં મહદઅંશે જ્ઞાનીની અપેક્ષાએ જ તમામ વાતો કરેલ છે. તે જ વાત અહીંયા દૃઢ થાય છે.

ગાથાર્થ :—[યથા] જેમ [કનકમ્] સુવર્ણ [અગ્નિતપ્તમ્ અપિ] અગ્નિથી તપ્ત થયું થકું પણ [તં] તેના [કનકભાવં] સુવર્ણપણાને [ન પરિત્યજતિ] છોડતું નથી [તથા] તેમ [જ્ઞાની] જ્ઞાની [કર્મોદયતપ્તઃ તુ] કર્મના ઉદયથી તપ્ત થયો થકો પણ [જ્ઞાનિત્વમ્] જ્ઞાનીપણાને [ન જહાતિ] છોડતો નથી.—[એવં] આવું [જ્ઞાની] જ્ઞાની [જાનાતિ] જાણે છે, અને [અજ્ઞાની] અજ્ઞાની [અજ્ઞાનતમોઽવચ્છન્નઃ] અજ્ઞાન-અંધકારથી આચ્છાદિત હોવાથી [આત્મસ્વભાવમ્] આત્માના સ્વભાવને [અજાનન્] નહિ જાણતો થકો [રાગમ્ એવ] રાગને જ [આત્માનમ્] આત્મા [મનુતે] માને છે. (184-185)

પૂર્વે કહ્યા અનુસાર ‘સમયસાર’શાસ્ત્રમાં મહદઅંશે જ્ઞાનીની અપેક્ષાએ જ તમામ વાતો કરેલ છે. તે જ વાત અહીંયા દૃઢ થાય છે. અજ્ઞાની નિયમથી પોતાને વિશેષભાવરૂપે (રાગરૂપે) જ અનુભવતો હોય છે એટલે કે પર્યાયરૂપે જ અનુભવતો હોય છે. તેથી નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકોએ એ વાત સમજવી અત્યંત આવશ્યક છે કે- શુદ્ધાત્માના અનુભવ વગર જ પોતાને ઉપયોગસ્વરૂપ માની લેવાથી જ્ઞાનની (સમ્યગ્દર્શનની) પ્રાપ્તિ નહીં થાય. પરંતુ તે જીવ અજ્ઞાન-અંધકાર આચ્છાદિત જ રહે છે. કલ્યાણ સંભવ જ નથી.

ભાવાર્થ :—જેને ભેદવિજ્ઞાન થયું છે તે આત્મા જાણે છે કે ‘આત્મા કદી જ્ઞાનસ્વભાવથી છૂટતો નથી’. આવું જાણતો હોવાથી તે, કર્મના ઉદય વડે તપ્ત થયો થકો પણ, રાગી, દ્વેષી, મોહી થતો નથી પરંતુ નિરંતર શુદ્ધ આત્માને અનુભવે છે. જેને ભેદવિજ્ઞાન નથી તે આત્મા, આત્માના જ્ઞાનસ્વભાવને નહિ જાણતો થકો, રાગને જ આત્મા માને છે તેથી તે રાગી, દ્વેષી, મોહી થાય છે પરંતુ કદી શુદ્ધ આત્માને અનુભવતો નથી. માટે એ નક્કી થયું કે ભેદવિજ્ઞાનથી જ શુદ્ધ આત્માની ઉપલબ્ધિ થાય છે. (184-185)

ગાથાર્થ :—[શુદ્ધં તુ] શુદ્ધ આત્માને [વિજાનન્] જાણતો-અનુભવતો [જીવઃ] જીવ [શુદ્ધં ચ એવ આત્માનં] શુદ્ધ આત્માને જ [લભતે] પામે છે [તુ] અને [અશુદ્ધમ્] અશુદ્ધ [આત્માનં] આત્માને [જાનન્] જાણતો-અનુભવતો જીવ [અશુદ્ધમ્ એવ] અશુદ્ધ આત્માને જ [લભતે] પામે છે. (186)

શ્લોકાર્થ :—[યદિ] જો [કથમ્ અપિ] કોઈ પણ રીતે (તીવ્ર પુરુષાર્થ કરીને) [ધારાવાહિના બોધનેન] ધારાવાહી જ્ઞાનથી [શુદ્ધમ્ આત્માનમ્] શુદ્ધ આત્માને [ધ્રુવમ્ ઉપલભમાનઃ આસ્તે] નિશ્ચળપણે અનુભવ્યા કરે [તત્] તો [અયમ્ આત્મા] આ આત્મા, [ઉદયત્-આત્મ-આરામમ્ આત્માનમ્] જેનો આત્માનંદ પ્રગટ થતો જાય છે (અર્થાત્ જેની આત્મસ્થિરતા વધતી જાય છે) એવા આત્માને [પર-પરિણતિ-રોધાત્] પરપરિણતિના નિરોધથી [શુદ્ધમ્ એવ અભ્યુપૈતિ] શુદ્ધ જ પ્રાપ્ત કરે છે. (127)

જે જ્ઞાની જીવ ધારાવાહી જ્ઞાનથી એટલે કે જ્ઞાનની અનુભૂતિમાં સ્થિરતા કરે છે તે જીવ આસવનો સંવર કરીને કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે. સાક્ષાત શુદ્ધાત્માની પ્રાપ્તિ થાય છે. અજ્ઞાની ગમે તેટલાં ‘હું શુદ્ધાત્મા છું’ના જાપ કરે પણ યોગ્યતાઓ વગર અનુભવ નહીં થાય. ભ્રમ અવશ્ય થઈ શકે છે.

ગાથાર્થ :—[આત્માનમ્] આત્માને [આત્મના] આત્મા વડે [દ્વિપુણ્યપાપયોગયોઃ] બે પુણ્ય-પાપરૂપ શુભાશુભયોગોથી [રુન્ધ્વા] રોકીને [દર્શનજ્ઞાને] દર્શનજ્ઞાનમાં [સ્થિતઃ] સ્થિત થયો થકો [ચ] અને [અન્યસ્મિન્] અન્ય (વસ્તુ)ની [ઇચ્છાવિરતઃ] ઇચ્છાથી વિરમ્યો થકો, [યઃ આત્મા] જે આત્મા, [સર્વસદ્ગુણમુક્તઃ] (ઇચ્છારહિત થવાથી) સર્વ સંગથી રહિત થયો થકો, [આત્માનમ્] (પોતાના) આત્માને [આત્મના] આત્મા વડે [ધ્યાયતિ] ધ્યાવે છે—[કર્મ નોકર્મ] કર્મ અને નોકર્મને [ન અપિ] ધ્યાતો નથી, [ચેતયિતા] (પોતે) ¹ચેતયિતા (હોવાથી) [એકત્વમ્] એકત્વને જ [ચિન્તયતિ] ચિંતવે છે—ચેતે છે—અનુભવે છે, [સઃ] તે (આત્મા), [આત્માનં ધ્યાયન્] આત્માને ધ્યાતો, [દર્શનજ્ઞાનમયઃ] દર્શનજ્ઞાનમય અને [અનન્યમયઃ] ²અનન્યમય થયો થકો [અચિરેણ એવ] અલ્પ કાળમાં જ [કર્મપ્રવિમુક્તમ્] કર્મથી રહિત [આત્માનમ્] આત્માને [લભતે] પામે છે. (187-189)

અહીંયા કહ્યું છે કે- “...ઇચ્છાથી વિરમ્યો થકો...” તેથી સમજાય છે કે પહેલા આત્મપ્રાપ્તિ માટે અને પછી આત્મસ્થિરતા માટે ઇચ્છાથી વિરમવું આવશ્યક છે. તેથી સર્વ મુમુક્ષુઓએ સંવરપ્રાપ્તિ માટે પહેલાં ઇચ્છાથી વિરમવું આવશ્યક છે. જે અમે વારંવાર કહીએ છીએ.

ભાવાર્થ:—જીવને જ્યાં સુધી આત્મા ને કર્મના એકપણાનો આશય છે—ભેદવિજ્ઞાન નથી ત્યાં સુધી મિથ્યાત્વ, અજ્ઞાન, અવિરતિ અને યોગસ્વરૂપ અધ્યવસાનો વર્તે છે, અધ્યવસાનથી રાગદ્વેષમોહરૂપ આસ્રવભાવ થાય છે, આસ્રવભાવથી કર્મ બંધાય છે, કર્મથી શરીરાદિ નોકર્મ ઉત્પન્ન થાય છે અને નોકર્મથી સંસાર છે. પરંતુ જ્યારે તેને આત્મા ને કર્મનું ભેદવિજ્ઞાન થાય છે ત્યારે શુદ્ધ આત્માની ઉપલબ્ધિ થવાથી મિથ્યાત્વાદિ અધ્યવસાનોનો અભાવ થાય છે, અધ્યવસાનના અભાવથી રાગદ્વેષમોહરૂપ આસ્રવનો અભાવ થાય છે, આસ્રવના અભાવથી કર્મ બંધાતાં નથી, કર્મના અભાવથી શરીરાદિ નોકર્મ ઉત્પન્ન થતાં નથી અને નોકર્મના અભાવથી સંસારનો અભાવ થાય છે.—આ પ્રમાણે સંવરનો અનુક્રમ જાણવો. (190-191-192)

અહીંયા અજ્ઞાની કેવો હોય છે તે બહુ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જણાવ્યું છે. તેથી નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકોએ એ વાત સમજવી અત્યંત આવશ્યક છે કે- શુદ્ધાત્માના અનુભવ વગર જ પોતાને શુદ્ધ માની લેવાથી જ્ઞાનની (સમ્યગ્દર્શનની) પ્રાપ્તિ નહીં થાય. અને તેવા જીવને સંવરની પ્રાપ્તિ પણ નહીં થાય. સંસારનો અભાવ પણ નહીં થાય. જે અમે વારંવાર સમજાવીએ છીએ.

-૬-

નિર્જરા અધિકાર

શ્લોકાર્થ :—[પર: સંવર:] પરમ સંવર, [રાગાદિ-આસ્રવ-રોધત:] રાગાદિ આસ્રવોને રોકવાથી [નિજ-ધુરાં ધૃત્વા] પોતાની કાર્ય-ધુરાને ધારણ કરીને (-પોતાના કાર્યને બરાબર સંભાળીને), [સમસ્તમ્ આગામિ કર્મ] સમસ્ત આગામી કર્મને [ભરત: દૂરાત્ એવ] અત્યંતપણે દૂરથી જ [નિરુન્ધન્ સ્થિત:] રોકતો ઊભો છે; [તુ] અને [પ્રાગ્બદ્ધં] જે પૂર્વે (સંવર થયા પહેલાં) બંધાયેલું કર્મ છે [તત્ એવ દઘ્નુમ્] તેને બાળવાને [અધુના] હવે [નિર્જરા વ્યાજૃમ્ભતે] નિર્જરા (-નિર્જરારૂપી અગ્નિ-) ફેલાય છે [યત:] કે જેથી [જ્ઞાનજ્યોતિ:] જ્ઞાનજ્યોતિ [અપાવૃતં] નિરાવરણ થઈ થકી (ફરીને) [રાગાદિભિ: ન હિ મૂર્છતિ] રાગાદિભાવો વડે મૂર્છિત થતી નથી— સદા અમૂર્છિત રહે છે. (133)

પૂર્વે જણાવ્યા અનુસાર 'સમયસાર'શાસ્ત્રમાં મહદઅંશે જ્ઞાનીની અપેક્ષાએ જ તમામ વાતો કરેલ છે. અજ્ઞાનીઓએ આલું માનીને પોતાને છેતરવા નહીં. જ્ઞાની સ્વાત્માનુભૂતિમાં વારંવાર રહેવાનો પુરુષાર્થ કરે છે. કે જેથી સંવર અને ગુણશ્રેણી નિર્જરા થાય છે.

ગાથાર્થ :—[સમ્યગ્દૃષ્ટિ:] સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ [યત્] જે [ઇન્દ્રિયૈ:] ઈન્દ્રિયો વડે [અચેતનાનામ્] અચેતન તથા [ઇતરેષામ્] ચેતન [દ્રવ્યાણામ્] દ્રવ્યોનો [ઉપભોગમ્] ઉપભોગ [કરોતિ] કરે છે [તત્ સર્વં] તે સર્વ [નિર્જરાનિમિત્તમ્] નિર્જરાનું નિમિત્ત છે. (193)

ટીકા :—વિરાગીનો ઉપભોગ નિર્જરા માટે જ છે (અર્થાત્ નિર્જરાનું કારણ થાય છે). રાગાદિભાવોના સદ્ભાવથી મિથ્યાદૃષ્ટિને અચેતન તથા ચેતન દ્રવ્યોનો ઉપભોગ બંધનું નિમિત્ત જ થાય છે; તે જ (ઉપભોગ), રાગાદિભાવોના અભાવથી સમ્યગ્દૃષ્ટિને નિર્જરાનું નિમિત્ત જ થાય છે. આથી (આ કથનથી) દ્રવ્યનિર્જરાનું સ્વરૂપ કહ્યું. (193)

ભાવાર્થ :—સમ્યગ્દૃષ્ટિને જ્ઞાની કહ્યો છે અને જ્ઞાનીને રાગદ્વેષમોહનો અભાવ કહ્યો છે; માટે સમ્યગ્દૃષ્ટિ વિરાગી છે. તેને ઈન્દ્રિયો વડે ભોગ હોય તોપણ તેને ભોગની સામગ્રી પ્રત્યે રાગ નથી. તે જાણે છે કે “આ (ભોગની સામગ્રી) પરદ્રવ્ય છે, મારે અને તેને કાંઈ નાતો નથી; કર્મના ઉદયના નિમિત્તથી તેનો અને મારો સંયોગ-વિયોગ છે”. જ્યાં સુધી તેને ચારિત્રમોહનો ઉદય આવીને પીડા કરે છે અને પોતે બળહીન હોવાથી પીડા સહી શકતો નથી

ત્યાં સુધી—જેમ રોગી રોગની પીડા સહી શકે નહિ ત્યારે તેનો ઔષધિ આદિ વડે ઈલાજ કરે છે તેમ—ભોગોપભોગસામગ્રી વડે વિષયરૂપ ઈલાજ કરે છે; પરંતુ જેમ રોગી રોગને કે ઔષધિને ભલી જાણતો નથી તેમ સમ્યગ્દૃષ્ટિ ચારિત્રમોહના ઉદયને કે ભોગોપભોગસામગ્રીને ભલી જાણતો નથી. વળી નિશ્ચયથી તો, જ્ઞાતાપણાને લીધે સમ્યગ્દૃષ્ટિ વિરાગી ઉદયમાં આવેલા કર્મને માત્ર જાણી જ લે છે, તેના પ્રત્યે તેને રાગદ્વેષમોહ નથી. આ રીતે રાગદ્વેષમોહ વિના જ તેના ફળને ભોગવતો હોવાથી તેને કર્મ આસ્રવતું નથી, આસ્રવ વિના આગામી બંધ થતો નથી અને ઉદયમાં આવેલું કર્મ તો પોતાનો રસ દઈને ખરી જ જાય છે કારણ કે ઉદયમાં આવ્યા પછી કર્મની સત્તા રહી શકે જ નહિ. આ રીતે તેને નવો બંધ થતો નથી અને ઉદયમાં આવેલું કર્મ નિર્જરી ગયું તેથી તેને કેવળ નિર્જરા જ થઈ. માટે સમ્યગ્દૃષ્ટિ વિરાગીના ભોગોપભોગને નિર્જરાનું જ નિમિત્ત કહેવામાં આવ્યો છે. પૂર્વ કર્મ ઉદયમાં આવીને તેનું દ્રવ્ય ખરી ગયું તે દ્રવ્યનિર્જરા છે. (193)

‘સમયસાર’શાસ્ત્રમાં મહદ્અંશે જ્ઞાનીની અપેક્ષાએ જ તમામ વાતો કરેલ છે. અજ્ઞાનીને અભિપ્રાયમાં બાહ્યસુખો પ્રત્યે જ આકર્ષણ હોય છે.

શ્લોકાર્થ :—[કિલ] ખરેખર [તત્ સામર્થ્ય] તે (આશ્ચર્યકારક) સામર્થ્ય [જ્ઞાનસ્ય એવ] જ્ઞાનનું જ છે [વા] અથવા [વિરાગસ્ય એવ] વિરાગનું જ છે [યત્] કે [કઃ અપિ] કોઈ [સમ્યગ્દૃષ્ટિ] જીવ [કર્મ ભુજ્જાનઃ અપિ] કર્મને ભોગવતો છતો [કર્મભિઃ ન બદ્ધતે] કર્મોથી બંધાતો નથી! (અજ્ઞાનીને તે આશ્ચર્ય ઉપજાવે છે અને જ્ઞાની તેને યથાર્થ જાણે છે.) ૧૩૪.

ગાથાર્થ :—[યથા] જેમ [વૈદ્યઃ પુરુષઃ] વૈદ્ય પુરુષ [વિષમ્ ઉપભુજ્જાનઃ] વિષને ભોગવતો અર્થાત્ ખાતો છતો [મરણમ્ ન ઉપયાતિ] મરણ પામતો નથી, [તથા] તેમ [જ્ઞાની] જ્ઞાની [પુદ્ગલકર્મણઃ] પુદ્ગલકર્મના [ઉદયં] ઉદયને [ભુંક્તે] ભોગવે છે તોપણ [ન એવ બદ્ધતે] બંધાતો નથી. (195)

અહીંયા જ્ઞાનીને વૈદ્ય સમાન કહ્યો છે કે જે ભોગ ભોગવવા છતાં નવા કર્મ બાંધતો નથી અથવા ઓછા બાંધે છે. તે જાણીને અજ્ઞાનીને પણ તેવી રીતે ભોગ ભોગવવાનો અભિપ્રાય બને છે કારણ કે તેને

અભિપ્રાયમાં બાહ્યસુખો પ્રત્યે મૂર્છા હોય છે. શુદ્ધનય કાયા પારા જેવો છે, તે જ્ઞાનીને સિદ્ધત્વ અપાવે છે

જ્યારે અજ્ઞાની તે અનુભૂતિ વગર માની લે તો તે તેને અનંત સંસાર જ અપાવે છે.

ભાવાર્થ :—જ્ઞાન અને વિરાગતાનું એવું કોઈ અચિંત્ય સામર્થ્ય છે કે જ્ઞાની ઈદ્રિયોના વિષયોને સેવતો હોવા છતાં તેને સેવનારો કહી શકાતો નથી, કારણ કે વિષયસેવનનું ફળ જે રંજિત પરિણામ તેને જ્ઞાની ભોગવતો નથી—પામતો નથી. ૧૩૫.

જો કોઈ અજ્ઞાની=નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકો આ વાત પોતાને માટે વાપરે તો તે તેમને અનંત સંસારનું દુઃખનું કારણ બની શકે છે. તેઓ વૈદ્યની જેમ કાયા પારાને પચાવી શકતા નથી.

ટીકા:—જેમ કોઈ પુરુષ કોઈ પ્રકરણની ક્રિયામાં પ્રવર્તતો હોવા છતાં પ્રકરણનું સ્વામીપણું નહિ હોવાથી પ્રાકરણિક નથી અને બીજો પુરુષ પ્રકરણની ક્રિયામાં નહિ પ્રવર્તતો હોવા છતાં પ્રકરણનું સ્વામીપણું હોવાથી પ્રાકરણિક છે, તેવી રીતે સમ્યગ્દેષ્ટિ પૂર્વસંચિત કર્મના ઉદયથી પ્રાપ્ત થયેલા વિષયોને સેવતો હોવા છતાં રાગાદિભાવોના અભાવને લીધે વિષયસેવનના ફળનું સ્વામીપણું નહિ હોવાથી અસેવક જ છે (અર્થાત્ સેવનારો નથી) અને મિથ્યાદેષ્ટિ વિષયોને નહિ સેવતો હોવા છતાં રાગાદિભાવોના સદ્ભાવને લીધે વિષયસેવનના ફળનું સ્વામીપણું હોવાથી સેવક જ છે. (197)

શ્લોકાર્થ :—[સમ્યગ્દૃષ્ટેઃ નિયતં જ્ઞાન-વૈરાગ્ય-શક્તિઃ ભવતિ] સમ્યગ્દેષ્ટિને નિયમથી જ્ઞાન અને વૈરાગ્યની શક્તિ હોય છે; [યસ્માત્] કારણ કે [અયં] તે (સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવ) [સ્વ-અન્ય-રૂપ-આત્મિ-મુક્ત્યા] સ્વરૂપનું શ્રદ્ધા અને પરનો ત્યાગ કરવાની વિધિ વડે [સ્વં વસ્તુત્વં કલયિતુમ્] પોતાના વસ્તુત્વનો (યથાર્થ સ્વરૂપનો) અભ્યાસ કરવા માટે, [ઇદં સ્વં ચ પરં] ‘આ સ્વ છે (અર્થાત્ આત્મસ્વરૂપ છે) અને આ પર છે’ [વ્યતિકરમ્] એવો ભેદ [તત્ત્વતઃ] પરમાર્થે [જ્ઞાત્વા] જાણીને [સ્વસ્મિન્ આસ્તે] સ્વમાં રહે છે (-ટકે છે) અને [પરાત્ રાગયોગાત્] પરથી—રાગના યોગથી—[સર્વતઃ] સર્વ પ્રકારે [વિરમતિ] વિરમે છે. (આ રીત જ્ઞાનવૈરાગ્યની શક્તિ વિના હોઈ શકે નહિ.) ૧૩૬.

અહીંયા બહુ જ સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે સમ્યગ્દર્શન જ્ઞાન-વૈરાગ્ય વગર હોઈ શકતું નથી. તેથી જો કોઈ નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકો અજ્ઞાનીઓને એવો ઉપદેશ આપતા હોય કે ‘આપને શુદ્ધ થવાનું નથી, પણ આપ શુદ્ધ જ છો એવો નિર્ણય કરો.’ તો તેવા નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકો પણ પોતાનું અજ્ઞાન જ છતું કરે છે. કારણ કે સૌથી પહેલો ઉપદેશ આત્માની વૈરાગ્યાદિ યોગ્યતાપૂર્વક આત્મ-સન્મુખતા પામવાનો હોવો જોઈએ. પોતાને શુદ્ધ માની લેવાનો ઉપદેશ તો બીજાને પણ પોતાની જેમ નિશ્ચયાભાસી બનાવવાનો જ કહેવાશે. તેથી જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય આત્મપ્રાપ્તિની યોગ્યતારૂપે જરૂરી છે. તેનાથી જ સાધકને આત્મ-સન્મુખતા પ્રાપ્ત થાય છે કે જેથી તેની આત્મપ્રાપ્તિ સરલ બને છે.

ગાથાર્થ :—[કર્મણાં] કર્મોના [ઉદયવિપાકઃ] ઉદયનો વિપાક (ફળ) [જિનવરૈઃ] જિનવરોએ [વિવિધઃ] અનેક પ્રકારનો [વર્ણિતઃ] વર્ણવ્યો છે [તે] તે [મમ સ્વભાવાઃ] મારા સ્વભાવો [ન તુ] નથી; [અહમ્ તુ] હું તો [એકઃ] એક [જ્ઞાયકભાવઃ] જ્ઞાયકભાવ છું. (198)

અહીંયા જે કહ્યું કે “હું તો એક જ્ઞાયકભાવ છું” તે જ્ઞાનની અનુભૂતિપૂર્વક કહ્યું છે. જે અજ્ઞાની આવું માને તો નિશ્ચયાભાસી જ બને કારણ કે શુદ્ધનયનો જન્મ આત્માનુભૂતિથી જ થાય છે.

ભાવાર્થ :—આ પ્રમાણે સામાન્યપણે સમસ્ત કર્મજન્ય ભાવોને સમ્યગ્દૃષ્ટિ પર જાણે છે અને પોતાને એક જ્ઞાયકસ્વભાવ જ જાણે છે. (198)

હવે સમ્યગ્દૃષ્ટિ વિશેષપણે સ્વને અને પરને આ પ્રમાણે જાણે છે—એમ કહે છે :—

ગાથાર્થ :—[રાગઃ] રાગ [પુદ્ગલકર્મ] પુદ્ગલકર્મ છે, [તસ્ય] તેનો [વિપાકોદયઃ] વિપાકરૂપ ઉદય [એષઃ ભવતિ] આ છે, [એષઃ] આ [મમ ભાવઃ] મારો ભાવ [ન તુ] નથી; [અહમ્] હું તો [ખલુ] નિશ્ચયથી [એકઃ] એક [જ્ઞાયકભાવઃ] જ્ઞાયકભાવ છું. (199)

આ રીતે સમ્યગ્દૃષ્ટિ પોતાને જાણતો અને રાગને છોડતો થકો નિયમથી જ્ઞાન-વૈરાગ્યસંપન્ન હોય છે—એમ હવેની ગાથામાં કહે છે :—

ગાથાર્થ :—[એવં] આ રીતે [સમ્યગ્દૃષ્ટિઃ] સમ્યગ્દૃષ્ટિ [આત્માનં] આત્માને (પોતાને) [જ્ઞાયકસ્વભાવમ્] જ્ઞાયકસ્વભાવ [જાનાતિ] જાણે છે [ચ] અને [તત્ત્વં] તત્ત્વને અર્થાત્ યથાર્થ સ્વરૂપને [વિજાનન્] જાણતો થકો [કર્મવિપાકં] કર્મના વિપાકરૂપ [ઉદયં] ઉદયને [મુચ્ચતિ] છોડે છે. (200)

“જે જીવ પરદ્રવ્યમાં આસક્ત-રાગી છે અને સમ્યગ્દૃષ્ટિપણાનું અભિમાન કરે છે તે સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે જ નહિ, વૃથા અભિમાન કરે છે” એવા અર્થનું કળશરૂપ કાવ્ય હવે કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—“[અયમ્ અહં સ્વયમ્ સમ્યગ્દૃષ્ટિઃ, મે જાતુઃ બન્ધઃ ન સ્યાત્] આ હું પોતે સમ્યગ્દૃષ્ટિ છું, મને કદી બંધ થતો નથી (કારણ કે શાસ્ત્રમાં સમ્યગ્દૃષ્ટિને બંધ કહ્યો નથી)” [ઈતિ] એમ માનીને [ઉત્તાન-ઉત્પુલક-વદનાઃ] જેમનું મુખ ગર્વથી ઊંચું તથા પુલકિત (રોમાંચિત) થયું છે એવા [રાગિણઃ] રાગી જીવો (—પરદ્રવ્ય પ્રત્યે રાગદ્વેષમોહભાવવાળા જીવો—) [અપિ] ભલે [આચરન્તુ] મહાવ્રતાદિનું આચરણ કરો તથા [સમિતિપરતાં આલમ્બન્તાં] *સમિતિની ઉત્કૃષ્ટતાનું આલંબન કરો [અથ અપિ] તોપણ હજી [તે પાપાઃ] તેઓ પાપી (મિથ્યાદૃષ્ટિ) જ છે, [યતઃ] કારણ કે [આત્મ-અનાત્મ-અવગમ-વિરહાત્] આત્મા અને અનાત્માના જ્ઞાનથી રહિત હોવાથી [સમ્યક્ત્વ-રિક્તાઃ સન્તિ] તેઓ સમ્યક્ત્વથી રહિત છે. (137)

ભાવાર્થ :—પરદ્રવ્ય પ્રત્યે રાગ હોવા છતાં જે જીવ ‘હું સમ્યગ્દૃષ્ટિ છું, મને બંધ થતો નથી’ એમ માને છે તેને સમ્યક્ત્વ કેવું? તે વ્રત-સમિતિ પાળે તોપણ સ્વપરનું જ્ઞાન નહિ

હોવાથી તે પાપી જ છે. પોતાને બંધ નથી થતો એમ માનીને સ્વચ્છંદે પ્રવર્તે તે વળી સમ્યગ્દષ્ટિ કેવો? કારણ કે જ્યાં સુધી યથાખ્યાત ચારિત્ર ન થાય ત્યાં સુધી ચારિત્રમોહના રાગથી બંધ તો થાય જ છે અને જ્યાં સુધી રાગ રહે ત્યાં સુધી સમ્યગ્દષ્ટિ તો પોતાની નિંદા-ગર્હા કરતો જ રહે છે. જ્ઞાન થવામાત્રથી બંધથી છુટાતું નથી, જ્ઞાન થયા પછી તેમાં જ લીનતારૂપ-શુદ્ધોપયોગરૂપ-ચારિત્રથી બંધ કપાય છે. માટે રાગ હોવા છતાં, “બંધ થતો નથી” એમ માનીને સ્વચ્છંદે પ્રવર્તનાર જીવ મિથ્યાદષ્ટિ જ છે.

અહીં કોઈ પૂછે કે “વ્રત-સમિતિ તો શુભ કાર્ય છે, તો પછી વ્રત-સમિતિ પાળતાં છતાં તે જીવને પાપી કેમ કહ્યો?” તેનું સમાધાન :—સિદ્ધાંતમાં પાપ મિથ્યાત્વને જ કહ્યું છે; જ્યાં સુધી મિથ્યાત્વ રહે ત્યાં સુધી શુભ-અશુભ સર્વ ક્રિયાને અધ્યાત્મમાં પરમાર્થે પાપ જ કહેવાય છે. વળી વ્યવહારનયની પ્રધાનતામાં, વ્યવહારી જીવોને અશુભ છોડાવી શુભમાં લગાડવા શુભ ક્રિયાને કથંચિત્ પુણ્ય પણ કહેવાય છે. આમ કહેવાથી સ્યાદ્વાદમતમાં કાંઈ વિરોધ નથી.

વળી કોઈ પૂછે છે કે—“પરદ્રવ્યમાં રાગ રહે ત્યાં સુધી જીવને મિથ્યાદષ્ટિ કહ્યો તે વાતમાં અમે સમજ્યા નહિ. અવિરતસમ્યગ્દષ્ટિ વગેરેને ચારિત્રમોહના ઉદયથી રાગાદિભાવ તો હોય છે, તેમને સમ્યક્ત્વ કેમ છે?” તેનું સમાધાન :—અહીં મિથ્યાત્વ સહિત અનંતાનુબંધી રાગ પ્રધાનપણે કહ્યો છે. જેને એવો રાગ હોય છે અર્થાત્ જેને પરદ્રવ્યમાં તથા પરદ્રવ્યથી થતા ભાવોમાં આત્મબુદ્ધિપૂર્વક પ્રીતિ-અપ્રીતિ થાય છે, તેને સ્વપરનું જ્ઞાનશ્રદ્ધાન નથી—ભેદજ્ઞાન નથી એમ સમજવું. જીવ મુનિપદ લઈ વ્રત-સમિતિ પાળે તોપણ જ્યાં સુધી (વ્રત-સમિતિ પાળતાં) પર જીવોની રક્ષા, શરીર સંબંધી જતનાથી પ્રવર્તવું ઈત્યાદિ પરદ્રવ્યની ક્રિયાથી તથા પરદ્રવ્યના નિમિત્તે થતા પોતાના શુભ ભાવોથી પોતાનો મોક્ષ માને છે અને પર જીવોનો ઘાત થવો, અયત્નાચારરૂપે પ્રવર્તવું ઈત્યાદિ પરદ્રવ્યની ક્રિયાથી તથા પરદ્રવ્યના નિમિત્તે થતા પોતાના અશુભ ભાવોથી જ પોતાને બંધ થતો માને છે ત્યાં સુધી તેને સ્વપરનું જ્ઞાન થયું નથી એમ જાણવું; કારણ કે બંધ-મોક્ષ તો પોતાના અશુદ્ધ તથા શુદ્ધ ભાવોથી જ થતા હતા, શુભાશુભ ભાવો તો બંધનાં જ કારણ હતા અને પરદ્રવ્ય તો નિમિત્તમાત્ર જ હતું, તેમાં તેણે વિપર્યયરૂપ માન્યું. આ રીતે જ્યાં સુધી જીવ પરદ્રવ્યથી જ ભલુંબૂરું માની રાગદ્વેષ કરે છે ત્યાં સુધી તે સમ્યગ્દષ્ટિ નથી. સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ તો જ્યાં સુધી પોતાને ચારિત્રમોહસંબંધી રાગાદિક રહે છે ત્યાં સુધી તે રાગાદિક વિષે તથા રાગાદિકની પ્રેરણાથી જે પરદ્રવ્યસંબંધી શુભાશુભ ક્રિયામાં તે પ્રવર્તે છે તે પ્રવૃત્તિઓ વિષે એમ માને છે કે— આ કર્મનું જોર છે; તેનાથી નિવૃત્ત થયે જ મારું ભલું છે. તે તેમને રોગવત્ જાણે છે. પીડા સહી શકાતી નથી તેથી તેમનો ઈલાજ કરવારૂપે પ્રવર્તે છે તોપણ તેને તેમના પ્રત્યે રાગ કહી શકાતો નથી; કારણ કે જેને રોગ માને તેના પ્રત્યે રાગ કેવો? તે તેને મટાડવાનો જ ઉપાય કરે છે અને તે મટવું પણ પોતાના જ જ્ઞાનપરિણામરૂપ પરિણામનથી માને છે. આ રીતે સમ્યગ્દષ્ટિને રાગ નથી. આ પ્રમાણે પરમાર્થ અધ્યાત્મદષ્ટિથી અહીં વ્યાખ્યાન જાણવું. અહીં મિથ્યાત્વ સહિત રાગને જ રાગ કહ્યો છે, મિથ્યાત્વ વિના ચારિત્રમોહસંબંધી ઉદયના પરિણામને રાગ કહ્યો નથી; માટે સમ્યગ્દષ્ટિને જ્ઞાનવૈરાગ્યશક્તિ અવશ્ય હોય જ છે. મિથ્યાત્વ સહિત રાગ સમ્યગ્દષ્ટિને હોતો નથી અને મિથ્યાત્વ સહિત રાગ હોય તે સમ્યગ્દષ્ટિ નથી. આવા (મિથ્યાદષ્ટિના અને સમ્યગ્દષ્ટિના ભાવોના) તફાવતને સમ્યગ્દષ્ટિ જ જાણે છે. (137)

મિથ્યાદૃષ્ટિનો અધ્યાત્મશાસ્ત્રમાં પ્રથમ તો પ્રવેશ નથી અને જો પ્રવેશ કરે તો વિપરીત સમજ છે—વ્યવહારને સર્વથા છોડી ભ્રષ્ટ થાય છે અથવા તો નિશ્ચયને સારી રીતે જાણ્યા વિના વ્યવહારથી જ મોક્ષ માને છે, પરમાર્થ તત્ત્વમાં મૂઢ રહે છે. જો કોઈ વિરલ જીવ યથાર્થ સ્યાદ્વાદન્યાયથી સત્યાર્થ સમજી જાય તો તેને અવશ્ય સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય જ છે—તે અવશ્ય સમ્યગ્દૃષ્ટિ બની જાય છે. ૧૩૭.

હવે પૂછે છે કે રાગી (જીવ) કેમ સમ્યગ્દૃષ્ટિ ન હોય? તેનો ઉત્તર કહે છે :—

અહીંયા બહુ જ સ્પષ્ટરૂપે જણાવ્યું છે કે અત્યારે મહદઅંશે લોકો નિશ્ચયાભાસી અથવા વ્યવહારભાસી અથવા ઉભયાભાસી જ હોવાની સંભાવના વધારે છે. તેવા અજ્ઞાનીઓનો ‘સમયસાર’ જેવા અધ્યાત્મશાસ્ત્રમાં પ્રવેશ જ નથી અને જો પ્રવેશ કરે તો વિપરીત સમજ ગ્રહણ કરે છે. તેથી સાચો સ્યાદ્વાદ સમજનારા લોકો તો કોઈક વિરલા જ હશે. તેમને જ સમ્યગ્દર્શન થાય છે.

ગાથાર્થ :—[ખલુ] ખરેખર [યસ્ય] જે જીવને [રાગાદીનાં તુ પરમાણુમાત્રમ્ અપિ] પરમાણુમાત્ર-લેશમાત્ર-પણ રાગાદિક [વિદ્યતે] વર્તે છે [સઃ] તે જીવ [સર્વાગમધરઃ અપિ] ભલે સર્વ આગમ ભણેલો હોય તોપણ [આત્માનં તુ] આત્માને [ન અપિ જાનાતિ] નથી જાણતો; [ચ] અને [આત્માનમ્] આત્માને [અજાનન્] નહિ જાણતો થકો [સઃ] તે [અનાત્માનં અપિ] અનાત્માને (પરને) પણ [અજાનન્] નથી જાણતો; [જીવાજીવૌ] એ રીતે જે જીવ અને અજીવને [અજાનન્] નથી જાણતો તે [સમ્યગ્દૃષ્ટિઃ] સમ્યગ્દૃષ્ટિ [કયં ભવતિ] કેમ હોઈ શકે? (201-202)

ટીકા :—જેને રાગાદિ અજ્ઞાનમય ભાવોના લેશમાત્રનો પણ સદ્ભાવ છે તે ભલે શ્રુતકેવળી જેવો હો તોપણ જ્ઞાનમય ભાવના અભાવને લીધે આત્માને નથી જાણતો; અને જે આત્માને નથી જાણતો તે અનાત્માને પણ નથી જાણતો કારણ કે સ્વરૂપે સત્તા અને પરરૂપે અસત્તા—એ બન્ને વડે એક વસ્તુનો નિશ્ચય થાય છે; (જેને અનાત્માનો-રાગનો-નિશ્ચય થયો હોય તેને અનાત્મા અને આત્મા—બન્નેનો નિશ્ચય હોવો જોઈએ.) એ રીતે જે આત્મા અને અનાત્માને નથી જાણતો તે જીવ અને અજીવને નથી જાણતો; અને જે જીવ-અજીવને નથી જાણતો તે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જ નથી. માટે રાગી (જીવ) જ્ઞાનના અભાવને લીધે સમ્યગ્દૃષ્ટિ હોતો નથી. (201-202)

ભાવાર્થ :—અહીં ‘રાગ’ શબ્દથી અજ્ઞાનમય રાગદ્વેષમોહ કહેવામાં આવ્યા છે. ત્યાં ‘અજ્ઞાનમય’ કહેવાથી મિથ્યાત્વ-અનંતાનુબંધીથી થયેલા રાગાદિક સમજવા, મિથ્યાત્વ વિના ચારિત્રમોહના ઉદયનો રાગ ન લેવો; કારણ કે અવિરતસમ્યગ્દૃષ્ટિ વગેરેને ચારિત્રમોહના ઉદય સંબંધી રાગ છે તે જ્ઞાનસહિત છે; તે રાગને સમ્યગ્દૃષ્ટિ કર્મોદયથી થયેલો રોગ જાણે છે અને તેને મટાડવા જ ઈચ્છે છે; તે રાગ પ્રત્યે તેને રાગ નથી. વળી સમ્યગ્દૃષ્ટિને રાગનો લેશમાત્ર સદ્ભાવ નથી એમ કહ્યું છે તેનું કારણ આ પ્રમાણે છે :—સમ્યગ્દૃષ્ટિને અશુભ રાગ તો અત્યંત ગૌણ છે અને જે શુભ રાગ થાય છે તેને તે જરાય ભલો (સારો) સમજતો નથી—તેના પ્રત્યે લેશમાત્ર રાગ કરતો નથી. વળી નિશ્ચયથી તો તેને રાગનું સ્વામિત્વ જ નથી. માટે તેને લેશમાત્ર રાગ નથી. (201-202)

જો કોઈ જીવ રાગને ભલો જાણી તેના પ્રત્યે લેશમાત્ર રાગ કરે તો—ભલે તે સર્વ શાસ્ત્રો ભણી ચૂક્યો હોય, મુનિ હોય, વ્યવહારચારિત્ર પણ પાળતો હોય તોપણ—એમ સમજવું કે તેણે પોતાના આત્માનું પરમાર્થસ્વરૂપ નથી જાણ્યું, કર્મોદયજનિત રાગને જ સારો માન્યો છે અને તેનાથી જ પોતાનો મોક્ષ માન્યો છે. આ રીતે પોતાના અને પરના પરમાર્થ સ્વરૂપને નહિ જાણતો હોવાથી જીવ-અજીવના પરમાર્થ સ્વરૂપને જાણતો નથી. અને જ્યાં જીવ અને અજીવ—બે પદાર્થોને જ જાણતો નથી ત્યાં સમ્યગ્દષ્ટિ કેવો? માટે રાગી જીવ સમ્યગ્દષ્ટિ હોઈ શકે નહિ. (201-202)

ભાવાર્થ :—જેમ કોઈ મહાન પુરુષ મધ પીને મલિન જગ્યામાં સૂતો હોય તેને કોઈ આવીને જગાડે—સંબોધન કરે કે “તારી સૂવાની જગ્યા આ નથી; તારી જગ્યા તો શુદ્ધ સુવર્ણમય ધાતુની બનેલી છે, અન્ય કુધાતુના ભેળથી રહિત શુદ્ધ છે અને અતિ મજબૂત છે; માટે હું તને બતાવું છું ત્યાં આવ, ત્યાં શયન આદિ કરી આનંદિત થા”; તેવી રીતે આ પ્રાણીઓ અનાદિ સંસારથી માંડીને રાગાદિકને ભલા જાણી, તેમને જ પોતાનો સ્વભાવ જાણી, તેમાં જ નિશ્ચિત સૂતાં છે—સ્થિત છે, તેમને શ્રી ગુરુ કરુણાપૂર્વક સંબોધે છે—જગાડે છે—સાવધાન કરે છે કે “હે અંધ પ્રાણીઓ! તમે જે પદમાં સૂતાં છો તે તમારું પદ નથી; તમારું પદ તો શુદ્ધ ચૈતન્યધાતુમય છે, બહારમાં અન્ય દ્રવ્યોના ભેળ વિનાનું તેમ જ અંતરંગમાં વિકાર વિનાનું શુદ્ધ છે અને સ્થાયી છે; તે પદને પ્રાપ્ત થાઓ—શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપ પોતાના ભાવનો આશ્રય કરો”. ૧૩૮.

અહીંયા જણાવ્યું કે- “તમારું પદ તો...” અર્થાત્ તે ભાવનો અનુભવ કરો. તેમાં જ સ્થિરતા કરો. નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકોએ એ સમજવાનું છે કે ઉપદેશ કેવો હોય, ફક્ત માની લેવાનો ઉપદેશ ન હોય.

તેનાથી તો તે જીવ નિશ્ચયાભાસીપણું જ પામશે.

ગાથાર્થ :—[આત્મનિ] આત્મામાં [અપદાનિ] અપદભૂત [દ્રવ્યભાવાન્] દ્રવ્ય-ભાવોને [મુક્ત્વા] છોડીને [નિયતમ્] નિશ્ચિત, [સ્થિરમ્] સ્થિર, [એકમ્] એક [ઇમં] આ (પ્રત્યક્ષ અનુભવગોચર) [ભાવમ્] ભાવને—[સ્વભાવેન ઉપલભ્યમાનં] કે જે (આત્માના) સ્વભાવરૂપે અનુભવાય છે તેને—[તથા] (હે ભવ્ય!) જેવો છે તેવો [ગૃહાણ] ગ્રહણ કર. (તે તારું પદ છે.) (203)

અહીંયા મુમુક્ષુઓને આત્મસ્વભાવનો અનુભવ કરવા પ્રેરણા આપી છે અને કહ્યું છે કે બીજું કંઈ જ કરવા જેવું નથી. તેથી એવા વ્યવહારાભાસી જીવો કે યોથે ગુણસ્થાને શુદ્ધાત્માનુભૂતિ માનતા જ નથી તેમણે પોતાને છેતરવાનું બંધ કરવા જેવું છે. પોતાનો માર્ગ બંધ કરવાની જરૂર નથી.

શ્લોકાર્થ :—[તત્ એકમ્ એવ હિ પદમ્ સ્વાદ્યં] તે એક જ પદ આસ્વાદવાયોગ્ય છે [વિપદામ્ અપદં] કે જે વિપત્તિઓનું અપદ છે (અર્થાત્ જેમાં આપદાઓ સ્થાન પામી શકતી નથી) અને [વત્સુરઃ] જેની આગળ [અન્યાનિ પદાનિ] અન્ય (સર્વ) પદો [અપદાનિ એવ ભાસન્તે] અપદ જ ભાસે છે. (139)

ભાવાર્થ :—એક જ્ઞાન જ આત્માનું પદ છે. તેમાં કોઈ પણ આપદા પ્રવેશી શકતી નથી અને તેની આગળ અન્ય સર્વ પદો અપદસ્વરૂપ ભાસે છે (કારણ કે તેઓ આકુળતામય છે—આપત્તિરૂપ છે). ૧૩૯.

વળી કહે છે કે આત્મા જ્ઞાનનો અનુભવ કરે છે ત્યારે આમ કરે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[એક-જ્ઞાયકભાવ-નિર્ભર-મહાસ્વાદં સમાસાદયન્] એક જ્ઞાયકભાવથી ભરેલા મહાસ્વાદને લેતો (એ રીતે જ્ઞાનમાં જ એકાગ્ર થતાં બીજો સ્વાદ આવતો નથી માટે) [દ્વન્દ્વમયં સ્વાદં વિદ્યાતુમ્ અસહઃ] દ્વન્દ્વમય સ્વાદને લેવા અસમર્થ (અર્થાત્ વર્ણાદિક, રાગાદિક તથા ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનના ભેદોનો સ્વાદ લેવાને અસમર્થ), [આત્મ-અનુભવ-અનુભાવ-વિવશઃ સ્વાં વસ્તુવૃત્તિં વિદન્] આત્માના અનુભવના-સ્વાદના પ્રભાવને આધીન થયો હોવાથી નિજ વસ્તુવૃત્તિને (આત્માની શુદ્ધપરિણતિને) જાણતો-આસ્વાદતો (અર્થાત્ આત્માના અદ્વિતીય સ્વાદના અનુભવનમાંથી બહાર નહિ આવતો) [एषः आत्मा] આ આત્મા [विशेष-उदयं भ्रश्यत्] જ્ઞાનના વિશેષોના ઉદયને ગૌણ કરતો, [सामान्यं कलयन् किल] સામાન્યમાત્ર જ્ઞાનને અભ્યાસતો, [सकलं ज्ञानं] સકળ જ્ઞાનને [एकताम् नयति] એકપણામાં લાવે છે—એકરૂપે પ્રાપ્ત કરે છે. (140)

ભાવાર્થ :—આ એક સ્વરૂપજ્ઞાનના રસીલા સ્વાદ આગળ અન્ય રસ ફિક્કા છે. વળી સ્વરૂપજ્ઞાનને અનુભવતાં સર્વ ભેદભાવો મટી જાય છે. જ્ઞાનના વિશેષો જ્ઞેયના નિમિત્તે થાય છે. જ્યારે જ્ઞાનસામાન્યનો સ્વાદ લેવામાં આવે ત્યારે જ્ઞાનના સર્વ ભેદો પણ ગૌણ થઈ જાય છે, એક જ્ઞાન જ જ્ઞેયરૂપ થાય છે.

અહીં પ્રશ્ન થાય છે કે છદ્મસ્થને પૂર્ણરૂપ કેવળજ્ઞાનનો સ્વાદ કઈ રીતે આવે? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર પહેલાં શુદ્ધનયનું કથન કરતાં દેવાઈ ગયો છે કે શુદ્ધનય આત્માનું શુદ્ધ પૂર્ણ સ્વરૂપ જણાવતો હોવાથી શુદ્ધનય દ્વારા પૂર્ણરૂપ કેવળજ્ઞાનનો પરોક્ષ સ્વાદ આવે છે. ૧૪૦.

ગાથાર્થ :—[आभिनिबोधिकश्रुतावधिमनःपर्ययकेवलं च] મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યયજ્ઞાન અને કેવળજ્ઞાન—[तत्] તે [एकम् एव] એક જ [पदम् भवति] પદ છે (કારણ કે જ્ઞાનના સર્વ ભેદો જ્ઞાન જ છે); [सः एषः परमार्थः] તે આ પરમાર્થ છે (शुद्धनयना વિષયભૂત ज्ञानसामान्य જ આ પરમાર્થ છે—) [यं लब्ध्वा] કે જેને પામીને [निर्वृतिं याति] આત્મા નિર્વાણને પ્રાપ્ત થાય છે. (204)

ટીકા :—આત્મા ખરેખર પરમાર્થ (પરમ પદાર્થ) છે અને તે (આત્મા) જ્ઞાન છે; વળી આત્મા એક જ પદાર્થ છે; તેથી જ્ઞાન પણ એક જ પદ છે. જે આ જ્ઞાન નામનું એક પદ છે તે આ પરમાર્થસ્વરૂપ સાક્ષાત્ મોક્ષ-ઉપાય છે. અહીં, મતિજ્ઞાન આદિ (જ્ઞાનના) ભેદો આ એક પદને ભેદતા નથી પરંતુ તેઓ પણ આ જ એક પદને અભિનંદે છે (—ટેકો આપે છે). તે દૃષ્ટાંતથી સમજાવવામાં આવે છે :—જેવી રીતે આ જગતમાં વાદળાંના પટલથી ઢંકાયેલો સૂર્ય કે જે વાદળાંના *વિઘટન અનુસારે પ્રગટપણું પામે છે, તેના (અર્થાત્ સૂર્યના) પ્રકાશનની (પ્રકાશવાની) હીનાધિક્તારૂપ ભેદો તેના (સામાન્ય) પ્રકાશસ્વભાવને ભેદતા નથી, તેવી રીતે કર્મપટલના ઉદયથી ઢંકાયેલો આત્મા કે જે કર્મના વિઘટન (ક્ષયોપશમ) અનુસારે પ્રગટપણું પામે છે, તેના જ્ઞાનની હીનાધિક્તારૂપ ભેદો તેના (સામાન્ય) જ્ઞાનસ્વભાવને ભેદતા નથી પરંતુ ઊલટા તેને અભિનંદે છે. માટે જેમાં સમસ્ત ભેદ દૂર થયા છે એવા

આત્મસ્વભાવભૂત જ્ઞાનનું જ એકનું આલંબન કરવું. તેના આલંબનથી જ (નિજ) પદની પ્રાપ્તિ થાય છે, ભ્રાંતિનો નાશ થાય છે, આત્માનો લાભ થાય છે, અનાત્માનો પરિહાર સિદ્ધ થાય છે, (એમ થવાથી) કર્મ જોરાવર થઈ શકતું નથી, રાગદ્વેષમોહ ઉત્પન્ન થતા નથી, (રાગદ્વેષમોહ વિના) ફરી કર્મ આસ્રવતું નથી, (આસ્રવ વિના) ફરી કર્મ બંધાતું નથી, પૂર્વે બંધાયેલું કર્મ ભોગવાયું થકું નિર્જરી જાય છે, સમસ્ત કર્મનો અભાવ થવાથી સાક્ષાત્ મોક્ષ થાય છે. (આવું જ્ઞાનના આલંબનનું માહાત્મ્ય છે.) (204)

ભાવાર્થ :—કર્મના ક્ષયોપશમ અનુસાર જ્ઞાનમાં જે ભેદો થયા છે તે કાંઈ જ્ઞાનસામાન્યને અજ્ઞાનરૂપ નથી કરતા, ઊલટા જ્ઞાનને પ્રગટ કરે છે; માટે ભેદોને ગૌણ કરી, એક જ્ઞાનસામાન્યનું આલંબન લઈ આત્માનું ધ્યાન ધરવું; તેનાથી સર્વ સિદ્ધિ થાય છે. (204)

અહીંયા કહ્યું છે કે “જ્ઞાનસામાન્યનું આલંબન લઈને આત્માનું ધ્યાન ધરવું; તેનાથી સર્વ સિદ્ધિ થાય છે.” તે જ્ઞાનનો મહિમા દર્શાવવા જણાવેલ છે. આ રીત ઉત્તમ છે. પરંતુ અનેક સાધકો અમને ફરિયાદ કરે છે કે ‘જ્ઞાનસામાન્યનું આલંબન લઈને આત્માનું ધ્યાન કરવા છતાં અમારું કામ થતું નથી. અમને જ્ઞાન થતું નથી. અમને શુદ્ધાત્માની અનુભૂતિ થતી નથી. તો શું કરવું?’ તેઓને અમે ઉત્તર આપીએ છીએ કે— આ રીત તો ઉત્તમ અને સચોટ જ છે. પરંતુ તે કામ ત્યારે જ કરે છે કે જ્યારે તમારામાં વૈરાગ્યાદિ આત્માની યોગ્યતાઓ પાકેલી હોય. તેથી આ ધ્યાન કે જે માત્ર થોડીક સેકંડોમાં જ પરિણામ આપે તેવું છે, છતાં જે મુમુક્ષુઓમાં વૈરાગ્યાદિ આત્માની યોગ્યતાઓ પાકેલી ન હોય, આત્મ-સન્મુખતા ન હોય તેને માટે આ ‘જ્ઞાનસામાન્યનું ધ્યાન’ કાર્યકારી-ઉપયોગી નહીં થાય. નિશ્ચયાભાસ જ થશે.

ભાવાર્થ :—જેમ ઘણાં રત્નોવાળો સમુદ્ર એક જળથી જ ભરેલો છે અને તેમાં નાના મોટા અનેક તરંગો ઊછળે છે તે એક જળરૂપ જ છે, તેમ ઘણા ગુણોનો ભંડાર આ જ્ઞાનસમુદ્ર આત્મા એક જ્ઞાનજળથી જ ભરેલો છે અને કર્મના નિમિત્તથી જ્ઞાનના અનેક ભેદો-વ્યક્તિઓ આપોઆપ પ્રગટ થાય છે તે વ્યક્તિઓ એક જ્ઞાનરૂપ જ જાણવી, ખંડખંડરૂપે ન અનુભવવી. ૧૪૧.

શ્લોકાર્થ :—[દુષ્કરતરૈઃ] કોઈ જીવો તો અતિ દુષ્કર (મહા દુઃખે કરી શકાય એવાં) અને [મોક્ષ-ઉન્મુખૈઃ] મોક્ષથી પરાશ્મુખ એવાં [કર્મભિઃ] કર્મો વડે [સ્વયમેવ] સ્વયમેવ (અર્થાત્ જિનાજ્ઞા વિના) [ક્લિશ્યન્તાં] ક્લેશ પામે તો પામો [ચ] અને [પરે] બીજા કોઈ જીવો [મહાવ્રત-તપઃ-ભારેણ] (મોક્ષની સંમુખ અર્થાત્ કથંચિત્ જિનાજ્ઞામાં કહેલાં) મહાવ્રત અને તપના ભારથી [ચિસ્મ્] ઘણા વખત સુધી [ભગ્નાઃ] ભગ્ન થયા થકા (-તૂટી મરતા થકા) [ક્લિશ્યન્તાં] ક્લેશ પામે તો પામો; (પરંતુ) [સાક્ષાત્ મોક્ષઃ] જે સાક્ષાત્ મોક્ષસ્વરૂપ છે, [નિરામયપદં] નિરામય (રોગાદિ સમસ્ત ક્લેશ વિનાનું) પદ છે અને [સ્વયં સંવેદ્યમાનં] સ્વયં સંવેદ્યમાન છે (અર્થાત્ પોતાની મેળે પોતે વેદવામાં આવે છે) એવું [ઇદં જ્ઞાનં] આ જ્ઞાન તો [જ્ઞાનગુણં વિના] જ્ઞાનગુણ વિના [કથમ્ અપિ] કોઈ પણ રીતે [પ્રાપ્તું ન હિ ક્ષમન્તે] તેઓ પ્રાપ્ત કરી શકતા જ નથી. (142)

ભાવાર્થ :—જ્ઞાન છે તે સાક્ષાત્ મોક્ષ છે; તે જ્ઞાનથી જ મળે છે, અન્ય કોઈ ક્રિયાકાંડથી તેની પ્રાપ્તિ થતી નથી. ૧૪૨.

હવે આ જ ઉપદેશ ગાથામાં કરે છે :—

બહુ લોક જ્ઞાનગુણે રહિત આ પદ નહીં પામી શકે;
રે! ગ્રહણ કર તું નિયત આ, જો કર્મમોક્ષેચ્છા તને. ૨૦૫.

ગાથાર્થ :—[જ્ઞાનગુણેન વિહીના:] જ્ઞાનગુણથી રહિત [બહવઃ અપિ] ઘણાં લોકો (ઘણા પ્રકારનાં કર્મ કરવા છતાં) [એતત્ પદં તુ] આ જ્ઞાનસ્વરૂપ પદને [ન લભન્તે] પામતા નથી; [તદ્] માટે હે ભવ્ય! [યદિ] જો તું [કર્મપરિમોક્ષમ્] કર્મથી સર્વથા મુક્ત થવા [ઇચ્છસિ] ઇચ્છતો હો તો [નિયતમ્ એતત્] નિયત એવા આને [જ્ઞાનને] [ગૃહાણ] ગ્રહણ કર. (205)

અહીંયા પણ જ્ઞાનસામાન્ય જ ઉપાસવા જેવું છે-એમ કહ્યું છે. તેની રીત પૂર્વે જણાવ્યા અનુસાર વૈરાગ્યાદિ આત્માની યોગ્યતાઓ અર્જિત કરવાની જ છે, આત્મ-સન્મુખતા પામવાની છે. ‘હું જ્ઞાનસામાન્ય માત્ર જ છું’ વગેરે માત્ર માની લેવાથી કામ નહીં થાય. નિશ્ચયાભાસ અવશ્ય થઈ શકે છે.

ગાથાર્થ :—(હે ભવ્ય પ્રાણી!) તું [એતસ્મિન્] આમાં (-જ્ઞાનમાં) [નિત્યં] નિત્ય [સ્તઃ] રત અર્થાત્ પ્રીતિવાળો થા, [એતસ્મિન્] આમાં [નિત્યં] નિત્ય [સન્તુષ્ટઃ ભવ] સંતુષ્ટ થા અને [એતેન] આનાથી [તૃપ્તઃ ભવ] તૃપ્ત થા; (આમ કરવાથી) [તવ] તને [ઉત્તમં સૌખ્યમ્] ઉત્તમ સુખ [ભવિષ્યતિ] થશે. (206)

“જ્ઞાનસામાન્યમાં જ રત, તેમાં જ પ્રીતિ, તેમાં જ સંતુષ્ટ અને તેમાં જ તૃપ્ત થવું” એ ઉત્તમ સુખ એટલે કે સ્વાત્માનુભૂતિ માટેની શરતો કહી. તેથી સમજવાનું એ છે કે જે જીવો બાહ્ય જગતમાં રત હોય, જે જીવોને બાહ્ય જગતની પ્રીતિ હોય, જે જીવો બાહ્ય જગતમાં સંતુષ્ટી શોધતા હોય, જે જીવો બાહ્ય જગતથી તૃપ્તિ પામવાના જ પ્રયત્નો કરતા હોય; તેઓ નિયમથી પર-સન્મુખ આત્મા છે. તેથી તેઓએ સૌ પ્રથમ સ્વ-સન્મુખ થવાનો એટલે કે આત્મ-સન્મુખ થવાનો પુરુષાર્થ આદરવો પડશે. ત્યાં સુધી તેઓને જ્ઞાનસામાન્યનું ધ્યાન કાર્યકારી નહીં થાય, સર્વેએ આ વાત સમજવી અત્યંત આવશ્યક છે.

ગાથાર્થ :—[આત્માનમ્ તુ] પોતાના આત્માને જ [નિયતં] નિયમથી [આત્મનઃ પરિગ્રહં] પોતાનો પરિગ્રહ [વિજાનન્] જાણતો થકો [કઃ નામ બુધઃ] કયો જ્ઞાની [ભણેત્] એમ કહે કે [ઇદં પરદ્રવ્યં] આ પરદ્રવ્ય [મમ દ્રવ્યમ્] મારું દ્રવ્ય [ભવતિ] છે? (207)

અહીંયા જ્ઞાનીની દશા કહી. તેનાથી એ સમજવાનું છે કે જે જીવોને પરમાં મૂર્છા વર્તે છે તેઓને જ્ઞાન થવું શક્ય જ નથી. તેઓને પહેલા વૈરાગ્યાદિ યોગ્યતાઓ અને આત્મ-સન્મુખતા પામવી જરૂરી છે.

ગાથાર્થ :—[છિદ્રતાં વા] છેદાઈ જાઓ, [ભિદ્રતાં વા] અથવા ભેદાઈ જાઓ, [નીયતાં વા] અથવા કોઈ લઈ જાઓ, [અથવા વિપ્રલયમ્ યાતુ] અથવા નષ્ટ થઈ જાઓ, [યસ્માત્ તસ્માત્ ગચ્છતુ] અથવા તો ગમે તે રીતે જાઓ, [તથાપિ] તોપણ [ખલુ] ખરેખર [પરિગ્રહઃ] પરિગ્રહ [મમ ન] મારો નથી. (209)

ભાવાર્થ :—જ્ઞાનીને પરદ્રવ્યના બગડવા-સુધરવાનો હર્ષવિષાદ હોતો નથી. (209)

શ્લોકાર્થ :—[પૂર્વવદ્ધ-નિજ-કર્મ-વિપાકાત્] પૂર્વે બંધાયેલા પોતાના કર્મના વિપાકને લીધે [જ્ઞાનિનઃ યદિ ઉપભોગઃ ભવતિ તત્ ભવતુ] જ્ઞાનીને જો ઉપભોગ હોય તો હો, [અથ ચ] પરંતુ [રાગવિયોગાત્] રાગના વિયોગને લીધે (-અભાવને લીધે) [નૂનમ્] ખરેખર [પરિગ્રહભાવમ્ ન ઇતિ] તે ઉપભોગ પરિગ્રહભાવને પામતો નથી. (146)

ભાવાર્થ :—પૂર્વે બંધાયેલા કર્મનો ઉદય આવતાં ઉપભોગસામગ્રી પ્રાપ્ત થાય તેને જો અજ્ઞાનમય રાગભાવે ભોગવવામાં આવે તો તે ઉપભોગ પરિગ્રહપણાને પામે. પરંતુ જ્ઞાનીને અજ્ઞાનમય રાગભાવ નથી. તે જાણે છે કે જે પૂર્વે બાંધ્યું હતું તે ઉદયમાં આવી ગયું અને છૂટી ગયું; હવે હું તેને ભવિષ્યમાં વાંછતો નથી. આ રીતે જ્ઞાનીને રાગરૂપ ઈચ્છા નથી તેથી તેનો ઉપભોગ પરિગ્રહપણાને પામતો નથી. ૧૪૬.

આ વાત જ્ઞાનીની અપેક્ષાએ કરેલ છે. અજ્ઞાનીઓએ તેવા ભ્રમમાં રહેવાની જરૂર નથી. માની લેવાથી તો નિશ્ચયાભાસ જ થશે.

ગાથાર્થ :—[બન્ધોપભોગનિમિત્તેષુ] બંધ અને ઉપભોગનાં નિમિત્ત એવા [સંસારદેહ-વિષયેષુ] સંસારસંબંધી અને દેહસંબંધી [અધ્યવસાનોદયેષુ] અધ્યવસાનના ઉદયોમાં [જ્ઞાનિનઃ] જ્ઞાનીને [રાગઃ] રાગ [ન એવ ઉત્પદ્યતે] ઊપજતો જ નથી. (217)

ઉપરોક્ત વાત જ અહીંયા દૃઢ થાય છે. તેથી નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકોએ આ વાતો અજ્ઞાનીને માની લેવા જણાવવા જેવું નથી.

શ્લોકાર્થ :—[ઇહ અકષાયિતવસ્ત્રે] જેમ લોધર, ફટકડી વગેરેથી જે કષાયિત કરવામાં ન આવ્યું હોય એવા વસ્ત્રમાં [રઙ્ગ્યુક્તિઃ] રંગનો સંયોગ, [અસ્વીકૃતા] વસ્ત્ર વડે અંગીકાર નહિ કરાયો થકો, [બહિઃ એવ હિ લુચ્ચતિ] બહાર જ લોટે છે—અંદર પ્રવેશ કરતો નથી, [જ્ઞાનિનઃ] રાગરસરિક્તતયા કર્મ પરિગ્રહભાવં ન હિ ઇતિ] તેમ જ્ઞાની રાગરૂપી રસથી રહિત હોવાથી તેને કર્મ પરિગ્રહપણાને ધારતું નથી. (148)

ભાવાર્થ :—જેમ લોધર, ફટકડી વગેરે લગાડ્યા વિના વસ્ત્ર પર રંગ ચડતો નથી તેમ રાગભાવ વિના જ્ઞાનીને કર્મના ઉદયનો ભોગ પરિગ્રહપણાને પામતો નથી. ૧૪૮.

ઉપરોક્ત વાત જ અહીંયા દૃઢ થાય છે. તેથી નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકોએ આ વાતો અજ્ઞાનીને માની લેવા જણાવવા જેવું નથી. જો તેઓ આત્મજ્ઞાન ઈચ્છતા હોય તો વૈરાગ્યાદિ યોગ્યતાઓ અને આત્મ-સન્મુખતા પામવી આવશ્યકતા છે. તેના વગર સમ્યગ્દર્શન થવું શક્ય નથી.

ગાથાર્થ :—[જ્ઞાની] જ્ઞાની [સર્વદ્રવ્યેષુ] કે જે સર્વ દ્રવ્યો પ્રત્યે [રાગપ્રહાયકઃ] રાગ છોડનારો છે તે [કર્મમધ્યગતઃ] કર્મ મધ્યે રહેલો હોય [તુ] તોપણ [રજસા] કર્મરૂપી રજથી [નો લિપ્યતે] લેપાતો નથી—[યથા] જેમ [કનકમ્] સોનું [કર્દમમધ્યે] કાદવ મધ્યે રહેલું હોય તોપણ લેપાતું નથી તેમ. [પુનઃ] અને [અજ્ઞાની] અજ્ઞાની [સર્વદ્રવ્યેષુ] કે જે સર્વ દ્રવ્યો પ્રત્યે [ક્તઃ] રાગી છે તે [કર્મમધ્યગતઃ] કર્મ મધ્યે રહ્યો થકો [કર્મરજસા] કર્મરજથી [લિપ્યતે તુ] લેપાય છે—[યથા] જેમ [લોહમ્] લોખંડ [કર્દમમધ્યે] કાદવ મધ્યે રહ્યું થકું લેપાય છે (અર્થાત્ તેને કાટ લાગે છે) તેમ. (218-219)

ભાવાર્થ :—જેમ કાદવમાં પડેલા સુવર્ણને કાટ લાગતો નથી અને લોખંડને કાટ લાગે છે, તેમ કર્મ મધ્યે રહેલો જ્ઞાની કર્મથી બંધાતો નથી અને અજ્ઞાની કર્મથી બંધાય છે. આ જ્ઞાન-અજ્ઞાનનો મહિમા છે. (218-219)

પૂર્વે જણાવ્યા અનુસાર ‘સમયસાર’શાસ્ત્રમાં મહદ્અંશે જ્ઞાનીની અપેક્ષાએ જ તમામ વાતો કરેલ છે. તે જ વાત અહીંયા દૃઢ થાય છે. તેથી નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકોએ આ વાતો અજ્ઞાનીને માની લેવા જણાવવા જેવું નથી. પોતે આ વાતો સ્વાનુભૂતિ કરીને પ્રમાણ કરવા પ્રેરણા લેવા જેવી છે અને પછી બીજાને પણ તે જ પ્રેરણા આપવા જેવી છે. અન્યથા અનંત કાળનું દુઃખ જ પ્રતિક્ષા કરી રહ્યું છે.

ભાવાર્થ :—જેમ શંખ કે જે શ્વેત છે તે પરના ભક્ષણથી કાળો થતો નથી પરંતુ જ્યારે પોતે જ કાલિમારૂપે પરિણમે ત્યારે કાળો થાય છે, તેવી રીતે જ્ઞાની પરના ઉપભોગથી અજ્ઞાની થતો નથી પરંતુ જ્યારે પોતે જ અજ્ઞાનરૂપે પરિણમે ત્યારે અજ્ઞાની થાય છે અને ત્યારે બંધ કરે છે. (220-221-222-223)

આ રીતે અજ્ઞાની ફળની વાંછાથી કર્મ કરે છે તેથી તે ફળને પામે છે અને જ્ઞાની ફળની વાંછા વિના કર્મ કરે છે તેથી તે ફળને પામતો નથી.

હવે, “જેને ફળની વાંછા નથી તે કર્મ શા માટે કરે?” એવી આશંકા દૂર કરવાને કાવ્ય કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[યેન ફલં ત્યક્તં સઃ કર્મ કુરુતે ઇતિ વયં ન પ્રતીમઃ] જેણે કર્મનું ફળ છોડ્યું છે તે કર્મ કરે એમ તો અમે પ્રતીતિ કરી શકતા નથી. [કિન્તુ] પરંતુ ત્યાં એટલું વિશેષ છે કે—[અસ્ય અપિ કુત્તઃ અપિ કિંચિત્ અપિ તત્ કર્મ અવશેન આપતેત્] તેને [જ્ઞાનીને] પણ કોઈ કારણે કાંઈક એવું કર્મ અવશપણે (—તેના વશ વિના) આવી પડે છે. [તસ્મિન્ આપતિતે તુ] તે આવી પડતાં પણ, [અકમ્પ-પરમ-જ્ઞાનસ્વભાવે સ્થિતઃ જ્ઞાની] જે અકંપ પરમજ્ઞાનસ્વભાવમાં સ્થિત છે એવો જ્ઞાની [કર્મ] કર્મ [કિં કુરુતે અથ કિં ન કુરુતે] કરે છે કે નથી કરતો [ઇતિ કઃ જાનાતિ] તે કોણ જાણે? (153)

ભાવાર્થ :—જ્ઞાનીને પરવશે કર્મ આવી પડે છે તોપણ જ્ઞાની જ્ઞાનથી ચલાયમાન થતો નથી. માટે જ્ઞાનથી અચલાયમાન તે જ્ઞાની કર્મ કરે છે કે નથી કરતો તે કોણ જાણે? જ્ઞાનીની વાત જ્ઞાની જ જાણે. જ્ઞાનીના પરિણામ જાણવાનું સામર્થ્ય અજ્ઞાનીનું નથી.

અવિરત સમ્યગ્દેષ્ટિથી માંડીને ઉપરના બધાય જ્ઞાની જ સમજવા. તેમાં, અવિરત સમ્યગ્દેષ્ટિ, દેશવિરત સમ્યગ્દેષ્ટિ અને આહારવિહાર કરતા મુનિઓને બાહ્યક્રિયાકર્મ પ્રવર્તે છે, તોપણ જ્ઞાનસ્વભાવથી અચલિત હોવાને લીધે નિશ્ચયથી તેઓ બાહ્યક્રિયાકર્મના કર્તા નથી, જ્ઞાનના જ કર્તા છે. અંતરંગ મિથ્યાત્વના અભાવથી તથા યથાસંભવ કષાયના અભાવથી તેમના પરિણામ ઉજ્જવળ છે. તે ઉજ્જવળતાને તેઓ જ (-જ્ઞાનીઓ જ-) જાણે છે, મિથ્યાદેષ્ટિઓ તે ઉજ્જવળતાને જાણતા નથી. મિથ્યાદેષ્ટિ તો બહિરાત્મા છે, બહારથી જ ભલું બૂરું માને છે; અંતરાત્માની ગતિ બહિરાત્મા શું જાણે? ૧૫૩.

ગાથાર્થ :—[સમ્યગ્દૃષ્ટયઃ જીવાઃ] સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવો [નિશ્શઙ્કાઃ ભવન્તિ] નિઃશંક હોય છે [તેન] તેથી [નિર્ભયાઃ] નિર્ભય હોય છે; [તુ] અને [યસ્માત્] કારણ કે [સપ્તભયવિપ્રમુક્તાઃ] સપ્ત ભયથી રહિત હોય છે [તસ્માત્] તેથી [નિશ્શઙ્કાઃ] નિઃશંક હોય છે (-અડોલ હોય છે). (228)

પૂર્વે જણાવ્યા અનુસાર 'સમયસાર'શાસ્ત્રમાં મહદ્અંશે જ્ઞાનીની અપેક્ષાએ જ તમામ વાતો કરેલ છે. તે જ વાત અહીંયા દૃઢ થાય છે. અજ્ઞાનીઓ દ્વારા તેવું માની લેવાથી કામ નહીં થાય.

આ રીતે જ્ઞાનીને સાત ભય હોતા નથી.

પ્રશ્ન :—અવિરતસમ્યગ્દેષ્ટિ આદિને પણ જ્ઞાની કહ્યા છે અને તેમને તો ભયપ્રકૃતિનો ઉદય હોય છે તથા તેના નિમિત્તે તેમને ભય થતો પણ જોવામાં આવે છે; તો પછી જ્ઞાની નિર્ભય કઈ રીતે છે?

સમાધાન :—ભયપ્રકૃતિના ઉદયના નિમિત્તથી જ્ઞાનીને ભય ઊપજે છે. વળી અંતરાયના પ્રબળ ઉદયથી નિર્ભય હોવાને લીધે તે ભયની પીડા નહિ સહી શકવાથી જ્ઞાની તે ભયનો ઈલાજ પણ કરે છે. પરંતુ તેને એવો ભય હોતો નથી કે જેથી જીવ સ્વરૂપનાં જ્ઞાનશ્રદ્ધાનથી ચ્યુત થાય. વળી જે ભય ઊપજે છે તે મોહકર્મની ભય નામની પ્રકૃતિનો દોષ છે; તેનો પોતે સ્વામી થઈને કર્તા થતો નથી, જ્ઞાતા જ રહે છે. માટે જ્ઞાનીને ભય નથી. ૧૬૦.

જ્ઞાનીનું અહમ્ (હું પણું) જ્ઞાનસામાન્ય ભાવમાં હોવાથી જ્ઞાનીના અભિપ્રાયમાં કોઈ ભય હોતો નથી.

કારણ કે તે જ્ઞાનસામાન્ય ભાવ પરમ અકર્તા ભાવ હોય છે. તેમાં કોઈ વિશેષભાવ હોતા જ નથી.

અનુભૂતિ વગરના માત્ર શબ્દોવાળાની આ વાત નથી.

ભાવાર્થ :—સમ્યગ્દેષ્ટિ પૂર્વે બંધાયેલી ભય આદિ પ્રકૃતિઓના ઉદયને ભોગવે છે તોપણ ^૧નિઃશંકિત આદિ ગુણો વર્તતા હોવાથી તેને ^૨શંકાદિકૃત (શંકાદિના નિમિત્તે થતો) બંધ થતો નથી પરંતુ પૂર્વકર્મની નિર્જરા જ થાય છે. ૧૬૧.

ગાથાર્થ :—[યઃ ચેતયિતા] જે ચેતયિતા [સર્વભાવેષુ] સર્વ ભાવોમાં [અસમ્મૂઢઃ] અમૂઢ છે—[સદૃષ્ટિઃ] યથાર્થ દેષ્ટિવાળો [ભવતિ] છે, [સઃ] તે [ખલુ] ખરેખર [અમૂઢદેષ્ટિઃ] અમૂઢદેષ્ટિ [સમ્યગ્દેષ્ટિઃ] સમ્યગ્દેષ્ટિ [જ્ઞાતવ્યઃ] જાણવો. (232)

ટીકા :—કારણ કે સમ્યગ્દેષ્ટિ, ટંકોત્કીર્ણ એક જ્ઞાયકભાવમયપણાને લીધે બધાય ભાવોમાં મોહનો (તેને) અભાવ હોવાથી, અમૂઢદેષ્ટિ છે, તેથી તેને મૂઢદેષ્ટિકૃત બંધ નથી પરંતુ નિર્જરા જ છે. (232)

ભાવાર્થ :—સમ્યગ્દેષ્ટિ સર્વ પદાર્થોના સ્વરૂપને યથાર્થ જાણે છે; તેને રાગદ્વેષમોહનો અભાવ હોવાથી તેની કોઈ પદાર્થ પર અયથાર્થ દેષ્ટિ પડતી નથી. ચારિત્રમોહના ઉદયથી ઈષ્ટાનિષ્ટ ભાવો ઊપજે તોપણ તેને ઉદયનું બળવાનપણું જાણીને તે ભાવોનો પોતે કર્તા થતો નથી તેથી તેને મૂઢદેષ્ટિકૃત બંધ થતો નથી પરંતુ પ્રકૃતિ રસ દર્શને ખરી જતી હોવાથી નિર્જરા જ થાય છે. (232)

હવે ઉપગૂહન ગુણની ગાથા કહે છે :—

જે સિદ્ધભક્તિસહિત છે, ઉપગૂહક છે સૌ ધર્મનો,
ચિન્મૂર્તિ તે ઉપગૂહનકર સમકિતદેષ્ટિ જાણવો. ૨૩૩.

ગાથાર્થ :—[ય:] જે [ચેતયિતા] [સિદ્ધભક્તિયુક્ત:] સિદ્ધની (શુદ્ધાત્માની) ભક્તિ સહિત છે [તુ] અને [સર્વધર્માણામ્ ઉપગૂહનક:] પર વસ્તુના સર્વ ધર્મોને ગોપવનાર છે (અર્થાત્ રાગાદિ પરભાવોમાં જોડાતો નથી) [સ:] તે [ઉપગૂહનકારી] ઉપગૂહનકારી [સમ્યગ્દેષ્ટિ:] સમ્યગ્દેષ્ટિ [જ્ઞાતવ્ય:] જાણવો. (233)

પૂર્વે જણાવ્યા અનુસાર 'સમયસાર'શાસ્ત્રમાં મહદ્અંશે જ્ઞાનીની અપેક્ષાએ જ તમામ વાતો કરેલ છે. તે જ વાત અહીંયા દૃઢ થાય છે.

ગાથાર્થ :—[ય: ચેતયિતા] જે ચેતયિતા [વિદ્યારથમ્ આરૂઢ:] વિદ્યારૂપી રથમાં આરૂઢ થયો થકો (-ચડ્યો થકો) [મનોરથપયેષુ] મનરૂપી રથ-પંથમાં (અર્થાત્ જ્ઞાનરૂપી જે રથને ચાલવાનો માર્ગ તેમાં) [ભ્રમતિ] ભ્રમણ કરે છે, [સ:] તે [જિનજ્ઞાનપ્રભાવી] જિનેશ્વરના જ્ઞાનની પ્રભાવના કરનારો [સમ્યગ્દેષ્ટિ:] સમ્યગ્દેષ્ટિ [જ્ઞાતવ્ય:] જાણવો. (236)

આ ગ્રંથમાં નિશ્ચયનયપ્રધાન કથન હોવાથી નિ:શંકિત આદિ ગુણોનું નિશ્ચય સ્વરૂપ (સ્વ-આશ્રિત સ્વરૂપ) અહીં બતાવવામાં આવ્યું છે. તેનો સંક્ષેપ (સારાંશ) આ પ્રમાણે છે— જે સમ્યગ્દેષ્ટિ આત્મા પોતાનાં જ્ઞાન-શ્રદ્ધાનમાં નિ:શંક હોય, ભયના નિમિત્તે સ્વરૂપથી ડગે નહિ અથવા સંદેહયુક્ત ન થાય, તેને નિ:શંકિત ગુણ હોય છે. ૧. જે કર્મનાં ફળની વાંછા ન કરે તથા અન્ય વસ્તુના ધર્મોની વાંછા ન કરે, તેને નિ:કાંક્ષિત ગુણ હોય છે. ૨. જે વસ્તુના ધર્મો પ્રત્યે ગ્લાનિ ન કરે, તેને નિર્વિચિકિત્સા ગુણ હોય છે. ૩. જે સ્વરૂપમાં મૂઢ ન હોય, સ્વરૂપને યથાર્થ જાણે, તેને અમૂઢદેષ્ટિ ગુણ હોય છે. ૪. જે આત્માને શુદ્ધ સ્વરૂપમાં જોડે, આત્માની શક્તિ વધારે, અન્ય ધર્મોને ગૌણ કરે, તેને ઉપબૃંહણ અથવા ઉપગૂહન ગુણ હોય છે. ૫. જે સ્વરૂપથી ચ્યુત થતા આત્માને સ્વરૂપમાં સ્થાપે, તેને સ્થિતિકરણ ગુણ હોય છે. ૬. જે પોતાના સ્વરૂપ પ્રત્યે વિશેષ અનુરાગ રાખે, તેને વાત્સલ્ય ગુણ હોય છે. ૭. જે આત્માના જ્ઞાનગુણને પ્રકાશિત કરે—પ્રગટ કરે, તેને પ્રભાવના ગુણ હોય છે. ૮. આ બધાય ગુણો તેમના પ્રતિપક્ષી દોષો વડે જે કર્મબંધ થતો હતો તેને થવા દેતા નથી. વળી આ ગુણોના સદ્ભાવમાં, ચારિત્રમોહના ઉદયરૂપ શંકાદિ પ્રવર્તે તોપણ તેમની (-શંકાદિની) નિર્જરા જ થઈ જાય છે, નવો બંધ થતો નથી; કારણ કે બંધ તો પ્રધાનતાથી મિથ્યાત્વની હયાતીમાં જ કહ્યો છે.

સિદ્ધાંતમાં ગુણસ્થાનોની પરિપાટીમાં ચારિત્રમોહના ઉદયનિમિત્તે **સમ્યગ્દેષ્ટિને** જે બંધ કહ્યો છે તે પણ નિર્જરારૂપ જ (-નિર્જરા સમાન જ) જાણવો કારણ કે સમ્યગ્દેષ્ટિને જેમ પૂર્વે મિથ્યાત્વના ઉદય વખતે બંધાયેલું કર્મ ખરી જાય છે તેમ નવીન બંધાયેલું કર્મ પણ ખરી જાય છે; તેને તે કર્મના **સ્વામીપણાનો અભાવ** હોવાથી તે આગામી બંધરૂપ નથી, નિર્જરારૂપ જ છે. જેવી રીતે—કોઈ પુરુષ પરાયું દ્રવ્ય ઉધાર લાવે તેમાં તેને મમત્વબુદ્ધિ નથી, વર્તમાનમાં તે દ્રવ્યથી કાંઈ કાર્ય કરી લેવું હોય તે કરીને કરાર પ્રમાણે નિયત સમયે ઘણીને આપી દે છે; નિયત સમય આવતાં સુધી તે દ્રવ્ય પોતાના ઘરમાં પડ્યું રહે તોપણ તે પ્રત્યે મમત્વ નહિ હોવાથી તે પુરુષને તે દ્રવ્યનું બંધન નથી, ઘણીને દઈ દીધા બરાબર જ છે; તેવી જ રીતે—**જ્ઞાની** કર્મદ્રવ્યને પરાયું જાણતો હોવાથી તેને તે પ્રત્યે **મમત્વ નથી** માટે તે મોજૂદ હોવા છતાં નિર્જરી ગયા સમાન જ છે એમ જાણવું. (236) ભાવાર્થ

પ્રશ્ન :—**સમ્યગ્દેષ્ટિને** નિર્જરા થાય છે, બંધ થતો નથી એમ તમે કહેતા આવ્યા છો. પરંતુ સિદ્ધાંતમાં ગુણસ્થાનોની પરિપાટીમાં અવિરત સમ્યગ્દેષ્ટિ વગેરેને બંધ કહેવામાં આવ્યો છે. વળી ઘાતિકર્મોનું કાર્ય આત્માના ગુણોનો ઘાત કરવાનું છે તેથી દર્શન, જ્ઞાન, સુખ, વીર્ય—એ ગુણોનો ઘાત પણ વિદ્યમાન છે. ચારિત્રમોહનો ઉદય નવીન બંધ પણ કરે છે. જો મોહના ઉદયમાં પણ બંધ ન માનવામાં આવે તો તો મિથ્યાદેષ્ટિને મિથ્યાત્વ-અનંતાનુબંધીનો ઉદય હોવા છતાં બંધ નથી એમ પણ કેમ ન મનાય?

સમાધાન :—બંધ થવામાં મુખ્ય કારણ **મિથ્યાત્વ-અનંતાનુબંધીનો** ઉદય જ છે; અને સમ્યગ્દેષ્ટિને તો તેમના ઉદયનો અભાવ છે. ચારિત્રમોહના ઉદયથી જોકે સુખગુણનો ઘાત છે તથા મિથ્યાત્વ-અનંતાનુબંધી સિવાય અને તેમની સાથે રહેનારી અન્ય પ્રકૃતિઓ સિવાય બાકીની ઘાતિકર્મોની પ્રકૃતિઓનો અલ્પ સ્થિતિ-અનુભાગવાળો બંધ તેમ જ બાકીની અઘાતિકર્મોની પ્રકૃતિઓનો બંધ થાય છે, તોપણ જેવો મિથ્યાત્વ-અનંતાનુબંધી સહિત થાય છે તેવો નથી થતો. અનંત સંસારનું કારણ તો મિથ્યાત્વ-અનંતાનુબંધી જ છે; તેમનો અભાવ થયા પછી તેમનો બંધ થતો નથી; અને જ્યાં આત્મા **જ્ઞાની થયો** ત્યાં અન્ય બંધની કોણ ગણતરી કરે? વૃક્ષની જડ કપાયા પછી લીલાં પાંદડાં રહેવાની અવધિ કેટલી? માટે આ **અધ્યાત્મશાસ્ત્રમાં સામાન્યપણે જ્ઞાની-અજ્ઞાની હોવા વિષે જ પ્રધાન કથન છે.** જ્ઞાની થયા પછી જે કાંઈ કર્મ રહ્યાં હોય તે સહજ જ મટતાં જવાનાં. નીચેના દેષ્ટાંત પ્રમાણે જ્ઞાનીનું સમજવું. કોઈ પુરુષ દરિદ્ર હોવાથી ઝૂંપડીમાં રહેતો હતો. તેને ભાગ્યના ઉદયથી ધન સહિત મોટા મહેલની પ્રાપ્તિ થઈ તેથી તે મહેલમાં રહેવા ગયો. જોકે તે મહેલમાં ઘણા દિવસનો કચરો ભર્યો હતો તોપણ જે દિવસે તેણે આવીને મહેલમાં પ્રવેશ કર્યો તે દિવસથી જ તે મહેલનો ઘણી બની ગયો, સંપદાવાન થઈ ગયો. હવે કચરો ઝાડવાનો છે તે અનુક્રમે પોતાના બળ અનુસાર ઝાડે છે. જ્યારે બધો કચરો ઝાડાઈ જશે અને મહેલ ઉજ્જવળ બની જશે ત્યારે તે પરમાનંદ ભોગવશે. આવી જ રીતે જ્ઞાનીનું જાણવું. ૧૬૨.

—૭— બંધ અધિકાર

શ્લોકાર્થ :—[રાગ-ઉદ્ગાર-મહારસેન સકલં જગત્ પ્રમત્તં કૃત્વા] જે (બંધ) રાગના ઉદયરૂપી મહા રસ (દારૂ) વડે સમસ્ત જગતને પ્રમત્ત (-મતવાલું, ગાફેલ) કરીને, [રસ-ભાવ-નિર્ભર-મહા-નાસ્ત્રેન ક્રીડન્તં બન્ધં] રસના ભાવથી (અર્થાત્ રાગરૂપી ઘેલછાથી) ભરેલા મોટા નૃત્ય વડે ખેલી (નાથી) રહ્યો છે એવા બંધને [ધુનત્] ઉડાડી દેતું—દૂર કરતું, [જ્ઞાનં] જ્ઞાન [સમુન્મજ્જતિ] ઉદય પામે છે. કેવું છે જ્ઞાન? [આનન્દ-અમૃત-નિત્ય-ભોજિ] આનંદરૂપી અમૃતનું નિત્ય ભોજન કરનારું છે, [સહજ-અવસ્થાં સ્ફુટં નાટયત્] પોતાની જાણનક્રિયારૂપ સહજ અવસ્થાને પ્રગટ નયાવી રહ્યું છે, [ધીર-ઉદારમ્] ધીર છે, ઉદાર (અર્થાત્ મોટા વિસ્તારવાળું, નિશ્ચળ) છે, [અનાકુળં] અનાકુળ (અર્થાત્ જેમાં કાંઈ આકુળતાનું કારણ નથી એવું) છે, [નિરુપધિ] નિરુપધિ (અર્થાત્ પરિગ્રહ રહિત, જેમાં કાંઈ પરદ્રવ્ય સંબંધી ગ્રહણત્યાગ નથી એવું) છે. (163)

ભાવાર્થ :—બંધતત્ત્વે રંગભૂમિમાં પ્રવેશ કર્યો છે, તેને ઉડાવી દઈને જે જ્ઞાન પોતે પ્રગટ થઈ નૃત્ય કરશે તે જ્ઞાનનો મહિમા આ કાવ્યમાં પ્રગટ કર્યો છે. એવા અનંત જ્ઞાનસ્વરૂપ જે આત્મા તે સદા પ્રગટ રહો. ૧૬૩.

પૂર્વે જણાવ્યા અનુસાર 'સમયસાર'શાસ્ત્રમાં મહદ્અંશે જ્ઞાનીની અપેક્ષાએ જ તમામ વાતો કરેલ છે. તે જ વાત અહીંયા દૃઢ થાય છે. પરંતુ આ જ વાતો નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકો અજ્ઞાનીઓને પણ માની લેવા અને ધ્યાન કરવા કહેતા હોય છે. કે જે તેમનું અજ્ઞાન જ છતું કરે છે. નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકો સમયસાર જેવા ગહન શાસ્ત્રની વાતો સમજ્યા વગર જ ઉપદેશ આપતા હોય છે.

શ્લોકાર્થ :—[વન્ધકૃત્] કર્મબંધ કરનારું કારણ, [ન કર્મવહુલં જગત્] નથી બહુ કર્મયોગ્ય પુદ્ગલોથી ભરેલો લોક, [ન ચલનાત્મકં કર્મ વા] નથી ચલનસ્વરૂપ કર્મ (અર્થાત્ કાય-વચન-મનની ક્રિયારૂપ યોગ), [ન નૈકકરણાનિ] નથી અનેક પ્રકારનાં કરણો [વા ન ચિદ્-અચિદ્-વધઃ] કે નથી ચેતન-અચેતનનો ધાત. [ઉપયોગભૂઃ રાગાદિભિઃ યદ્-એક્યમ્ સમુપયાતિ] 'ઉપયોગભૂ' અર્થાત્ આત્મા રાગાદિક સાથે જે એક્ય પામે છે [સઃ એવ કેવલં] તે જ એક (-માત્ર રાગાદિક સાથે એકપણું પામવું તે જ-) [કિલ] ખરેખર [નૃણામ્ બન્ધહેતુઃ ભવતિ] પુરુષોને બંધનું કારણ છે. (164)

ભાવાર્થ :—અહીં નિશ્ચયનયથી એક રાગાદિકને જ બંધનું કારણ કહ્યું છે. ૧૬૪.

સમ્યગ્દષ્ટિ ઉપયોગમાં રાગાદિક કરતો નથી, ઉપયોગનો અને રાગાદિકનો ભેદ જાણી રાગાદિકનો સ્વામી થતો નથી, તેથી તેને પૂર્વોક્ત ચેષ્ટાથી બંધ થતો નથી—એમ હવે કહે છે :—

ભાવાર્થ :—**સમ્યગ્દષ્ટિને** પૂર્વોક્ત સર્વ સંબંધો હોવા છતાં પણ રાગના સંબંધનો અભાવ હોવાથી કર્મબંધ થતો નથી. આના સમર્થનમાં પૂર્વે કહેવાઈ ગયું છે. (242-246)

પૂર્વે જણાવ્યા અનુસાર ‘સમયસાર’શાસ્ત્રમાં મહદ્અંશે જ્ઞાનીની અપેક્ષાએ જ તમામ વાતો કરેલ છે. તે જ વાત અહીંયા દૃઢ થાય છે. પરંતુ આ જ વાતો નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકો અજ્ઞાનીઓને પણ માની લેવા અને ધ્યાન કરવા કહેતા હોય છે. કે જે તેમનું અજ્ઞાન જ છતું કરે છે. નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકો સમયસાર જેવા ગહન શાસ્ત્રની વાતો સમજ્યા વગર જ ઉપદેશ આપતા હોય છે.

ભાવાર્થ :—અહીં **સમ્યગ્દષ્ટિનું** અદ્ભુત માહાત્મ્ય કહ્યું છે અને લોક, યોગ, કરણ, ચૈતન્ય-અચૈતન્યનો ઘાત—એ બંધનાં કારણ નથી એમ કહ્યું છે. આથી એમ ન સમજવું કે પરજીવની હિંસાથી બંધ કહ્યો નથી માટે સ્વચ્છંદી થઈ હિંસા કરવી. અહીં તો એમ આશય છે કે અબુદ્ધિપૂર્વક કદાચિત્ પરજીવનો ઘાત પણ થઈ જાય તો તેનાથી બંધ થતો નથી. પરંતુ જ્યાં બુદ્ધિપૂર્વક જીવ મારવાના ભાવ થશે ત્યાં તો પોતાના ઉપયોગમાં રાગાદિકનો સદ્ભાવ આવશે અને તેથી ત્યાં હિંસાથી બંધ થશે જ. જ્યાં જીવને જિવાડવાનો અભિપ્રાય હોય ત્યાં પણ અર્થાત્ તે અભિપ્રાયને પણ નિશ્ચયનયમાં મિથ્યાત્વ કહ્યું છે તો મારવાનો અભિપ્રાય મિથ્યાત્વ કેમ ન હોય? હોય જ. માટે કથનને નયવિભાગથી યથાર્થ સમજી શ્રદ્ધાન કરવું. સર્વથા એકાંત માનવું તે તો મિથ્યાત્વ છે. ૧૬૫.

શ્લોકાર્થ :—[તથાપિ] તથાપિ (અર્થાત્ લોક આદિ કારણોથી બંધ કહ્યો નથી અને રાગાદિકથી જ બંધ કહ્યો છે તોપણ) [જ્ઞાનિનાં નિર્ગલં ચરિતુમ્ ન ઇષ્યતે] **જ્ઞાનીઓને** નિર્ગલ (-મર્યાદારહિત, સ્વચ્છંદપણે) પ્રવર્તવું યોગ્ય નથી કહ્યું, [સા નિર્ગલા વ્યાપૃતિઃ કિલ તદ્-આયતનમ્ એવ] કારણ કે તે નિર્ગલ પ્રવર્તન ખરેખર બંધનું જ ઠેકાણું છે. [જ્ઞાનિનાં અકામ-કૃત-કર્મ તત્ અકારણમ્ મતમ્] **જ્ઞાનીઓને વાંછા વિના** કર્મ (કાર્ય) હોય છે તે બંધનું કારણ કહ્યું નથી, કેમ કે [જાનાતિ ચ કરોતિ] જાણે પણ છે અને (કર્મને) કરે પણ છે—[ઘ્યં કિમુ ન હિ વિરુદ્ધ્યતે] એ બન્ને ક્રિયા શું વિરોધરૂપ નથી? (કરવું અને જાણવું નિશ્ચયથી વિરોધરૂપ જ છે.) (166)

ભાવાર્થ :—પહેલા કાવ્યમાં લોક આદિને બંધનાં કારણ ન કહ્યાં ત્યાં એમ ન સમજવું કે બાહ્યવ્યવહારપ્રવૃત્તિને બંધનાં કારણોમાં સર્વથા જ નિષેધી છે; બાહ્યવ્યવહારપ્રવૃત્તિ રાગાદિ પરિણામને—બંધના કારણને—નિમિત્તભૂત છે, તે નિમિત્તપણાનો અહીં નિષેધ ન સમજવો. જ્ઞાનીઓને અબુદ્ધિપૂર્વક—વાંછા વિના—પ્રવૃત્તિ થાય છે તેથી બંધ કહ્યો નથી, તેમને કાંઈ સ્વચ્છંદે પ્રવર્તવાનું કહ્યું નથી; કારણ કે મર્યાદા રહિત (અંકુશ વિના) પ્રવર્તવું તે તો બંધનું જ ઠેકાણું છે. જાણવામાં અને કરવામાં તો પરસ્પર વિરોધ છે; જ્ઞાતા રહેશે તો બંધ નહિ થાય, કર્તા થશે તો અવશ્ય બંધ થશે. ૧૬૬.

જ્ઞાનીઓએ પણ જો સ્વચ્છંદે પ્રવર્તવું યોગ્ય ન હોય તો અજ્ઞાની તો વાત જ શું કરવાની? છતાં આ વાતોનો હાઈ સમજ્યા વગર નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકો અજ્ઞાનીઓને પણ કહેતા હોય છે કે ‘તમે તો

અબંધસ્વરૂપ જ છે. તમારે અબંધસ્વરૂપ બનવાનું નથી.' આ પ્રકારે નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકો અજ્ઞાનીઓને શુદ્ધ-નિશ્ચયનયને માની લેવાનો-ધ્યાન કરવાનો ઉપદેશ આપતા જણાય છે. જે તેમની અજ્ઞાનતા જ દેખાડે છે. છતાં તેઓ પોતાને તો જ્ઞાની જ સમજતા હોય છે. કારણ કે તે પદવી તેમને તેમના જેવા જ નિશ્ચયાભાસી ગુરુએ આપેલ હોય છે. આ રીતે જ આપણે અનાદિથી આપણને અને બીજા અનેકને છેતરતા આવ્યા છીએ. જે અત્યંત કડુણાજનક વાત છે.

શ્લોકાર્થ :—[યઃ જાનાતિ સઃ ન કરોતિ] જે જાણે છે તે કરતો નથી [તુ] અને [યઃ કરોતિ અયં ખલુ જાનાતિ ન] જે કરે છે તે જાણતો નથી. [તત્ કિલ કર્મરાગઃ] જે કરવું તે તો ખરેખર કર્મરાગ છે [તુ] અને [રાગં અબોધમયમ્ અધ્યવસાયમ્ આહુઃ] રાગને (મુનિઓએ) અજ્ઞાનમય અધ્યવસાય કહ્યો છે; [સઃ નિયતં મિથ્યાદૃશઃ] તે (અજ્ઞાનમય અધ્યવસાય) નિયમથી મિથ્યાદૃષ્ટિને ડોય છે [ચ] અને [સઃ બન્ધહેતુઃ] તે બંધનું કારણ છે. ૧૬૭.

જે પોતાને જાણે છે અર્થાત જેમનું અહમ્ (હું પણું) જ્ઞાનસામાન્ય ભાવમાં હોવાથી અને તે જ્ઞાનસામાન્ય ભાવ પરમ અકર્તા હોવાથી તે જ્ઞાની અભિપ્રાયમાં પરમ અકર્તા હોય છે તેથી તે કાંઈ કરતો નથી. જે પોતાને જાણતો નથી તે અજ્ઞાની કર્તા હોય છે. બીજું, દરેક જીવ પોતાના ઉપાદાનથી પરિણમે છે. તેના ઉપાદાનમાં બીજાનું કાંઈ પણ કર્તાપણું હોતું નથી. નિમિત્તપણું હોય શકે છે.

ગાથાર્થ :—[યઃ] જે [મન્યતે] એમ માને છે કે [હિનસ્મિ ચ] 'હું પર જીવોને મારું છું (-હણું છું) [પરૈઃ સત્ત્વૈઃ હિંસ્યે ચ] અને પર જીવો મને મારે છે', [સઃ] તે [મૂઢઃ] મૂઢ (-મોહી) છે, [અજ્ઞાની] અજ્ઞાની છે, [તુ] અને [અતઃ વિપરીતઃ] આનાથી વિપરીત (અર્થાત્ આવું નથી માનતો) તે [જ્ઞાની] જ્ઞાની છે. (247)

જ્ઞાની અભિપ્રાયમાં પરમ અકર્તા હોય છે તેથી તે કાંઈ કરતો નથી. જે પોતાને જાણતો નથી તે અજ્ઞાની કર્તા હોય છે. અન્ય દ્રવ્ય સાથે કોઈ પણ દ્રવ્યનો કર્તા-કર્મ સંબંધ હોતો નથી.

ભાવાર્થ :—જીવની જે માન્યતા હોય તે માન્યતા પ્રમાણે જગતમાં બનતું ન હોય, તો તે માન્યતા અજ્ઞાન છે. પોતાથી પરનું મરણ કરી શકાતું નથી અને પરથી પોતાનું મરણ કરી શકાતું નથી, છતાં આ પ્રાણી વૃથા એવું માને છે તે અજ્ઞાન છે. આ કથન નિશ્ચયનયની પ્રધાનતાથી છે.

વ્યવહાર આ પ્રમાણે છે :—પરસ્પર નિમિત્તનૈમિત્તિકભાવથી પર્યાયના ઉત્પાદ-વ્યય થાય તેને જન્મ-મરણ કહેવામાં આવે છે; ત્યાં જેના નિમિત્તથી મરણ (-પર્યાયનો વ્યય) થાય તેના વિષે એમ કહેવામાં આવે છે કે 'આણે આને માર્યો', તે વ્યવહાર છે.

અહીં એમ ન સમજવું કે વ્યવહારનો સર્વથા નિષેધ છે. જેઓ નિશ્ચયને નથી જાણતા,

તેમનું અજ્ઞાન મટાડવા અહીં કથન કર્યું છે, તે જાણ્યા પછી બન્ને નયોને અવિરોધપણે જાણી યથાયોગ્ય નયો માનવા. (248-249)

અહીંયા કહ્યું કે જ્ઞાની બનવા માટે નિશ્ચય-વ્યવહારની યથાર્થ સંધિ સમજવી અતિ આવશ્યક છે. જે અમે વારંવાર જણાવીએ છીએ.

ભાવાર્થ :—જીવનો જેવો આશય હોય તે આશય પ્રમાણે જગતમાં કાર્યો બનતાં ન હોય તો તે આશય અજ્ઞાન છે. માટે, સર્વ જીવો પોતપોતાના કર્મના ઉદયથી સુખી-દુઃખી થાય છે ત્યાં એમ માનવું કે ‘હું પરને સુખી-દુઃખી કરું છું અને પર મને સુખી-દુઃખી કરે છે’, તે અજ્ઞાન છે. નિમિત્તનૈમિત્તિકભાવના આશ્રયે (કોઈને કોઈનાં) સુખ-દુઃખનો કરનાર કહેવો તે વ્યવહાર છે; તે નિશ્ચયની દૃષ્ટિમાં ગૌણ છે. (254-255-256)

નિશ્ચયદૃષ્ટિમાં માત્ર ત્રિકાળી ધ્રુવ જ આવતું હોઈને અને તે સામાન્યભાવ હોવાથી તેમાં સુખ-દુઃખ વગેરે વિશેષભાવો ન હોવાથી અને જ્ઞાનીને તે ત્રિકાળી ધ્રુવભાવમાં જ અહમ્ (હું પણ) હોવાથી પોતાને અભિપ્રાયમાં પરનો પરમ અકર્તા જાણે છે.

ભાવાર્થ :—કોઈ કોઈનું માર્યું મરતું નથી, જિવાડ્યું જીવતું નથી, સુખી-દુઃખી કર્યું સુખી-દુઃખી થતું નથી; તેથી જે મારવા, જિવાડવા આદિનો અભિપ્રાય કરે તે તો મિથ્યાદૃષ્ટિ જ હોય—એમ નિશ્ચયનું વચન છે. અહીં વ્યવહારનય ગૌણ છે. (257-258)

ભાવાર્થ :—નિશ્ચયનયે બીજાના પ્રાણોનો વિયોગ બીજાથી કરી શકાતો નથી; તેના પોતાના કર્મના ઉદયની વિચિત્રતાવશ કદાચિત્ થાય છે, કદાચિત્ નથી થતો. માટે જે એમ માને છે—અહંકાર કરે છે કે ‘હું પર જીવને મારું છું’, તેનો તે અહંકારરૂપ અધ્યવસાય અજ્ઞાનમય છે. તે અધ્યવસાય જ હિંસા છે—પોતાના વિશુદ્ધ ચૈતન્યપ્રાણનો ઘાત છે, અને તે જ બંધનું કારણ છે. આ નિશ્ચયનયનો મત છે.

અહીં વ્યવહારનયને ગૌણ કરીને કહ્યું છે એમ જાણવું. માટે તે કથન કથંચિત્ (અર્થાત્ અપેક્ષાપૂર્વક) છે એમ સમજવું; સર્વથા એકાંતપક્ષ તો મિથ્યાત્વ છે. (262)

અહીંયા જણાવ્યું છે કે કોઈએ આ ‘સમયસાર’શાસ્ત્રમાંથી કોઈ પણ વાત એકાંતે ગ્રહણ કરવી નહીં. અન્યથા અનંત દુઃખ મળશે.

ભાવાર્થ :—બંધનું કારણ નિશ્ચયથી અધ્યવસાન જ છે; અને જે બાહ્યવસ્તુઓ છે તે અધ્યવસાનનું આલંબન છે—તેમને આલંબીને અધ્યવસાન ઊપજે છે, તેથી તેમને અધ્યવસાનનું કારણ કહેવામાં આવે છે. બાહ્યવસ્તુ વિના નિરાશ્રયપણે અધ્યવસાન ઊપજતાં નથી તેથી બાહ્યવસ્તુઓનો ત્યાગ કરાવવામાં આવે છે. જો બંધનું કારણ બાહ્યવસ્તુ કહેવામાં આવે તો તેમાં વ્યભિચાર આવે છે. (કારણ હોવા છતાં કોઈ સ્થળે કાર્ય દેખાય અને કોઈ સ્થળે કાર્ય ન દેખાય તેને વ્યભિચાર કહે છે અને એવા કારણને વ્યભિચારી—અનૈકાંતિક—કારણભાસ કહે છે.)

કોઈ મુનિ ઈર્યાસમિતિપૂર્વક યત્નથી ગમન કરતા હોય તેમના પગ તળે કોઈ ઊડતું જીવડું વેગથી આવી પડીને મરી ગયું તો તેની હિંસા મુનિને લાગતી નથી. અહીં બાહ્ય દૃષ્ટિથી જોવામાં આવે તો હિંસા થઈ, પરંતુ મુનિને હિંસાનો અધ્યવસાય નહિ હોવાથી તેમને બંધ થતો નથી. જેમ તે પગ નીચે મરી જતું જીવડું મુનિને બંધનું કારણ નથી તેમ અન્ય બાહ્યવસ્તુઓ વિષે પણ સમજવું. આ રીતે બાહ્યવસ્તુને બંધનું કારણ માનવામાં વ્યભિચાર આવતો હોવાથી બાહ્યવસ્તુ બંધનું કારણ નથી એમ સિદ્ધ થયું. વળી બાહ્યવસ્તુ વિના નિરાશ્રયે અધ્યવસાન થતાં નથી તેથી બાહ્યવસ્તુનો નિષેધ પણ છે જ. (265)

ભાવાર્થ :—જે પોતાની **અર્થક્રિયા** (-પ્રયોજનભૂત ક્રિયા) કરી શકતું નથી તે નિરર્થક છે, અથવા જેનો વિષય નથી તે નિરર્થક છે. જીવ પર જીવોને દુઃખી-સુખી આદિ કરવાની બુદ્ધિ કરે છે, પરંતુ પર જીવો તો પોતાના કર્યા દુઃખી-સુખી થતા નથી; તેથી તે બુદ્ધિ નિરર્થક છે અને નિરર્થક હોવાથી મિથ્યા છે—ખોટી છે. (266)

ગાથાર્થ :—[જીવઃ] જીવ [અધ્યવસાનેન] **અધ્યવસાનથી** [તિર્યગ્નૈરયિકાન્] તિર્યચ, નારક, [દેવમનુજાન્ ચ] દેવ અને મનુષ્ય [સર્વાન્] એ સર્વ પર્યાયો, [ચ] તથા [નૈકવિધમ્] અનેક પ્રકારનાં [પુણ્યં પાપં] પુણ્ય અને પાપ—[સર્વાન્] એ બધારૂપ [કરોતિ] પોતાને કરે છે. [તથા ચ] વળી તેવી રીતે [જીવઃ] જીવ [અધ્યવસાનેન] **અધ્યવસાનથી** [ધર્માધર્મ] ધર્મ-અધર્મ, [જીવાજીવૌ] જીવ-અજીવ [ચ] અને [અલોકલોકં] લોક-અલોક—[સર્વાન્] એ બધારૂપ [આત્માનમ્ કરોતિ] પોતાને કરે છે. (268-269)

ભાવાર્થ :—આ **અધ્યવસાન અજ્ઞાનરૂપ** છે તેથી તેને પોતાનું પરમાર્થ સ્વરૂપ ન જાણવું. તે અધ્યવસાનથી જ આત્મા પોતાને અનેક અવસ્થારૂપ કરે છે અર્થાત્ તેમનામાં પોતાપણું માની પ્રવર્તે છે. (268-269)

અજ્ઞાનીને વિશેષનો જ અનુભવ હોવાથી તે પોતાને પર્યાયરૂપે જ અનુભવે છે. તેથી તેનું નયનું જ્ઞાન પણ સમ્યક્ હોતું નથી પરંતુ ન્યાભાસ જ હોય છે. તેથી નિશ્ચયાભાસી બને છે.

શ્લોકાર્થ :—[વિશ્વાત્ વિભક્તઃ અપિ હિ] વિશ્વથી **(સમસ્ત દ્રવ્યોથી)** ભિન્ન હોવા છતાં [આત્મા] આત્મા [યત્-પ્રભાવાત્ આત્માનમ્ વિશ્વમ્ વિદધાતિ] જેના પ્રભાવથી પોતાને વિશ્વરૂપ કરે છે [एषः अध्यवसायः] એવો આ **અધ્યવસાય—[મોહ-એક-કન્દઃ]** કે જેનું મોહ જ એક મૂળ છે તે—[येषां इह नास्ति] જેમને નથી [ते एव यतयः] તે જ મુનિઓ છે. ૧૭૨.

અહીંયા કહ્યું કે જે જ્ઞાની (સમ્યગ્દૃષ્ટિ) છે તે જ ખરેખર મુનિ છે. જ્ઞાનીનો મહિમા કરવા માટે જ આ કહ્યું છે. બીજું, જે જીવે અજ્ઞાની હોવા છતાં મુનિ દિક્ષા ગ્રહણ કરેલ છે, તેમને સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કરવાનો પુરુષાર્થ કરવા કહ્યું છે. અન્યથા દિક્ષા કાર્યકારી નથી-એમ જાણવું. માટે માત્ર દિક્ષાગ્રહણમાં જ ધર્મ ન માનવો પરંતુ સમ્યગ્દર્શન કે જે ધર્મનું દ્વાર છે તેની ઉપસ્થિતિને જ ધર્મ માનવો.

ગાથાર્થ :—[બુદ્ધિઃ] બુદ્ધિ, [વ્યવસાયઃ અપિ ચ] વ્યવસાય, [અધ્યવસાનં] અધ્યવસાન, [મતિઃ ચ] મતિ, [વિજ્ઞાનમ્] વિજ્ઞાન, [ચિત્તં] ચિત્ત, [ભાવઃ] ભાવ [ચ] અને [પરિણામઃ] પરિણામ—[સર્વં] એ બધા [એકાર્થમ્ એવ] એકાર્થ જ છે (—નામ જુદાં છે, અર્થ જુદા નથી). (271)

ભાવાર્થ :—આ જે બુદ્ધિ આદિ આઠ નામોથી કહ્યા તે બધાય ચેતન આત્માના પરિણામ છે. જ્યાં સુધી સ્વપરનું ભેદજ્ઞાન ન હોય ત્યાં સુધી જીવને જે પોતાના ને પરના એકપણાના નિશ્ચયરૂપ પરિણતિ વર્તે છે તેને બુદ્ધિ આદિ આઠ નામોથી કહેવામાં આવે છે. (271)

અધ્યવસાન આદિ વિશેષભાવ હોવાથી તે અપેક્ષાએ એ બધા એકાર્થ જ છે. અનુભૂતિ=નિશ્ચયનયનો આશ્રય. નિશ્ચયનયનો આશ્રય શબ્દોરૂપે કાર્યકારી નથી. તેનાથી તો નિશ્ચયાભાસ પણ થઈ શકે છે.

ગાથાર્થ :—[એવં] એ રીતે (પૂર્વોક્ત રીતે) [વ્યવહારનયઃ] (પરાશ્રિત એવો) વ્યવહારનય [નિશ્ચયનયેન] નિશ્ચયનય વડે [પ્રતિષિદ્ધઃ જાનીહિ] નિષિદ્ધ જાણ; [પુનઃ નિશ્ચયનયાશ્રિતાઃ] નિશ્ચયનયને આશ્રિત [મુનયઃ] મુનિઓ [નિર્વાણમ્] નિર્વાણને [પ્રાપ્નુવન્તિ] પામે છે. (272)

પૂર્વે જણાવ્યા અનુસાર ‘સમયસાર’શાસ્ત્રમાં મહદ્અંશે જ્ઞાનીની અપેક્ષાએ જ તમામ વાતો કરેલ છે. તે જ વાત અહીંયા દૃઢ થાય છે. અહીંયા કહ્યું છે કે જે જ્ઞાની છે તેમનું અહમ્ (હું પણું) પરાશ્રિત એવા વ્યવહારમાં નથી, પરંતુ તેમનું અહમ્ (હું પણું) નિશ્ચયનયના વિષય એવા શુદ્ધાત્મામાં જ હોય છે. અને તેઓ તેમાં જ સ્થિરતાનો પુરુષાર્થ કરતા હોવાથી નિર્વાણને પામે છે. અહીંયા સમજવા જેવું એ છે કે જો નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકો કે તેમની પ્રેરણાથી અન્ય કોઈ પણ સાધકો પોતાને નિશ્ચયનયાશ્રિત જાણે એટલે કે શુદ્ધાત્મા માને તો તેઓને આ ગાથા કાર્યકારી-ઉપયોગી નથી. કારણ કે તેઓ માત્ર નિશ્ચયાભાસ એટલે કે નિશ્ચયના ભ્રમમાં જ હોય છે. ભ્રમનું પણ સુખ હોય છે કે જેમાં તેઓ છેતરાય જાય છે.

ગાથાર્થ :—[મોક્ષમ્ અશ્રદ્ધધાનઃ] મોક્ષને નહિ શ્રદ્ધતો એવો [યઃ અભવ્યસત્ત્વઃ] જે અભવ્યજીવ છે તે [તુ અધીયીત] શાસ્ત્રો તો ભણે છે, [તુ] પરંતુ [જ્ઞાનં અશ્રદ્ધધાનસ્ય] જ્ઞાનને નહિ શ્રદ્ધતા એવા તેને [પાઠઃ] શાસ્ત્રપઠન [ગુણમ્ ન કરોતિ] ગુણ કરતું નથી. (274)

અહીં એટલું વિશેષ જાણવું કે—આ હેતુવાદરૂપ અનુભવપ્રધાન ગ્રંથ છે તેથી તેમાં ભવ્ય-અભવ્યનો અનુભવની અપેક્ષાએ નિર્ણય છે. હવે જો આને અહેતુવાદ આગમ સાથે મેળવીએ તો—અભવ્યને વ્યવહારનયના પક્ષનો સૂક્ષ્મ, કેવળીગમ્ય આશય રહી જાય છે કે જે છદ્મસ્થને અનુભવગોચર નથી પણ હોતો, માત્ર સર્વજ્ઞદેવ જાણે છે; એ રીતે કેવળ વ્યવહારનો પક્ષ રહેવાથી તેને સર્વથા એકાંતરૂપ મિથ્યાત્વ રહે છે. અભવ્યને આ વ્યવહારનયના પક્ષનો આશય સર્વથા કદી પણ મટતો જ નથી. (275) ભાવાર્થ

પૂર્વે જણાવ્યા અનુસાર 'સમયસાર'શાસ્ત્રમાં મહદ્અંશે જ્ઞાનીની અપેક્ષાએ જ તમામ વાતો કરેલ છે. તે જ વાત અહીંયા દૃઢ થાય છે. અહીંયા કહ્યું છે કે- આ 'સમયસાર' અનુભવપ્રધાન ગ્રંથ છે તેથી તેમાં જે અભવ્યની વાત છે તે અજ્ઞાનીની વાત સમજવી. તેથી નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકો કે તેમની પ્રેરણાથી અન્ય કોઈ પણ સાધકો જો પોતાને અનુભવ વગર પણ શુદ્ધાત્મા માની લેવાની વાત કરતા હોય તો તેમણે પોતાને અને અન્ય અનેકને છેતરવાનું બંધ કરવા જેવું છે. કારણ કે તેનું ફળ અનંત સંસાર છે.

ગાથાર્થ :—[આચારાદિ] આચારાંગ આદિ શાસ્ત્રો તે [જ્ઞાનં] જ્ઞાન છે, [જીવાદિ] જીવ આદિ તત્ત્વો તે [દર્શનં વિજ્ઞેયમ્ ચ] દર્શન જાણવું [ચ] અને [ષડ્જીવનિકાયં] છ જીવ-નિકાય તે [ચરિત્રં] ચારિત્ર છે—[તથા તુ] એમ તો [વ્યવહારઃ મળતિ] વ્યવહારનય કહે છે. (276)

[ખલુ] નિશ્ચયથી [મમ આત્મા] મારો આત્મા જ [જ્ઞાનમ્] જ્ઞાન છે, [મે આત્મા] મારો આત્મા જ [દર્શનં ચરિત્રં ચ] દર્શન અને ચારિત્ર છે, [આત્મા] મારો આત્મા જ [પ્રત્યાખ્યાનમ્] પ્રત્યાખ્યાન છે, [મે આત્મા] મારો આત્મા જ [સંવરઃ યોગઃ] સંવર અને યોગ (—સમાધિ, ધ્યાન) છે. (277)

આ વાત અનુભવ કરીને કહેવામાં આવે છે. તેથી કોઈ પણ અજ્ઞાનીને આ શબ્દો બોલવાનો અધિકાર જ મળતો નથી. જો અનુભવવગર બોલે છે તો પોતાને છેતરે છે.

આચારાંગ આદિ શબ્દશ્રુત એકાંતે જ્ઞાનનો આશ્રય નથી, કારણ કે તેના (અર્થાત્ શબ્દશ્રુતના) સદ્ભાવમાં પણ અભવ્યોને શુદ્ધ આત્માના અભાવને લીધે જ્ઞાનનો અભાવ છે; જીવ આદિ નવ પદાર્થો દર્શનનો આશ્રય નથી, કારણ કે તેમના સદ્ભાવમાં પણ અભવ્યોને શુદ્ધ આત્માના અભાવને લીધે દર્શનનો અભાવ છે; છ જીવ-નિકાય ચારિત્રનો આશ્રય નથી, કારણ કે તેમના સદ્ભાવમાં પણ અભવ્યોને શુદ્ધ આત્માના અભાવને લીધે ચારિત્રનો અભાવ છે. શુદ્ધ આત્મા જ જ્ઞાનનો આશ્રય છે, કારણ કે આચારાંગ આદિ શબ્દશ્રુતના સદ્ભાવમાં કે અસદ્ભાવમાં તેના (અર્થાત્ શુદ્ધ આત્માના) સદ્ભાવથી જ જ્ઞાનનો સદ્ભાવ છે; શુદ્ધ આત્મા જ દર્શનનો આશ્રય છે, કારણ કે જીવ આદિ નવ પદાર્થોના સદ્ભાવમાં કે અસદ્ભાવમાં તેના (અર્થાત્ શુદ્ધ આત્માના) સદ્ભાવથી જ દર્શનનો સદ્ભાવ છે; શુદ્ધ આત્મા જ ચારિત્રનો આશ્રય છે, કારણ કે છ જીવ-નિકાયના સદ્ભાવમાં કે અસદ્ભાવમાં તેના (અર્થાત્ શુદ્ધ આત્માના) સદ્ભાવથી જ ચારિત્રનો સદ્ભાવ છે. (276-277) ટીકા

ભાવાર્થ :—આચારાંગ આદિ શબ્દશ્રુતનું જાણવું, જીવાદિ નવ પદાર્થોનું શ્રદ્ધાન કરવું તથા છ કાયના જીવોની રક્ષા—એ સર્વ હોવા છતાં અભવ્યને જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર નથી હોતાં, તેથી વ્યવહારનય તો નિષેધ્ય છે; અને શુદ્ધાત્મા હોય ત્યાં જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર હોય જ છે, તેથી નિશ્ચયનય વ્યવહારનો નિષેધક છે. માટે શુદ્ધનય ઉપાદેય કહ્યો છે. (276-277)

ગાથાર્થ :—[યથા] જેમ [સ્ફટિકમણિઃ] સ્ફટિકમણિ [શુદ્ધઃ] શુદ્ધ હોવાથી [રાગાદિઃ] રાગાદિરૂપે (રતાશ-આદિરૂપે) [સ્વયં] પોતાની મેળે [ન પરિણમતે] પરિણમતો નથી [તુ] પરંતુ [અન્યૈઃ રક્તાદિભિઃ દ્રવ્યૈઃ] અન્ય રક્ત આદિ દ્રવ્યો વડે [સઃ] તે [રજ્યતે] રક્ત (—રતો) આદિ કરાય છે, [એવં] તેમ [જ્ઞાની] જ્ઞાની અર્થાત્ આત્મા [શુદ્ધઃ] શુદ્ધ હોવાથી [રાગાદિઃ] રાગાદિરૂપે

[સ્વયં] પોતાની મેળે [ન પરિણમતે] પરિણમતો નથી [તુ] પરંતુ [અન્યૈઃ રાગાદિભિઃ દોષૈઃ] અન્ય રાગાદિ દોષો વડે [સઃ] તે [રજ્યતે] રાગી આદિ કરાય છે. (278-279)

પૂર્વે જણાવ્યા અનુસાર 'સમયસાર'શાસ્ત્રમાં મહદ્અંશે જ્ઞાનીની અપેક્ષાએ જ તમામ વાતો કરેલ છે. તે જ વાત અહીંયા પણ જણાવેલ છે કે જ્ઞાનીનું અહમ્ (હું પણું) નિશ્ચયનયના વિષય એવા શુદ્ધાત્મામાં જ હોય છે. તેથી તેઓ પોતાની મેળે રાગાદિરૂપ પરિણમતા નથી. જો આ વાત નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકો કે તેમની પ્રેરણાથી અન્ય સાધકો પોતાના આત્માના અનુભવ વગર પણ માની લેવાની વાત કરતા હોય તો તેમણે પોતાને અને અન્ય અનેકને છેતરવાનું બંધ કરવા જેવું છે. કારણ કે તેનું ફળ અનંત સંસાર છે. આ વર્તમાન હુંડા અવસર્પિણી કાળનો જ પ્રભાવ છે કે અત્યારે નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકોની જ ભરમાર છે. જ્ઞાની તો કોઈક વિરલા જ છે. પરંતુ આ વાત નિશ્ચયાભાસી જીવોને સમજાતી નથી.

ભાવાર્થ :—ફટિકમણિ પોતે તો કેવળ એકાકાર શુદ્ધ જ છે; તે પરિણમન-સ્વભાવવાળો હોવા છતાં એકલો પોતાની મેળે લાલાશ-આદિરૂપે પરિણમતો નથી પરંતુ લાલ આદિ પરદ્રવ્યના નિમિત્તે (અર્થાત્ સ્વયં લાલાશ-આદિરૂપે પરિણમતા એવા પરદ્રવ્યના નિમિત્તે) લાલાશ-આદિરૂપે પરિણમે છે. તેવી રીતે આત્મા પોતે તો શુદ્ધ જ છે; તે પરિણમનસ્વભાવવાળો હોવા છતાં એકલો પોતાની મેળે રાગાદિરૂપે પરિણમતો નથી પરંતુ રાગાદિરૂપ પરદ્રવ્યના નિમિત્તે (અર્થાત્ સ્વયં રાગાદિરૂપે પરિણમતા એવા પરદ્રવ્યના નિમિત્તે) રાગાદિરૂપે પરિણમે છે. આવો વસ્તુનો જ સ્વભાવ છે, તેમાં અન્ય કોઈ તર્કને અવકાશ નથી. (278-279)

હવે આ અર્થનું કળશરૂપ કાવ્ય કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[યથા અર્કકાન્તઃ] સૂર્યકાંતમણિની માફક (અર્થાત્ જેમ સૂર્યકાંતમણિ પોતાથી જ અગ્નિરૂપે પરિણમતો નથી, તેના અગ્નિરૂપ પરિણમનમાં સૂર્યનું બિંબ નિમિત્ત છે, તેમ) [આત્મા આત્મનઃ રાગાદિનિમિત્તભાવમ્ જાતુ ન યાતિ] આત્મા પોતાને રાગાદિકનું નિમિત્ત કદી પણ થતો નથી, [તસ્મિન્ નિમિત્તં પરસદ્ઃ એવ] તેમાં નિમિત્ત પરસંગ જ (-પરદ્રવ્યનો સંગ જ) છે.—[અયમ્ વસ્તુસ્વભાવઃ ઉદેતિ તાવત્] આવો વસ્તુસ્વભાવ પ્રકાશમાન છે. (સદાય વસ્તુનો આવો જ સ્વભાવ છે, કોઈએ કરેલો નથી.) ૧૭૫.

'આવા વસ્તુસ્વભાવને જાણતો જ્ઞાની રાગાદિકને પોતાના કરતો નથી' એવા અર્થનો, આગળની ગાથાની સૂચનારૂપ શ્લોક હવે કહે છે :—

પૂર્વે જણાવ્યા અનુસાર 'સમયસાર'શાસ્ત્રમાં મહદ્અંશે જ્ઞાનીની અપેક્ષાએ જ તમામ વાતો કરેલ છે. તે જ વાત અહીંયા દૃઢ થાય છે.

શ્લોકાર્થ :—[ઈતિ સ્વં વસ્તુસ્વભાવં જ્ઞાની જાનાતિ] એવા પોતાના વસ્તુસ્વભાવને જ્ઞાની જાણે છે [તેન સઃ રાગાદીન્ આત્મનઃ ન કુર્યાત્] તેથી તે રાગાદિકને પોતાના કરતો નથી, [અતઃ કારકઃ ન ભવતિ] તેથી તે (રાગાદિકનો) કર્તા નથી. ૧૭૬.

ગાથાર્થ :—[જ્ઞાની] જ્ઞાની [રાગદ્વેષમોહં] રાગદ્વેષમોહને [વા કષાયભાવં] કે કષાયભાવને [સ્વયમ્] પોતાની મેળે [આત્મનઃ] પોતામાં [ન ચ કરોતિ] કરતો નથી [તેન] તેથી [સઃ] તે, [તેષાં ભાવાનામ્] તે ભાવોનો [કારકઃ ન] કારક અર્થાત્ કર્તા નથી. (280)

અહીંયા જ્ઞાનીને અકર્તા કહ્યો છે. પરંતુ જો આ વાત નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકો કે તેમની પ્રેરણાથી અન્ય સાધકો પોતાના આત્માના અનુભવ વગર પણ પોતાને અકર્તા માની લેવાની વાત કરતા હોય તો તેમણે પોતાને અને અન્ય અનેકને છેતરવાનું બંધ કરવા જેવું છે. કારણ કે તેનું ફળ અનંત સંસાર છે. આ વર્તમાન હુંડા અવસર્પિણી કાળનો જ પ્રભાવ છે કે અત્યારે નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકોની જ ભરમાર છે. જ્ઞાની તો કોઈક વિરલા જ છે. પરંતુ આ વાત નિશ્ચયાભાસી જીવોને સમજાતી નથી.

ભાવાર્થ :—આત્મા જ્ઞાની થયો ત્યારે વસ્તુનો એવો સ્વભાવ જાણ્યો કે 'આત્મા પોતે તો શુદ્ધ જ છે—દ્રવ્યદૃષ્ટિએ અપરિણામનસ્વરૂપ છે, પર્યાયદૃષ્ટિએ પરદ્રવ્યના નિમિત્તથી રાગાદિરૂપે પરિણામે છે'; માટે હવે જ્ઞાની પોતે તે ભાવોનો કર્તા થતો નથી, ઉદયો આવે તેમનો જ્ઞાતા જ છે. (280)

'આવા વસ્તુસ્વભાવને અજ્ઞાની જાણતો નથી તેથી તે રાગાદિક ભાવોનો કર્તા થાય છે' એવા અર્થનો, આગળની ગાથાની સૂચનિકારૂપ શ્લોક હવે કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[इति स्वं वस्तुस्वभावं अज्ञानी न वेत्ति] એવા પોતાના વસ્તુસ્વભાવને અજ્ઞાની જાણતો નથી [तेन सः रागादीन् आत्मनः कुर्यात्] તેથી તે રાગાદિકને (—રાગાદિભાવોને) પોતાના કરે છે, [अतः कारकः भवति] તેથી (તેમનો) કર્તા થાય છે. ૧૭૭.

ગાથાર્થ :—[रागे च द्वेषे च कषायकर्मसु च एव] રાગ, દ્વેષ અને કષાયકર્મો હોતાં (અર્થાત્ તેમનો ઉદય થતાં) [ये भावाः] જે ભાવો થાય છે [तैः तु] તે-રૂપે [परिणममानः] પરિણમતો અજ્ઞાની [रागादीन्] રાગાદિકને [पुनः अपि] ફરીને પણ [बध्नाति] બાંધે છે. (281)

ટીકા :—યથોક્ત વસ્તુસ્વભાવને નહિ જાણતો અજ્ઞાની (પોતાના) શુદ્ધસ્વભાવથી અનાદિ સંસારથી માંડીને ચ્યુત જ છે તેથી કર્મના ઉદયથી ઉત્પન્ન થતા રાગદ્વેષમોહાદિ ભાવો-રૂપે પરિણમતો અજ્ઞાની રાગદ્વેષમોહાદિ ભાવોનો કર્તા થતો થકો (કર્મોથી) બંધાય જ છે—એવો નિયમ છે. (281)

અહીંયા અજ્ઞાનીને કર્તા કહ્યો છે. તેને નિયમ કહ્યો છે. તેથી જો નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકો કે તેમની પ્રેરણાથી અન્ય સાધકો પોતાના આત્માના અનુભવ વગર પણ પોતાને અકર્તા માની લેવાની વાત કરતા હોય તો તેમણે પોતાને અને અન્ય અનેકને છેતરવાનું બંધ કરવા જેવું છે. કારણ કે તેનું ફળ અનંત સંસાર છે. આ વર્તમાન હુંડા અવસર્પિણી કાળનો જ પ્રભાવ છે કે અત્યારે નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકોની જ ભરમાર છે. જ્ઞાની તો કોઈક વિરલા જ છે. પરંતુ આ વાત નિશ્ચયાભાસી જીવોને સમજાતી નથી.

ભાવાર્થ :—અજ્ઞાનીને કર્મના નિમિત્તે જે રાગદ્વેષમોહ આદિ પરિણામો થાય છે તેઓ જ ફરીને આગામી કર્મબંધનાં કારણ થાય છે. (282)

ભાવાર્થ :—અતીત કાળમાં જે પરદ્રવ્યોનું ગ્રહણ કર્યું હતું તેમને વર્તમાનમાં સારાં જાણવા, તેમના સંસ્કાર રહેવા, તેમના પ્રત્યે મમત્વ રહેવું, તે દ્રવ્ય-અપ્રતિક્રમણ છે અને તે પરદ્રવ્યોના નિમિત્તે જે રાગાદિભાવો થયા હતા તેમને વર્તમાનમાં ભલા જાણવા, તેમના સંસ્કાર રહેવા, તેમના પ્રત્યે મમત્વ રહેવું, તે ભાવ-અપ્રતિક્રમણ છે. તેવી રીતે આગામી કાળ સંબંધી પરદ્રવ્યોની વાંછા રાખવી, મમત્વ રાખવું, તે દ્રવ્ય-અપ્રત્યાખ્યાન છે અને તે પરદ્રવ્યોના નિમિત્તે આગામી કાળમાં થનારા જે રાગાદિભાવો તેમની વાંછા રાખવી, મમત્વ રાખવું, તે ભાવ-અપ્રત્યાખ્યાન છે. આમ દ્રવ્ય-અપ્રતિક્રમણ ને ભાવ-અપ્રતિક્રમણ તથા દ્રવ્ય-અપ્રત્યાખ્યાન ને ભાવ-અપ્રત્યાખ્યાન—એવો જે અપ્રતિક્રમણ અને અપ્રત્યાખ્યાનનો બે પ્રકારનો ઉપદેશ છે તે દ્રવ્ય-ભાવના નિમિત્ત-નૈમિત્તિકભાવને જણાવે છે. માટે એમ ઠર્યું કે પરદ્રવ્ય તો નિમિત્ત છે અને રાગાદિભાવો નૈમિત્તિક છે. આ રીતે આત્મા રાગાદિભાવોને સ્વયમેવ નહિ કરતો હોવાથી તે રાગાદિભાવોનો અકર્તા જ છે એમ સિદ્ધ થયું. આ પ્રમાણે જોકે આ આત્મા રાગાદિકભાવોનો અકર્તા જ છે તોપણ જ્યાં સુધી તેને નિમિત્તભૂત પરદ્રવ્યનાં અપ્રતિક્રમણ-અપ્રત્યાખ્યાન છે ત્યાં સુધી તેને રાગાદિભાવોનાં અપ્રતિક્રમણ-અપ્રત્યાખ્યાન છે, અને જ્યાં સુધી રાગાદિભાવોનાં અપ્રતિક્રમણ-અપ્રત્યાખ્યાન છે ત્યાં સુધી તે રાગાદિભાવોનો કર્તા જ છે; જ્યારે તે નિમિત્તભૂત પરદ્રવ્યનાં પ્રતિક્રમણ-પ્રત્યાખ્યાન કરે ત્યારે તેને નૈમિત્તિક રાગાદિભાવોનાં પણ પ્રતિક્રમણ-પ્રત્યાખ્યાન થઈ જાય છે, અને જ્યારે રાગાદિભાવોનાં પ્રતિક્રમણ-પ્રત્યાખ્યાન થઈ જાય છે ત્યારે તે સાક્ષાત્ અકર્તા જ છે. (284-285)

ભાવાર્થ :—અહીં અધઃકર્મ અને ઉદ્દેશિક આહારના દેષ્ટાંતથી દ્રવ્ય અને ભાવનું નિમિત્ત-નૈમિત્તિકપણું દેઢ કર્યું છે.

જે પાપકર્મથી આહાર નીપજે તે પાપકર્મને અધઃકર્મ કહેવામાં આવે છે, તેમ જ તે આહારને પણ અધઃકર્મ કહેવામાં આવે છે. જે આહાર, ગ્રહણ કરનારના નિમિત્તે જ બનાવવામાં આવ્યો હોય તેને ઉદ્દેશિક કહેવામાં આવે છે. આવા (અધઃકર્મ અને ઉદ્દેશિક) આહારને જેણે પચાવ્યો નથી તેણે તેના નિમિત્તે થતા ભાવને પચાવ્યો નથી અને જેણે તત્ત્વજ્ઞાનપૂર્વક તે આહારને પચાવ્યો છે તેણે તેના નિમિત્તે થતા ભાવને પચાવ્યો છે. આ રીતે સમસ્ત દ્રવ્યને અને ભાવને નિમિત્ત-નૈમિત્તિકભાવ જાણવો. જે પરદ્રવ્યને ગ્રહણ કરે છે તેને રાગાદિભાવો પણ થાય છે, તે તેમનો કર્તા પણ થાય છે અને તેથી કર્મનો બંધ પણ કરે છે; જ્યારે આત્મા જ્ઞાની થાય છે ત્યારે તેને કાંઈ ગ્રહણ કરવાનો રાગ નથી, તેથી રાગાદિરૂપ પરિણામન પણ નથી અને તેથી આગામી બંધ પણ નથી. (એ રીતે જ્ઞાની પરદ્રવ્યનો કર્તા નથી.) (286-287)

અહીંયા જ્ઞાનીને અકર્તા કહ્યો છે. અજ્ઞાનીને કર્તા કહ્યો છે. તેથી ઉપરોક્ત ભાવ જ દૃઢ થાય છે.

ભાવાર્થ :—પરદ્રવ્યનું અને પોતાના ભાવનું નિમિત્ત-નૈમિત્તિકપણું જાણી સમસ્ત પરદ્રવ્યને ભિન્ન કરવામાં—ત્યાગવામાં આવે ત્યારે સમસ્ત રાગાદિભાવોની સંતતિ કપાઈ જાય છે અને ત્યારે આત્મા પોતાનો જ અનુભવ કરતો થકો કર્મના બંધનને કાપી પોતામાં જ પ્રકાશે છે. માટે જે પોતાનું હિત ચાહે છે તે એવું કરો. ૧૭૮.

અહીંયા પરદ્રવ્યને ત્યાગવાનું કહ્યું છે તે અભિપ્રાયમાં સમજવું. જ્ઞાનીને અભિપ્રાયમાં તમામ પરદ્રવ્યનો અને પરદ્રવ્યથી થતાં પોતાના ભાવોનો પણ ત્યાગ જ હોય છે. તેથી તે પોતાના આત્માનો અનુભવ કરતો થકો કર્મોના બંધનને કાપે છે. જો નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકો અજ્ઞાનીઓને પણ આવો ઉપદેશ આપતા હોય કે આવું માની લેવાની વાત કરતા હોય તો તેમણે પોતાને અને અન્ય અનેકને છેતરવાનું બંધ કરવા જેવું છે. કારણ કે તેનું ફળ અનંત સંસાર છે. આ વર્તમાન હુંડા અવસર્પિણી કાળનો જ પ્રભાવ છે કે અત્યારે નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકોની જ ભરમાર છે. જ્ઞાની તો કોઈક વિરલા જ છે.

શ્લોકાર્થ :—[इदानीम्] હવે (બંધ પદાર્થ પછી), [प्रज्ञा-क्रकच-दलनात् बन्ध-पुरुषौ द्विधाकृत्य] પ્રજ્ઞારૂપી કરવત વડે વિદારણ દ્વારા બંધ અને પુરુષને દ્વિધા (જુદા જુદા-બે) કરીને, [पुरुषम् उपलम्भ-एक-नियतम्] પુરુષને—કે જે પુરુષ માત્ર *અનુભૂતિ વડે જ નિશ્ચિત છે તેને—[साक्षात् मोक्षं नयत्] સાક્ષાત્ મોક્ષ પમાડતું થકું, [पूर्ण ज्ञानं विजयते] પૂર્ણ જ્ઞાન જયવંત પ્રવર્તે છે. કેવું છે તે જ્ઞાન? [उन्मज्जत्-सहज-परम-आनन्द-सरसं] પ્રગટ થતા સહજ પરમ આનંદ વડે સરસ અર્થાત્ રસયુક્ત છે, [परं] ઉત્કૃષ્ટ છે, અને [कृत-सकल-कृत्यं] કરવાયોગ્ય સમસ્ત કાર્યો જેણે કરી લીધાં છે (-જેને કાંઈ કરવાનું બાકી રહ્યું નથી) એવું છે. (180)

‘સમયસાર’શાસ્ત્રમાં મહદઅંશે જ્ઞાનીની અપેક્ષાએ જ તમામ વાતો કરેલ છે. અહીંયા જ્ઞાનીને વારંવારની સ્વાત્માનુભૂતિ અંતે મોક્ષ પમાડે છે-એમ કહ્યું છે. માત્ર શબ્દોમાં નિશ્ચયનય ગ્રહણ કર્યે મોક્ષ ન થાય. નિશ્ચયાભાસ અવશ્ય થઈ શકે છે. તે સમજવું જરૂરી છે.

હવે, મોક્ષની પ્રાપ્તિ કઈ રીતે થાય છે તે કહે છે. તેમાં પ્રથમ તો, જે જીવ બંધનો છેદ કરતો નથી પરંતુ માત્ર બંધના સ્વરૂપને જાણવાથી જ સંતુષ્ટ છે તે મોક્ષ પામતો નથી—એમ કહે છે :—

ગાથાર્થ :—[यथा नाम] જેવી રીતે [बन्धनके] બંધનમાં [चिरकालप्रतिबद्धः] ઘણા કાળથી બંધાયેલો [कश्चित् पुरुषः] કોઈ પુરુષ [तस्य] તે બંધનના [तीव्रमन्दस्वभावं] તીવ્ર-મંદ (આકરા-ઢીલા) સ્વભાવને [कालं च] અને કાળને (અર્થાત્ આ બંધન આટલા કાળથી છે એમ) [विजानाति] જાણે છે, [यदि] પરંતુ જો [न अपि छेदं करोति] તે બંધનને પોતે કાપતો નથી [तेन न मुच्यते] તો તેનાથી છૂટતો નથી [तु] અને [बन्धनवशः सन्] બંધનવશ રહેતો થકો [बहुकेन अपि कालेन] ઘણા કાળે પણ [सः नरः] તે પુરુષ [विमोक्षम् न प्राप्नोति] બંધનથી છૂટવારૂપ મોક્ષને પામતો નથી; [इति] તેવી રીતે જીવ [कर्मबन्धनानां] કર્મ-બંધનોનાં [प्रदेशस्थितिप्रकृतिम् एवम् अनुभागम्] પ્રદેશ, સ્થિતિ,

પ્રકૃતિ તેમ જ અનુભાગને [જાનન્ અપિ] જાણતાં છતાં પણ [ન મુચ્યતે] (કર્મબંધથી) છૂટતો નથી, [ચ યદિ સઃ એવ શુદ્ધઃ] પરંતુ જો પોતે (રાગાદિને દૂર કરી) શુદ્ધ થાય [મુચ્યતે] તો જ છૂટે છે. (288-290)

ભાવાર્થ :—બંધનું સ્વરૂપ જાણવાથી જ મોક્ષ છે એમ કોઈ અન્યમતી માને છે. તેમની એ માન્યતાનું આ કથનથી નિરાકરણ જાણવું. જાણવામાત્રથી જ બંધ નથી કપાતો, બંધ તો કાપવાથી જ કપાય છે. (288-289-290)

બંધના વિચાર કર્યા કરવાથી પણ બંધ કપાતો નથી એમ ઉવે કહે છે :—

ગાથાર્થ :—[યથા] જેમ [બન્ધનવદ્ધઃ] બંધનથી બંધાયેલો પુરુષ [બન્ધાન્ ચિન્તયન્] બંધોના વિચાર કરવાથી [વિમોક્ષમ્ ન પ્રાપ્નોતિ] મોક્ષ પામતો નથી (અર્થાત્ બંધથી છૂટતો નથી), [તથા] તેમ [જીવઃ અપિ] જીવ પણ [બન્ધાન્ ચિન્તયન્] બંધોના વિચાર કરવાથી [વિમોક્ષમ્ ન પ્રાપ્નોતિ] મોક્ષ પામતો નથી. (291)

અહીંયા કહ્યું છે કે માત્ર જાણકારીરૂપે જ્ઞાન કરી લીધું કે તેનું ચિંતન-મનન પણ કરી લીધું કે તેનું ધ્યાન પણ કરી લીધું તેનાથી બંધ કપાતો નથી. પરંતુ બંધ તો સ્વાત્માનુભૂતિથી જ કપાય છે. જો કોઈ નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકો અજ્ઞાનીઓને પણ અબંધ સ્વરૂપ હોવાનો ઉપદેશ આપતા હોય કે તેવું માની લેવાની વાત કરતા હોય કે ‘સ્વરૂપના જ્ઞાનને જ ઘુંટવાથી સમ્યગ્દર્શન થઈ જશે’ એમ માનતા હોય તો તેમણે પોતાને અને અન્ય અનેકને છેતરવાનું બંધ કરવા જેવું છે. કારણ કે અબંધ સ્વરૂપનો અનુભવ સ્વાત્માનુભૂતિ વગર થતો જ નથી. પરંતુ આવા ઉપદેશથી અજ્ઞાનીઓ નયાભાસને કારણે પોતાને તેવા વર્તમાન પર્યાયમાં જ માનવા લાગે છે. તેનાથી કોઈક ભ્રમથી પોતાને જ્ઞાની પણ સમજતા હોય છે અથવા તો તેમને તેમના નિશ્ચયાભાસી ગુરુએ જ જ્ઞાની હોવાની પદવી-પ્રમાણપત્ર પણ આપ્યું હોય શકે છે. તે તેમની અજ્ઞાનતા જ છતી કરે છે, કે જેનું ફળ અનંત સંસાર જ છે. આ વર્તમાન હુંડા અવસર્પિણી કાળનો જ પ્રભાવ છે કે અત્યારે નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકોની જ ભરમાર છે. જ્ઞાની તો કોઈક વિરલા જ છે.

ગાથાર્થ :—[બન્ધાનાં સ્વભાવં ચ] બંધોના સ્વભાવને [આત્મનઃ સ્વભાવં ચ] અને આત્માના સ્વભાવને [વિજ્ઞાય] જાણીને [બન્ધેષુ] બંધો પ્રત્યે [યઃ] જે [વિરજ્યતે] **વિરક્ત થાય છે,** [સઃ] તે [કર્મવિમોક્ષણં કરોતિ] કર્મોથી મુકાય છે. (293)

અહીંયા કહ્યું કે “આત્માના સ્વભાવને જાણીને બંધો પ્રત્યે જે વિરક્ત થાય છે, તે કર્મોથી મુકાય છે.” તેનો અર્થ એ છે કે જે આત્માના સ્વભાવનો અનુભવ કરે છે તે બંધો પ્રત્યે વિરક્ત થાય છે, તેથી તે કર્મોથી મુકાય છે. અહીંયા કોઈએ ‘આત્માના સ્વભાવને જાણીને’નું અર્થઘટન એવું ન કરવું કે તેની જાણકારી લેવાથી તે જીવ કર્મોથી મુકાય જાય છે. જો તેમ જ હોત તો તો આપણે અનાદિથી અનેક વાર તેની જાણકારી મેળવેલ છે ત્યારે જ આપણે કર્મોથી મુકાય જવા જોઈતાતા. આ તો આ હુંડા અવસર્પિણી કાળનો જ પ્રભાવ છે કે અનેક નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકો ખોટા અર્થઘટનને કારણે પોતે આવું સમજે છે

અને અનેક અજ્ઞાનીઓને પણ આવી જ ઉપદેશ આપે છે. જે આ કાળની અત્યંત કરુણાજનક કથની છે.

(આત્માને જ્ઞાનભાવમાં રાખવો=અનુભૂતિમાં રાખવો, શબ્દોમાં નહીં)

‘આત્મા અને બંધ શા વડે દ્વિધા કરાય છે (અર્થાત્ કયા સાધન વડે જુદા કરી શકાય છે)?’ એમ પૂછવામાં આવતાં હવે તેનો ઉત્તર કહે છે :—

જીવ બંધ બન્ને, નિયત નિજ નિજ લક્ષણે છેદાય છે,
પ્રજ્ઞાછીણી થકી છેદતાં બન્ને જુદા પડી જાય છે. ૨૯૪.

ગાથાર્થ :—[જીવઃ ચ તથા બન્ધઃ] જીવ તથા બંધ [નિયતાભ્યામ્ સ્વલક્ષણાભ્યાં] નિયત સ્વલક્ષણોથી (પોતપોતાનાં નિશ્ચિત લક્ષણોથી) [છિદ્યેતે] છેદાય છે; [પ્રજ્ઞાછેદનકેન] પ્રજ્ઞારૂપી છીણી વડે [છિન્નૌ તુ] છેદવામાં આવતાં [નાનાત્વમ્ આપન્નૌ] તેઓ નાનાપણાને પામે છે અર્થાત્ જુદા પડી જાય છે. (294)

ટીકા :—આત્મા અને બંધને દ્વિધા કરવારૂપ કાર્યમાં કર્તા જે આત્મા તેના ^૧કરણ સંબંધી ^૨મીમાંસા કરવામાં આવતાં, નિશ્ચયે (નિશ્ચયનયે) પોતાથી ભિન્ન કરણનો અભાવ હોવાથી [ભગવતી પ્રજ્ઞા જ] (-જ્ઞાનસ્વરૂપ બુદ્ધિ જ) છેદનાત્મક (-છેદનના સ્વભાવવાળું) કરણ છે. તે પ્રજ્ઞા વડે તેમને છેદવામાં આવતાં તેઓ નાનાપણાને અવશ્ય પામે છે; માટે પ્રજ્ઞા વડે જ આત્મા અને બંધનું દ્વિધા કરવું છે (અર્થાત્ પ્રજ્ઞારૂપી કરણ વડે જ આત્મા ને બંધ જુદા કરાય છે).

(અહીં પ્રશ્ન થાય છે કે-) આત્મા અને બંધ કે જેઓ *ચૈત્યચૈતકભાવ વડે અત્યંત નિકટતાને લીધે એક (-એક જેવા-) થઈ રહ્યા છે, અને [ભેદવિજ્ઞાનના] અભાવને લીધે, જાણે તેઓ એક ચૈતક જ હોય એમ જેમનો વ્યવહાર કરવામાં આવે છે (અર્થાત્ જેમને એક આત્મા તરીકે જ વ્યવહારમાં ગણવામાં આવે છે) તેઓ પ્રજ્ઞા વડે ખરેખર કઈ રીતે છેદી શકાય?

(તેનું સમાધાન આચાર્યદેવ કરે છે :—) આત્મા અને બંધનાં નિયત સ્વલક્ષણોની સૂક્ષ્મ અંતઃસંધિમાં (અંતરંગની સંધિમાં) [પ્રજ્ઞાછીણીને] સાવધાન થઈને પટકવાથી (-નાખવાથી, મારવાથી) તેમને છેદી શકાય છે અર્થાત્ જુદા કરી શકાય છે એમ અમે જાણીએ છીએ.

આત્માનું સ્વલક્ષણ ચૈતન્ય છે, કારણ કે તે સમસ્ત શેષ દ્રવ્યોથી અસાધારણ છે (અર્થાત્ અન્ય દ્રવ્યોમાં તે નથી). તે (ચૈતન્ય) પ્રવર્તતું થકું જે જે પર્યાયને વ્યાપીને પ્રવર્તે છે અને નિવર્તતું થકું જે જે પર્યાયને ગ્રહણ કરીને નિવર્તે છે તે તે સમસ્ત સહવર્તી કે કમવર્તી પર્યાયો આત્મા છે એમ લક્ષિત કરવું—લક્ષણથી ઓળખવું (અર્થાત્ જે જે ગુણપર્યાયોમાં ચૈતન્યલક્ષણ વ્યાપે છે તે તે સમસ્ત ગુણપર્યાયો આત્મા છે એમ જાણવું) કારણ કે આત્મા તે જ એક લક્ષણથી લક્ષ્ય છે (અર્થાત્ ચૈતન્યલક્ષણથી જ ઓળખાય છે). વળી સમસ્ત સહવર્તી અને કમવર્તી અનંત પર્યાયો સાથે ચૈતન્યનું અવિનાભાવીપણું હોવાથી ચિન્માત્ર જ આત્મા છે એમ નિશ્ચય કરવો. આટલું આત્માના સ્વલક્ષણ વિષે. (294)

ભાવાર્થ :—આત્મા અને બંધ બન્નેને લક્ષણભેદથી ઓળખી બુદ્ધિરૂપી છીણીથી છેદી જુદા જુદા કરવા.

આત્મા તો અમૂર્તિક છે અને બંધ સૂક્ષ્મ પુદ્ગલપરમાણુઓનો સ્કંધ છે તેથી બન્ને જુદા છદ્મસ્થના જ્ઞાનમાં આવતા નથી, માત્ર એક સ્કંધ દેખાય છે (અર્થાત્ બન્ને એકપિંડરૂપ દેખાય છે); તેથી અનાદિ અજ્ઞાન છે. શ્રી ગુરુઓનો ઉપદેશ પામી તેમનાં લક્ષણ જુદાં જુદાં અનુભવીને જાણવું કે ચૈતન્યમાત્ર તો આત્માનું લક્ષણ છે અને રાગાદિક બંધનું લક્ષણ છે તોપણ માત્ર જ્ઞેયજ્ઞાયકભાવની અતિ નિકટતાથી તેઓ એક જેવા થઈ રહ્યા દેખાય છે. તેથી તીક્ષ્ણ બુદ્ધિરૂપી છીણીને—કે જે તેમને ભેદી જુદા જુદા કરવાનું શસ્ત્ર છે તેને—તેમની સૂક્ષ્મ સંધિ શોધીને તે સંધિમાં સાવધાન (નિષ્પ્રમાદ) થઈને પટકવી. તે પડતાં જ બન્ને જુદા જુદા દેખાવા લાગે છે. એમ બન્ને જુદા જુદા દેખાતાં, આત્માને જ્ઞાનભાવમાં જ રાખવો અને બંધને અજ્ઞાનભાવમાં રાખવો. એ રીતે બન્નેને ભિન્ન કરવા. (294)

હવે આ અર્થનું કળશરૂપ કાવ્ય કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[इयं शिता प्रज्ञाछेत्री] આ પ્રજ્ઞારૂપી તીક્ષ્ણ છીણી [निपुणैः] પ્રવીણ પુરુષો વડે [कथम् अपि] કોઈ પણ પ્રકારે (-યત્નપૂર્વક) [सावधानैः] સાવધાનપણે (નિષ્પ્રમાદપણે) [पातिता] પટકવામાં આવી થકી, [आत्म-कर्म-उभयस्य सूक्ष्मे अन्तःसन्धिवन्धे] આત્મા અને કર્મ—બન્નેના સૂક્ષ્મ અંતરંગ સંધિના બંધમાં (-અંદરની સાંધના જોડાણમાં) [रभसात्] શીઘ્ર [निपतति] પડે છે. કેવી રીતે પડે છે? [आत्मानम् अन्तः-स्थिर-विशद-लसद्-धाम्नि चैतन्यपूरे मग्नम्] આત્માને તો જેનું તેજ અંતરંગમાં સ્થિર અને નિર્મળપણે દેદીપ્યમાન છે એવા ચૈતન્યપૂરમાં (ચૈતન્યના પ્રવાહમાં) મગ્ન કરતી [च] અને [बन्धम् अज्ञानभावे नियमितम्] બંધને અજ્ઞાનભાવમાં નિશ્ચળ (નિયત) કરતી—[अभितः भिन्नभिन्नौ कुर्वती] એ રીતે આત્મા અને બંધને સર્વ તરફથી ભિન્ન ભિન્ન કરતી પડે છે. (181)

અહીંયા ભેદજ્ઞાનની રીત બતાવેલ છે-એવું ઘણાને લાગે છે. અને તેથી તેઓ આવું કરવાનો પુરુષાર્થ કરતા જોવા મળે છે. છતાં તેમનું કામ થતું નથી. તેમને સમ્યગ્દર્શન થતું નથી. સ્વાત્માનુભૂતિ થતી નથી. કારણ કે તેઓને એ ખબર નથી કે અહીંયા કહ્યું છે કે “આ પ્રજ્ઞારૂપી તીક્ષ્ણ છીણી પ્રવીણ પુરુષો વડે...” તેમાં ‘પ્રવીણ પુરુષ’નું બે રીતે અર્થઘટન થઈ શકે છે. એક, પ્રવીણ પુરુષ એટલે સમ્યગ્દૃષ્ટિ અને બીજું, પ્રવીણ પુરુષ એટલે આત્માની વૈરાગ્યાદિ યોગ્યતાયુક્ત આત્મ-સન્મુખ પુરુષ. સાચું અર્થઘટન ન સમજાવાથી જ નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકો આવો બોદ્ધિક પ્રયાસ કરતા જણાય છે અને તેઓ ઉપદેશ પણ આવા બોદ્ધિક પ્રયાસ કરવાનો જ અને આવું માની લેવાનો જ આપતા હોય છે. તે તેમની અજ્ઞાનતા જ છતી કરે છે, કે જેનું ફળ અનંત સંસાર જ છે. આ વર્તમાન હુંડા અવસર્પિણી કાળનો જ પ્રભાવ છે કે અત્યારે નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકોની જ ભરમાર છે. જ્ઞાની તો કોઈક વિરલા જ છે.

ગાથાર્થ :—[तथा] એ રીતે [जीवः बन्धः च] જીવ અને બંધ [नियताभ्याम् स्वलक्षणाभ्यां] તેમનાં નિશ્ચિત સ્વલક્ષણોથી [छिद्येते] છેદાય છે. [बन्धः] ત્યાં, બંધને [छेत्तव्यः] છેદવો અર્થાત્ છોડવો [च] અને [शुद्धः आत्मा] શુદ્ધ આત્માને [गृहीतव्यः] ગ્રહણ કરવો. (295)

અહીંયા કહ્યું કે- “શુદ્ધ આત્માને ગ્રહણ કરવો.” તેનો અર્થ થાય છે કે શુદ્ધ આત્માનો અનુભવ કરવો. જો કોઈ નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકો એમ સમજતા હોય કે ‘શુદ્ધ આત્માને ગ્રહણ કરવો’ એટલે બોદ્ધિક રીતે અથવા ધ્યાનમાં ગ્રહણ કરવો તો, તે તેમની ભયંકર મોટી ભૂલ છે. તેથી પોતાની ભૂલ સુધારી પોતાનો અનંત કાળ સુખમય બનાવવો-એવી અમારી સલાહ છે. નિશ્ચયાભાસથી તો કોઈ પણ લાભ નથી જ.

ગાથાર્થ :—(શિષ્ય પૂછે છે કે-) [સઃ આત્મા] તે (શુદ્ધ) આત્મા [કથં] કઈ રીતે [ગૃહ્યતે] ગ્રહણ કરાય? (આચાર્યભગવાન ઉત્તર આપે છે કે-) [પ્રજ્ઞયા તુ] પ્રજ્ઞા વડે [સઃ આત્મા] તે (શુદ્ધ) આત્મા [ગૃહ્યતે] ગ્રહણ કરાય છે. [યથા] જેમ [પ્રજ્ઞયા] પ્રજ્ઞા વડે [વિભક્તઃ] ભિન્ન કર્યો, [તથા] તેમ [પ્રજ્ઞયા એવ] પ્રજ્ઞા વડે જ [ગૃહીતવ્યઃ] ગ્રહણ કરવો. (296)

ટીકા :—શુદ્ધ એવો આ આત્મા શા વડે ગ્રહણ કરવો? પ્રજ્ઞા વડે જ શુદ્ધ એવો આ આત્મા ગ્રહણ કરવો; કારણ કે શુદ્ધ આત્માને, પોતે પોતાને ગ્રહતાં, પ્રજ્ઞા જ એક કરણ છે— જેમ ભિન્ન કરતાં પ્રજ્ઞા જ એક કરણ હતું તેમ. માટે જેમ પ્રજ્ઞા વડે ભિન્ન કર્યો તેમ પ્રજ્ઞા વડે જ ગ્રહણ કરવો. (296)

અહીંયા કહ્યું કે “પ્રજ્ઞા વડે જ ગ્રહણ કરવો” તેનો અર્થ થાય છે કે તેને ભગવતી પ્રજ્ઞા એટલે કે આત્માની વૈરાગ્યાદિ યોગ્યતાયુક્ત આત્મ-સન્મુખ જ્ઞાન વડે ગ્રહણ કરવો. ખરેખર તો તે વૈરાગ્યાદિ યોગ્યતાયુક્ત આત્મ-સન્મુખ જ્ઞાન વડે આપોઆપ જ ગ્રહણ થાય છે. ‘ગ્રહણ કરવો’ એટલે કહ્યું કે આ શિષ્યને ઉપદેશાત્મક કથન છે. આ બહુ જ મહત્વની સમજણ કરી લેવા જેવી છે.

ગાથાર્થ :—[પ્રજ્ઞયા] પ્રજ્ઞા વડે [ગૃહીતવ્યઃ] (આત્માને) એમ ગ્રહણ કરવો કે— [યઃ ચેતયિતા] જે ચેતનારો છે [સઃ તુ] તે [નિશ્ચયતઃ] નિશ્ચયથી [અહં] હું છું, [અવશેષાઃ] બાકીના [યે ભાવાઃ] જે ભાવો છે [તે] તે [મમ પરાઃ] મારાથી પર છે [ઈતિ જ્ઞાતવ્યઃ] એમ જાણવું. (297)

ભગવતી પ્રજ્ઞા એટલે કે આત્માની વૈરાગ્યાદિ યોગ્યતાયુક્ત આત્મ-સન્મુખ જ્ઞાન વડે એવી રીતે ગ્રહણ કરવો કે ‘આ જે જાણવાવાળો છે તે જ હું છું.’ અનેક સાધકો અમારી પાસે ફરિયાદ લઈને આવે છે કે ‘આ જે જાણવાવાળો છે તે જ હું છું.’ તે સમ્યગ્દર્શનની બહુ જ સરળ રીત છે. પરંતુ તે કરવાથી અમને સ્વાત્માનુભૂતિ તો થતી નથી. તેઓને અમે જણાવીએ છીએ કે આત્માની વૈરાગ્યાદિ યોગ્યતાઓ વગર નિશ્ચયનયને માત્ર શબ્દોમાં જ ગ્રહણ કરવાથી સ્વાત્માનુભૂતિ થવી શક્ય જ નથી. તે કારણથી જ અમે ‘નિશ્ચય-વ્યવહારની યથાર્થ સંધિ’ એ વિષય ઉપર એક લેખ પણ લખેલ છે. તેનો અભ્યાસ વારંવાર કરવા જેવો છે કે જેથી સમજાશે કે આત્માની વૈરાગ્યાદિ યોગ્યતાઓ પ્રાપ્ત કર્યા બાદ જ અહીંયા જણાવેલ સમ્યગ્દર્શનની રીત કારગર નિવડશે. આ વાત સમજવી અતિ આવશ્યક છે.

ભાવાર્થ :—જેમનું સ્વલક્ષણ ચૈતન્ય નથી એવા પરભાવો તો મારાથી ભિન્ન છે, માત્ર શુદ્ધ ચૈતન્ય જ હું છું. કર્તા, કર્મ, કરણ, સંપ્રદાન, અપાદાન અને અધિકરણરૂપ કારકભેદો, સત્ત્વ, અસત્ત્વ, નિત્યત્વ, અનિત્યત્વ, એકત્વ, અનેકત્વ આદિ ધર્મભેદો અને જ્ઞાન, દર્શન આદિ ગુણભેદો જો કથંચિત્ ડોય તો ભલે હો; પરંતુ શુદ્ધ ચૈતન્યમાત્ર ભાવમાં તો કોઈ ભેદ નથી. —આમ શુદ્ધનયથી અભેદરૂપે આત્માને ગ્રહણ કરવો. ૧૮૨.

ગાથાર્થ :—[પ્રજ્ઞયા] પ્રજ્ઞા વડે [ગૃહીતવ્યઃ] એમ ગ્રહણ કરવો કે—[યઃ દ્રષ્ટા] જે દેખનારો છે [સઃ તુ] તે [નિશ્ચયતઃ] નિશ્ચયથી [અહમ્] હું છું, [અવશેષાઃ] બાકીના [યે ભાવાઃ] જે ભાવો છે [તે] તે [મમ પરાઃ] મારાથી પર છે [ઈતિ જ્ઞાતવ્યાઃ] એમ જાણવું. (298)

[પ્રજ્ઞયા] પ્રજ્ઞા વડે [ગૃહીતવ્યઃ] એમ ગ્રહણ કરવો કે—[યઃ જ્ઞાતા] જે જાણનારો છે [સઃ તુ] તે [નિશ્ચયતઃ] નિશ્ચયથી [અહમ્] હું છું, [અવશેષાઃ] બાકીના [યે ભાવાઃ] જે ભાવો છે [તે] તે [મમ પરાઃ] મારાથી પર છે [ઈતિ જ્ઞાતવ્યાઃ] એમ જાણવું. (299)

ભગવતી પ્રજ્ઞા એટલે કે આત્માનું વૈરાગ્યાદિ યોગ્યતાયુક્ત આત્મ-સન્મુખ જ્ઞાન, તેના વડે આત્માને એવી રીતે ગ્રહણ કરવો કે 'આ જે જોવાવાળો છે તે જ હું છું.' અને 'આ જે જાણવાવાળો છે તે જ હું છું.' આત્માની વૈરાગ્યાદિ યોગ્યતાઓ વગર માત્ર શબ્દોમાં જ ગ્રહણ કરવાથી આ ગાથાઓ કાર્યકારી થવી શક્ય જ નથી. તેનાથી સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થવું શક્ય બનતું નથી. આ વાત નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકોએ સમજવી અતિ આવશ્યક છે. કારણ કે તેમાં જ તેમનું અને બીજા અનેકનું કલ્યાણ છુપાયેલું છે. અન્યથા અનંત દુઃખો તો પ્રતિક્ષા કરી જ રહ્યાં છેકે જે નિશ્ચયાભાસનું ફળ છે. તે જ આપણી અનાદિની વાર્તા છે.

(ભાવાર્થ :—આ ત્રણ ગાથાઓમાં, પ્રજ્ઞા વડે આત્માને ગ્રહણ કરવાનું કહ્યું છે. 'ગ્રહણ કરવું' એટલે કોઈ અન્ય વસ્તુને ગ્રહવાની-લેવાની નથી; ચેતનાનો અનુભવ કરવો, તે જ, આત્માનું 'ગ્રહણ કરવું' છે.

ગાથાર્થ :—[સર્વાન્ ભવાન્] સર્વ ભાવોને [પરકીયાન્] પારકા [જ્ઞાત્વા] જાણીને [કઃ નામ બુધઃ] કોણ [જ્ઞાની], [આત્માનમ્] પોતાને [શુદ્ધમ્] શુદ્ધ [જાનન્] જાણતો થકો, [ઈદમ્ મમ] 'આ મારું છે' (—'આ ભાવો મારા છે') [ઈતિ ચ વચનમ્] એવું વચન [મળેત્] બોલે? (300)

'સમયસાર'શાસ્ત્રમાં મહદઅંશે જ્ઞાનીની અપેક્ષાએ જ તમામ વાતો કરેલ છે. જ્ઞાનીને અભિપ્રાયમાં માત્ર શુદ્ધાત્મા જ છે. અન્ય કંઈ નથી. અજ્ઞાનીએ જ્ઞાનીની નકલ નથી કરવાની, અનુભૂતિ કરવાની છે.

શ્લોકાર્થ :—[ઉદાત્તચિત્તચરિત્તૈઃ મોક્ષાર્થિભિઃ] જેમના ચિત્તનું ચરિત્ર ઉદાત્ત (—ઉદાર, ઉચ્ચ, ઉજ્જવળ) છે એવા મોક્ષાર્થીઓ [અયમ્ સિદ્ધાન્તઃ] આ સિદ્ધાંતને [સેવ્યતામ્] સેવન કરો કે—[અહમ્ શુદ્ધં ચિન્મયમ્ એકમ્ પરમં જ્યોતિઃ એવ સદા એવ અસ્મિ] હું તો શુદ્ધ ચૈતન્યમય એક પરમ જ્યોતિ જ સદાય છું; [તુ] અને [એતે યે પૃથગ્લક્ષણાઃ વિવિધાઃ ભાવાઃ સમુલ્લસન્તિ તે અહં ન અસ્મિ] આ જે ભિન્ન લક્ષણવાળા વિવિધ પ્રકારના ભાવો પ્રગટ થાય છે તે હું નથી, [યતઃ અત્ર તે સમગ્રાઃ અપિ મમ પરદ્રવ્યમ્] કારણ કે તે બધાય મને પરદ્રવ્ય છે'. ૧૮૫.

હવે આગળના કથનની સૂચનાનો શ્લોક કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[પરદ્રવ્યગ્રહં કુર્વન્] જે પરદ્રવ્યને ગ્રહણ કરે છે [અપરાધવાન્] તે અપરાધી છે [વચ્ચેત એવ] તેથી બંધમાં પડે છે, અને [સ્વદ્રવ્યે સંવૃતઃ યતિઃ] જે સ્વદ્રવ્યમાં જ સંવૃત છે (અર્થાત્ જે પોતાના દ્રવ્યમાં જ ગુપ્ત છે—મગ્ન છે—સંતુષ્ટ છે, પરદ્રવ્યને ગ્રહતો નથી) એવો યતિ [અનપરાધઃ] નિરપરાધી છે [ન વચ્ચેત] તેથી બંધાતો નથી. ૧૮૬.

‘સમયસાર’શાસ્ત્રમાં મહદ્અંશે જ્ઞાનીની અપેક્ષાએ જ તમામ વાતો કરેલ છે. અહીંયા જણાવ્યું છે કે જ્ઞાની વારંવાર આત્મામાં સ્થિરતા કરે છે અને પરદ્રવ્યને અભિપ્રાયમાં છોડતો અબંધ હોય છે. અજ્ઞાનીને શબ્દોથી કોઈ ફાયદો નહીં થાય. નિશ્ચયાભાસ જ થશે. તેથી જ્ઞાનીની નકલ ન કરવી, અનુભૂતિ કરવી.

ભાવાર્થ :—જો માણસ ચોરી આદિ અપરાધ કરે તો તેને બંધનની શંકા થાય; નિરપરાધને શંકા શા માટે થાય? તેવી જ રીતે જો આત્મા પરદ્રવ્યના ગ્રહણરૂપ અપરાધ કરે તો તેને બંધની શંકા થાય જ; જો પોતાને શુદ્ધ અનુભવે, પરને ન ગ્રહે, તો બંધની શંકા શા માટે થાય? માટે પરદ્રવ્યને છોડી શુદ્ધ આત્માનું ગ્રહણ કરવું. ત્યારે જ નિરપરાધ થવાય છે. (301-302-303)

અહીંયા બહુ જ સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે કે “પરદ્રવ્યને છોડી શુદ્ધ આત્માનું ગ્રહણ કરવું. ત્યારે જ નિરપરાધ થવાય છે.” એટલે કે જ્ઞાની જ નિરપરાધ હોય છે. પરંતુ નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકો અજ્ઞાનીઓને પણ નિરપરાધસ્વરૂપ હોવાનો ઉપદેશ આપતા હોય કે તેવું માની લેવાની વાત કરતા હોય છે. તેમણે પોતાને અને અન્ય અનેકને છેતરવાનું બંધ કરવા જેવું છે. કારણ કે નિરપરાધ સ્વરૂપનો અનુભવ સ્વાત્માનુભૂતિ વગર થતો જ નથી. પરંતુ આવા ઉપદેશથી અજ્ઞાનીઓ નયાભાસને કારણે પોતાને વર્તમાન પર્યાયમાં જ નિરપરાધ માનવા લાગે છે. અને પોતે સંસારમાં ડૂબેલા રહે છે. આવા ઉપદેશના કારણે કોઈક ભ્રમથી પોતાને જ્ઞાની પણ સમજતા હોય છે અથવા તો તેમને તેમના નિશ્ચયાભાસી ગુરુએ જ જ્ઞાની હોવાની પદવી-પ્રમાણપત્ર પણ આપ્યું હોય શકે છે. તે તેમની અજ્ઞાનતા જ છતી કરે છે, કે જેનું ફળ અનંત સંસાર જ છે. આ વર્તમાન હુંડા અવસર્પિણી કાળનો જ પ્રભાવ છે કે અત્યારે નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકોની જ ભરમાર છે. જ્ઞાની તો કોઈક વિરલા જ છે. જ્ઞાની તો નીચે કહ્યું તેમ અનુભૂતિમાં વર્તે છે, માત્ર શબ્દોમાં નહીં. શબ્દોનું ફળ તો નિશ્ચયાભાસ જ છે. તેથી અજ્ઞાનીએ જ્ઞાનીની નકલ ન કરવી, પરંતુ અનુભૂતિ કરવી જરૂરી છે.

[પુનઃ] વળી [ચઃ ચેતયિતા] જે આત્મા [નિરપરાધઃ] નિરપરાધ છે [સઃ તુ] તે [નિશ્શક્તિઃ ભવતિ] નિઃશંક હોય છે; [અહમ્ ઇતિ જાનન્] ‘શુદ્ધ આત્મા તે જ હું છું’ એમ જાણતો થકો [આરાધનયા] આરાધનાથી [નિત્યં વર્તતે] સદા વર્તે છે. (305)

અહીંયા કહ્યું છે કે “શુદ્ધ આત્મા તે જ હું છું-એમ જાણતો થકો આરાધનાથી સદા વર્તે છે.” તેનો અર્થ છે કે શુદ્ધ આત્મા તે જ હું છું-એમ અનુભવતો થકો આરાધનાથી સદા વર્તે છે. જાણતો એટલે અનુભવતો. શબ્દોરૂપે જાણતો નહીં-એ સમજવું આવશ્યક છે. જો માત્ર જાણવાથી જ આરાધના થઈ જતી હોય તો તો આપણું કલ્યાણ પહેલાં જ થઈ જવું જોઈતું.

શ્લોકાર્થ :—[સાપરાધઃ] સાપરાધ આત્મા [અનવરતમ્] નિરંતર [અનન્તૈઃ] અનંત પુદ્ગલપરમાણુરૂપ કર્મોથી [બંધ્યતે] બંધાય છે; [નિરપરાધઃ] નિરપરાધ આત્મા [બન્ધનમ્] બંધનને [જાતુ] કદાપિ [સ્પૃશતિ ન એવ] સ્પર્શતો નથી જ. [અયમ્] જે સાપરાધ આત્મા છે તે તો [નિયતમ્] નિયમથી [સ્વમ્ અશુદ્ધં મજન્] પોતાને અશુદ્ધ સેવતો થકો [સાપરાધઃ] સાપરાધ છે; [નિરપરાધઃ] નિરપરાધ આત્મા તો [સાધુ] ભલી રીતે [શુદ્ધાત્મસેવી ભવતિ] શુદ્ધ આત્માનો સેવનાર હોય છે. ૧૮૭.

અહીંયા ઉપરોક્ત ભવો જ દૃઢ થાય છે. “શુદ્ધ આત્માનો સેવનાર” એટલે શુદ્ધાત્માનુભૂતિ. શબ્દોમાં સેવનાર નિશ્ચયાભાસી બને છે. અજ્ઞાનીએ જ્ઞાનીની નકલ ન કરવી, પરંતુ અનુભૂતિ કરવી જરૂરી છે.

ગાથાર્થ :—[પ્રતિક્રમણમ્] પ્રતિક્રમણ, [પ્રતિસરણમ્] પ્રતિસરણ, [પરિહારઃ] પરિહાર, [ધારણા] ધારણા, [નિવૃત્તિઃ] નિવૃત્તિ, [નિન્દા] નિન્દા, [ગર્હા] ગર્હા [ચ શુદ્ધિઃ] અને શુદ્ધિ— [અષ્ટવિધઃ] એ આઠ પ્રકારનો [વિષકુમ્ભઃ] વિષકુંભ [ભવતિ] છે (કારણ કે એમાં કર્તાપણાની બુદ્ધિ સંભવે છે). (306)

[અપ્રતિક્રમણમ્] અપ્રતિક્રમણ, [અપ્રતિસરણમ્] અપ્રતિસરણ, [અપરિહારઃ] અપરિહાર, [અધારણા] અધારણા, [અનિવૃત્તિઃ] અનિવૃત્તિ, [અનિન્દા] અનિન્દા, [અગર્હા] અગર્હા [ચ એવ] અને [અશુદ્ધિઃ] અશુદ્ધિ—[અમૃતકુમ્ભઃ] એ અમૃતકુંભ છે (કારણ કે એમાં કર્તાપણાનો નિષેધ છે—કાંઈ કરવાનું જ નથી, માટે બંધ થતો નથી). (307)

ટીકા :—પ્રથમ તો જે અજ્ઞાનીજનસાધારણ (અર્થાત્ અજ્ઞાની લોકોને સાધારણ એવાં) અપ્રતિક્રમણાદિ છે તેઓ તો શુદ્ધ આત્માની સિદ્ધિના અભાવરૂપ સ્વભાવવાળાં હોવાને લીધે સ્વયમેવ અપરાધરૂપ હોવાથી વિષકુંભ જ છે; તેમનો વિચાર કરવાનું શું પ્રયોજન છે? (તેઓ તો પ્રથમ જ ત્યાગવાયોગ્ય છે.) અને જે દ્રવ્યરૂપ પ્રતિક્રમણાદિ છે તેઓ સર્વ અપરાધરૂપી વિષના દોષોને ઘટાડવામાં (—કમે કમે મટાડવામાં) સમર્થ હોવાથી અમૃતકુંભ છે (એમ વ્યવહાર આચારસૂત્રમાં કહ્યું છે) તોપણ પ્રતિક્રમણ-અપ્રતિક્રમણાદિથી વિલક્ષણ એવી અપ્રતિક્રમણાદિરૂપ ત્રીજી ભૂમિને નહિ દેખનાર પુરુષને તે દ્રવ્યપ્રતિક્રમણાદિ (અપરાધ કાપવારૂપ) પોતાનું કાર્ય કરવા અસમર્થ હોવાને લીધે વિપક્ષ કાર્ય (અર્થાત્ બંધનું કાર્ય) કરતાં હોવાથી વિષકુંભ જ છે. જે અપ્રતિક્રમણાદિરૂપ ત્રીજી ભૂમિ છે તે, સ્વયં શુદ્ધાત્માની સિદ્ધિરૂપ હોવાને લીધે સર્વ અપરાધરૂપી વિષના દોષોને સર્વથા નષ્ટ કરનારી હોવાથી, સાક્ષાત્ સ્વયં અમૃતકુંભ છે અને એ રીતે (તે ત્રીજી ભૂમિ) વ્યવહારથી દ્રવ્યપ્રતિક્રમણાદિને પણ અમૃતકુંભપણું સાધે છે. તે ત્રીજી ભૂમિથી જ આત્મા નિરપરાધ થાય છે. તેના (અર્થાત્ ત્રીજી ભૂમિના) અભાવમાં દ્રવ્ય-પ્રતિક્રમણાદિ પણ અપરાધ જ છે. માટે, ત્રીજી ભૂમિથી જ નિરપરાધપણું છે એમ ઠરે છે. તેની પ્રાપ્તિ અર્થે જ આ દ્રવ્યપ્રતિક્રમણાદિ છે. આમ હોવાથી એમ ન માનો કે (નિશ્ચયનયનું) શાસ્ત્ર દ્રવ્યપ્રતિક્રમણાદિને છોડાવે છે. ત્યારે શું કરે છે? દ્રવ્યપ્રતિક્રમણાદિથી છોડી દેતું નથી (—અટકાવી દેતું નથી, સંતોષ મનાવી દેતું નથી); તે સિવાય બીજું પણ, પ્રતિક્રમણ-અપ્રતિક્રમણાદિથી અગોચર અપ્રતિક્રમણાદિરૂપ, શુદ્ધ આત્માની સિદ્ધિ જેનું લક્ષણ છે એવું, અતિ દુષ્કર કાંઈક કરાવે છે. આ શાસ્ત્રમાં જ આગળ કહેશે કે—*કમ્મં જં પુલ્લકયં સુહાસુહમણેય-વિત્થરવિસેસં। તત્તો ણિયત્તદે અપ્પયં તુ જો સો પડિક્કમણં।। (અર્થ :—અનેક પ્રકારના

વિસ્તારવાળાં જે પૂર્વે કરેલાં શુભાશુભ કર્મ છે તેમનાથી જે પોતાના આત્માને નિવર્તવે છે તે આત્મા પ્રતિક્રમણ છે.) વગેરે. (306-307)

અહીંયા કહ્યું છે કે “અજ્ઞાનીજનસાધારણ અપ્રતિક્રમણાદિ છે તેઓ તો શુદ્ધ આત્માની સિદ્ધિના (અનુભવના) અભાવરૂપ સ્વભાવવાળાં હોવાને લીધે સ્વયમેવ અપરાધરૂપ હોવાથી વિષકુંભ જ છે.” અહીંયા અજ્ઞાનીને અપરાધરૂપ અને વિષકુંભ કહ્યો. પરંતુ નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકો અજ્ઞાનીઓને પણ નિરપરાધસ્વરૂપ હોવાનો ઉપદેશ આપતા હોય કે તેવું માની લેવાની વાત કરતા હોય છે. જ્યારે અજ્ઞાની સ્વરૂપથી પણ જો પોતાને નિરપરાધી માને છે ત્યારે પણ તે ન્યાભાસને કારણે પોતાને વર્તમાન પર્યાયમાં જ નિરપરાધ માનવા લાગે છે. આ રીતે નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકોએ પોતાને અને અન્ય અનેકને છેતરવાનું બંધ કરવા જેવું છે. કારણ કે નિરપરાધ સ્વરૂપનો અનુભવ સ્વાત્માનુભૂતિ વગર થતો જ નથી. પરંતુ આવા ઉપદેશથી અજ્ઞાનીઓ અને પોતે પણ સંસારમાં ડૂબેલા જ રહે છે. આવા ઉપદેશથી કોઈક ભ્રમથી પોતાને જ્ઞાની પણ સમજતા હોય છે અથવા તો તેમને તેમના નિશ્ચયાભાસી ગુરુએ જ જ્ઞાની હોવાની પદવી-પ્રમાણપત્ર પણ આપ્યું હોય શકે છે. તે જ તેમની અજ્ઞાનતા છતી કરે છે, કે જેનું ફળ અનંત સંસાર જ છે. આ વર્તમાન હુંડા અવસર્પિણી કાળનો જ પ્રભાવ છે કે અત્યારે નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકોની જ ભરમાર છે. જ્ઞાની તો કોઈક વિરલા જ છે. આગળ કહ્યું છે કે “જે અપ્રતિક્રમણાદિરૂપ ત્રીજી ભૂમિ (સ્વાત્માનુભૂતિ) છે તે, સ્વયં શુદ્ધાત્માની સિદ્ધિરૂપ હોવાને લીધે સર્વ અપરાધરૂપી વિષના દોષોને સર્વથા નષ્ટ કરનારી હોવાથી, સાક્ષાત સ્વયં અમૃતકુંભ છે....” તેથી સમજવાનું એ છે કે આ ‘સમયસાર’શાસ્ત્ર મહદ્અંશે જ્ઞાનીની દશાનું જ વર્ણન કરે છે. અને જો કોઈ નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકો અજ્ઞાનીઓને પણ આ ‘સમયસાર’શાસ્ત્રમાં વર્ણિત ભાવો શબ્દોરૂપે અથવા તો ધ્યાનરૂપે ભાવવાનું કહે છે અથવા તો માની લેવા જણાવે છે ત્યારે ન્યાભાસને કારણે તે અજ્ઞાનીઓ પોતાને વર્તમાન પર્યાયમાં જ તેવા માનવા લાગે છે. આ રીતે નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકોએ પોતાને અને અન્ય અનેકને છેતરવાનું બંધ કરવા જેવું છે.

અહીં નિશ્ચયનયથી પ્રતિક્રમણાદિકને વિષકુંભ કહ્યાં અને અપ્રતિક્રમણાદિકને અમૃતકુંભ કહ્યાં તેથી કોઈ ઊલટું સમજી પ્રતિક્રમણાદિકને છોડી પ્રમાદી થાય તો તેને સમજાવવાને કળશરૂપ કાવ્ય કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[યત્ર પ્રતિક્રમણમ્ એવ વિષં પ્રણીતં] (અરે! ભાઈ,) જ્યાં પ્રતિક્રમણને જ વિષ કહ્યું છે, [તત્ર અપ્રતિક્રમણમ્ એવ સુધા કુતઃ સ્યાત્] ત્યાં અપ્રતિક્રમણ અમૃત ક્યાંથી હોય? (અર્થાત્ ન જ હોય.) [તત્] તો પછી [જનઃ અઘઃ અઘઃ પ્રપતન્ કિં પ્રમાદ્યતિ] માણસો નીચે નીચે પડતા થકા પ્રમાદી કાં થાય છે? [નિષ્પ્રમાદઃ] નિષ્પ્રમાદી થયા થકા [ઝર્ધ્વમ્ ઝર્ધ્વમ્ કિં ન અધિરોહતિ] ઊંચે ઊંચે કાં ચડતા નથી? (189)

ભાવાર્થ :—અજ્ઞાનાવસ્થામાં જે અપ્રતિક્રમણાદિક હોય છે તેમની તો વાત જ શી? અહીં તો, શુભપ્રવૃત્તિરૂપ દ્રવ્યપ્રતિક્રમણાદિનો પક્ષ છોડાવવા માટે તેમને (દ્રવ્યપ્રતિક્રમણાદિને) તો નિશ્ચયનયની પ્રધાનતાથી વિષકુંભ કહ્યાં છે. કારણ કે તેઓ કર્મબંધનાં જ કારણ છે,

અને પ્રતિક્રમણ-અપ્રતિક્રમણાદિથી રહિત એવી ત્રીજી ભૂમિ, કે જે શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ છે તેમ જ પ્રતિક્રમણાદિથી રહિત હોવાથી અપ્રતિક્રમણાદિરૂપ છે, તેને અમૃતકુંભ કહી છે અર્થાત્ ત્યાંનાં અપ્રતિક્રમણાદિને અમૃતકુંભ કહ્યાં છે. ત્રીજી ભૂમિમાં ચડાવવા માટે આ ઉપદેશ આચાર્યદેવે કર્યો છે. પ્રતિક્રમણાદિને વિષકુંભ કહ્યાં સાંભળીને જેઓ ઊલટા પ્રમાદી થાય છે તેમના વિષે આચાર્યદેવ કહે છે કે—‘આ માણસો નીચા નીચા કેમ પડે છે? ત્રીજી ભૂમિમાં ઊંચા ઊંચા કેમ ચડતા નથી?’ જ્યાં પ્રતિક્રમણને વિષકુંભ કહ્યું ત્યાં તેના નિષેધરૂપ અપ્રતિક્રમણ જ અમૃતકુંભ હોઈ શકે, અજ્ઞાનીનું નહિ. માટે જે અપ્રતિક્રમણાદિ અમૃતકુંભ કહ્યાં છે તે અજ્ઞાનીનાં અપ્રતિક્રમણાદિ ન જાણવાં, ત્રીજી ભૂમિનાં શુદ્ધ આત્મામય જાણવાં. ૧૮૯.

ભાવાર્થ :—પ્રમાદ તો કષાયના ગૌરવથી થાય છે માટે પ્રમાદીને શુદ્ધ ભાવ હોય નહિ. જે મુનિ ઉદમથી સ્વભાવમાં પ્રવર્તે છે તે શુદ્ધ થઈને મોક્ષને પામે છે. ૧૯૦.

હવે, મુક્ત થવાનો અનુક્રમ દર્શાવતું કાવ્ય કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[યઃ કિલ અશુદ્ધિવિધાયિ પરદ્રવ્યં તત્ સમગ્રં ત્યક્ત્વા] જે પુરુષ ખરેખર અશુદ્ધતા કરનારું જે પરદ્રવ્ય તે સર્વને છોડીને [સ્વયં સ્વદ્રવ્યે રતિમ્ એતિ] પોતે પોતાના સ્વદ્રવ્યમાં લીન થાય છે, [સઃ] તે પુરુષ [નિયતમ્] નિયમથી [સર્વ-અપરાધ-ચ્યુતઃ] સર્વ અપરાધોથી રહિત થયો થકો, [બન્ધ-ધ્વંસમ્ ઉપેત્ય નિત્યમ્ ઉદિતઃ] બંધના નાશને પામીને નિત્ય-ઉદિત (સદા પ્રકાશમાન) થયો થકો, [સ્વ-જ્યોતિઃ-અચ્છ-અચ્છલત્-ચૈતન્ય-અમૃત-પૂર-પૂર્ણ-મહિમા] સ્વજ્યોતિથી (પોતાના સ્વરૂપના પ્રકાશથી) નિર્મળપણે ઊછળતો જે ચૈતન્યરૂપ અમૃતનો પ્રવાહ તેના વડે પૂર્ણ જેનો મહિમા છે એવો [શુદ્ધઃ ભવન્] શુદ્ધ થતો થકો, [મુચ્યતે] કર્મોથી છૂટે છે—મુક્ત થાય છે. (191)

શ્લોકાર્થ :—[અખિલાન્ કર્તૃ-ભોક્તૃ-આદિ-ભાવાન્ સમ્યક્ પ્રલયમ્ નીત્વા] સમસ્ત કર્તા-ભોક્તા આદિ ભાવોને સમ્યક્ પ્રકારે નાશ પમાડીને [પ્રતિપદમ્] પદે પદે (અર્થાત્ કર્મના ક્ષયોપશમના નિમિત્તથી થતા દરેક પર્યાયમાં) [બન્ધ-મોક્ષ-પ્રવલ્લુપ્તેઃ દૂરીભૂતઃ] બંધ-મોક્ષની રચનાથી દૂર વર્તતો, [શુદ્ધઃ શુદ્ધઃ] શુદ્ધ-શુદ્ધ (અર્થાત્ જે રાગાદિક મળ તેમ જ આવરણ—બન્નેથી રહિત છે એવો), [સ્વરસ-વિસર-આપૂર્ણ-પુણ્ય-અચલ-અર્ચિઃ] જેનું પવિત્ર અચળ તેજ નિજરસના (—જ્ઞાનરસના, જ્ઞાનચેતનારૂપી રસના) ફેલાવથી ભરપૂર છે એવો, અને [ટઙ્કોત્કીર્ણ-પ્રકટ-મહિમા] જેનો મહિમા ટંકોત્કીર્ણ પ્રગટ છે એવો [અયં જ્ઞાનપુજ્જઃ સ્ફૂર્જતિ] આ જ્ઞાનપુંજ આત્મા પ્રગટ થાય છે. (193)

ભાવાર્થ :—શુદ્ધનયનો વિષય જે જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા છે તે કર્તાભોક્તાપણાના ભાવોથી રહિત છે, બંધમોક્ષની રચનાથી રહિત છે, પરદ્રવ્યથી અને પરદ્રવ્યના સર્વ ભાવોથી રહિત હોવાથી શુદ્ધ છે, પોતાના સ્વરસના પ્રવાહથી પૂર્ણ દેદીપ્યમાન જ્યોતિરૂપ છે અને ટંકોત્કીર્ણ મહિમાવાળો છે. એવો જ્ઞાનપુંજ આત્મા પ્રગટ થાય છે. ૧૮૩.

હવે સર્વવિશુદ્ધ જ્ઞાનને પ્રગટ કરે છે. તેમાં પ્રથમ, ‘આત્મા કર્તા-ભોક્તાભાવથી રહિત છે’ એવા અર્થનો, આગળની ગાથાની સૂચનિકારૂપ શ્લોક કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[કર્તૃત્વં અસ્ય ચિત્તઃ સ્વભાવઃ ન] કર્તાપણું આ ચિત્તસ્વરૂપ આત્માનો સ્વભાવ નથી, [વિદયિતૃત્વવત્] જેમ ભોક્તાપણું સ્વભાવ નથી. [અજ્ઞાનાત્ એવ અયં કર્તા] અજ્ઞાનથી જ તે કર્તા છે, [તદ્-અભાવાત્ અકારકઃ] અજ્ઞાનનો અભાવ થતાં અકર્તા છે. ૧૮૪.

‘સમયસાર’શાસ્ત્રમાં મહદ્અંશે જ્ઞાનીની અપેક્ષાએ જ તમામ વાતો કરેલ છે. તેવું અજ્ઞાનીએ માની લેવું નહીં. જ્ઞાની અકર્તા છે અને અજ્ઞાની કર્તા છે. તેમ સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે. તેથી જો કોઈ નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકો પોતાને અકર્તા માની લેવાનો ઉપદેશ આપતા હોય તો તેમણે આ વાત સમજવા જેવી છે. આ ‘સમયસાર’શાસ્ત્રનું ખોટું અર્થઘટણ કરીને પોતે અને બીજા અનેકનો આ ભવ અને અનંત ભવિષ્યકાળ ન બગાડવો હોય તો અહીંયા જણાવેલ વાતો સમજીને પોતા ઉપર દયા લાવીને તેઓએ સાચી વાત સમજીને સાચી વાતનો ઉપદેશ ગ્રહણ કરવો જોઈએ અને તે જ સાચો ઉપદેશ બીજાને પણ આપવો જોઈએ. અન્યથા અનંત દુઃખો રાહ જોઈ રહ્યા છે-એમ સમજવું.

ગાથાર્થ :—[યત્ દ્રવ્યં] જે દ્રવ્ય [ગુણૈઃ] જે ગુણોથી [ઉત્પદ્યતે] ઊપજે છે [તૈઃ] તે ગુણોથી [તત્] તેને [અનન્યત્ જાનીહિ] અનન્ય જાણ; [યથા] જેમ [ઇહ] જગતમાં [કટકાદિભિઃ પયયૈઃ તુ] કડાં આદિ પર્યાયોથી [કનકમ્] સુવર્ણ [અનન્યત્] અનન્ય છે તેમ. (308)

[જીવસ્ય અજીવસ્ય તુ] જીવ અને અજીવના [યે પરિણામાઃ તુ] જે પરિણામો [સૂત્રે દર્શિતાઃ] સૂત્રમાં દર્શાવ્યા છે, [તૈઃ] તે પરિણામોથી [તં જીવમ્ અજીવમ્ વા] તે જીવ અથવા અજીવને [અનન્યં વિજાનીહિ] અનન્ય જાણ. (309)

અહીંયા બહુ જ સ્પષ્ટ જણાવેલ છે કે દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય એ સમજાવવા માટે જ ભેદ પાડેલ છે. તે વાસ્તવિક ભેદ નથી. તેથી જ કોઈ તેમાં પ્રદેશભેદ માનતા હોય કે કોઈ તેનાં ષટ્કારક અલગ માનતા હોય તો તેઓ વાસ્તવિકતાથી બહુ જ દૂર છે.

ગાથાર્થ :—[ચેતયિતા તુ] ચેતક અર્થાત્ આત્મા [પ્રકૃત્યર્થમ્] પ્રકૃતિના નિમિત્તે [ઉત્પદ્યતે] ઊપજે છે [વિનશ્યતિ] તથા વિણસે છે, [પ્રકૃતિઃ અપિ] અને પ્રકૃતિ પણ [ચેતકાર્થમ્] ચેતકના અર્થાત્ આત્માના નિમિત્તે [ઉત્પદ્યતે] ઊપજે છે [વિનશ્યતિ] તથા વિણસે છે. [એવં] એ રીતે [અન્યોચ્ચપ્રત્યયાત્] પરસ્પર નિમિત્તથી [દ્વયોઃ અપિ] બન્નેનો—[આત્મનઃ પ્રકૃતેઃ ચ] આત્માનો ને પ્રકૃતિનો—[બન્ધઃ તુ ભવેત્] બંધ થાય છે, [તેન] અને તેથી [સંસારઃ] સંસાર [જાયતે] ઉત્પન્ન થાય છે. (312-313)

ભાવાર્થ :—આત્માને અને જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મની પ્રકૃતિઓને પરમાર્થે કર્તાકર્મપણાનો અભાવ છે તોપણ પરસ્પર નિમિત્તનૈમિત્તિકભાવને લીધે બંધ થાય છે, તેથી સંસાર છે અને તેથી જ કર્તાકર્મપણાનો વ્યવહાર છે. (312-313)

અહીંયા નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ જણાવેલ છે. તેને ન માનવો તે પણ ભૂલભરેલું જ કહેવાશે.

ગાથાર્થ :—[યાવત્] જ્યાં સુધી [एषः चेतयिता] આ આત્મા [प्रकृत्यर्थ] પ્રકૃતિના નિમિત્તે ઊપજવું-વિણસવું [न एव विमुञ्चति] છોડતો નથી, [तावत्] ત્યાં સુધી તે [अज्ञायकः] અજ્ઞાયક છે, [मिथ्यादृष्टिः] મિથ્યાદૃષ્ટિ છે, [असंयतः भवेत्] અસંયત છે. (314)

[यदा] જ્યારે [चेतयिता] આત્મા [अनन्तकम् कर्मफलम्] અનંત કર્મફળને [विमुञ्चति] છોડે છે, [तदा] ત્યારે તે [ज्ञायकः] જ્ઞાયક છે, [दर्शकः] દર્શક છે, [मुनिः] મુનિ છે, [विमुक्तः भवति] વિમુક્ત (અર્થાત્ બંધથી રહિત) છે. (315)

ભાવાર્થ :—જ્યાં સુધી આ આત્મા પોતાના અને પરના સ્વલક્ષણને જાણતો નથી ત્યાં સુધી તે ભેદજ્ઞાનના અભાવને લીધે કર્મપ્રકૃતિના ઉદયને પોતાનો સમજી પરિણમે છે; એ રીતે મિથ્યાદૃષ્ટિ, અજ્ઞાની, અસંયમી થઈને, કર્તા થઈને, કર્મનો બંધ કરે છે. અને જ્યારે આત્માને ભેદજ્ઞાન થાય છે ત્યારે તે કર્તા થતો નથી, તેથી કર્મનો બંધ કરતો નથી, જ્ઞાતાદ્રષ્ટાપણે પરિણમે છે. (314-315)

‘એવી જ રીતે ભોક્તાપણું પણ આત્માનો સ્વભાવ નથી’ એવા અર્થનો, આગળની ગાથાની સૂચનારૂપ શ્લોક હવે કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[कर्तृत्ववत्] કર્તાપણાની જેમ [भोक्तृत्वं अस्य चितः स्वभावः स्मृतः न] ભોક્તાપણું પણ આ ચૈતન્યનો (ચિત્સ્વરૂપ આત્માનો) સ્વભાવ કહ્યો નથી. [अज्ञानात् एव अयं भोक्ता] અજ્ઞાનથી જ તે ભોક્તા છે, [तद्-अभावात् अवेदकः] અજ્ઞાનનો અભાવ થતાં અભોક્તા છે. ૧૯૬.

અહીંયા સ્પષ્ટ જણાવે છે કે અજ્ઞાનીને કર્તા-ભોક્તાની પ્રવૃત્તિ હોય છે. જ્યારે જ્ઞાનીને પરનું કર્તા-ભોક્તાપણું હોતું નથી. અનેક નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકો અજ્ઞાનીઓને પણ અકર્તા-અભોક્તાપણાનો ઉપદેશ આપે છે. તે જ તેમનું અજ્ઞાન છતું કરે છે.

ગાથાર્થ :—[अज्ञानी] અજ્ઞાની [प्रकृतिस्वभावस्थितः तु] પ્રકૃતિના સ્વભાવમાં સ્થિત રહ્યો થકો [कर्मफलं] કર્મફળને [वेदयते] વેદે (ભોગવે) છે [पुनः ज्ञानी] અને [ज्ञानी] તો [उदितं कर्मफलं] ઉદિત (ઉદયમાં આવેલા) કર્મફળને [जानाति] જાણે છે, [न वेदयते] વેદતો નથી. (316)

અહીંયા પણ સ્પષ્ટ રીતે જ્ઞાની-અજ્ઞાનીનો ફરક સમજાવેલ છે. અજ્ઞાની કર્મફળને વેદે છે અને જ્ઞાની તો ઉદિત કર્મફળને જાણે છે. એટલે કે જ્ઞાની જ્ઞાતાદ્રષ્ટા છે અને અજ્ઞાની કર્તા-ભોક્તા છે. નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકો અજ્ઞાનીને પણ જ્ઞાતાદ્રષ્ટા રહેવાનો ઉપદેશ આપે છે કે જે તેમનું અજ્ઞાન જ છતું કરે છે.

ભાવાર્થ :—અજ્ઞાનીને તો શુદ્ધ આત્માનું જ્ઞાન નથી તેથી જે કર્મ ઉદયમાં આવે તેને જ તે પોતારૂપ જાણીને ભોગવે છે; અને જ્ઞાનીને શુદ્ધ આત્માનો અનુભવ થઈ ગયો છે તેથી તે પ્રકૃતિના ઉદયને પોતાનો સ્વભાવ નહિ જાણતો થકો તેનો જ્ઞાતા જ રહે છે, ભોક્તા થતો નથી. (316)

શ્લોકાર્થ :—[અજ્ઞાની પ્રકૃતિ-સ્વભાવ-નિરતઃ નિત્યં વેદકઃ ભવેત્] અજ્ઞાની પ્રકૃતિ-સ્વભાવમાં લીન-રક્ત હોવાથી (-તેને જ પોતાનો સ્વભાવ જાણતો હોવાથી-) સદા વેદક છે, [તુ] અને [જ્ઞાની પ્રકૃતિ-સ્વભાવ-વિરતઃ જાતુચિત્ વેદકઃ નો] જ્ઞાની તો પ્રકૃતિસ્વભાવથી વિરામ પામેલો-વિરક્ત હોવાથી (-તેને પરનો સ્વભાવ જાણતો હોવાથી-) કદાપિ વેદક નથી. [ઈતિ એવં નિયમં નિરૂપ્ય] આવો નિયમ બરાબર વિચારીને—નક્કી કરીને [નિપુણૈઃ અજ્ઞાનિતા ત્યજ્યતામ્] નિપુણ પુરુષો અજ્ઞાનીપણાને છોડો અને [શુદ્ધ-એક-આત્મમયે મહસિ] શુદ્ધ-એક-આત્મામય તેજમાં [અચલિતૈઃ] નિશ્ચળ થઈને [જ્ઞાનિતા આસેવ્યતામ્] જ્ઞાનીપણાને સેવો. ૧૯૭.

હવે, ‘અજ્ઞાની વેદક જ છે’ એવો નિયમ કરવામાં આવે છે (અર્થાત્ ‘અજ્ઞાની ભોક્તા જ છે’ એવો નિયમ છે—એમ કહે છે) :—

સુરીતે ભણીને શાસ્ત્ર પણ પ્રકૃતિ અભવ્ય નહીં તજે,
સાકરસહિત ક્ષીરપાનથી પણ સર્પ નહિ નિર્વિષ બને. ૩૧૭.

ગાથાર્થ :—[સુષ્ટુ] સારી રીતે [શાસ્ત્રાણિ] શાસ્ત્રો [અધીત્ય અપિ] ભણીને પણ [અભવ્યઃ] અભવ્ય [પ્રકૃતિમ્] પ્રકૃતિને (અર્થાત્ પ્રકૃતિના સ્વભાવને) [ન મુચ્ચતિ] છોડતો નથી, [ગુહ્યુઘમ્] જેમ સાકરવાળું દૂધ [પિબન્તઃ અપિ] પીતાં છતાં [પન્નગાઃ] સર્પો [નિર્વિષાઃ] નિર્વિષ [ન ભવન્તિ] થતા નથી. (317)

ટીકા :—જેમ આ જગતમાં સર્પ વિષભાવને પોતાની મેળે છોડતો નથી અને વિષભાવ છોડાવવાને (મટાડવાને) સમર્થ એવા સાકરસહિત દૂધના પાનથી પણ છોડતો નથી, તેમ ખરેખર અભવ્ય પ્રકૃતિસ્વભાવને પોતાની મેળે છોડતો નથી અને પ્રકૃતિસ્વભાવ છોડાવવાને સમર્થ એવા દ્રવ્યશ્રુતના જ્ઞાનથી પણ છોડતો નથી; કારણ કે તેને સદાય, ભાવશ્રુતજ્ઞાનસ્વરૂપ શુદ્ધાત્મજ્ઞાનના (-શુદ્ધ આત્માના જ્ઞાનના) અભાવને લીધે, અજ્ઞાનીપણું છે. આથી એવો નિયમ કરવામાં આવે છે (અર્થાત્ એવો નિયમ ઠરે છે) કે અજ્ઞાની પ્રકૃતિસ્વભાવમાં સ્થિત હોવાથી વેદક જ છે (-કર્મનો ભોક્તા જ છે). (317)

ભાવાર્થ :—આ ગાથામાં, અજ્ઞાની કર્મના ફળનો ભોક્તા જ છે—એવો નિયમ કહ્યો. અહીં અભવ્યનું ઉદાહરણ યુક્ત છે. અભવ્યનો એવો સ્વયમેવ સ્વભાવ છે કે દ્રવ્યશ્રુતનું જ્ઞાન આદિ બાહ્ય કારણો મળવા છતાં અભવ્ય જીવ, શુદ્ધ આત્માના જ્ઞાનના અભાવને લીધે, કર્મના ઉદયને ભોગવવાનો સ્વભાવ બદલતો નથી; માટે આ ઉદાહરણથી સ્પષ્ટ થાય છે કે શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન વગેરે હોવા છતાં જ્યાં સુધી જીવને શુદ્ધ આત્માનું જ્ઞાન નથી અર્થાત્ અજ્ઞાનીપણું છે ત્યાં સુધી તે નિયમથી ભોક્તા જ છે. (317)

અહીંયા પણ સ્પષ્ટ રીતે જ્ઞાની-અજ્ઞાનીનો ફરક સમજાવેલ છે. કે જે નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકોએ નોંધવા લાયક છે. તેઓ દરેકને એક સરખો જ ઉપદેશ આપે છે. જે તેમની અજ્ઞાનતા જ જાહેર કરે છે. ભલેને તેઓ પોતાને જ્ઞાની માનતા હોય. તેઓ અજ્ઞાની જ છે.

ટીકા :—જ્ઞાની તો જેમાંથી ભેદ દૂર થયા છે એવું ભાવશ્રુતજ્ઞાન જેનું સ્વરૂપ છે એવા શુદ્ધાત્મજ્ઞાનના (-શુદ્ધ આત્માના જ્ઞાનના-) સદ્ભાવને લીધે, પરથી અત્યંત વિરક્ત હોવાથી પ્રકૃતિસ્વભાવને (-કર્મના ઉદયના સ્વભાવને) સ્વયમેવ છોડે છે તેથી ઉદયમાં આવેલા અમધુર કે મધુર કર્મફળને જ્ઞાતાપણાને લીધે કેવળ જાણે જ છે, પરંતુ જ્ઞાન હોતાં (-જ્ઞાન હોય ત્યારે-) પરદ્રવ્યને 'હું'પણે અનુભવવાની અયોગ્યતા હોવાથી (તે કર્મફળને) વેદતો નથી. માટે, જ્ઞાની પ્રકૃતિસ્વભાવથી વિરક્ત હોવાથી અવેદક જ છે. (318)

ભાવાર્થ :—જે જેનાથી વિરક્ત હોય તે તેને સ્વવશે તો ભોગવે નહિ, અને પરવશે ભોગવે તો તેને પરમાર્થે ભોક્તા કહેવાય નહિ. આ ન્યાયે જ્ઞાની—કે જે પ્રકૃતિસ્વભાવને (-કર્મના ઉદયને) પોતાનો નહિ જાણતો હોવાથી તેનાથી વિરક્ત છે તે—સ્વયમેવ તો પ્રકૃતિસ્વભાવને ભોગવતો નથી, અને ઉદયની બળજોરીથી પરવશ થયો થકો પોતાની નિર્બળતાથી ભોગવે તો તેને પરમાર્થે ભોક્તા કહેવાય નહિ, વ્યવહારથી ભોક્તા કહેવાય. પરંતુ વ્યવહારનો તો અહીં શુદ્ધનયના કથનમાં અધિકાર નથી; માટે જ્ઞાની અભોક્તા જ છે. (318)

હવે આ અર્થનું કળશરૂપ કાવ્ય કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[જ્ઞાની કર્મ ન કરોતિ ચ ન વેદયતે] જ્ઞાની કર્મને કરતો નથી તેમ જ વેદતો નથી, [તત્સ્વભાવમ્ અયં કિલ કેવલમ્ જ્ઞાનાતિ] કર્મના સ્વભાવને તે કેવળ જાણે જ છે. [પરં જ્ઞાનન્] એમ કેવળ જાણતો થકો [કરણ-વેદનયોઃ અભાવાત્] કરણના અને વેદનના (-કરવાના અને ભોગવવાના-) અભાવને લીધે [શુદ્ધ-સ્વભાવ-નિયતઃ સઃ હિ મુક્તઃ એવ] શુદ્ધ સ્વભાવમાં નિશ્ચળ એવો તે ખરેખર મુક્ત જ છે. (198)

ભાવાર્થ :—જ્ઞાની કર્મનો સ્વાધીનપણે કર્તા-ભોક્તા નથી, કેવળ જ્ઞાતા જ છે; માટે તે કેવળ શુદ્ધસ્વભાવરૂપ થયો થકો મુક્ત જ છે. કર્મ ઉદયમાં આવે પણ છે, તોપણ જ્ઞાનીને તે શું કરી શકે? જ્યાં સુધી નિર્બળતા રહે ત્યાં સુધી કર્મ જોર ચલાવી લે; ક્રમે ક્રમે સબળતા વધારીને છેવટે તે જ્ઞાની કર્મનો નિર્મૂળ નાશ કરશે જ. ૧૯૮.

હવે આ જ અર્થને ફરી દેઢ કરે છે :—

કરતો નથી, નથી વેદતો જ્ઞાની કર્મ બહુવિધને,
બસ જાણતો એ બંધ તેમ જ કર્મફળ શુભ-અશુભને. ૩૧૮.

ગાથાર્થ :—[જ્ઞાની] જ્ઞાની [બહુપ્રકારાણિ] બહુ પ્રકારનાં [કર્માણિ] કર્મોને [ન અપિ કરોતિ] કરતો પણ નથી, [ન અપિ વેદયતે] વેદતો (ભોગવતો) પણ નથી; [પુનઃ] પરંતુ [પુણ્યં ચ પાપં ચ] પુણ્ય અને પાપરૂપ [બન્ધં] કર્મબંધને [કર્મફલં] તથા કર્મફળને [જ્ઞાનાતિ] જાણે છે. (319)

ટીકા :—કર્મચેતના રહિત હોવાને લીધે પોતે અકર્તા હોવાથી, અને કર્મફળચેતના રહિત હોવાને લીધે પોતે અવેદક (-અભોક્તા) હોવાથી, જ્ઞાની કર્મને કરતો નથી તેમ જ વેદતો (-ભોગવતો) નથી; પરંતુ જ્ઞાનચેતનામય હોવાને લીધે કેવળ જ્ઞાતા જ હોવાથી, શુભ અથવા અશુભ કર્મબંધને તથા કર્મફળને કેવળ જાણે જ છે. (319)

અહીંયા પણ સ્પષ્ટ રીતે જ્ઞાની-અજ્ઞાનીનો ફરક સમજાવેલ છે. શબ્દોની જાણકારી મેળવી લેવાથી જ્ઞાની બની જવાતું નથી.

ભાવાર્થ :—જ્ઞાનનો સ્વભાવ નેત્રની જેમ દૂરથી જાણવાનો છે; માટે કરવું-ભોગવું જ્ઞાનને નથી. કરવા-ભોગવવાપણું માનવું તે અજ્ઞાન છે. અહીં કોઈ પૂછે કે—“એવું તો કેવળજ્ઞાન છે. બાકી જ્યાં સુધી મોહકર્મનો ઉદય છે ત્યાં સુધી તો સુખદુઃખરાગાદિરૂપે પરિણમન થાય જ છે, તેમ જ જ્યાં સુધી દર્શનાવરણ, જ્ઞાનાવરણ તથા વીર્યાતરાયનો ઉદય છે ત્યાં સુધી અદર્શન, અજ્ઞાન તથા અસમર્થપણું હોય જ છે; તો પછી કેવળજ્ઞાન થયા પહેલાં જ્ઞાતાદ્રષ્ટાપણું કેમ કહેવાય?” તેનું સમાધાન :—પહેલેથી કહેતા જ આવીએ છીએ કે જે સ્વતંત્રપણે કરે-ભોગવે, તેને પરમાર્થે કર્તા-ભોક્તા કહેવાય છે. માટે જ્યાં મિથ્યાદૃષ્ટિરૂપ અજ્ઞાનનો અભાવ થયો ત્યાં પરદ્રવ્યના સ્વામીપણાનો અભાવ થયો અને ત્યારે જ જ્ઞાની થયો થકો સ્વતંત્રપણે તો કોઈનો કર્તા-ભોક્તા થતો નથી, તથા પોતાની નબળાઈથી કર્મના ઉદયની બળજોરીથી જે કાર્ય થાય છે તેનો કર્તા-ભોક્તા પરમાર્થદૃષ્ટિએ તેને કહેવાતો નથી. (320)

અહીંયા પણ સ્પષ્ટ રીતે જ્ઞાની-અજ્ઞાનીનો ફરક સમજાવેલ છે. અનુભૂતિ કરવાનો ઉપદેશ હોય. અનુભૂતિસ્વરૂપ માનવાનો નહીં કે જે નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકનું અજ્ઞાન જ છતું કરે છે.

શ્લોકાર્થ :—[પરદ્રવ્ય-આત્મતત્ત્વયોઃ સર્વઃ અપિ સમ્બન્ધઃ નાસ્તિ] પરદ્રવ્યને અને આત્મતત્ત્વને સઘળોય (અર્થાત્ કાંઈ પણ) સંબંધ નથી; [કર્તૃ-કર્મત્વ-સમ્બન્ધ-અભાવે] એમ કર્તાકર્મપણાના સંબંધનો અભાવ હોતાં, [તત્કર્તૃતા કુતઃ] આત્માને પરદ્રવ્યનું કર્તાપણું ક્યાંથી હોય? (200)

ભાવાર્થ :—પરદ્રવ્યને અને આત્માને કાંઈ પણ સંબંધ નથી, તો પછી તેમને કર્તાકર્મ-સંબંધ કઈ રીતે હોય? એ રીતે જ્યાં કર્તાકર્મસંબંધ નથી, ત્યાં આત્માને પરદ્રવ્યનું કર્તાપણું કઈ રીતે હોઈ શકે? ૨૦૦.

[તસ્માત્] માટે તત્ત્વજ્ઞો [ન મે ઇતિ જ્ઞાત્વા] ‘પરદ્રવ્ય મારું નથી’ એમ જાણીને, [એતેષાં દ્વયેષામ્ અપિ] આ બન્નેનો (-લોકનો અને શ્રમણનો-) [પરદ્રવ્યે] પરદ્રવ્યમાં [કર્તૃવ્યવસાયં જાનન્] કર્તાપણાનો વ્યવસાય જાણતા થકા, [જાનીયાત્] એમ જાણે છે કે [દૃષ્ટિરહિતાનામ્] આ વ્યવસાય સમ્યગ્દર્શન રહિત પુરુષોનો છે. (327)

પરદ્રવ્ય સાથે આત્માને કર્તા-કર્મ સંબંધ નથી. છતાંય અજ્ઞાની કર્તા-કર્મ સંબંધ માને છે. આગળ કહે છે કે ‘નિશ્ચયના જાણનારા’ એટલે શબ્દરૂપે ન સમજવું પરંતુ અનુભવપૂર્વક જાણનારા સમજવું.

ટીકા :—અજ્ઞાનીઓ જ વ્યવહારવિમૂઢ (વ્યવહારમાં જ વિમૂઢ) હોવાથી પરદ્રવ્યને ‘આ મારું છે’ એમ દેખે છે—માને છે; જ્ઞાનીઓ તો નિશ્ચયપ્રતિબુદ્ધ (નિશ્ચયના જાણનારા) હોવાથી પરદ્રવ્યની કણિકામાત્રને પણ ‘આ મારું છે’ એમ દેખતા નથી. તેથી, જેમ આ જગતમાં કોઈ વ્યવહારવિમૂઢ એવો પારકા ગામમાં રહેનારો માણસ ‘આ ગામ મારું છે’ એમ દેખતો-માનતો થકો મિથ્યાદૃષ્ટિ (-ખોટી દૃષ્ટિવાળો) છે, તેમ જો જ્ઞાની પણ કોઈ પણ પ્રકારે વ્યવહારવિમૂઢ થઈને પરદ્રવ્યને ‘આ મારું છે’ એમ દેખે તો તે વખતે તે પણ નિઃસંશયપણે અર્થાત્ ચોક્કસ, પરદ્રવ્યને પોતારૂપ કરતો થકો, મિથ્યાદૃષ્ટિ જ થાય છે. માટે તત્ત્વને જાણનારો પુરુષ ‘સઘળુંય પરદ્રવ્ય મારું નથી’ એમ જાણીને, ‘લોક અને શ્રમણ—બન્નેને જે આ

પરદ્રવ્યમાં કર્તૃત્વનો વ્યવસાય છે તે તેમના સમ્યગ્દર્શનરહિતપણાને લીધે જ છે' એમ મુનિશ્ચિતપણે જાણે છે. (324-325-326-327)

ભાવાર્થ :—જે વ્યવહારથી મોડી થઈને પરદ્રવ્યનું કર્તાપણું માને છે તે—લૌકિક જન હો કે મુનિજન હો—મિથ્યાદૃષ્ટિ જ છે. જ્ઞાની પણ જો વ્યવહારમૂઢ થઈને પરદ્રવ્યને 'મારું' માને તો મિથ્યાદૃષ્ટિ જ થાય છે. (324-325-326-327)

અહીંયા પણ સ્પષ્ટ રીતે જ્ઞાની-અજ્ઞાનીનો ફરક સમજાવેલ છે. કે જે નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકોએ નોંધવા લાયક છે. અહીં કહ્યું તેને કોઈ બીજી રીતે સમજીને એમ કહે કે અમે પણ પરદ્રવ્યને પોતાનું માનતા નથી. તો અમે પણ જ્ઞાની કહેવાઈએ ને? તો તેમને અમારો ઉત્તર છે કે માત્ર એમ માની લેવાથી જ્ઞાની બની શકાતું નથી. પરંતુ જે સ્વાત્માનુભૂતિપૂર્વકનો જ્ઞાની હોય છે તેને આ માન્યતા તેના અભિપ્રાયમાં જ હોય છે. વ્યવહારથી તો જ્ઞાની પણ 'આ મારું છે' એવું કહે છે. પરંતુ અહિંયા અભિપ્રાય મહત્વનો છે.

શ્લોકાર્થ :—(આચાર્યદેવ ખેદપૂર્વક કહે છે કે :) [વત] અરેરે! [યે તુ ઇમ્ સ્વભાવ-નિયમં ન કલયન્તિ] જેઓ આ વસ્તુસ્વભાવના નિયમને જાણતા નથી [તે વરાકા:] તેઓ બિચારા, [અજ્ઞાનમગ્નમહસ:] જેમનું (પુરુષાર્થરૂપ-પરાકમરૂપ) તેજ અજ્ઞાનમાં ડૂબી ગયું છે એવા, [કર્મ કુર્વન્તિ] કર્મને કરે છે; [તતઃ એવ હિ] તેથી [ભાવકર્મકર્તા ચેતનઃ એવ સ્વયં ભવતિ] ભાવકર્મનો કર્તા ચેતન જ પોતે થાય છે, [અન્યઃ ન] અન્ય કોઈ નહિ. (202)

માત્ર આ વસ્તુસ્વભાવના નિયમને જાણી લેવાથી જ્ઞાની બની શકાતું નથી. પરંતુ જે સ્વાત્માનુભૂતિપૂર્વકનો જ્ઞાની હોય છે તેને આ વસ્તુસ્વભાવનો નિયમ તેના અભિપ્રાયમાં જ હોય છે. વ્યવહારથી તો જ્ઞાની પણ 'આ મારું છે' એવું કહે છે. પરંતુ અહિંયા અભિપ્રાય મહત્વનો છે. અજ્ઞાનીના અભિપ્રાયમાં આ નથી હોતું. આ વાત નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકોએ ખાસ નોંધવા લાયક છે.

ભાવાર્થ :—વસ્તુના સ્વરૂપના નિયમને નહિ જાણતો હોવાથી પરદ્રવ્યનો કર્તા થતો અજ્ઞાની (-મિથ્યાદૃષ્ટિ) જીવ પોતે જ અજ્ઞાનભાવે પરિણમે છે; એ રીતે પોતાના ભાવકર્મનો કર્તા અજ્ઞાની પોતે જ છે, અન્ય નથી. ૨૦૨.

અહીંયા સ્પષ્ટ રીતે ઉપરોક્ત જ્ઞાની-અજ્ઞાનીનો ફરક સમજાવેલ છે. નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકોની હાલત ઉપર કહ્યા મુજબની જ હોય છે. આગળ જે કહે છે તે હકીકત નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકોએ પોતાના ઉપર દયા લાવીને સમજી લેવા જેવી છે. તેમને આત્મઘાતક કહ્યાં છે.

(આથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે પોતાના મિથ્યાત્વભાવનો-ભાવકર્મનો-કર્તા જીવ જ છે.)

ટીકા :—જીવ જ મિથ્યાત્વ આદિ ભાવકર્મનો કર્તા છે; કારણ કે જો તે (ભાવકર્મ) અચેતન પ્રકૃતિનું કાર્ય હોય તો તેને (-ભાવકર્મને) અચેતનપણાનો પ્રસંગ આવે. જીવ પોતાના જ મિથ્યાત્વાદિ ભાવકર્મનો કર્તા છે; કારણ કે જો જીવ પુદ્ગલદ્રવ્યના મિથ્યાત્વાદિ ભાવકર્મને

કરે તો પુદ્ગલદ્રવ્યને ચેતનપણાનો પ્રસંગ આવે. વળી જીવ અને પ્રકૃતિ બન્ને મિથ્યાત્વાદિ ભાવકર્મના કર્તા છે એમ પણ નથી; કારણ કે જો તે બન્ને કર્તા હોય તો જીવની માફક અચેતન પ્રકૃતિને પણ તેનું (-ભાવકર્મનું) ફળ ભોગવવાનો પ્રસંગ આવે. વળી જીવ અને પ્રકૃતિ બન્ને મિથ્યાત્વાદિ ભાવકર્મના અકર્તા છે એમ પણ નથી; કારણ કે જો તે બન્ને અકર્તા હોય તો સ્વભાવથી જ પુદ્ગલદ્રવ્યને મિથ્યાત્વાદિ ભાવનો પ્રસંગ આવે. માટે એમ સિદ્ધ થયું કે—જીવ કર્તા છે અને પોતાનું કર્મ કાર્ય છે (અર્થાત્ જીવ પોતાના મિથ્યાત્વાદિ ભાવકર્મનો કર્તા છે અને પોતાનું ભાવકર્મ પોતાનું કાર્ય છે). (328-329-330-331)

અહીંયા બહુ સ્પષ્ટ રીતે ઉપાદાનને જ કર્તા કહ્યું છે. આગળ નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકોને પોતાના અને બીજા અનેકના આત્મઘાતક કહ્યા છે. આત્મઘાતક એટલે અનંતકાળના દુઃખમાં ધકેલવાવાળા.

શ્લોકાર્થ :—[કર્મ કાર્યત્વાત્ અકૃતં ન] કર્મ (અર્થાત્ ભાવકર્મ) છે તે કાર્ય છે, માટે તે અકૃત હોય નહિ અર્થાત્ કોઈએ કર્યા વિના થાય નહિ. [ચ] વળી [તત્ જીવ-પ્રકૃત્યોઃ દ્વયોઃ કૃતિઃ ન] તે (ભાવકર્મ) જીવ અને પ્રકૃતિ બન્નેની કૃતિ હોય એમ નથી, [અજ્ઞાયાઃ પ્રકૃતેઃ સ્વ-કાર્ય-ફલ-ભુગ્-ભાવ-અનુષઙ્ગાત્] કારણ કે જો તે બન્નેનું કાર્ય હોય તો જ્ઞાનરહિત (જડ) એવી પ્રકૃતિને પણ પોતાના કાર્યનું ફળ ભોગવવાનો પ્રસંગ આવે. [એકસ્યાઃ પ્રકૃતેઃ ન] વળી તે (ભાવકર્મ) એક પ્રકૃતિની કૃતિ (-એકલી પ્રકૃતિનું કાર્ય-) પણ નથી, [અચિત્ત્વલસનાત્] કારણ કે પ્રકૃતિને તો અચેતનપણું પ્રકાશે છે (અર્થાત્ પ્રકૃતિ તો અચેતન છે અને ભાવકર્મ ચેતન છે). [તતઃ] માટે [અસ્ય કર્તા જીવઃ] તે ભાવકર્મનો કર્તા જીવ જ છે [ચ] અને [ચિદ્-અનુગં] ચેતનને અનુસરનારું અર્થાત્ ચેતન સાથે અન્વયરૂપ (-ચેતનના પરિણામરૂપ-) એવું [તત્] તે ભાવકર્મ [જીવસ્ય એવ કર્મ] જીવનું જ કર્મ છે, [યત્] કારણ કે [પુદ્ગલઃ જ્ઞાતા ન] પુદ્ગલ તો જ્ઞાતા નથી (તેથી તે ભાવકર્મ પુદ્ગલનું કર્મ હોઈ શકે નહિ). (203)

ભાવાર્થ :—ચેતનકર્મ ચેતનને જ હોય; પુદ્ગલ જડ છે, તેને ચેતનકર્મ કેમ હોય? ૨૦૩.

હવેની ગાથાઓમાં જેઓ ભાવકર્મનો કર્તા પણ કર્મને જ માને છે તેમને સમજાવવાને સ્યાદ્વાદ અનુસાર વસ્તુસ્થિતિ કહેશે; તેની સૂચનારૂપ કાવ્ય પ્રથમ કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[કૈશ્ચિત્ હતકૈઃ] કોઈ આત્માના ઘાતક (સર્વથા એકાંતવાદીઓ) [કર્મ એવ કર્તૃ પ્રવિતર્ક્ય] કર્મને જ કર્તા વિચારીને [આત્મનઃ કર્તૃતાં ક્ષિપ્વા] આત્માના કર્તાપણાને ઉડાડીને, [એષઃ આત્મા કથञ્ચિત્ કર્તા] આ આત્મા કથંચિત્ કર્તા છે' [इति अचलिता श्रुतिः कोपिता] એમ કહેનારી અચલિત શ્રુતિને કોપિત કરે છે (-નિર્બાધ જિનવાણીની વિરાધના કરે છે); [उद्धत-मोह-मुद्रित-धियां तेषाम् बोधस्य संशुद्धये] તીવ્ર મોહથી જેમની બુદ્ધિ બિડાઈ ગઈ છે એવા તે આત્મઘાતકોના જ્ઞાનની સંશુદ્ધિ અર્થે [वस्तुस्थितिः स्तूयते] (નીચેની ગાથાઓમાં) વસ્તુસ્થિતિ કહેવામાં આવે છે—[स्याद्वाद-प्रतिबन्ध-लब्ध-विजया] કે જે વસ્તુસ્થિતિએ સ્યાદ્વાદના પ્રતિબંધ વડે વિજય મેળવ્યો છે (અર્થાત્ જે વસ્તુસ્થિતિ સ્યાદ્વાદરૂપ નિયમથી નિર્બાધપણે સિદ્ધ થાય છે). (204)

ભાવાર્થ :—કોઈ એકાંતવાદીઓ સર્વથા એકાંતથી કર્મનો કર્તા કર્મને જ કહે છે અને આત્માને અકર્તા જ કહે છે; તેઓ આત્માના ઘાતક છે. તેમના પર જિનવાણીનો કોપ છે, કારણ કે સ્યાદ્વાદથી વસ્તુસ્થિતિને નિર્બાધ રીતે સિદ્ધ કરનારી જિનવાણી તો આત્માને કથંચિત્ કર્તા કહે છે. આત્માને અકર્તા જ કહેનારા એકાંતવાદીઓની બુદ્ધિ ઉત્કટ મિથ્યાત્વથી બિડાઈ ગયેલી છે; તેમના મિથ્યાત્વને દૂર કરવાને આચાર્યભગવાન સ્યાદ્વાદ અનુસાર જેવી વસ્તુસ્થિતિ છે તેવી, નીચેની ગાથાઓમાં કહે છે. ૨૦૪.

‘આત્મા સર્વથા અકર્તા નથી, કથંચિત્ કર્તા પણ છે’ એવા અર્થની ગાથાઓ હવે કહે છે :—

(આ રીતે કર્તાપણું સાધવા માટે વિવક્ષા પલટીને જે પક્ષ કહ્યો તે ઘટતો નથી.)

(આ પ્રમાણે, કર્મનો કર્તા કર્મ જ માનવામાં આવે તો સ્યાદ્વાદ સાથે વિરોધ આવે છે; માટે આત્માને અજ્ઞાન-અવસ્થામાં કથંચિત્ પોતાના અજ્ઞાનભાવરૂપ કર્મનો કર્તા માનવો, જેથી સ્યાદ્વાદ સાથે વિરોધ આવતો નથી.)

ભાવાર્થ :—કેટલાક જૈન મુનિઓ પણ સ્યાદ્વાદ-વાણીને બરાબર નહિ સમજીને સર્વથા એકાંતનો અભિપ્રાય કરે છે અને વિવક્ષા પલટીને એમ કહે છે કે—“આત્મા તો ભાવકર્મનો અકર્તા જ છે, કર્મપ્રકૃતિનો ઉદય જ ભાવકર્મને કરે છે; અજ્ઞાન, જ્ઞાન, સૂવું, જાગવું, સુખ, દુઃખ, મિથ્યાત્વ, અસંયમ, ચાર ગતિઓમાં ભ્રમણ—એ બધાંને, તથા જે કાંઈ શુભ-અશુભ ભાવો છે તે બધાયને કર્મ જ કરે છે; જીવ તો અકર્તા છે.” વળી તે મુનિઓ શાસ્ત્રનો પણ એવો જ અર્થ કરે છે કે—“વેદના ઉદયથી સ્ત્રી-પુરુષનો વિકાર થાય છે અને ઉપઘાત તથા પરઘાત પ્રકૃતિના ઉદયથી પરસ્પર ઘાત પ્રવર્તે છે.” આ પ્રમાણે, જેમ સાંખ્યમતી બધુંય પ્રકૃતિનું જ કાર્ય માને છે અને પુરુષને અકર્તા માને છે તેમ, પોતાની બુદ્ધિના દોષથી આ મુનિઓનું પણ એવું જ એકાંતિક માનવું થયું. માટે જિનવાણી તો સ્યાદ્વાદરૂપ હોવાથી, સર્વથા એકાંત માનનારા તે મુનિઓ પર જિનવાણીનો કોપ અવશ્ય થાય છે. જિનવાણીના કોપના ભયથી જો તેઓ વિવક્ષા પલટીને એમ કહે કે—“ભાવકર્મનો કર્તા કર્મ છે અને પોતાના આત્માનો (અર્થાત્ પોતાનો) કર્તા આત્મા છે; એ રીતે અમે આત્માને કથંચિત્ કર્તા કહીએ છીએ, તેથી વાણીનો કોપ થતો નથી;” તો આ તેમનું કહેવું પણ મિથ્યા જ છે. આત્મા દ્રવ્ય નિત્ય છે, અસંખ્યાત પ્રદેશોવાળો છે, લોકપરિમાણ છે, તેથી તેમાં તો કાંઈ નવીન કરવાનું છે નહિ; અને જે ભાવકર્મરૂપ પર્યાયો છે તેમનો કર્તા તો તે મુનિઓ કર્મને જ કહે છે; માટે આત્મા તો અકર્તા જ રહ્યો! તો પછી વાણીનો કોપ કઈ રીતે મટ્યો? માટે આત્માના કર્તાપણા અને અકર્તાપણાની વિવક્ષા યથાર્થ માનવી તે જ સ્યાદ્વાદનું સાચું માનવું છે. આત્માના કર્તાપણા-અકર્તાપણા વિષે સત્યાર્થ સ્યાદ્વાદ-પ્રરૂપણ આ પ્રમાણે છે :—

આત્મા સામાન્ય અપેક્ષાએ તો જ્ઞાનસ્વભાવે જ સ્થિત છે; પરંતુ મિથ્યાત્વાદિ ભાવોને જાણતી વખતે, અનાદિ કાળથી જ્ઞેય અને જ્ઞાનના ભેદવિજ્ઞાનના અભાવને લીધે, જ્ઞેયરૂપ મિથ્યાત્વાદિ ભાવોને આત્મા તરીકે જાણે છે, તેથી એ રીતે વિશેષ અપેક્ષાએ અજ્ઞાનરૂપ જ્ઞાનપરિણામને કરતો હોવાથી કર્તા છે; અને જ્યારે ભેદવિજ્ઞાન થવાથી આત્માને જ આત્મા

તરીકે જાણે છે ત્યારે વિશેષ અપેક્ષાએ પણ જ્ઞાનરૂપ જ્ઞાનપરિણામે જ પરિણમતો થકો કેવળ જ્ઞાતા રહેવાથી સાક્ષાત્ અકર્તા છે. (332-344)

હવે આ અર્થનું કળશરૂપ કાવ્ય કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[અમી આર્હતાઃ અપિ] આ અર્હતના મતના અનુયાયીઓ અર્થાત્ જૈનો પણ [પુરુષં] આત્માને, [સાંખ્યાઃ ઇવ] સાંખ્યમતીઓની જેમ, [અકર્તાસ્મ મા સ્મૃશન્તુ] (સર્વથા) અકર્તા ન માનો; [ભેદ-અવબોધાત્ અધઃ] ભેદજ્ઞાન થયા પહેલાં [તં કિલ] તેને [સદા] નિરન્તર [કર્તાસ્મ કલયન્તુ] કર્તા માનો, [તુ] અને [ઊર્ધ્વમ્] ભેદજ્ઞાન થયા પછી [ઉદ્ધત-બોધ-ધામ-નિયતં સ્વયં પ્રત્યક્ષમ્ એનમ્] ઉદ્ધત *જ્ઞાનધામમાં નિશ્ચિત એવા આ સ્વયં પ્રત્યક્ષ આત્માને [ચ્યુત-કર્તૃભાવમ્ અચલં એકં પરમ્ જ્ઞાતાસ્મ] કર્તાપણા વિનાનો, અચળ, એક પરમ જ્ઞાતા જ [પશ્યન્તુ] દેખો. (205)

ભાવાર્થ :—સાંખ્યમતીઓ પુરુષને સર્વથા એકાંતથી અકર્તા, શુદ્ધ ઉદાસીન ચૈતન્યમાત્ર માને છે. આવું માનવાથી પુરુષને સંસારના અભાવનો પ્રસંગ આવે છે; અને જો પ્રકૃતિને સંસાર માનવામાં આવે તો તે પણ ઘટતું નથી, કારણ કે પ્રકૃતિ તો જડ છે, તેને સુખદુઃખ આદિનું સંવેદન નથી, તેને સંસાર કેવો? આવા અનેક દોષો એકાંત માન્યતામાં આવે છે. સર્વથા એકાંત વસ્તુનું સ્વરૂપ જ નથી. માટે સાંખ્યમતીઓ મિથ્યાદૃષ્ટિ છે; અને જો જૈનો પણ એવું માને તો તેઓ પણ મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. તેથી આચાર્યદેવ ઉપદેશ કરે છે કે—સાંખ્યમતીઓની માફક જૈનો આત્માને સર્વથા અકર્તા ન માનો; જ્યાં સુધી સ્વપરનું ભેદવિજ્ઞાન ન હોય ત્યાં સુધી તો તેને રાગાદિકનો—પોતાનાં ચેતનરૂપ ભાવકર્મોનો—કર્તા માનો, અને ભેદવિજ્ઞાન થયા પછી શુદ્ધ વિજ્ઞાનધન, સમસ્ત કર્તાપણાના ભાવથી રહિત, એક જ્ઞાતા જ માનો. આમ એક જ આત્મામાં કર્તાપણું તથા અકર્તાપણું—એ બન્ને ભાવો વિવક્ષાવશ સિદ્ધ થાય છે. આવો સ્યાદ્વાદ મત જૈનોનો છે; અને વસ્તુસ્વભાવ પણ એવો જ છે, કલ્પના નથી. આવું (સ્યાદ્વાદ અનુસાર) માનવાથી પુરુષને સંસાર-મોક્ષ આદિની સિદ્ધિ થાય છે; સર્વથા એકાંત માનવાથી સર્વ નિશ્ચય-વ્યવહારનો લોપ થાય છે. ૨૦૫.

અહીંયા સ્પષ્ટ રીતે ઉપરોક્ત જ્ઞાની-અજ્ઞાનીનો ફરક સમજાવેલ છે. કે જે અજ્ઞાનીઓએ-નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકોએ સમજવા જેવું છે. અન્યથા તેમના માટે અનંત સંસાર પ્રતિક્ષા કરી રહ્યો છે.

શ્લોકાર્થ :—[ઈહ] આ જગતમાં [એકઃ] કોઈ એક તો (અર્થાત્ ક્ષણિકવાદી બૌદ્ધમતી તો) [ઈદમ્ આત્મતત્ત્વં ક્ષણિકમ્ કલ્પયિત્વા] આ આત્મતત્ત્વને ક્ષણિક કલ્પીને [નિજ-મનસિ] પોતાના મનમાં [કર્તૃ-ભોક્ત્રોઃ વિભેદં વિધત્તે] કર્તા અને ભોક્તાનો ભેદ કરે છે (—અન્ય કર્તા છે અને અન્ય ભોક્તા છે એવું માને છે); [તસ્ય વિમોહં] તેના મોહને (અજ્ઞાનને) [અયમ્ ચિત્-ચમત્કારઃ એવ સ્વયમ્] આ ચૈતન્યચમત્કાર જ પોતે [નિત્ય-અમૃત-ઓષૈઃ] નિત્યતારૂપ અમૃતના ઓધ (—સમૂહો) વડે [અભિષિચ્ચન્] અભિસિંચન કરતો થકો, [અપહરતિ] દૂર કરે છે. (206)

અહીંયા ક્ષણિકવાદી બૌદ્ધમતને એકાંત ક્ષણિકવાદ તરીકે સમજાવ્યો છે. જેઓ પર્યાયના સ્વતંત્ર ષટ્કારક માનતા હોય તેઓ આ બૌદ્ધમતીની જેમ એકાંત ક્ષણિકવાદી છે. કારણ કે તેઓ પણ જીવને

જાણ્યે-અજાણ્યે પર્યાય જેટલો જ ક્ષણિક માને છે. અથવા દ્રવ્ય અને પર્યાય-એમ બે ભાગ માને છે કે જે અભેદ દ્રવ્યમાં સંભવ જ નથી. તેથી અભેદ દ્રવ્યના ષટ્કારક પણ અભેદ જ હોય છે.

ભાવાર્થ :—વસ્તુનો સ્વભાવ જિનવાણીમાં દ્રવ્યપર્યાયસ્વરૂપ કહ્યો છે; માટે સ્યાદ્વાદથી એવો અનેકાંત સિદ્ધ થાય છે કે પર્યાય-અપેક્ષાએ તો વસ્તુ ક્ષણિક છે અને દ્રવ્ય-અપેક્ષાએ નિત્ય છે. જીવ પણ વસ્તુ હોવાથી દ્રવ્યપર્યાયસ્વરૂપ છે. તેથી, પર્યાયદેષ્ટિએ જોવામાં આવે તો કાર્યને કરે છે એક પર્યાય, અને ભોગવે છે અન્ય પર્યાય; જેમ કે—મનુષ્યપર્યાયે શુભાશુભ કર્મ કર્યાં અને તેનું ફળ દેવાદિપર્યાયે ભોગવ્યું. દ્રવ્યદેષ્ટિએ જોવામાં આવે તો, જે કરે છે તે જ ભોગવે છે; જેમ કે—મનુષ્યપર્યાયમાં જે જીવદ્રવ્યે શુભાશુભ કર્મ કર્યાં, તે જ જીવદ્રવ્યે દેવાદિ પર્યાયમાં પોતે કરેલાં કર્મનું ફળ ભોગવ્યું.

આ રીતે વસ્તુનું સ્વરૂપ અનેકાંતરૂપ સિદ્ધ હોવા છતાં, જે જીવ શુદ્ધનયને સમજ્યા વિના શુદ્ધનયના લોભથી વસ્તુના એક અંશને (—વર્તમાન કાળમાં વર્તતા પર્યાયને) જ વસ્તુ માની ઋજુસૂત્રનયના વિષયનો એકાંત પકડી એમ માને છે કે ‘જે કરે છે તે જ ભોગવતો નથી—અન્ય ભોગવે છે, અને જે ભોગવે છે તે જ કરતો નથી—અન્ય કરે છે’, તે જીવ મિથ્યાદેષ્ટિ છે, અહંતાના મતનો નથી; કારણ કે, પર્યાયોનું ક્ષણિકપણું હોવા છતાં, દ્રવ્યરૂપ ચૈતન્યમત્કાર તો અનુભવગોચર નિત્ય છે; પ્રત્યભિજ્ઞાનથી જણાય છે કે ‘બાળક અવસ્થામાં જે હું હતો તે જ હું તરુણ અવસ્થામાં હતો અને તે જ હું વૃદ્ધ અવસ્થામાં છું’. આ રીતે જે કથંચિત્ નિત્યરૂપે અનુભવગોચર છે—સ્વસંવેદનમાં આવે છે અને જેને જિનવાણી પણ એવો જ ગાય છે, તેને જે ન માને તે મિથ્યાદેષ્ટિ છે એમ જાણવું. (345-346-347-348)

શ્લોકાર્થ :—[આત્માનં પરિશુદ્ધમ્ ઈપ્સુભિઃ પૈઃ અન્ધકૈઃ] આત્માને સમસ્તપણે શુદ્ધ ઈચ્છનારા બીજા કોઈ અંધોએ—[પૃથુકૈઃ] બાલિશ જનોએ (બૌદ્ધોએ)—[કાલ-ઉપાધિ-બલાત્ અપિ તત્ર અધિકામ્ અશુદ્ધિમ્ મત્વા] કાળની ઉપાધિના કારણે પણ આત્મામાં અધિક અશુદ્ધિ માનીને [અતિવ્યાપ્તિં પ્રપદ્ય] અતિવ્યાપ્તિને પામીને, [શુદ્ધ-ઋજુસૂત્રે રતૈઃ] શુદ્ધ ઋજુસૂત્રનયમાં રત થયા થકા [ચૈતન્યં ક્ષણિકં પ્રકલ્પ્ય] ચૈતન્યને ક્ષણિક કલ્પીને, [અહો ઇષઃ આત્મા વ્યુજ્જિતઃ] આ આત્માને છોડી દીધો; [નિઃસૂત્ર-મુક્તા-ઈક્ષિભિઃ હારવત્] જેમ હારમાંનો દોરો નહિ જોતાં કેવળ મોતીને જ જોનારાઓ હારને છોડી દે છે તેમ. (208)

અહીંયા કહ્યું કે કોઈએ પણ જૈન દર્શનને એકાંતે ગ્રહણ ન કરવું. એકાંતનો આગ્રહ ન રાખવો. અન્યથા તેઓ જિનમતબાહ્ય જ છે. તેઓ જૈન કહેવાને લાયક પણ નથી.

ભાવાર્થ :—કેવળ વ્યવહાર-દેષ્ટિથી જ ભિન્ન દ્રવ્યોમાં કર્તા-કર્મપણું ગણવામાં આવે છે; નિશ્ચય-દેષ્ટિથી તો એક જ દ્રવ્યમાં કર્તા-કર્મપણું ઘટે છે. ૨૧૦.

શ્લોકાર્થ :—[નનુ પરિણામઃ એવ કિલ વિનિશ્ચયતઃ કર્મ] ખરેખર પરિણામ છે તે જ નિશ્ચયથી કર્મ છે, અને [સઃ પરિણામિનઃ એવ ભવેત્, અપરસ્ય ન ભવતિ] પરિણામ પોતાના આશ્રયભૂત પરિણામીનું જ હોય છે, અન્યનું નહિ (કારણ કે પરિણામો પોતપોતાના દ્રવ્યના આશ્રયે છે, અન્યના પરિણામનો અન્ય આશ્રય નથી હોતો); [ઇહ કર્મ કર્તૃશૂન્યમ્ ન ભવતિ] વળી કર્મ કર્તા

વિના હોતું નથી, [ચ વસ્તુનઃ એકતયા સ્થિતિઃ ઇહ ન] તેમ જ વસ્તુની એકરૂપે સ્થિતિ (અર્થાત્ કૂટસ્થ સ્થિતિ) હોતી નથી (કારણ કે વસ્તુ દ્રવ્યપર્યાયસ્વરૂપ હોવાથી સર્વથા નિત્યપણું બાધાસહિત છે); [તતઃ તદ્ એવ કર્તુ ભવતુ] માટે વસ્તુ પોતે જ પોતાના પરિણામરૂપ કર્મની કર્તા છે (—એ નિશ્ચય-સિદ્ધાંત છે). ૨૧૧.

અહીંયા કહ્યું કે કોઈએ પણ જૈન દર્શનને એકાંતે ગ્રહણ ન કરવું. દરેક દ્રવ્ય પોતાના પરિણામ પોતે જ કરે છે. તેથી જો કોઈ જીવને એકાંતે અપરિણામી અથવા અકર્તા માનતા હોય તો તેઓને સ્વાદ્વાદરૂપ જૈન દર્શન સમજમાં આવ્યું નથી. તેઓ જિનમતબાહ્ય જ છે. તેઓ જૈન કહેવાને લાયક પણ નથી.

આ ઉપરથી એમ સમજવું કે—વ્યવહારે પરદ્રવ્યોને અને આત્માને જ્ઞેયજ્ઞાયક સંબંધ હોવા છતાં પરદ્રવ્યો જ્ઞાયકને કાંઈ કરતાં નથી અને જ્ઞાયક પરદ્રવ્યોને કાંઈ કરતો નથી. ૨૧૩.

અહીંયા કહ્યું કે કોઈએ પણ જૈન દર્શનને એકાંતે ગ્રહણ ન કરવું. દરેક દ્રવ્ય પોતાના પરિણામ પોતે જ કરે છે. પરના પરિણામ કરતા નથી. તે કથન ઉપાદાન અપેક્ષાએ છે. જો આ જ કથન ને નિમિત્ત-નૈમિત્તિક અપેક્ષાએ સમજીને, જ્યાં નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ હોય ત્યાં પણ તેનો નકાર કરવામાં આવે તો તે જીવ નિયમથી જિનમતબાહ્ય જ છે—એમ સમજવું. જ્ઞાની સ્વાદ્વાદિ હોય છે.

ભાવાર્થ :—એક દ્રવ્યના પરિણામમાં અન્ય દ્રવ્ય નિમિત્ત દેખીને એમ કહેવું કે ‘અન્ય દ્રવ્યે આ કર્યું’, તે વ્યવહારનયની દૃષ્ટિથી જ છે; નિશ્ચયથી તો તે દ્રવ્યમાં અન્ય દ્રવ્યે કાંઈ કર્યું નથી. વસ્તુના પર્યાયસ્વભાવને લીધે વસ્તુનું પોતાનું જ એક અવસ્થાથી બીજી અવસ્થારૂપ પરિણામન થાય છે; તેમાં અન્ય વસ્તુ પોતાનું કાંઈ ભેળવી શકતી નથી. (214)

અહીંયા ઉપરોક્ત ભાવ જ દૃઢ થાય છે. એક દ્રવ્યના પરિણામમાં અન્ય દ્રવ્ય નિમિત્ત હોય શકે છે, પરંતુ ઉપાદાન-કર્તા હોતો નથી. તેથી કર્તા-કર્મ સંબંધ નથી હોતો પરંતુ નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ હોય શકે છે.

ભાવાર્થ :—શુદ્ધનયથી આત્માનો એક ચેતનામાત્ર સ્વભાવ છે. તેના પરિણામ જાણવું, દેખવું, શ્રદ્ધવું, નિવૃત્ત થવું ઇત્યાદિ છે. ત્યાં નિશ્ચયનયથી વિચારવામાં આવે તો આત્માને પરદ્રવ્યનો જ્ઞાયક નથી કહી શકાતો, દર્શક નથી કહી શકાતો, શ્રદ્ધાન કરનારો નથી કહી શકાતો, ત્યાગ કરનારો નથી કહી શકાતો; કારણ કે પરદ્રવ્યને અને આત્માને નિશ્ચયથી કાંઈ પણ સંબંધ નથી. જે જ્ઞાન, દર્શન, શ્રદ્ધાન, ત્યાગ ઇત્યાદિ ભાવો છે, તે પોતે જ છે; ભાવ-ભાવકનો ભેદ કહેવો તે પણ વ્યવહાર છે. નિશ્ચયથી ભાવ અને ભાવ કરનારનો ભેદ નથી.

હવે વ્યવહારનય વિષે. વ્યવહારનયથી આત્માને પરદ્રવ્યનો જ્ઞાતા, દ્રષ્ટા, શ્રદ્ધા કરનાર, ત્યાગ કરનાર કહેવામાં આવે છે; કારણ કે પરદ્રવ્યને અને આત્માને નિમિત્તનૈમિત્તિકભાવ છે. જ્ઞાનાદિ ભાવોને પરદ્રવ્ય નિમિત્ત થતું હોવાથી વ્યવહારી જનો કહે છે કે—આત્મા પરદ્રવ્યને જાણે છે, પરદ્રવ્યને દેખે છે, પરદ્રવ્યનું શ્રદ્ધાન કરે છે, પરદ્રવ્યને ત્યાગે છે. (356 થી 365)

અહીંયા જણાવ્યું કે નિશ્ચયનય અભેદરૂપ હોવાથી તેમાં કોઈ દ્વેતભાવ નથી. સ્વ-સ્વામિત્વ પણ દ્વેતભાવ હોવાથી વ્યવહાર છે. જ્યાં જ્યાં દ્વેતભાવ (સ્વ-પર) છે ત્યાં ત્યાં વ્યવહારનય જાણવો. તેથી જ સ્વાત્માનુભૂતિ અભેદની જ હોય છે. ત્યાં જો કોઈ દ્રવ્ય-પર્યાયનો ભેદ વિચારે એટલે કે કોઈ પર્યાયરહિત દ્રવ્યની પ્રાપ્તિ વિચારે તો તે પણ વ્યવહાર હોવાથી તેને સ્વાત્માનુભૂતિ થતી નથી.

શ્લોકાર્થ :—[શુદ્ધ-દ્રવ્ય-નિરૂપણ-અર્પિત-મતે: તત્ત્વં સમુત્પશ્યત:] જેણે શુદ્ધ દ્રવ્યના નિરૂપણમાં બુદ્ધિને સ્થાપી-લગાડી છે અને જે તત્ત્વને અનુભવે છે, તે પુરુષને [એક-દ્રવ્ય-ગતં કિમ્-અપિ દ્રવ્ય-અન્તરં જાતુચિત્ ન ચકાસ્તિ] એક દ્રવ્યની અંદર કોઈ પણ અન્ય દ્રવ્ય રહેલું બિલકુલ (કદાપિ) ભાસતું નથી. [યત્ તુ જ્ઞાનં જ્ઞેયમ્ અવૈતિ તત્ અયં શુદ્ધ-સ્વભાવ-ઉદય:] જ્ઞાન જ્ઞેયને જાણે છે તે તો આ જ્ઞાનના શુદ્ધ સ્વભાવનો ઉદય છે. [જના:] આમ છે તો પછી લોકો [દ્રવ્ય-અન્તર-ચુમ્બન-આકુલ-ધિય:] જ્ઞાનને અન્ય દ્રવ્ય સાથે સ્પર્શ હોવાની માન્યતાથી આકુળ બુદ્ધિવાળા થયા થકા [તત્ત્વાત્] તત્ત્વથી (શુદ્ધ સ્વરૂપથી) [કિં ચ્યવન્તે] શા માટે ચ્યુત થાય છે? (215)

ભાવાર્થ :—શુદ્ધનયની દૃષ્ટિથી તત્ત્વનું સ્વરૂપ વિચારતાં અન્ય દ્રવ્યનો અન્ય દ્રવ્યમાં પ્રવેશ દેખાતો નથી. જ્ઞાનમાં અન્ય દ્રવ્યો પ્રતિભાસે છે તે તો આ જ્ઞાનની સ્વચ્છતાનો સ્વભાવ છે; કાંઈ જ્ઞાન તેમને સ્પર્શતું નથી કે તેઓ જ્ઞાનને સ્પર્શતાં નથી. આમ હોવા છતાં, જ્ઞાનમાં અન્ય દ્રવ્યોનો પ્રતિભાસ દેખીને આ લોકો ‘જ્ઞાનને પરજ્ઞેયો સાથે પરમાર્થ સંબંધ છે’ એવું માનતા થકા જ્ઞાનસ્વરૂપથી ચ્યુત થાય છે, તે તેમનું અજ્ઞાન છે. તેમના પર કરુણા કરીને આચાર્યદેવ કહે છે કે—આ લોકો તત્ત્વથી કાં ચ્યુત થાય છે? ૨૧૫.

અહીંયા જણાવ્યું કે “જ્ઞાનમાં અન્ય દ્રવ્યો પ્રતિભાસે છે તે તો જ્ઞાનની સ્વચ્છતાનો સ્વભાવ છે;” તેથી જ્ઞાનનું પરનું જાણપણું તે જ્ઞાનની સ્વચ્છતાનો સ્વભાવ કહ્યો. પરંતુ અનેક લોકો એવું માને છે કે જ્ઞાન પરને જાણતું જ નથી. અપેક્ષાએ જ્ઞાન પરના આકારે પરિણામેલ પોતાના જ જ્ઞાનાકારને જાણે છે. તેથી એકાંતે એમ ન કહી શકાય કે જ્ઞાન પરને જાણતું નથી. અહીંયા તો “જ્ઞાનમાં અન્ય દ્રવ્યો પ્રતિભાસે છે તે તો જ્ઞાનની સ્વચ્છતાનો સ્વભાવ છે;”- એમ કહ્યું છે. તેથી કોઈએ અનેકાંતને ભૂલવા જેવું નથી.

ભાવાર્થ :—શુદ્ધનયની દૃષ્ટિથી જોવામાં આવે તો કોઈ દ્રવ્યનો સ્વભાવ કોઈ અન્ય દ્રવ્યરૂપે થતો નથી. જેમ ચાંદની પૃથ્વીને ઉજ્જવળ કરે છે પરંતુ પૃથ્વી ચાંદનીની જરા પણ થતી નથી, તેમ જ્ઞાન જ્ઞેયને જાણે છે પરંતુ જ્ઞેય જ્ઞાનનું જરા પણ થતું નથી. આત્માનો જ્ઞાનસ્વભાવ હોવાથી તેની સ્વચ્છતામાં જ્ઞેય સ્વયમેવ ઝળકે છે, પરંતુ જ્ઞાનમાં તે જ્ઞેયોનો પ્રવેશ નથી. ૨૧૬.

‘જ્ઞાન અને જ્ઞેય તદન ભિન્ન છે, આત્માના દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાદિ કોઈ ગુણો પરદ્રવ્યોમાં નથી’ એમ જાણતો હોવાથી સમ્યગ્દૃષ્ટિને વિષયો પ્રત્યે રાગ થતો નથી; વળી રાગદ્વેષાદિ જડ વિષયોમાં પણ નથી; તેઓ માત્ર અજ્ઞાનદશામાં વર્તતા જીવના પરિણામ છે.—આવા અર્થની ગાથાઓ હવે કહે છે :—

[ચ] વળી [રાગઃ દ્વેષઃ મોહઃ] રાગ, દ્વેષ અને મોહ [જીવસ્ય એવ] જીવના જ [અનન્યપરિણામાઃ] અનન્ય (એકરૂપ) પરિણામ છે, [એતેન કારણેન તુ] તે કારણે [રાગાદયઃ] રાગાદિક [શબ્દાદિષુ] શબ્દાદિ વિષયોમાં (પણ) [ન સન્તિ] નથી. (371)

(રાગદ્વેષાદિ સમ્યગ્દેષ્ટિ આત્મામાં નથી તેમ જ જડ વિષયોમાં નથી, માત્ર અજ્ઞાન-દશામાં રહેલા જીવના પરિણામ છે.)

અહીંયા સ્પષ્ટ રીતે જ્ઞાની-અજ્ઞાનીનો ફરક સમજાવેલ છે. જે નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકોએ નોંધવા લાયક છે.

(પ્રશ્ન :-) જો આમ છે તો સમ્યગ્દેષ્ટિને વિષયોમાં રાગ કયા કારણે થાય છે?

(ઉત્તર :-) કોઈ પણ કારણે થતો નથી. (પ્રશ્ન :-) તો પછી રાગની કઈ ખાણ છે?

(ઉત્તર :-) રાગ-દ્વેષ-મોહ, જીવના જ અજ્ઞાનમય પરિણામ છે (અર્થાત્ જીવનું અજ્ઞાન જ રાગાદિક ઊપજવાની ખાણ છે); માટે તે રાગદ્વેષમોહ, વિષયોમાં નથી કારણ કે વિષયો પરદ્રવ્ય છે, અને સમ્યગ્દેષ્ટિમાં (પણ) નથી કારણ કે તેને અજ્ઞાનનો અભાવ છે; આ રીતે રાગદ્વેષમોહ, વિષયોમાં નહિ હોવાથી અને સમ્યગ્દેષ્ટિને (પણ) નહિ હોવાથી, (તેઓ) છે જ નહિ.

ભાવાર્થ :—આત્માને અજ્ઞાનમય પરિણામરૂપ રાગદ્વેષમોહ ઉત્પન્ન થતાં આત્માના દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રાદિ ગુણો હણાય છે, પરંતુ તે ગુણો હણાતાં છતાં અચેતન પુદ્ગલદ્રવ્ય હણાતું નથી; વળી પુદ્ગલદ્રવ્ય હણાતાં દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રાદિ હણાતાં નથી; માટે જીવના કોઈ ગુણો પુદ્ગલદ્રવ્યમાં નથી. આવું જાણતા સમ્યગ્દેષ્ટિને અચેતન વિષયોમાં રાગાદિ થતા નથી. રાગ-દ્વેષમોહ પુદ્ગલદ્રવ્યમાં નથી, જીવના જ અસ્તિત્વમાં અજ્ઞાનથી ઊપજે છે; જ્યારે અજ્ઞાનનો અભાવ થાય અર્થાત્ સમ્યગ્દેષ્ટિ થાય ત્યારે તેઓ ઊપજતા નથી. આ રીતે રાગદ્વેષમોહ પુદ્ગલમાં નથી તેમ જ સમ્યગ્દેષ્ટિમાં પણ નથી, તેથી શુદ્ધદ્રવ્યદેષ્ટિથી જોતાં તેઓ છે જ નહિ. પર્યાયદેષ્ટિથી જોતાં જીવને અજ્ઞાન-અવસ્થામાં તેઓ છે. એ પ્રમાણે જાણવું. (366 થી 371)

અહીંયા સ્પષ્ટ રીતે જ્ઞાની-અજ્ઞાનીનો ફરક સમજાવેલ છે. જે નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકોએ નોંધવા લાયક છે.

શ્લોકાર્થ :—[इह ज्ञानम् हि अज्ञानभावात् राग-द्वेषौ भवति] આ જગતમાં જ્ઞાન જ અજ્ઞાનભાવથી રાગદ્વેષરૂપે પરિણમે છે; [वस्तुत्व-प्रणिहित-दृशा दृश्यमानौ तौ किञ्चित् न] વસ્તુત્વમાં મૂકેલી (-સ્થાપેલી, એકાગ્ર કરેલી) દેષ્ટિ વડે જોતાં (અર્થાત્ દ્રવ્યદેષ્ટિથી જોતાં), તે રાગદ્વેષ કાંઈ જ નથી (-દ્રવ્યરૂપ જુદી વસ્તુ નથી). [ततः सम्यग्दृष्टिः तत्त्वदृष्ट्या तौ स्फुटं क्षपयतु] માટે (આચાર્યદેવ પ્રેરણા કરે છે કે) સમ્યગ્દેષ્ટિ પુરુષ તત્ત્વદેષ્ટિ વડે તેમને (રાગદ્વેષને) પ્રગટ રીતે ક્ષય કરો, [येन पूर्ण-अचल-अर्चिः सहजं ज्ञानज्योतिः ज्वलति] કે જેથી, પૂર્ણ અને અચળ જેનો પ્રકાશ છે એવી (દેદીપ્યમાન) સહજ જ્ઞાનજ્યોતિ પ્રકાશે. (218)

ભાવાર્થ :—રાગદ્વેષ કોઈ જુદું દ્રવ્ય નથી, જીવને અજ્ઞાનભાવથી (રાગદ્વેષરૂપ પરિણામ) થાય છે; માટે સમ્યગ્દેષ્ટિ થઈને તત્ત્વદેષ્ટિથી જોવામાં આવે તો તેઓ (રાગદ્વેષ) કાંઈ પણ વસ્તુ નથી એમ દેખાય છે, અને ઘાતિકર્મનો નાશ થઈ કેવળજ્ઞાન ઊપજે છે. ૨૧૮.

ગાથાર્થ :—[અન્યદ્રવ્યેણ] અન્ય દ્રવ્યથી [અન્યદ્રવ્યસ્ય] અન્ય દ્રવ્યને [ગુણોત્પાદઃ] ગુણની ઉત્પત્તિ [ન ક્રિયતે] કરી શકાતી નથી; [તસ્માત્ તુ] તેથી (એ સિદ્ધાંત છે કે) [સર્વદ્રવ્યાણિ] સર્વ દ્રવ્યો [સ્વભાવેન] પોતપોતાના સ્વભાવથી [ઉત્પદ્યન્તે] ઊપજે છે. (372)

ટીકા :—વળી જીવને પરદ્રવ્ય રાગાદિક ઉપજાવે છે એમ શંકા ન કરવી; કારણ કે અન્ય દ્રવ્ય વડે અન્ય દ્રવ્યના ગુણનો ઉત્પાદ કરાવાની અયોગ્યતા છે; કેમ કે સર્વ દ્રવ્યોનો સ્વભાવથી જ ઉત્પાદ થાય છે. આ વાત દેષ્ટાંતથી સમજાવવામાં આવે છે :— (372)

અહીંયા બહુ જ સ્પષ્ટ રીતે જણાવેલ છે કે જીવ પોતાના સ્વભાવથી જ રાગાદિક ઉપજાવે છે. તે જીવનો વિભાવસ્વભાવ જાણવો. આ વાત નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકોએ ખાસ નોંધવા લાયક છે. કારણ કે તેઓ તો જીવમાં રાગાદિનો સ્વીકાર જ કરતા નથી.

ભાવાર્થ :—આત્માને રાગાદિક ઊપજે છે તે પોતાના જ અશુદ્ધ પરિણામ છે. નિશ્ચયનયથી વિચારવામાં આવે તો અન્યદ્રવ્ય રાગાદિકનું ઉપજાવનાર નથી, અન્યદ્રવ્ય તેમનું નિમિત્તમાત્ર છે; કારણ કે અન્યદ્રવ્યને અન્યદ્રવ્ય ગુણપર્યાય ઉપજાવતું નથી એ નિયમ છે. જેઓ એમ માને છે—એવો એકાંત કરે છે—કે ‘પરદ્રવ્ય જ મને રાગાદિક ઉપજાવે છે’, તેઓ નયવિભાગને સમજ્યા નથી, મિથ્યાદેષ્ટિ છે. એ રાગાદિક જીવના સત્ત્વમાં ઊપજે છે, પરદ્રવ્ય તો નિમિત્તમાત્ર છે—એમ માનવું તે સમ્યગ્જ્ઞાન છે. માટે આચાર્યમહારાજ કહે છે કે—અમે રાગદ્વેષની ઉત્પત્તિમાં અન્ય દ્રવ્ય પર શા માટે કોપ કરીએ? રાગદ્વેષનું ઊપજવું તે પોતાનો જ અપરાધ છે. (372)

હવે આ અર્થનું કળશરૂપ કાવ્ય કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[इह] આ આત્મામાં [यत् राग-द्वेष-दोष-प्रसूतिः भवति] જે રાગદ્વેષરૂપ દોષોની ઉત્પત્તિ થાય છે [तत्र परेषां कतरत् अपि दूषणं नास्ति] ત્યાં પરદ્રવ્યનો કાંઈ પણ દોષ નથી, [तत्र स्वयम् अपराधी अयम् अबोधः सर्पति] ત્યાં તો સ્વયં અપરાધી એવું આ અજ્ઞાન જ ફેલાય છે;—[विदितम् भवतु] એ પ્રમાણે વિદિત થાઓ અને [अबोधः अस्तं यातु] અજ્ઞાન અસ્ત થઈ જાઓ; [बोधः अस्मि] હું તો જ્ઞાન છું. (220)

ભાવાર્થ :—અજ્ઞાની જીવ રાગદ્વેષની ઉત્પત્તિ પરદ્રવ્યથી થતી માનીને પરદ્રવ્ય ઉપર કોપ કરે છે કે ‘આ પરદ્રવ્ય મને રાગદ્વેષ ઉપજાવે છે, તેને દૂર કરું’. એવા અજ્ઞાની જીવને સમજાવવાને આચાર્યદેવ ઉપદેશ કરે છે કે—રાગદ્વેષની ઉત્પત્તિ અજ્ઞાનથી આત્મામાં જ થાય છે અને તે આત્માના જ અશુદ્ધ પરિણામ છે. માટે એ અજ્ઞાનને નાશ કરો, સમ્યગ્જ્ઞાન પ્રગટ કરો, આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ છે એમ અનુભવ કરો; પરદ્રવ્યને રાગદ્વેષનું ઉપજાવનારું માનીને તેના પર કોપ ન કરો. ૨૨૦.

અહીંયા બહુ જ સ્પષ્ટ રીતે જ્ઞાની-અજ્ઞાનીનો ફરક સમજાવેલ છે. કે જે નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકોએ ખાસ નોંધવા લાયક છે. કારણ કે અનેક નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકો અજ્ઞાનીને પણ એવો જ ઉપદેશ આપે છે કે ‘તમે શુદ્ધાત્મા છો, તમે પરમ અકર્તા છો, તમે સાક્ષી માત્ર છો, ઇત્યાદિ.’ આવી ઉપદેશ જ તેમનું અજ્ઞાન

છતું કરે છે. કારણ કે તેમને જ્ઞાની-અજ્ઞાનીની દશામાં કાંઈ અંતર જણાતું જ નથી. અજ્ઞાની પોતાના રાગ-દ્વેષની જવાબદારી બીજાના ઉપર ઢોળે છે તે અજ્ઞાન જ છે. પોતાની સ્વતંત્રતાનો અસ્વીકાર છે.

શ્લોકાર્થ :—[યે તુ રાગ-જન્મનિ પરદ્રવ્યમ્ એવ નિમિત્તતાં કલયન્તિ] જેઓ રાગની ઉત્પત્તિમાં પરદ્રવ્યનું જ નિમિત્તપણું (કારણપણું) માને છે, (પોતાનું કાંઈ કારણપણું માનતા નથી,) [તે શુદ્ધ-બોધ-વિધુર-અન્ધ-બુદ્ધયઃ] તેઓ—જેમની બુદ્ધિ શુદ્ધજ્ઞાનરહિત અંધ છે એવા (અર્થાત્ જેમની બુદ્ધિ શુદ્ધનયના વિષયભૂત શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપના જ્ઞાનથી રહિત અંધ છે એવા)—[મોહ-વાહિનીં ન હિ ઉત્તરન્તિ] મોહનદીને ઊતરી શકતા નથી. (221)

ભાવાર્થ :—શુદ્ધનયનો વિષય આત્મા અનંત શક્તિવાળો, ચૈતન્યચમત્કારમાત્ર, નિત્ય, અભેદ, એક છે. તે પોતાના જ અપરાધથી રાગદ્વેષરૂપે પરિણમે છે. એવું નથી કે જેમ નિમિત્તભૂત પરદ્રવ્ય પરિણમાવે તેમ આત્મા પરિણમે છે અને તેમાં આત્માનો કાંઈ પુરુષાર્થ જ નથી. આવું આત્માના સ્વરૂપનું જ્ઞાન જેમને નથી તેઓ એમ માને છે કે પરદ્રવ્ય આત્માને જેમ પરિણમાવે તેમ આત્મા પરિણમે છે. આવું માનનારા મોહરૂપી નદીને ઊતરી શકતા નથી (અથવા મોહની સેનાને હરાવી શકતા નથી), તેમને રાગદ્વેષ મટતા નથી; કારણ કે રાગદ્વેષ કરવામાં જો પોતાનો પુરુષાર્થ હોય તો જ તેમને મટાડવામાં પણ હોય, પરંતુ જો પરના કરાવ્યા જ રાગદ્વેષ થતા હોય તો પર તો રાગદ્વેષ કરાવ્યા જ કરે, ત્યાં આત્મા તેમને ક્યાંથી મટાડી શકે? માટે, રાગદ્વેષ પોતાના કર્યા થાય છે અને પોતાના મટાડ્યા મટે છે—એમ કથંચિત્ માનવું તે સમ્યગ્જ્ઞાન છે. ૨૨૧.

સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણ અને શબ્દાદિરૂપે પરિણમતાં પુદ્ગલો આત્માને કાંઈ કહેતાં નથી કે 'તુ અમને જાણ', અને આત્મા પણ પોતાના સ્થાનથી છૂટીને તેમને જાણવા જતો નથી. બન્ને તદ્દન સ્વતંત્રપણે પોતપોતાના સ્વભાવથી જ પરિણમે છે. આમ આત્મા પર પ્રત્યે ઉદાસીન (—સંબંધ વિનાનો, તટસ્થ) છે, તોપણ અજ્ઞાની જીવ સ્પર્શાદિકને સારાં-નરસાં માનીને રાગીદ્વેષી થાય છે તે તેનું અજ્ઞાન છે.—આવા અર્થની ગાથાઓ હવે કહે છે :— (372)

અહીંયા બહુ જ સ્પષ્ટ રીતે નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધની સ્પષ્ટતા કરેલ છે. કાર્ય તો નિયમથી ઉપાદાનમાં જ થાય છે. પરંતુ ત્યારે નિમિત્તની હાજરી અવિનાભાવી હોય છે. જ્યારે ઉપાદાન તે નિમિત્તને અનુકૂળ હોય ત્યારે જ નૈમિત્તિક ઉપાદાનમાં કાર્ય થાય છે. પરંતુ દરેક વખતે નિમિત્ત નિયમથી નૈમિત્તિકમાં અસર કરે જ એવું હોતું નથી. તેથી અહીંયા જણાવ્યું છે કે પરદ્રવ્ય (નિમિત્ત) આત્માને રાગ કરાવે છે-એમ કહી શકાતું નથી. કારણ કે જ્યારે આત્મા ગુણસ્થાનક આરોહણથી અથવા અન્ય કોઈ કારણે તે પરદ્રવ્યની હાજરી હોવા છતાં રાગ કરતો નથી ત્યારે તે પરદ્રવ્ય નિમિત્ત પણ કહેવાતું નથી. આ જ આત્માની સ્વતંત્રતા દર્શાવે છે. આત્મા જો ધારે તો તે રાગાદિક છોડીને વિતરાગી બની શકે છે. આ વાત નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકોએ ખાસ નોંધવા લાયક છે. કારણ કે તેઓ ક્યારેક તો અજ્ઞાની જીવ રાગ કરે છે તે સ્વીકારવા પણ તૈયાર હોતા નથી. તેઓ અજ્ઞાની જીવને પણ સ્વરૂપમાં રહેવાનો ઉપદેશ આપે છે. જેણે સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ જ થઈ નથી, તે સ્વરૂપમાં રહેશે કઈ રીતે? તે અજ્ઞાનીને સ્વરૂપનો અનુભવ નહીં

હોવાથી, સ્વરૂપની કલ્પના કરીને તે કલ્પનામાં જ રહેવાનો પ્રયત્ન કરશે. તે સ્વરૂપની કલ્પનાનું જ ધ્યાન પણ કરશે. તેનાથી તે નિયમથી નિશ્ચયાભાસી બનશે. અને તેમાંના અનેક નિશ્ચયાભાસીઓ તો પોતાને જ્ઞાની પણ માનતા હોય છે. કારણ કે તેઓ કહેતા હોય છે કે અમને તો આનંદ પણ આવે છે. એ આનંદ માત્ર માન્યતાનો (conditioningનો) જ હોય છે, તે વાતથી તેઓ અજાણ જ હોય છે. આ વર્તમાન હુંડા અવસર્પિણી કાળનો જ પ્રભાવ છે કે અત્યારે નિશ્ચયાભાસીઓની જ ભરમાર છે. જ્ઞાની તો કોઈક વિરલા જ છે. તે સ્પષ્ટ જણાય છે. જેઓ પોતાનું કલ્યાણ ઇચ્છતા હોય તેમણે આ સમજવું જરૂરી છે.

ગાથાર્થ :—[બહુકાનિ] બહુ પ્રકારનાં [નિન્દિતસંસ્તુતવચનાનિ] નિંદાનાં અને સ્તુતિનાં વચનોરૂપે [પુદ્ગલાઃ] પુદ્ગલો [પરિણમન્તિ] પરિણમે છે; [તાનિ શ્રુત્વા પુનઃ] તેમને સાંભળીને અજ્ઞાની જીવ [અહં ભણિતઃ] 'મને કહ્યું' એમ માનીને [રુષ્યતિ તુષ્યતિ ચ] રોષ તથા તોષ કરે છે (અર્થાત્ ગુસ્સે થાય છે તથા ખુશી થાય છે). (373)

અહીંયા બહુ જ સ્પષ્ટ રીતે જ્ઞાની-અજ્ઞાનીનો ફરક સમજાવેલ છે. કે જે નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકોએ નોંધવા લાયક છે. અભિપ્રાયમાં વસ્તુસ્થિતિનું જ્ઞાન અનુભૂતિથી જ આવે છે. તેથી અભિપ્રાયની જ કિંમત છે. ખરેખર અભિપ્રાય બદલાવવાની જ સાધના છે.

ભાવાર્થ :—શબ્દાદિક જડ પુદ્ગલદ્રવ્યના ગુણો છે. તેઓ આત્માને કાંઈ કહેતાં નથી, કે 'તું અમને ગ્રહણ કર' (અર્થાત્ તું અમને જાણ); અને આત્મા પણ પોતાના સ્થાનથી રચુત થઈને તેમને ગ્રહવા (-જાણવા) તેમના પ્રત્યે જતો નથી. જેમ શબ્દાદિક સમીપ ન હોય ત્યારે આત્મા પોતાના સ્વરૂપથી જ જાણે છે, તેમ શબ્દાદિક સમીપ હોય ત્યારે પણ આત્મા પોતાના સ્વરૂપથી જ જાણે છે. આમ પોતાના સ્વરૂપથી જ જાણતા એવા આત્માને પોતપોતાના સ્વભાવથી જ પરિણમતાં શબ્દાદિક કિંચિત્માત્ર પણ વિકાર કરતાં નથી, જેમ પોતાના સ્વરૂપથી જ પ્રકાશતા એવા દીવાને ઘટપટાદિ પદાર્થો વિકાર કરતા નથી તેમ. આવો વસ્તુસ્વભાવ છે, તોપણ જીવ શબ્દને સાંભળી, રૂપને દેખી, ગંધને સૂંધી, રસને આસ્વાદી, સ્પર્શને સ્પર્શી, ગુણદ્રવ્યને જાણી, તેમને સારાં-નરસાં માની રાગદ્વેષ કરે છે, તે અજ્ઞાન જ છે. (373-382)

હવે આ જ અર્થનું કળશરૂપ કાવ્ય કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[પૂર્ણ-એક-અચ્યુત-શુદ્ધ-બોધ-મહિમા અયં બોધઃ] પૂર્ણ, એક, અચ્યુત અને શુદ્ધ (-વિકાર રહિત) એવું જ્ઞાન જેનો મહિમા છે એવો આ જ્ઞાયક આત્મા [તતઃ ઇતઃ બોધ્યાત્] તે (અસમીપવર્તી) કે આ (સમીપવર્તી) હોય પદાર્થોથી [કામ્ અપિ વિક્રિયાં ન યાયાત્] જરા પણ વિક્રિયા પામતો નથી, [દીપઃ પ્રકાશ્યાત્ ઇવ] જેમ દીવો પ્રકાશ્ય પદાર્થોથી (-પ્રકાશાવાયોગ્ય ઘટપટાદિ પદાર્થોથી) વિક્રિયા પામતો નથી તેમ. તો પછી [તદ્-વસ્તુસ્થિતિ-બોધ-વન્ધ્ય-ધિષ્ણાઃ એતે અજ્ઞાનિનઃ] એવી વસ્તુસ્થિતિના જ્ઞાનથી રહિત જેમની બુદ્ધિ છે એવા આ અજ્ઞાની જીવો [કિમ્ સહજામ્ ઉદાસીનતામ્ મુચ્ચન્તિ, રાગદ્વેષમયીભવન્તિ] પોતાની સહજ ઉદાસીનતાને કેમ છોડે છે અને રાગદ્વેષમય કેમ થાય છે? (એમ આચાર્યદેવે શોચ કર્યો છે.) (222)

અહીંયા બહુ જ સ્પષ્ટ રીતે જ્ઞાની-અજ્ઞાનીનો ફરક સમજાવેલ છે. અજ્ઞાની નવપૂર્વોની જાણકારી મેળવીને પણ તરી શકતો નથી-એ સમજવું અત્યંત આવશ્યક છે.

શ્લોકાર્થ :—[રાગ-દ્વેષ-વિભાવ-મુક્ત-મહસ:] જેમનું તેજ રાગદ્વેષરૂપ વિભાવથી રહિત છે, [નિત્યં સ્વભાવ-સ્પૃશ:] જેઓ સદા [પોતાના ચૈતન્યચમત્કારમાત્ર) સ્વભાવને સ્પર્શનારા છે], [પૂર્વ-આગામિ-સમસ્ત-કર્મ-વિકલા:] જેઓ ભૂત કાળનાં તેમ જ ભવિષ્ય કાળનાં સમસ્ત કર્મથી રહિત છે અને [તદાત્વ-ઉદયાત્-ભિન્ના:] જેઓ વર્તમાન કાળના કર્મોદયથી ભિન્ન છે, [દૂર-આરૂઢ-ચરિત્ર-વૈભવ-બલાત્ જ્ઞાનસ્ય સચ્ચેતનામ્ વિન્દન્તિ] તેઓ (—એવા જ્ઞાનીઓ—) અતિ પ્રબળ ચારિત્રના વૈભવના બળથી જ્ઞાનની સંચેતનાને અનુભવે છે—[ચઞ્ચત્-ચિદ્-અર્ચિર્મયી] કે જે જ્ઞાન-ચેતના ચમકતી ચૈતન્યજ્યોતિમય છે અને [સ્વ-રસ-અભિષિક્ત-ભુવનામ્] જેણે નિજ રસથી (પોતાના જ્ઞાનરૂપ રસથી) સમસ્ત લોકને સિંચ્યો છે. (223)

અહીંયા જ્ઞાનીની અનુભૂતિનું વર્ણન કર્યું છે. જો કોઈ અજ્ઞાની અનુભૂતિ વગર આવું બોલે તો તેઓ પોતાને છેતરે છે અને નિશ્ચયાભાસી જ બને છે.

ભાવાર્થ :—ચારિત્રમાં પ્રતિક્રમણ, પ્રત્યાખ્યાન અને આલોચનાનું વિધાન છે. તેમાં, પૂર્વ લાગેલા દોષથી આત્માને નિવર્તાવવો તે પ્રતિક્રમણ છે, ભવિષ્યમાં દોષ લગાડવાનો ત્યાગ કરવો તે પ્રત્યાખ્યાન છે અને વર્તમાન દોષથી આત્માને જુદો કરવો તે આલોચના છે. અહીં તો નિશ્ચયચારિત્રને પ્રધાન કરીને કથન છે; માટે નિશ્ચયથી વિચારતાં તો, જે આત્મા ત્રણે કાળનાં કર્મોથી પોતાને ભિન્ન જાણે છે, શ્રદ્ધે છે અને અનુભવે છે, તે આત્મા પોતે જ પ્રતિક્રમણ છે, પોતે જ પ્રત્યાખ્યાન છે અને પોતે જ આલોચના છે. એમ પ્રતિક્રમણસ્વરૂપ, પ્રત્યાખ્યાન-સ્વરૂપ અને આલોચનાસ્વરૂપ આત્માનું નિરંતર અનુભવન તે જ નિશ્ચયચારિત્ર છે. જે આ નિશ્ચયચારિત્ર, તે જ જ્ઞાનચેતના (અર્થાત્ જ્ઞાનનું અનુભવન) છે. તે જ જ્ઞાનચેતનાથી (અર્થાત્ જ્ઞાનના અનુભવનથી) સાક્ષાત્ જ્ઞાનચેતનાસ્વરૂપ કેવળજ્ઞાનમય આત્મા પ્રગટ થાય છે. (383-386)

અહીંયા કહ્યું કે “જે આત્મા ત્રણે કાળનાં કર્મોથી પોતાને ભિન્ન જાણે છે. શ્રદ્ધે છે અને અનુભવે છે..” તેનો અર્થ એ થાય છે કે જે આત્મા સમ્યક્ જ્ઞાન-દર્શન-સ્વરૂપાયરણરૂપ ચારિત્ર (સ્વાત્માનુભૂતિ) સહિત છે તે જ્ઞાની છે. અહીંયા તે જ્ઞાનીની વાત છે. તેથી જો કોઈ નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકો સ્વાત્માનુભૂતિ વગર પણ અજ્ઞાનીઓને પોતાને શુદ્ધાત્મા માની લેવાનો અથવા પોતાને માત્ર સાક્ષીભાવમાં રાખવાનો વગેરે ઉપદેશ આપતા હોય તો તેઓએ જ્ઞાની-અજ્ઞાનીનો ફરક સમજવો અત્યંત જરૂરી છે. તેથી તેમણે સમજવું જોઈએ કે અજ્ઞાનીને શું ઉપદેશ હોય અને જ્ઞાનીને શું ઉપદેશ હોય. આ વાત સમજીને તેઓએ પહેલા પોતાનું કલ્યાણ કરવું જરૂરી છે. બીજું, અહીંયા જે જ્ઞાનીને દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર કહ્યું તે ચોથા ગુણસ્થાનકે પણ સમ્યક્ જ્ઞાન-દર્શન-સ્વરૂપાયરણરૂપ ચારિત્ર (સ્વાત્માનુભૂતિ) રૂપે હોય છે. આ ગ્રંથ અધ્યાત્મનો હોવાથી તેમાં આત્માનુભૂતિને જ અપેક્ષાએ ચારિત્ર કહ્યું છે.

ભાવાર્થ :—કોઈ (વસ્તુ) પ્રત્યે એકાગ્ર થઈને તેનો જ અનુભવરૂપ સ્વાદ લીધા કરવો તે તેનું સંયેતન કહેવાય. જ્ઞાન પ્રત્યે જ એકાગ્ર ઉપયુક્ત થઈને તેના તરફ જ ચેત રાખવી તે જ્ઞાનનું સંયેતન અર્થાત્ જ્ઞાનચેતના છે. તેનાથી જ્ઞાન અત્યંત શુદ્ધ થઈને પ્રકાશે છે અર્થાત્ કેવળજ્ઞાન ઊપજે છે. કેવળજ્ઞાન ઊપજતાં સંપૂર્ણ જ્ઞાનચેતના કહેવાય છે. (224)

આ ઉપદેશ જ્ઞાની માટે છે. કારણ કે તે જ વારંવાર સ્વાત્માનુભૂતિ કરી શકે છે. તેથી કોઈ પણ નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકોએ આ વાત પોતાને માટે કે અજ્ઞાનીને ઉપદેશ દેવા માટે ન વાપરવી. અન્યથા તેમાં હિત કરતા અહિત વિશેષ થાય છે. પરંતુ અજ્ઞાની આ જ કરે છે, તે જ તેની ઓળખાણ છે.

ગાથાર્થ :—[કર્મફલમ્ વેદયમાનઃ] કર્મના ફળને વેદતો થકો [યઃ તુ] જે આત્મા [કર્મફલમ્] કર્મફળને [આત્માનં કરોતિ] પોતારૂપ કરે છે (-માને છે), [સઃ] તે [પુનઃ અપિ] ફરીને પણ [અષ્ટવિધમ્ તત્] આઠ પ્રકારના કર્મને—[દુઃખસ્ય વીજં] દુઃખના બીજને—[વઘ્નાતિ] બાંધે છે. (387)

[કર્મફલં વેદયમાનઃ] કર્મના ફળને વેદતો થકો [યઃ તુ] જે આત્મા [કર્મફલમ્ મયા કૃતં જ્ઞાનાતિ] 'કર્મફળ મેં કર્યું' એમ જાણે છે, [સઃ] તે [પુનઃ અપિ] ફરીને પણ [અષ્ટવિધમ્ તત્] આઠ પ્રકારના કર્મને—[દુઃખસ્ય વીજં] દુઃખના બીજને—[વઘ્નાતિ] બાંધે છે. (388)

[કર્મફલં વેદયમાનઃ] કર્મના ફળને વેદતો થકો [યઃ ચેતયિતા] જે આત્મા [સુખિતઃ દુખિતઃ ચ] સુખી અને દુઃખી [ભવતિ] થાય છે, [સઃ] તે [પુનઃ અપિ] ફરીને પણ [અષ્ટવિધમ્ તત્] આઠ પ્રકારના કર્મને—[દુઃખસ્ય વીજં] દુઃખના બીજને—[વઘ્નાતિ] બાંધે છે. (389)

આ વાત અજ્ઞાનીની છે. તેથી જો કોઈ અજ્ઞાની જ્ઞાનીના ભાવોને ઉપરથી પોતાની ઉપર થોપવા પ્રયાસ કરશે અથવા તો તેવા ભાવરૂપ પોતાને માની લેશે તો તે કામ નહીં કરે. કલ્યાણ નહીં થાય.

શ્લોકાર્થ :—[ત્રિકાલવિષયં] ત્રણે કાળના (અર્થાત્ અતીત, વર્તમાન અને અનાગત કાળ સંબંધી) [સર્વં કર્મ] સમસ્ત કર્મને [કૃત-કારિત-અનુમનનૈઃ] કૃત-કારિત-અનુમોદનાથી અને [મનઃ-વચન-કાયૈઃ] મન-વચન-કાયાથી [પરિહૃત્ય] ત્યાગીને [પરમં નૈષ્કર્મ્યમ્ અવલમ્બે] હું પરમ નૈષ્કર્મ્યને (-ઉત્કૃષ્ટ નિષ્કર્મ અવસ્થાને) અવલંબું છું. (એ પ્રમાણે, સર્વ કર્મનો ત્યાગ કરનાર જ્ઞાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે.) ૨૨૫.

આ જ્ઞાનીના ભાવ છે. તેથી જો કોઈ અજ્ઞાની જ્ઞાનીના ભાવોને ઉપરથી પોતા ઉપર થોપવા પ્રયાસ કરશે તો તે કામ નહીં કરે. તેથી જો કોઈ નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકો સ્વાત્માનુભૂતિ વગર પણ અજ્ઞાનીઓને પોતાને સ્વરૂપથી પણ શુદ્ધાત્મા માની લેવાનો ઉપદેશ આપતા હોય તો તેઓને એ ખબર નથી કે તે અજ્ઞાની નયાભાસને કારણે પોતાને વર્તમાન પર્યાયમાં જ એવા માની લે છે. તેથી તેમણે સમજવું જોઈએ કે અજ્ઞાનીને શું ઉપદેશ હોય અને જ્ઞાનીને શું ઉપદેશ હોય. આ વાત સમજીને તેઓએ પહેલા પોતાનું કલ્યાણ કરવું અત્યંત જરૂરી છે. અજ્ઞાની અનુભૂતિ વગર શબ્દોમાં આવું કરે તો પણ તેનું કલ્યાણરૂપે ફળ આવતું નથી. અનંત દુઃખો જ આવે છે.

શ્લોકાર્થ :—[યદ્ અહમ્ મોહાત્ અકાર્ષમ્] જે મેં મોહથી અર્થાત્ અજ્ઞાનથી (ભૂત કાળમાં) કર્મ કર્યાં, [તત્ સમસ્તમ્ અપિ કર્મ પ્રતિક્રમ્ય] તે સમસ્ત કર્મને પ્રતિક્રમીને [નિષ્કર્મણિ ચૈતન્ય-આત્મનિ આત્મનિ આત્મના નિત્યમ્ વર્તે] હું નિષ્કર્મ (અર્થાત્ સર્વ કર્મોથી રહિત) ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મામાં આત્માથી જ (-પોતાથી જ-) નિરંતર વર્તું છું (એમ જ્ઞાની અનુભવ કરે છે). (226)

ભાવાર્થ :—ભૂત કાળમાં કરેલા કર્મને ઠલ ભંગપૂર્વક મિથ્યા કરનારું પ્રતિક્રમણ કરીને જ્ઞાની જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મામાં લીન થઈને નિરંતર ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનો અનુભવ કરે, તેનું આ વિધાન (વિધિ) છે. 'મિથ્યા' કહેવાનું પ્રયોજન આ પ્રમાણે છે :—જેવી રીતે, કોઈએ પહેલાં ધન કમાઈને ઘરમાં રાખ્યું હતું; પછી તેના પ્રત્યે મમત્વ છોડ્યું ત્યારે તેને ભોગવવાનો અભિપ્રાય ન રહ્યો; તે વખતે, ભૂત કાળમાં જે ધન કમાયો હતો તે નહિ કમાયા સમાન જ છે; તેવી રીતે, જીવે પહેલાં કર્મ બાંધ્યું હતું; પછી જ્યારે તેને અહિતરૂપ જાણીને તેના પ્રત્યે મમત્વ છોડ્યું અને તેના ફળમાં લીન ન થયો, ત્યારે ભૂત કાળમાં જે કર્મ બાંધ્યું હતું તે નહિ બાંધ્યા સમાન મિથ્યા જ છે. ૨૨૬.

આ જ્ઞાનીના ભાવ છે. તેથી જો કોઈ અજ્ઞાની જ્ઞાનીના ભાવોને ઉપરથી પોતા ઉપર થોપવા પ્રયાસ કરશે તો તે કામ નહીં કરે. તેથી જો કોઈ નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકો સ્વાત્માનુભૂતિ વગર પણ અજ્ઞાનીઓને પોતાને સ્વરૂપથી પણ શુદ્ધાત્મા માની લેવાનો ઉપદેશ આપતા હોય તો તેઓને એ ખબર નથી કે તે અજ્ઞાની નયાભાસને કારણે પોતાને વર્તમાન પર્યાયમાં જ એવા માની લે છે. તેથી તેમણે સમજવું જોઈએ કે અજ્ઞાનીને શું ઉપદેશ હોય અને જ્ઞાનીને શું ઉપદેશ હોય. આ 'સમયસાર'શાસ્ત્રની આ વાત સમજીને તેઓએ પહેલા પોતાનું કલ્યાણ કરવું અત્યંત જરૂરી છે. કારણ કે તેઓ પોતે પણ અજ્ઞાની હોવા છતાં આ જ કરતા હોય છે, કોઈ તો પોતાને જ્ઞાની પણ સમજતા હોય છે. અજ્ઞાનનું ફળ દુઃખો જ છે

શ્લોકાર્થ :—[નિશ્ચયચારિત્રને અંગીકાર કરનાર કહે છે કે—] [મોહવિલાસ-વિજૃમ્ભિતમ્ ઇદમ્ ઉદયત્ કર્મ] મોહના વિલાસથી ફેલાયેલું જે આ ઉદયમાન (ઉદયમાં આવતું) કર્મ [સકલમ્ આલોચ્ય] તે સમસ્તને આલોચીને (-તે સર્વ કર્મની આલોચના કરીને-) [નિષ્કર્મણિ ચૈતન્ય-આત્મનિ આત્મનિ આત્મના નિત્યમ્ વર્તે] હું નિષ્કર્મ (અર્થાત્ સર્વ કર્મોથી રહિત) ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મામાં આત્માથી જ (-પોતાથી જ-) નિરંતર વર્તું છું. (227)

ભાવાર્થ :—વર્તમાન કાળમાં કર્મનો ઉદય આવે તેના વિષે જ્ઞાની એમ વિચારે છે કે—પૂર્વે જે કર્મ બાંધ્યું હતું તેનું આ કાર્ય છે, મારું તો આ કાર્ય નથી. હું આનો કર્તા નથી, હું તો શુદ્ધચૈતન્યમાત્ર આત્મા છું. તેની દર્શનજ્ઞાનરૂપ પ્રવૃત્તિ છે. તે દર્શનજ્ઞાનરૂપ પ્રવૃત્તિ વડે હું આ ઉદયમાં આવેલા કર્મનો દેખનાર-જાણનાર છું. મારા સ્વરૂપમાં જ હું વર્તું છું. આવું અનુભવન કરવું તે જ નિશ્ચયચારિત્ર છે. ૨૨૭.

આ જ્ઞાનીના ભાવ છે. તેથી જો કોઈ અજ્ઞાની જ્ઞાનીના ભાવોને ઉપરથી પોતા ઉપર થોપવા પ્રયાસ કરશે તો તે કામ નહીં કરે. તેનાથી તો અનંત દુઃખો જ આવે છે.

શ્લોકાર્થ :—(પ્રત્યાખ્યાન કરનાર જ્ઞાની કહે છે કે—) [ભવિષ્યત્ સમસ્તં કર્મ પ્રત્યાખ્યાય] ભવિષ્યના સમસ્ત કર્મને પચાબીને (—ત્યાગીને), [નિરસ્ત-સમ્મોહઃ નિષ્કર્મણિ ચૈતન્ય-આત્મનિ આત્મનિ આત્મના નિત્યમ્ વર્તે।] જેનો મોહ નષ્ટ થયો છે એવો હું નિષ્કર્મ (અર્થાત્ સર્વ કર્મોથી રહિત) ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મામાં આત્માથી જ (—પોતાથી જ—) નિરંતર વર્તુ છું. (228)

ભાવાર્થ :—નિશ્ચયચારિત્રમાં પ્રત્યાખ્યાનનું વિધાન એવું છે કે—સમસ્ત આગામી કર્મોથી રહિત, ચૈતન્યની પ્રવૃત્તિરૂપ (પોતાના) શુદ્ધોપયોગમાં વર્તવું તે પ્રત્યાખ્યાન. તેથી જ્ઞાની આગામી સમસ્ત કર્મોનું પ્રત્યાખ્યાન કરીને પોતાના ચૈતન્યસ્વરૂપમાં વર્તે છે.

અહીં તાત્પર્ય આ પ્રમાણે જાણવું :—વ્યવહારચારિત્રમાં તો પ્રતિજ્ઞામાં જે દોષ લાગે તેનું પ્રતિક્રમણ, આલોચના તથા પ્રત્યાખ્યાન હોય છે. અહીં નિશ્ચયચારિત્રનું પ્રધાનપણે કથન હોવાથી શુદ્ધોપયોગથી વિપરીત સર્વ કર્મો આત્માના દોષસ્વરૂપ છે. તે સર્વ કર્મચેતનાસ્વરૂપ પરિણામોનું—ત્રણે કાળનાં કર્મોનું—પ્રતિક્રમણ, આલોચના તથા પ્રત્યાખ્યાન કરીને જ્ઞાની સર્વ કર્મચેતનાથી જુદા પોતાના શુદ્ધોપયોગરૂપ આત્માનાં જ્ઞાનશ્રદ્ધાન વડે અને તેમાં સ્થિર થવાના વિધાન વડે નિષ્પ્રમાદ દશાને પ્રાપ્ત થઈ, શ્રેણી ચડી, કેવળજ્ઞાન ઉપજાવવાની સન્મુખ થાય છે. આ, જ્ઞાનીનું કાર્ય છે. ૨૨૮.

આ જ્ઞાનીના ભાવોનું વર્ણન છે. તેથી જો કોઈ અજ્ઞાની જ્ઞાનીના ભાવોને ઉપરથી પોતા ઉપર થોપવા પ્રયાસ કરશે તો તે કામ નહીં કરે. તેનાથી તો અનંત દુઃખો જ આવે છે.

શ્લોકાર્થ :—(શુદ્ધનયનું આલંબન કરનાર કહે છે કે—) [इति एवम्] પૂર્વોક્ત રીતે [ત્રૈકાલિકં સમસ્તમ્ કર્મ] ત્રણે કાળનાં સમસ્ત કર્મોને [અપાસ્ય] દૂર કરીને—છોડીને, [શુદ્ધનય-અવલમ્બી] શુદ્ધનયાવલંબી (અર્થાત્ શુદ્ધનયને અવલંબનાર) અને [વિલીન-મોહઃ] વિલીનમોહ (અર્થાત્ જેનું મિથ્યાત્વ નષ્ટ થયું છે) એવો હું [અથ] હવે [વિકારૈઃ રહિતં ચિન્માત્રમ્ આત્માનમ્] (સર્વ) વિકારોથી રહિત ચૈતન્યમાત્ર આત્માને [અવલમ્બે] અવલંબું છું. ૨૨૯.

અહીંયા કહ્યું કે “શુદ્ધનયનું આલંબન કરનાર કહે છે કે... વિકારોથી રહિત ચૈતન્યમાત્ર આત્માને અવલંબું છું.” તેથી સમજાય છે કે શુદ્ધનયનું આલંબન કરનાર એટલે તેનો અનુભવ કરનાર. એટલે કે શુદ્ધનયનું અનુભૂતિપૂર્વકનું આલંબન કરનાર વિકારોથી રહિત ચૈતન્યમાત્ર આત્માનો જ અનુભવ કરે છે. તેથી તેનું માત્ર શબ્દરૂપે આલંબન કરનાર ન સમજવો. કારણ કે તેને વિલીનમોહ પણ કહ્યો છે. એક વાત બહુ જ સ્પષ્ટ રીતે સમજી લેવા જેવી છે કે અજ્ઞાનીને શુદ્ધનયાવલંબી એટલે કહી શકાતો નથી કારણ કે તેને સમ્યક્નય હોતો નથી, તેને નયાભાસ હોય છે તેથી તે જ્યારે વારંવાર શુદ્ધનયનું આલંબન લેવા પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે તે નિશ્ચયાભાસમાં જ જાય છે. અહીંયા જ્ઞાનીની વાત છે, તેથી જ અંતે કહ્યું કે “વિકારોથી રહિત ચૈતન્યમાત્ર આત્માને અવલંબું છું.” અહીંયા અવલંબું છું એટલે અનુભવું છું—એમ સમજવું. કારણ કે આ જ્ઞાનીનું વર્ણન છે. તેથી અજ્ઞાનીએ અનુભવવગર આ વાતો પોતાને માટે માની ન લેવી પરંતુ વૈરાગ્યાદિ યોગ્યતાઓ અને આત્મ-સન્મુખતા પ્રાપ્ત કરવાનો ઉદ્યમ કરવો જોઈએ.

ભાવાર્થ :—જ્ઞાની કહે છે કે—જે કર્મ ઉદયમાં આવે છે તેના ફળને હું જ્ઞાતા-દ્રષ્ટાપણે જાણું-દેખું છું, તેનો ભોક્તા થતો નથી, માટે મારા ભોગવ્યા વિના જ તે કર્મ ખરી જાઓ; હું મારા ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મામાં લીન થયો થકો તેનો દેખનાર-જાણનાર જ હોઉં.

અહીં એટલું વિશેષ જાણવું કે—અવિરત, દેશવિરત તથા પ્રમત્તસંયત દશામાં તો આવું જ્ઞાન-શ્રદ્ધાન જ પ્રધાન છે, અને જ્યારે જીવ અપ્રમત્ત દશાને પામીને શ્રેણી ચડે છે ત્યારે આ અનુભવ સાક્ષાત્ હોય છે. ૨૩૦.

પૂર્વે જણાવ્યા અનુસાર 'સમયસાર'શાસ્ત્રમાં મહદ્અંશે જ્ઞાનીની અપેક્ષાએ જ તમામ વાતો કરેલ છે. તે જ વાત અહીંયા દૃઢ થાય છે. જ્ઞાની જ્ઞાતા-દ્રષ્ટા છે. સાક્ષી માત્ર છે. કોઈ નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકો અજ્ઞાનીઓને પણ આવો ઉપદેશ આપતા હોય છે. જો આ 'સમયસાર'શાસ્ત્રનું ખોટું અર્થઘટણ કરીને પોતાની અને બીજા અનેકનો આ ભવ અને અનંત ભવિષ્યકાળ ન બગાડવો હોય તો અહીંયા જણાવેલ શાસ્ત્રની સાચી સમજ ગ્રહણ કરવી આવશ્યક છે. પોતા ઉપર દયા લાવીને તેઓએ સાચી વાત સમજીને, સાચી વાતનો ઉપદેશ ગ્રહણ કરવો જોઈએ અને તે જ સાચો ઉપદેશ બીજાને પણ આપવો જોઈએ.

હું (જ્ઞાની હોવાથી) મતિજ્ઞાનાવરણીયકર્મના ફળને નથી ભોગવતો, ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માને જ સંચેતું છું અર્થાત્ એકાગ્રપણે અનુભવું છું. (અહીં 'ચેતવું' એટલે અનુભવવું, વેદવું, ભોગવવું. 'સં' ઉપસર્ગ લાગવાથી, 'સંચેતવું' એટલે 'એકાગ્રપણે અનુભવવું' એવો અર્થ અહીં બધા પાઠોમાં સમજવો.) ૧. હું શ્રુતજ્ઞાનાવરણીયકર્મના ફળને નથી ભોગવતો, ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માને જ સંચેતું છું—અનુભવું છું. ૨. હું અવધિજ્ઞાનાવરણીયકર્મના ફળને નથી ભોગવતો,(383-386)

આ જ્ઞાનીના ભાવોનું વર્ણન છે. તેથી જો કોઈ અજ્ઞાની જ્ઞાનીના ભાવોને ઉપરથી પોતા ઉપર થોપવા પ્રયાસ કરશે તો તે કામ નહીં કરે. તેનાથી તો અનંત દુઃખો જ આવે છે.

(અહીં ભાવના એટલે વારંવાર ચિંતવન કરીને ઉપયોગનો અભ્યાસ કરવો તે. જ્યારે જીવ સમ્યગ્દેષ્ટિ-જ્ઞાની થાય છે ત્યારે તેને જ્ઞાન-શ્રદ્ધાન તો થયું જ કે 'હું શુદ્ધનયે સમસ્ત કર્મથી અને કર્મના ફળથી રહિત છું'. પરંતુ પૂર્વે બાંધેલાં કર્મ ઉદયમાં આવે તેમનાથી થતા ભાવોનું કર્તાપણું છોડીને, ત્રણે કાળ સંબંધી ઓગણપચાસ ઓગણપચાસ ભંગો વડે કર્મચેતનાના ત્યાગની ભાવના કરીને તથા સર્વ કર્મનું ફળ ભોગવવાના ત્યાગની ભાવના કરીને, એક ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માને જ ભોગવવાનું બાકી રહ્યું. અવિરત, દેશવિરત અને પ્રમત્ત અવસ્થાવાળા જીવને જ્ઞાનશ્રદ્ધાનમાં નિરંતર એ ભાવના તો છે જ; અને જ્યારે જીવ અપ્રમત્ત દશા પ્રાપ્ત કરીને એકાગ્ર ચિત્તથી ધ્યાન કરે, કેવળ ચૈતન્યમાત્ર આત્મામાં ઉપયોગ લગાવે અને શુદ્ધોપયોગરૂપ થાય, ત્યારે નિશ્ચયચારિત્રરૂપ શુદ્ધોપયોગભાવથી શ્રેણી ચડીને કેવળજ્ઞાન ઉપજાવે છે. તે વખતે એ ભાવનાનું ફળ જે કર્મચેતનાથી અને કર્મફળચેતનાથી રહિત સાક્ષાત્ જ્ઞાનચેતનારૂપ પરિણમન તે થાય છે. પછી આત્મા અનંત કાળ સુધી જ્ઞાનચેતનારૂપ જ રહેતો થકો પરમાનંદમાં મગ્ન રહે છે.) (387-388-389)

હવે આ જ અર્થનું કળશરૂપ કાવ્ય કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—(સકળ કર્મોના ફળનો ત્યાગ કરીને જ્ઞાનચેતનાની ભાવના કરનાર જ્ઞાની કહે છે કે :) [એવં] પૂર્વોક્ત રીતે [નિ:શેષ-કર્મ-ફલ-સંન્યસનાત્] સમસ્ત કર્મના ફળનો સંન્યાસ કરવાથી [ચૈતન્ય-લક્ષ્મ આત્મતત્ત્વં ભૃશમ્ ભજતઃ સર્વ-ક્રિયાન્તર-વિહાર-નિવૃત્ત-વૃત્તે:] હું ચૈતન્ય જેનું લક્ષણ છે એવા આત્મતત્ત્વને અતિશયપણે ભોગવું છું અને તે સિવાયની અન્ય સર્વ ક્રિયામાં વિહારથી મારી વૃત્તિ નિવૃત્ત છે (અર્થાત્ આત્મતત્ત્વના ભોગવટા સિવાયની અન્ય જે ઉપયોગની ક્રિયા—વિભાવરૂપ ક્રિયા—તેમાં મારી પરિણતિ વિહાર કરતી નથી—પ્રવર્તતી નથી); [અચલસ્ય મમ] એમ આત્મતત્ત્વના ભોગવટામાં અચળ એવા મને, [ઇયમ્ કાલ-આવલી] આ કાળની આવલી કે જે [અનન્તા] પ્રવાહરૂપે અનંત છે તે, [વહતુ] આત્મતત્ત્વના ભોગવટામાં જ વહો-જાઓ. (ઉપયોગની પ્રવૃત્તિ અન્યમાં કદી પણ ન જાઓ.) (231)

ભાવાર્થ :—આવી ભાવના કરનાર જ્ઞાની એવો તૃપ્ત થયો છે કે જાણે ભાવના કરતાં સાક્ષાત્ કેવળી જ થયો હોય; તેથી તે અનંત કાળ સુધી એવો જ રહેવાનું ચાહે છે. અને તે યોગ્ય જ છે; કારણ કે આ જ ભાવનાથી કેવળી થવાય છે. કેવળજ્ઞાન ઉપજવાનો પરમાર્થ ઉપાય આ જ છે. બાહ્ય વ્યવહારચારિત્ર છે તે આના જ સાધનરૂપ છે; અને આના વિના વ્યવહારચારિત્ર શુભકર્મને બાંધે છે, મોક્ષનો ઉપાય નથી. ૨૩૧.

પૂર્વે જણાવ્યા અનુસાર ‘સમયસાર’શાસ્ત્રમાં મહદ્અંશે જ્ઞાનીની અપેક્ષાએ જ તમામ વાતો કરેલ છે. તે જ વાત અહીંયા પણ દૃઢ થાય છે. જો કે કોઈ નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકો અજ્ઞાનીઓને પણ આવો ઉપદેશ જ આપતા હોય છે. આ રીતે ‘સમયસાર’શાસ્ત્રનું ખોટું અર્થઘટણ કરીને તેઓએ પોતાનો અને બીજા અનેકનો આ ભવ અને અનંત ભવિષ્યકાળ ન બગાડવો હોય તો અહીંયા જણાવેલ ‘સમયસાર’શાસ્ત્રની સાચી સમજ ગ્રહણ કરવી આવશ્યક છે. પોતા ઉપર દયા લાવીને તેઓએ સાચી વાત સમજીને, સાચી વાતનો ઉપદેશ ગ્રહણ કરવો જોઈએ અને તે જ સાચો ઉપદેશ બીજાને પણ આપવો જોઈએ. (આગળ જ્ઞાનીના જ્ઞાનનું દેખવું ત્રણ પ્રકારે કહેશે. તે અજ્ઞાનીનું નથી. જ્ઞાનીનું જ છે)

શ્લોકાર્થ :—[પૂર્વ-ભાવ-કૃત-કર્મ-વિષદુમાણાં ફલાનિ યઃ ન ભુક્તે] પૂર્વે અજ્ઞાનભાવથી કરેલાં જે કર્મ તે કર્મરૂપી વિષવૃક્ષોનાં ફળને જે પુરુષ (તેનો સ્વામી થઈને) ભોગવતો નથી અને [ખલુ સ્વતઃ એવ તૃપ્તઃ] ખરેખર પોતાથી જ (-આત્મસ્વરૂપથી જ) તૃપ્ત છે, [સઃ આપાત-કાલ-સ્મણીયમ્ ઉદર્ક-સ્મ્યમ્ નિષ્કર્મ-શર્મમયમ્ દશાન્તરમ્ ઇતિ] તે પુરુષ, જે વર્તમાન કાળે રમણીય છે અને ભવિષ્યમાં પણ જેનું ફળ રમણીય છે એવી નિષ્કર્મ-સુખમય દશાંતરને પામે છે (અર્થાત્ જે પૂર્વે સંસાર-અવસ્થામાં કદી થઈ નહોતી એવી જુદા પ્રકારની કર્મરહિત સ્વાધીન સુખમય દશાને પામે છે). (232)

‘પૂર્વોક્ત રીતે કર્મચેતના અને કર્મફળચેતનાના ત્યાગની ભાવના કરીને અજ્ઞાનચેતનાના પ્રલયને પ્રગટ રીતે નચાવીને, પોતાના સ્વભાવને પૂર્ણ કરીને, જ્ઞાનચેતનાને નચાવતા થકા જ્ઞાની જનો સદાકાળ આનંદરૂપ રહો’—એવા ઉપદેશનું કાવ્ય હવે કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[અવિરતં કર્મણઃ તત્ફલાત્ ચ વિરતિમ્ અત્યન્તં ભાવયિત્વા] જ્ઞાની જનો,

અવિરતપણે કર્મથી અને કર્મના ફળથી વિરતિને અત્યંત ભાવીને (અર્થાત્ કર્મ અને કર્મફળ પ્રત્યે અત્યંત વિરક્તભાવને નિરંતર ભાવીને), [અખિલ-અજ્ઞાન-સજ્વેતનાયાઃ પ્રલયનમ્ પ્રસ્પષ્ટં નાટયિત્વા] (એ રીતે) સમસ્ત અજ્ઞાનચેતનાના નાશને સ્પષ્ટપણે નચાવીને, [સ્વ-રસ-પરિગતં સ્વભાવં પૂર્ણં કૃત્વા] નિજરસથી પ્રાપ્ત પોતાના સ્વભાવને પૂર્ણ કરીને, [સ્વાં જ્ઞાનસજ્વેતનાં સાનન્દં નાટયન્તઃ ઇતઃ સર્વ-કાલં પ્રશમ-રસમ્ પિવન્તુ] પોતાની જ્ઞાનચેતનાને આનંદપૂર્વક નચાવતા થકા હવેથી સદાકાળ પ્રશમરસને પીઓ (અર્થાત્ કર્મના અભાવરૂપ આત્મિક રસને-અમૃતરસને-અત્યારથી માંડીને અનંત કાળ પર્યંત પીઓ. આમ જ્ઞાનીજનોને પ્રેરણા છે). (233)

પૂર્વે જણાવ્યા અનુસાર 'સમયસાર'શાસ્ત્રમાં મહદઅંશે જ્ઞાનીની અપેક્ષાએ જ તમામ વાતો કરેલ છે. તે જ વાત અહીંયા દૃઢ થાય છે.

[યસ્માત્] કારણ કે [નિત્યં જાનાતિ] (જીવ) નિરંતર જાણે છે [તસ્માત્] માટે [જ્ઞાયકઃ જીવઃ તુ] જ્ઞાયક એવો જીવ [જ્ઞાની] જ્ઞાની (-જ્ઞાનવાળો, જ્ઞાનસ્વરૂપ) છે, [જ્ઞાનં ચ] અને જ્ઞાન [જ્ઞાયકાત્ અવ્યતિરિક્તં] જ્ઞાયકથી અવ્યતિરિક્ત છે (-અભિન્ન છે, જુદું નથી) [જ્ઞાતવ્યમ્] એમ જાણવું. (403)

[બુધાઃ] બુધ પુરુષો (અર્થાત્ જ્ઞાની જનો) [જ્ઞાનં] જ્ઞાનને જ [સમ્યગ્દષ્ટિં તુ] સમ્યગ્દષ્ટિ, [સંયમં] (જ્ઞાનને જ) સંયમ, [અઙ્ગપૂર્વગતમ્ સૂત્રમ્] અંગપૂર્વગત સૂત્ર, [ધર્માધર્મં ચ] ધર્મ-અધર્મ (પુણ્ય-પાપ) [તથા પ્રવ્રજ્યામ્] તથા દીક્ષા [અભ્યુપયાન્તિ] માને છે. (404)

અહીં જ્ઞાનને આત્માનું લક્ષણ કહ્યું છે એટલું જ નહિ, પણ જ્ઞાનને જ આત્મા જ કહ્યો છે; કારણ કે અભેદવિવક્ષામાં ગુણગુણીનો અભેદ હોવાથી, જ્ઞાન છે તે જ આત્મા છે. અભેદવિવક્ષામાં જ્ઞાન કહો કે આત્મા કહો—કાંઈ વિરોધ નથી; માટે અહીં જ્ઞાન કહેવાથી આત્મા જ સમજવો.

ટીકામાં છેવટે એમ કહેવામાં આવ્યું કે—જે, પોતામાં અનાદિ અજ્ઞાનથી થતી શુભાશુભ ઉપયોગરૂપ પરસમયની પ્રવૃત્તિને દૂર કરીને, સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રમાં પ્રવૃત્તિરૂપ સ્વસમયને પ્રાપ્ત કરીને, એવા સ્વસમયરૂપ પરિણમનસ્વરૂપ મોક્ષમાર્ગમાં પોતાને પરિણમાવીને, સંપૂર્ણવિજ્ઞાનધનસ્વભાવને પામ્યું છે, અને જેમાં કાંઈ ત્યાગ-ગ્રહણ નથી, એવા સાક્ષાત્ સમયસારસ્વરૂપ, પરમાર્થભૂત, નિશ્ચળ રહેલા, શુદ્ધ, પૂર્ણ જ્ઞાનને (પૂર્ણ આત્મદ્રવ્યને) દેખવું. ત્યાં 'દેખવું' ત્રણ પ્રકારે સમજવું. શુદ્ધનયનું જ્ઞાન કરીને પૂર્ણ જ્ઞાનનું શ્રદ્ધાન કરવું તે પહેલા પ્રકારનું દેખવું છે. તે અવિરત આદિ અવસ્થામાં પણ હોય છે. જ્ઞાન-શ્રદ્ધાન થયા પછી બાહ્ય સર્વ પરિગ્રહનો ત્યાગ કરી તેનો (-પૂર્ણ જ્ઞાનનો) અભ્યાસ કરવો, ઉપયોગને જ્ઞાનમાં જ થંભાવવો, જેવું શુદ્ધનયથી પોતાના સ્વરૂપને સિદ્ધ સમાન જાણ્યું-શ્રદ્ધ્યું હતું તેવું

જ્ઞાનીનું દેખવું ત્રણ પ્રકારે છે.=૧.અનુભૂતિ ૨.અપ્રમત્તતા અને ૩.કેવળજ્ઞાન છે. આમાં શબ્દરૂપ જાણકારીને સ્થાન જ નથી. તેથી જો કોઈ અજ્ઞાની જ્ઞાનીના ભાવોને ઉપરથી પોતા ઉપર થોપવા પ્રયાસ કરશે તો તે કામ નહીં કરે. તેનાથી તો અનંત દુઃખો જ આવે છે.

જ ધ્યાનમાં લઈને ચિત્તને એકાગ્ર-સ્થિર કરવું, ફરી ફરી તેનો જ અભ્યાસ કરવો, તે બીજા પ્રકારનું દેખવું છે. આ દેખવું અપ્રમત્ત દશામાં હોય છે. જ્યાં સુધી એવા અભ્યાસથી કેવળજ્ઞાન ન ઊપજે ત્યાં સુધી તે અભ્યાસ નિરંતર રહે. આ, દેખવાનો બીજો પ્રકાર થયો. અહીં સુધી તો પૂર્ણ જ્ઞાનનું શુદ્ધનયના આશ્રયે પરોક્ષ દેખવું છે. કેવળજ્ઞાન ઊપજે ત્યારે સાક્ષાત્ દેખવું થાય છે તે ત્રીજા પ્રકારનું દેખવું છે. તે સ્થિતિમાં જ્ઞાન સર્વ વિભાવોથી રહિત થયું થકું સર્વનું દેખનાર-જાણનાર છે, તેથી આ ત્રીજા પ્રકારનું દેખવું તે પૂર્ણ જ્ઞાનનું પ્રત્યક્ષ દેખવું છે. (390-404) ભાવાર્થ

અહીંયા કહ્યું કે “સાક્ષાત્ સમયસારસ્વરૂપ, પરમાર્થભૂત, નિશ્ચળ રહેલા, શુદ્ધ, પૂર્ણ જ્ઞાનને (પૂર્ણ આત્મદ્રવ્યને) દેખવું.” તે જ્ઞાનીની વાત છે. તે દેખવું એટલે અનુભવવું સમજવું. તેથી કોઈ નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકોએ અજ્ઞાનીઓને પણ આવો ઉપદેશ ન આપતા તેઓને પણ સ્વાત્માનુભૂતિ માટે પ્રોત્સાહન આપવું જોઈએ. તેને માટે તેઓએ વૈરાગ્યાદિ આત્માની યોગ્યતાઓ સહિત આત્મ-સન્મુખતા પામવાનો ઉપદેશ આપવા જેવો છે. કે જેથી તેમનું પોતાનું અને અન્ય અનેકનું કલ્યાણ સંભવ બને. કે જે અત્યારે નિશ્ચયાભાસના કારણે અસંભવ જ છે. તેનાથી તો અનંત દુઃખો જ આવે છે.

શ્લોકાર્થ :—[સંહત-સર્વ-શક્તેઃ પૂર્ણસ્ય આત્મનઃ] જેણે સર્વ શક્તિઓ સમેટી છે (-પોતામાં લીન કરી છે) એવા પૂર્ણ આત્માનું [આત્મનિ ઇહ] આત્મામાં [યત્ સન્ધારણમ્] ધારણ કરવું [તત્ ઉન્મોચ્યમ્ અશેષતઃ ઉન્મુક્તમ્] તે જ છોડવાયોગ્ય બધું છોડ્યું [તથા] અને [આદેયમ્ તત્ અશેષતઃ આત્મમ્] ગ્રહવાયોગ્ય બધું ગ્રહ્યું. (236)

ભાવાર્થ :—પૂર્ણજ્ઞાનસ્વરૂપ, સર્વ શક્તિઓના સમૂહરૂપ જે આત્મા તેને આત્મામાં ધારણ કરી રાખવો તે જ, ત્યાગવાયોગ્ય જે કાંઈ હતું તે બધુંય ત્યાગ્યું અને ગ્રહણ કરવાયોગ્ય જે કાંઈ હતું તે બધુંય ગ્રહણ કર્યું. એ જ કૃતકૃત્યપણું છે. ૨૩૬.

આ જ્ઞાનીના ભાવોનું વર્ણન છે. તેથી જો કોઈ અજ્ઞાની જ્ઞાનીના ભાવોને ઉપરથી પોતા ઉપર થોપવા પ્રયાસ કરશે તો તે કામ નહીં કરે. તેનાથી તો અનંત દુઃખો જ આવે છે.

[તસ્માત્ તુ] માટે [યઃ વિશુદ્ધઃ ચેતયિતા] જે [વિશુદ્ધ આત્મા] છે [સઃ] તે [જીવાજીવયોઃ દ્રવ્યયોઃ] જીવ અને અજીવ દ્રવ્યોમાં (-પરદ્રવ્યોમાં) [કિઞ્ચિત્ ન એવ ગૃહ્ણાતિ] કાંઈ પણ ગ્રહતો નથી [કિઞ્ચિત્ અપિ ન એવ વિમુચ્ચતિ] તથા કાંઈ પણ છોડતો નથી. (407)

ગાથાર્થ :—[બહુપ્રકારાણિ] બહુ પ્રકારનાં [પાષણ્ડિલિઙ્ગાણિ વા] મુનિલિંગોને [ગૃહિલિઙ્ગાણિ વા] અથવા ગૃહીલિંગોને [ગૃહીત્વા] ગ્રહણ કરીને [મૂઢાઃ] મૂઢ (અજ્ઞાની) જનો [વદન્તિ] એમ કહે છે કે ‘[ઇદં લિઙ્ગમ્] આ (બાહ્ય) લિંગ [મોક્ષમાર્ગઃ ઇતિ] મોક્ષમાર્ગ છે’. (408)

[તુ] પરંતુ [લિઙ્ગમ્] લિંગ [મોક્ષમાર્ગઃ ન ભવતિ] મોક્ષમાર્ગ નથી; [યત્] કારણ કે [અર્હન્તઃ] અર્હતદેવો [દેહનિર્મમાઃ] દેહ પ્રત્યે નિર્મમ વર્તતા થકા [લિઙ્ગમ્ મુક્ત્વા] લિંગને છોડીને [દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ સેવન્તે] દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રને જ સેવે છે. (409)

અહીંયા એ સ્પષ્ટતા કરેલ છે કે મૂઢજનો એટલે કે અજ્ઞાનીઓ બાહ્યલિંગનું જ મહત્વ ગાય છે. અને તેથી જ તેઓ તેમાં ફસાય છે. તેને જ તેઓ મોક્ષમાર્ગ માને છે. તેમાંના અનેક લોકો તો યોથા ગુણસ્થાનકે શુદ્ધાત્માનુભૂતિ પણ માનતા નથી. યોથા ગુણસ્થાનકે આત્માનો અનુભવ થાય છે તે જ માનતા નથી.

તેથી તેઓ પોતાને દેવ-શાસ્ત્ર-ગુરુ-ધર્મની શ્રદ્ધા માત્રથી જ સમ્યગ્દૃષ્ટિ માને છે કે જે તેમના સમ્યગ્દર્શનમાં જ બાધારૂપ બને છે. કારણ કે તેઓ ભ્રમમાં જ સંતુષ્ટ હોવાથી શુદ્ધાત્માનુભૂતિનો ક્યારેય પ્રયાસ પણ કરતા નથી. ઉલટું તેઓ તેનો વિરોધ કરતા હોય છે. આમ તેઓ જાતે જ પોતાના મોક્ષમાર્ગના પ્રવેશમાં બાધારૂપ બને છે. આ વર્તમાન હુંડા અવસર્પિણી કાળની સૌથી મોટી કરુણાજનક વાત છે કે લોકો ધર્મના નામે પોતાને અને બીજા અનેકને છેતરે છે. વ્યવહારાભાસી જીવોએ આ સમજ ગ્રહણ કરીને દ્રવ્ય-ચારિત્રનો આગ્રહ તજીને પહેલાં આત્માની અનુભૂતિનો પ્રયાસ આદરવા જેવો છે.

ટીકા :—કેટલાક લોકો અજ્ઞાનથી દ્રવ્યલિંગને મોક્ષમાર્ગ માનતા થકા મોહથી દ્રવ્યલિંગને જ ગ્રહણ કરે છે. તે (—દ્રવ્યલિંગને મોક્ષમાર્ગ માનીને ગ્રહણ કરવું તે) અનુપપન્ન અર્થાત્ અયુક્ત છે; કારણ કે બધાય ભગવાન અર્હતદેવોને, શુદ્ધજ્ઞાનમયપણું હોવાને લીધે દ્રવ્યલિંગને આશ્રયભૂત શરીરના મમકારનો ત્યાગ હોવાથી, શરીરાશ્રિત દ્રવ્યલિંગના ત્યાગ વડે દર્શનજ્ઞાનચારિત્રની મોક્ષમાર્ગપણે ઉપાસના જોવામાં આવે છે (અર્થાત્ તેઓ શરીરાશ્રિત દ્રવ્યલિંગનો ત્યાગ કરીને દર્શનજ્ઞાનચારિત્રને મોક્ષમાર્ગ તરીકે સેવતા જોવામાં આવે છે). (408-409)

ભાવાર્થ :—જો દેહમય દ્રવ્યલિંગ મોક્ષનું કારણ હોત તો અર્હતદેવ વગેરે દેહનું મમત્વ છોડી દર્શનજ્ઞાનચારિત્રને શા માટે સેવત? દ્રવ્યલિંગથી જ મોક્ષને પામત! માટે એ નક્કી થયું કે—દેહમય લિંગ મોક્ષમાર્ગ નથી, પરમાર્થે દર્શનજ્ઞાનચારિત્રરૂપ આત્મા જ મોક્ષનો માર્ગ છે. (408-409)

હવે એ જ સિદ્ધ કરે છે (અર્થાત્ દ્રવ્યલિંગો મોક્ષમાર્ગ નથી, દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર જ મોક્ષમાર્ગ છે—એમ સિદ્ધ કરે છે) :—

મુનિલિંગ ને ગૃહીલિંગ—એ લિંગો ન મુક્તિમાર્ગ છે;
ચારિત્ર-દર્શન-જ્ઞાનને બસ મોક્ષમાર્ગ જિનો કહે. ૪૧૦.

ગાથાર્થ :—[પાષણ્ડિગૃહિમયાનિ લિઙ્ગાનિ] મુનિનાં અને ગૃહસ્થનાં લિંગો [एषः] એ [મોક્ષમાર્ગઃ ન અપિ] મોક્ષમાર્ગ નથી; [દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ] દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રને [જિનાઃ] જિનદેવો [મોક્ષમાર્ગં બ્રુવન્તિ] મોક્ષમાર્ગ કહે છે. (410)

ટીકા :—દ્રવ્યલિંગ ખરેખર મોક્ષમાર્ગ નથી, કારણ કે તે (દ્રવ્યલિંગ) શરીરાશ્રિત હોવાથી પરદ્રવ્ય છે. દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર જ મોક્ષમાર્ગ છે, કારણ કે તેઓ આત્માશ્રિત હોવાથી સ્વદ્રવ્ય છે. (410)

જે આત્મા સમ્યક્ જ્ઞાન-દર્શન-સ્વરૂપાયરણરૂપ ચારિત્ર (સ્વાત્માનુભૂતિ) સહિત છે તે જ્ઞાની છે. તેને જ મોક્ષમાર્ગ છે. પરંતુ જે આ સ્વાત્માનુભૂતિથી રહિત છે તે અજ્ઞાની છે. તેથી તે ભલે બાહ્યચારિત્ર ગ્રહણ

કરે પરંતુ તેનાથી તે મોક્ષમાર્ગમાં છે-એવું નથી. કારણ કે મોક્ષમાર્ગ આત્માશ્રિત હોવાથી સ્વદ્રવ્ય છે એટલે કે તે સ્વદ્રવ્યની અનુભૂતિ વગર હોતો નથી એ સમજવું જરૂરી છે. 'સમયસાર' અધ્યાત્મશાસ્ત્ર છે તેથી તેમાં આત્માનુભૂતિને પણ સ્વરૂપાયરણ (સ્વરૂપના અનુભવરૂપે) ચારિત્રરૂપે ગણવામાં આવ્યું છે.

ભાવાર્થ :—મોક્ષ છે તે સર્વ કર્મના અભાવરૂપ આત્મપરિણામ (—આત્માના પરિણામ) છે, માટે તેનું કારણ પણ આત્માના પરિણામ જ હોવું જોઈએ. દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર આત્માના પરિણામ છે; માટે નિશ્ચયથી તે જ મોક્ષનો માર્ગ છે.

લિંગ છે તે દેહમય છે; દેહ છે તે પુદ્ગલદ્રવ્યમય છે; માટે આત્માને દેહ મોક્ષનો માર્ગ નથી. પરમાર્થે અન્ય દ્રવ્યને અન્ય દ્રવ્ય કાંઈ કરતું નથી એ નિયમ છે. (410)

જો આમ છે (અર્થાત્ જો દ્રવ્યલિંગ મોક્ષમાર્ગ નથી અને દર્શનજ્ઞાનચારિત્ર જ મોક્ષમાર્ગ છે) તો આમ (નીચે પ્રમાણે) કરવું—એમ હવે ઉપદેશ કરે છે :—

તેથી તજી સાગાર કે અણગાર-ધારિત લિંગને,
ચારિત્ર-દર્શન-જ્ઞાનમાં તું જોડ રે! નિજ આત્મને. ૪૧૧.

ગાથાર્થ :—[તસ્માત્] માટે [સાગારૈઃ] સાગારો વડે (—ગૃહસ્થો વડે) [અનગારકૈઃ વા] અથવા અણગારો વડે (—મુનિઓ વડે) [ગૃહીતાનિ] ગ્રહાયેલાં [લિંગાનિ] લિંગોને [જહિત્વા] છોડીને, [દર્શનજ્ઞાનચારિત્રે] દર્શનજ્ઞાનચારિત્રમાં—[મોક્ષપથે] કે જે મોક્ષમાર્ગ છે તેમાં—[આત્માનં ચુંક્વ] તું આત્માને જોડ. (411)

વ્યવહારાભાસી જીવોએ દ્રવ્યલિંગનો આગ્રહ તજીને પહેલાં શુદ્ધાત્માનુભૂતિનો પ્રયાસ આદરવા જેવો છે. અહીંયા કહ્યું કે “...લિંગોને છોડીને, દર્શનજ્ઞાનચારિત્રમાં કે જે મોક્ષમાર્ગ છે તેમાં તું આત્માને જોડ.” તેનો અર્થ એ છે કે પોતાને શરીરરૂપે માનવાનું (મિથ્યાત્વ) છોડીને એટલે કે લિંગરૂપે માનવાનું છોડીને પોતાને શુદ્ધાત્મારૂપે અનુભવ કરીને, તે શુદ્ધાત્મામાં જોડ. એટલે કે સમ્યક્ જ્ઞાન-દર્શન-સ્વરૂપાયરણ ચારિત્રરૂપ (સ્વાનુભૂતિરૂપ) આત્મા કે જે સાચો મોક્ષમાર્ગ છે, તેમાં જોડ. તો જ કલ્યાણ છે.

ટીકા :—કારણ કે દ્રવ્યલિંગ મોક્ષમાર્ગ નથી, તેથી સમસ્ત દ્રવ્યલિંગને છોડીને દર્શનજ્ઞાનચારિત્રમાં જ, તે (દર્શનજ્ઞાનચારિત્ર) મોક્ષમાર્ગ હોવાથી, આત્માને જોડવાયોગ્ય છે—એમ સૂત્રની અનુમતિ છે. (411)

ભાવાર્થ :—અહીં દ્રવ્યલિંગને છોડી આત્માને દર્શનજ્ઞાનચારિત્રમાં જોડવાનું વચન છે તે સામાન્ય પરમાર્થ વચન છે. કોઈ સમજશે કે મુનિ-શ્રાવકનાં વ્રતો છોડાવવાનો ઉપદેશ છે. પરંતુ એમ નથી. જેઓ કેવળ દ્રવ્યલિંગને જ મોક્ષમાર્ગ જાણી ભેખ ધારણ કરે છે, તેમને દ્રવ્યલિંગનો પક્ષ છોડાવવા ઉપદેશ કર્યો છે કે—ભેખમાત્રથી (વેશમાત્રથી, બાહ્યવ્રતમાત્રથી) મોક્ષ નથી, પરમાર્થ મોક્ષમાર્ગ તો આત્માના પરિણામ જે દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર તે જ છે. વ્યવહાર આચારસૂત્રમાં કહ્યા અનુસાર જે મુનિ-શ્રાવકનાં બાહ્ય વ્રતો છે, તેઓ વ્યવહારથી નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગનાં સાધક છે; તે વ્રતોને અહીં છોડાવ્યાં નથી, પરંતુ એમ કહ્યું છે કે તે વ્રતોનું પણ મમત્વ છોડી પરમાર્થ

મોક્ષમાર્ગમાં જોડાવાથી મોક્ષ થાય છે, કેવળ ભેખમાત્રથી-વ્રતમાત્રથી મોક્ષ નથી. (411)

ગાથાર્થ :—(હે ભવ્ય!) [મોક્ષપથે] તું મોક્ષમાર્ગમાં [આત્માને સ્થાપય] પોતાના આત્માને સ્થાપ, [તં ચ એવ ધ્યાયસ્વ] તેનું જ ધ્યાન કર, [તં ચેતયસ્વ] તેને જ ચેત-અનુભવ અને [તત્ર એવ નિત્યં વિહર] તેમાં જ નિરંતર વિહાર કર; [અન્યદ્રવ્યેષુ મા વિહાર્ષી:] અન્ય દ્રવ્યોમાં વિહાર ન કર. (412)

ટીકા :—(હે ભવ્ય!) પોતે અર્થાત્ પોતાનો આત્મા અનાદિ સંસારથી માંડીને પોતાની પ્રજ્ઞાના (-બુદ્ધિના) દોષથી પરદ્રવ્યમાં-રાગદ્વેષાદિમાં નિરંતર સ્થિત રહેલો હોવા છતાં, પોતાની પ્રજ્ઞાના ગુણ વડે જ તેમાંથી પાછો વાળીને તેને અતિ નિશ્ચળપણે દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રમાં નિરંતર સ્થાપ; તથા સમસ્ત અન્ય ચિંતાના નિરોધ વડે અત્યંત એકાગ્ર થઈને દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રને જ ધ્યા; તથા સમસ્ત કર્મચેતના અને કર્મફળચેતનાના ત્યાગ વડે શુદ્ધજ્ઞાનચેતનામય થઈને દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રને જ ચેત-અનુભવ; તથા દ્રવ્યના સ્વભાવના વશે (પોતાને) જે ક્ષણે ક્ષણે પરિણામો ઊપજે છે તે-પણા વડે (અર્થાત્ પરિણામીપણા વડે) તન્મય પરિણામવાળો (-દર્શન-જ્ઞાનચારિત્રમય પરિણામવાળો) થઈને દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રમાં જ વિહર; તથા જ્ઞાનરૂપને એકને જ અચળપણે અવલંબતો થકો, જેઓ જ્ઞેયરૂપ હોવાથી ઉપાધિસ્વરૂપ છે એવાં સર્વ તરફથી ફેલાતાં સમસ્ત પરદ્રવ્યોમાં જરા પણ ન વિહર. (412)

ભાવાર્થ :—પરમાર્થરૂપ આત્માના પરિણામ દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર છે; તે જ મોક્ષમાર્ગ છે. તેમાં જ (-દર્શનજ્ઞાનચારિત્રમાં જ) આત્માને સ્થાપવો, તેનું જ ધ્યાન કરવું, તેનો જ અનુભવ કરવો અને તેમાં જ વિહરવું-પ્રવર્તવું, અન્ય દ્રવ્યોમાં ન પ્રવર્તવું. અહીં પરમાર્થ એ જ ઉપદેશ છે કે-નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગનું સેવન કરવું, કેવળ વ્યવહારમાં જ મૂઢ ન રહેવું. (412)

હવે આ જ અર્થનું કળશરૂપ કાવ્ય કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[દૃગ્-જ્ઞપ્તિ-વૃત્તિ-આત્મકઃ યઃ એષઃ એકઃ નિયતઃ મોક્ષપથઃ] દર્શન-જ્ઞાનચારિત્રસ્વરૂપ જે આ એક નિયત મોક્ષમાર્ગ છે. [તત્ર એવ યઃ સ્થિતિમ્ એતિ] તેમાં જ જે પુરુષ સ્થિતિ પામે છે અર્થાત્ સ્થિત રહે છે, [તમ્ અનિશં ધ્યાયેત્] તેને જ નિરંતર ધ્યાવે છે, [તં ચેતતિ] તેને જ ચેતે-અનુભવે છે, [ચ દ્રવ્યાન્તરાણિ અસ્પૃશન્ તસ્મિન્ એવ નિરન્તરં વિહરતિ] અને અન્ય દ્રવ્યોને નહિ સ્પર્શતો થકો તેમાં જ નિરંતર વિહાર કરે છે, [સઃ નિત્ય-ઉદયં સમયસ્ય સારમ્ અચિરાત્ અવશ્યં વિન્દતિ] તે પુરુષ, જેનો ઉદય નિત્ય રહે છે એવા સમયના સારને (અર્થાત્ પરમાત્માના રૂપને) થોડા કાળમાં જ અવશ્ય પામે છે—અનુભવે છે. (240)

ભાવાર્થ :—નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગના સેવનથી થોડા જ કાળમાં મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય એ નિયમ છે. ૨૪૦.

પૂર્વે જણાવ્યા અનુસાર 'સમયસાર'શાસ્ત્રમાં મહદ્અંશે જ્ઞાનીની અપેક્ષાએ જ તમામ વાતો કરેલ છે. નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગ એટલે અનુભૂતિ. અહીંયા જ્ઞાનીને ઉપદેશ છે. કોઈ નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકો અજ્ઞાનીઓને પણ આવો ઉપદેશ આપતા હોય છે. જો આ 'સમયસાર'શાસ્ત્રનું ખોટું અર્થઘટણ કરીને તેઓએ પોતાનો અને બીજા અનેકનો આ ભવ અને અનંત ભવિષ્યકાળ ન બગાડવો હોય તો અહીંયા જણાવેલ તેની સાચી

સમજ ગ્રહણ કરવી આવશ્યક છે. પોતા ઉપર દયા લાવીને તેઓએ સાચી વાત સમજીને, સાચી વાતનો ઉપદેશ ગ્રહણ કરવો જોઈએ અને તે જ સાચો ઉપદેશ બીજાને પણ આપવો જોઈએ. નિશ્ચયાભાસથી તો અનંતકાળે પણ કલ્યાણ થાય એવું નથી. તેનાથી તો અનંત દુઃખો જ આવે છે.

શ્લોકાર્થ :—[યે તુ એનં પરિહૃત્ય સંવૃત્તિ-પથ-પ્રસ્થાપિતેન આત્મના દ્રવ્યમયે લિઙ્ગે મમતાં વહન્તિ] જે પુરુષો આ પૂર્વોક્ત પરમાર્થસ્વરૂપ મોક્ષમાર્ગને છોડીને વ્યવહારમોક્ષમાર્ગમાં સ્થાપેલા પોતાના આત્મા વડે દ્રવ્યમય લિંગમાં મમતા કરે છે (અર્થાત્ એમ માને છે કે આ દ્રવ્યલિંગ જ અમને મોક્ષ પમાડશે), [તે તત્ત્વ-અવબોધ-ચ્યુતાઃ અઘ અપિ સમયસ્ય સારમ્ ન પશ્યન્તિ] તે પુરુષો તત્ત્વના યથાર્થ જ્ઞાનથી રહિત વર્તતા થકા હજુ સુધી સમયના સારને (અર્થાત્ શુદ્ધ આત્માને) દેખતા-અનુભવતા નથી. કેવો છે તે સમયસાર અર્થાત્ શુદ્ધ આત્મા? [નિત્ય-ઉદ્યોતમ્] નિત્ય પ્રકાશમાન છે (અર્થાત્ કોઈ પ્રતિપક્ષી થઈને જેના ઉદયનો નાશ કરી શકતું નથી), [અખણ્ડમ્] અખંડ છે (અર્થાત્ જેમાં અન્ય જ્ઞેય આદિના નિમિત્તે ખંડ થતા નથી), [એકમ્] એક છે (અર્થાત્ પર્યાયોથી અનેક અવસ્થારૂપ થવા છતાં જે એકરૂપપણાને છોડતો નથી), [અતુલ-આલોકં] અતુલ (-ઉપમારહિત) જેનો પ્રકાશ છે (કારણ કે જ્ઞાનપ્રકાશને સૂર્યાદિકના પ્રકાશની ઉપમા આપી શકાતી નથી), [સ્વભાવ-પ્રમા-પ્રાગ્ભારં] સ્વભાવપ્રમાનો પુંજ છે (અર્થાત્ ચૈતન્યપ્રકાશના સમૂહરૂપ છે), [અમલં] અમલ છે (અર્થાત્ રાગાદિ-વિકારરૂપી મળથી રહિત છે). (241)

(આ રીતે, જેઓ દ્રવ્યલિંગમાં મમત્વ કરે છે તેમને નિશ્ચય-કારણસમયસારનો અનુભવ નથી; તો પછી તેમને કાર્યસમયસારની પ્રાપ્તિ ક્યાંથી થાય?) ૨૪૧.

અહીંયા સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે કે “જેઓ દ્રવ્યલિંગમાં મમત્વ કરે છે તેમને નિશ્ચય-કારણસમયસારનો અનુભવ નથી; તો પછી તેમને કાર્યસમયસારની પ્રાપ્તિ ક્યાંથી થાય?” અર્થાત્ જે મૂઢજનો એટલે કે અજ્ઞાનીઓ બાહ્યલિંગનું જ મહત્વ ગાય છે, તેઓ તેમાં જ મમત્વ કરે છે. અને તેથી જ તેઓ તેમાં ફસાય છે. અજ્ઞાનીઓ તેને જ મોક્ષમાર્ગ માને છે. કારણ કે તેવા લોકો ચોથા ગુણસ્થાનકે શુદ્ધાત્માનુભૂતિ પણ માનતા નથી. તેઓ ચોથા ગુણસ્થાનકે આત્માનો અનુભવ હોય છે-તે વાત જ માનતા નથી. તેથી તેઓ પોતાને દેવ-શાસ્ત્ર-ગુરુ-ધર્મની શ્રદ્ધા માત્રથી જ સમ્યગ્દૃષ્ટિ માને છે કે જે તેમના સમ્યગ્દર્શનમાં જ બાધારૂપ બને છે. કારણ કે તેઓ ભ્રમમાં જ સંતુષ્ટ હોવાથી શુદ્ધાત્માનુભૂતિનો ક્યારેય પ્રયાસ પણ કરતા નથી. ઉલટું તેઓ તેનો વિરોધ પણ કરતા હોય છે. આમ તેઓ જાતે જ પોતાના મોક્ષમાર્ગના પ્રવેશમાં બાધારૂપ બને છે. તેથી જ તેઓને વ્યવહારાભાસી કહેવાય છે કારણ કે તેઓને નિશ્ચયપ્રાપ્તિનું ધ્યેય જ નથી તેથી તે માર્ગની શોધ પણ નથી. આ વર્તમાન હુંડા અવસર્પિણી કાળની સૌથી મોટી કરૂણાજનક વાત છે કે લોકો ધર્મના નામે પોતાને અને બીજા અનેકને છેતરે છે. ખરેખરો મોક્ષમાર્ગ તો સમ્યક્ જ્ઞાન-દર્શન-સ્વરૂપાયરણરૂપ ચારિત્ર (સ્વાત્માનુભૂતિ) આધારિત છે. તેથી વ્યવહારાભાસી જીવોએ પણ પોતાના અક્ષય-કલ્યાણ માટે આ શાસ્ત્રની સમીચીન સમજ સ્વીકારે જ છૂટકો છે. અન્યથા તેમના માટે અનંત દુઃખો રાહ જોતા ઊભા જ છે-તે ભૂલવા જેવું નથી જ.

ગાથાર્થ :—[યે] જેઓ [બહુપ્રકારેષુ] બહુ પ્રકારનાં [પાષણ્ડિલિંગેષુ વા] મુનિલિંગોમાં [ગૃહિલિંગેષુ વા] અથવા ગૃહસ્થલિંગોમાં [મમત્વં કુર્વન્તિ] મમતા કરે છે (અર્થાત્ આ દ્રવ્યલિંગ જ મોક્ષનું દેનાર છે એમ માને છે), [તૈઃ સમયસારઃ ન જ્ઞાતઃ] તેમણે સમયસારને નથી જાણ્યો. (413)

ભાવાર્થ :—અનાદિ કાળનો પરદ્રવ્યના સંયોગથી થયેલો જે વ્યવહાર તેમાં જ જે પુરુષો મૂઢ અર્થાત્ મોહિત છે, તેઓ એમ માને છે કે ‘આ બાહ્ય મહાપ્રતાદિરૂપ ભેષ છે તે જ અમને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવશે’, પરંતુ જેનાથી ભેદજ્ઞાન થાય છે એવા નિશ્ચયને તેઓ જાણતા નથી. આવા પુરુષો સત્યાર્થ, પરમાત્મરૂપ, શુદ્ધજ્ઞાનમય સમયસારને દેખતા નથી. (413)

અહીંયા કહ્યું કે “...જેનાથી ભેદજ્ઞાન થાય છે એવા નિશ્ચયને તેઓ જાણતા નથી.” તેથી કોઈએ એમ ન સમજવું કે તે જાણવું કહ્યું તે માત્ર જાણકારીરૂપે જ કહ્યું છે. ખરેખર તે જાણવું કહ્યું છે તે વૈરાગ્યાદિ યોગ્યતાઓ સહિત અને આત્મા-સન્મુખતાસહિતની જાણકારી હોવી આવશ્યક છે. તેથી જ આગળ કહ્યું કે “આવા પુરુષો સત્યાર્થ, પરમાત્મરૂપ, શુદ્ધજ્ઞાનમય સમયસારને દેખતા નથી.” અર્થાત્ માત્ર શાબ્દિક જાણકારી કાર્યકારી નથી, તેથી તે જાણકારી અનુભૂતિમાં પરિણમે તેવી હોવી જોઈએ. અહીંયા એ સમજવું અતિ આવશ્યક છે કે જેઓને નિશ્ચયનયની ઢગલાબંધ જાણકારી છે તો કાંઈ તેનાથી જ તેમને કાંઈ શુદ્ધાત્માનો અનુભવ થઈ જતો નથી. પરંતુ વૈરાગ્યાદિ યોગ્યતાઓ સહિત અને આત્મા-સન્મુખતાસહિતની નિશ્ચયનયની માત્ર એટલી જ જાણકારી કે ‘આ જાણવાવાળો છે, તે જ હું છું’ માત્ર એટલી જાણકારીથી પણ ભેદજ્ઞાન થઈ શકે છે. અનેક જીવો એવા છે કે જેને નિશ્ચયનયની વિશેષ જાણકારી જ નથી, તેવા અનેક જીવોને પણ શુદ્ધાત્માની અનુભૂતિ હોય શકે છે, અર્થાત્ એવા અનેક જીવો સમ્યગ્દૃષ્ટિ હોય શકે છે. તેઓ શુદ્ધજ્ઞાનમય સમયસારને અનુભવી શકે છે એટલે કે દેખે છે. તેથી જો કોઈ નિશ્ચયાભાસી ઉપદેશકો સ્વાત્માનુભૂતિ વગર પણ અજ્ઞાનીઓને પોતાને સ્વરૂપથી પણ શુદ્ધાત્મા માની લેવાનો ઉપદેશ આપતા હોય તો તેઓને એ ખબર જ નથી કે તેવા અજ્ઞાનીઓ નયાભાસને કારણે પોતાને વર્તમાન પર્યાયમાં જ શુદ્ધ માની લે છે. તેથી તેમણે સમજવું જોઈએ કે અજ્ઞાનીને શું ઉપદેશ હોય અને જ્ઞાનીને શું ઉપદેશ હોય. આ ‘સમયસાર’શાસ્ત્રની આવી ગહન વાતો સમજીને તેઓએ પહેલા પોતાનું કલ્યાણ કરવું અત્યંત જરૂરી છે. કારણ કે તેઓ પોતે પણ અજ્ઞાની હોવા છતાં જ્ઞાનીની અનુભૂતિના વર્ણનને શબ્દોરૂપે પોતાની કલ્પનામાં ધારણ કરતા હોય છે. અહીંયા કલ્પનામાં કહ્યું છે કારણ કે જેનો અનુભવ ન હોય તેને તો માત્ર કલ્પનામાં જ ઊભું કરી શકાય છે, સાક્ષાત્ અનુભૂતિરૂપે નહીં.

શ્લોકાર્થ :—[વ્યવહાર-વિમૂઢ-દૃષ્ટયઃ જનાઃ પરમાર્થં નો કલયન્તિ] વ્યવહારમાં જ જેમની દૃષ્ટિ (-બુદ્ધિ) મોહિત છે એવા પુરુષો પરમાર્થને જાણતા નથી, [ઇહ તુષ-બોધ-વિમુઘ-બુદ્ધયઃ તુષં કલયન્તિ, ન તણ્ડુલમ્] જેમ જગતમાં ¹તુષના જ્ઞાનમાં જ જેમની બુદ્ધિ મોહિત છે (-મોહ પામી છે) એવા પુરુષો તુષને જ જાણે છે, ²તંડુલને જાણતા નથી. (242)

ભાવાર્થ :—જેઓ ફોતરાંમાં મુગ્ધ થઈ રહ્યા છે, ફોતરાંને જ કૂટ્યા કરે છે, તેમણે તંદુલને જાણ્યા જ નથી; તેવી રીતે જેઓ દ્રવ્યલિંગ આદિ વ્યવહારમાં મુગ્ધ થઈ રહ્યા છે (અર્થાત્ શરીરાદિની ક્રિયામાં મમત્વ કર્યા કરે છે), તેમણે શુદ્ધાત્મ-અનુભવનરૂપ પરમાર્થને જાણ્યો જ નથી; અર્થાત્ એવા જીવો શરીરાદિ પરદ્રવ્યને જ આત્મા જાણે છે, પરમાર્થ આત્માનું સ્વરૂપ તેઓ જાણતા જ નથી. ૨૪૨.

અહીંયા એ સ્પષ્ટતા કરેલ છે કે જે અજ્ઞાનીઓ બાહ્યલિંગરૂપ વ્યવહારનું જ મહત્વ ગાય છે. અને તેથી જ તેઓ તેમાં ફસાય છે. તેને જ તેઓ મોક્ષમાર્ગ માને છે. તેમાંના અનેક લોકો તો ચોથા ગુણસ્થાનકે શુદ્ધાત્માનુભૂતિ પણ માનતા નથી. ચોથા ગુણસ્થાનકે આત્માનો અનુભવ થાય તે જ માનતા નથી. તેથી તેઓ પોતાને દેવ-શાસ્ત્ર-ગુરુ-ધર્મની શ્રદ્ધા માત્રથી જ સમ્યગ્દષ્ટિ માને છે કે જે તેમના સમ્યગ્દર્શનમાં જ બાધારૂપ બને છે. કારણ કે તેઓ ભ્રમમાં જ સંતુષ્ટ હોવાથી શુદ્ધાત્માનુભૂતિનો ક્યારેય પ્રયાસ પણ કરતા નથી. ઉલટું તેઓ તેનો વિરોધ પણ કરતા હોય છે. તેથી જ તેમને વ્યવહારભાસી જીવો કહેવાય છે. આમ તેઓ જાતે જ પોતાના મોક્ષમાર્ગના પ્રવેશ માટે બાધારૂપ બને છે. આ વર્તમાન હુંડા અવસર્પિણી કાળની સૌથી મોટી કરૂણાજનક વાત છે કે લોકો ધર્મના નામે પોતાને અને બીજા અનેકને છેતરે છે.

ભાવાર્થ :—જેઓ દ્રવ્યલિંગમાં મમત્વ વડે અંધ છે તેમને શુદ્ધાત્મદ્રવ્યનો અનુભવ જ નથી, કારણ કે તેઓ વ્યવહારને જ પરમાર્થ માનતા હોવાથી પરદ્રવ્યને જ આત્મદ્રવ્ય માને છે. ૨૪૩.

જેને બાહ્યલિંગનું મમત્વ છે તેને શુદ્ધાત્માનો અનુભવ નથી કારણ કે જેને શુદ્ધાત્માનો અનુભવ છે તેને તેનાથી વિશેષ બાહ્યમાં કાંઈ જ ભાસતું નથી. તેના માટે તો સ્વનો વારંવાર અનુભવ કરવો અને તેમાં જ રહી જવું-તેનાથી વિશેષ કોઈ ધર્મ જ નથી. તેથી તેવા જીવને બાહ્યમાં ચારિત્રમોહનીયના ક્ષયોપશમ અનુસાર ચારિત્ર હોય પણ ખરું કે ન પણ હોય, પરંતુ અભિપ્રાયમાં તો પૂર્ણ ચારિત્ર જ હોય છે.

શ્લોકાર્થ :—[અતિજલ્પૈઃ અનલ્પૈઃ દુર્વિકલ્પૈઃ અલમ્ અલમ્] બહુ કહેવાથી અને બહુ દુર્વિકલ્પોથી બસ થાઓ, બસ થાઓ; [इह] અહીં એટલું જ કહેવાનું છે કે [अयम् परमार्थः एकः नित्यम् चेत्यताम्] આ પરમાર્થને એકને જ નિરંતર અનુભવો; [स्व-रस-विसर-पूर्ण-ज्ञान-विस्फूर्ति-मात्रात् समयसारात् उत्तरं खलु किञ्चित् न अस्ति] કારણ કે નિજ રસના ફેલાવથી પૂર્ણ જે જ્ઞાન તેના સ્ફુરાયમાન થવામાત્ર જે સમયસાર (-પરમાત્મા) તેનાથી ઊંચું ખરેખર બીજું કાંઈ પણ નથી (-સમયસાર સિવાય બીજું કાંઈ પણ સારભૂત નથી). (244)

ભાવાર્થ :—પૂર્ણજ્ઞાનસ્વરૂપ આત્માનો અનુભવ કરવો; આ ઉપરાંત ખરેખર બીજું કાંઈ પણ સારભૂત નથી. ૨૪૪.

અહીંયા કહ્યું કે “આ પરમાર્થને એકને જ નિરંતર અનુભવો;” પરમાર્થને એટલે શુદ્ધાત્માને જ અનુભવવો. તે જ મોક્ષમાર્ગ છે. અહીંયા પણ ઉપરોક્ત ભાવ જ દૃઢ થાય છે.

હવે આ સર્વવિશુદ્ધજ્ઞાનના અધિકારની પૂર્ણતાનો કળશરૂપ શ્લોક કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[इति इदम् आत्मनः तत्त्वं ज्ञानमात्रम् अवस्थितम्] આ રીતે આ આત્માનું તત્ત્વ (અર્થાત્ પરમાર્થભૂત સ્વરૂપ) જ્ઞાનમાત્ર નક્કી થયું—[अखण्डम्] કે જે (આત્માનું) જ્ઞાનમાત્ર તત્ત્વ અખંડ છે (અર્થાત્ અનેક જ્ઞેયાકારોથી અને પ્રતિપક્ષી કર્મોથી જોકે ખંડ ખંડ દેખાય છે તોપણ જ્ઞાનમાત્રમાં ખંડ નથી), [एकम्] એક છે (અર્થાત્ અખંડ હોવાથી એકરૂપ છે), [अचलं] અચળ છે (અર્થાત્ જ્ઞાનરૂપથી ચળતું નથી—જ્ઞેયરૂપ થતું નથી), [स्वसंवेद्यम्] સ્વસંવેદ્ય છે (અર્થાત્ પોતાથી જ પોતે જણાય છે), [अबाधितम्] અને અબાધિત છે (અર્થાત્ કોઈ ખોટી યુક્તિથી બાધા પામતું નથી). (246)

ભાવાર્થ :—અહીં આત્માનું નિજ સ્વરૂપ જ્ઞાન જ કહ્યું છે તેનું કારણ આ પ્રમાણે છે :—આત્મામાં અનંત ધર્મો છે; પરંતુ તેમાં કેટલાક તો સાધારણ છે, તેથી તેઓ અતિવ્યાપ્તિવાળા છે, તેમનાથી આત્માને ઓળખી શકાય નહિ; વળી કેટલાક (ધર્મો) પર્યાયાશ્રિત છે—કોઈ અવસ્થામાં હોય છે અને કોઈ અવસ્થામાં નથી હોતા, તેથી તેઓ અવ્યાપ્તિવાળા છે, તેમનાથી પણ આત્મા ઓળખી શકાય નહિ. ચેતનતા જોકે આત્માનું (અતિવ્યાપ્તિ અને અવ્યાપ્તિથી રહિત) લક્ષણ છે, તોપણ તે શક્તિમાત્ર છે, અદૃષ્ટ છે; તેની વ્યક્તિ દર્શન અને જ્ઞાન છે. તે દર્શન અને જ્ઞાનમાં પણ જ્ઞાન સાકાર છે, પ્રગટ અનુભવગોચર છે; તેથી તેના દ્વારા જ આત્મા ઓળખી શકાય છે. માટે અહીં આ જ્ઞાનને જ પ્રધાન કરીને આત્માનું તત્ત્વ કહ્યું છે.

અહીં એમ ન સમજવું કે ‘આત્માને જ્ઞાનમાત્ર તત્ત્વવાળો કહ્યો છે તેથી એટલો જ પરમાર્થ છે અને અન્ય ધર્મો જૂઠા છે, આત્મામાં નથી’; આવો સર્વથા એકાંત કરવાથી તો મિથ્યાદેષ્ટિપણું થાય છે, વિજ્ઞાનાદ્વૈતવાદી બૌદ્ધનો અને વેદાંતનો મત આવે છે; માટે આવો એકાંત બાધાસહિત છે. આવા એકાંત અભિપ્રાયથી કોઈ મુનિવ્રત પણ પાળે અને આત્માનું-જ્ઞાનમાત્રનું-ધ્યાન પણ કરે, તોપણ મિથ્યાત્વ કપાય નહિ; મંદ કષાયોને લીધે સ્વર્ગ પામે તો પામો, મોક્ષનું સાધન તો થતું નથી. માટે સ્યાદ્વાદથી યથાર્થ સમજવું. ૨૪૬.

અહીંયા કહ્યું કે “એકાંત અભિપ્રાયથી કોઈ મુનિવ્રત પણ પાળે અને આત્માનું-જ્ઞાનમાત્રનું ધ્યાન પણ કરે, તો પણ મિથ્યાત્વ કપાય નહીં; ...માટે સ્યાદ્વાદથી યથાર્થ સમજવું.” એટલા શબ્દોમાં તો આ ‘સમયસાર’શાસ્ત્રનો હાર્દ સમજાવી દીધેલ છે. તેમાં બહુ જ સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યું છે કે નિશ્ચયનયનું કે વ્યવહારનયનું કોઈ પણ એકાંત હશે ત્યાં સુધી શુદ્ધાત્માનુભૂતિ થશે નહીં. તેથી આ શાસ્ત્રને અનેકાંતથી સમજીને તેનું સ્યાદ્વાદપૂર્વક કથન કરવું અને અનુભવથી માનવું આવશ્યક છે. તો જ કલ્યાણ શક્ય બનશે. અહીંયા આગમ, યુક્તિ અને અમારી શુદ્ધાત્માનુભૂતિના આધારે અંતરના સહજ ઉદગારો જ લખાયા છે. અમારાથી જિનવાણી વિરુદ્ધ કાંઈ પણ લખાયું હોય તો મિચ્છામિ દુક્કંડં. ઉત્તમ ક્ષમા!

નિશ્ચય વ્યવહારની યથાર્થ સંધિ

લેખક :- CA. જયેશ શેઠ – બોરીવલી www.jayeshsheth.com

૧. આપણે અનાદિથી નિશ્ચય અને વ્યવહારની યથાયોગ્ય સંધિ ન સમજવાના કારણે જ સંસારમાં રઝળી રહ્યા છીએ. વર્તમાનમાં પણ સમાજની પ્રાયઃ આ જ સ્થિતિ દેખાઈ રહી છે.
૨. નિશ્ચય અને વ્યવહારની યથાયોગ્ય સંધિનો અર્થ એમ છે કે આપણે કોઈ પ્રવાસે જવું હોય ત્યારે આપણે ફક્ત નકશો જ નથી જોતા. પરંતુ એકવાર નકશો સમજી લીધા પછી આપણે પ્રવાસ પણ શરૂ કરી દઈએ છીએ. જો પ્રવાસ શરૂ ન કરીએ તો માત્ર નકશો જોવાથી જ ધ્યેય પૂરું નથી થઈ જતું. નકશો એ નિશ્ચય છે અને પ્રવાસ એ વ્યવહાર છે.
૩. નિશ્ચય અને વ્યવહારની યથાયોગ્ય સંધિનો અર્થ એ છે કે બંનેનું યથાયોગ્ય પ્રમાણમાં જ સેવન કરવું જોઈએ. કોઈ પણ એકનું વધારે માત્રામાં સેવન કરવાથી અથવા કોઈ પણ એકનો જ પક્ષ રાખવાથી યથાયોગ્ય સંધિ નહીં બની શકે.
૪. નિશ્ચય અને વ્યવહારની યથાયોગ્ય સંધિનો અર્થ એ છે કે જ્યારે આપણે શાક બનાવીએ ત્યારે તેમાં યોગ્ય પ્રમાણમાં જ મીઠું નાખીએ છીએ. જો શાકમાં મીઠું ઓછું હશે તો એ ફીક્કું લાગશે. અને જો મીઠું વધારે હશે તો એ ખાવા લાયક જ નહીં રહે. તેમાં મીઠું એ નિશ્ચય છે અને શાક એ વ્યવહાર છે. એટલે સમજવાનું એ છે કે આપણી સાધનામાં નિશ્ચય અને વ્યવહારનું યોગ્ય સંયોજન આવશ્યક છે.
૫. નિશ્ચય અને વ્યવહારના યોગ્ય સંયોજનમાં નિશ્ચય શાકમાં મીઠાની જેમ યોગ્ય પ્રમાણમાં જ હોવો આવશ્યક છે. અનેક લોકો ફક્ત નિશ્ચયને સાચો માનીને અને વ્યવહારને જુદો માનીને એકલા નિશ્ચયનું જ સેવન કરતા રહે છે. તે આ હુંડા અવસર્પિણી કલિકાળનો જ પ્રભાવ છે કે તેઓ શાક છોડીને એકલું મીઠું ખાવાની જ પ્રરૂપણા કરે છે. આપણે વિચારી શકીએ છીએ કે તેમના શું હાલ થશે? આ જ આ કાળની સૌથી વધારે કરુણાજનક સ્થિતિ છે.
૬. વર્તમાનમાં કેટલાક લોકો અધ્યાત્મના નામથી એકલા નિશ્ચયનું જ પ્રતિપાદન કરે છે. આમ કરીને તેઓ અનેકોની જિંદગીઓને બરબાદ કરીને તેઓને અનંતકાળ સુધી સંસારમાં રખડાવવા માટે જવાબદાર બને છે. આ જ આ કાળની સૌથી ભયાનક વિડંબના છે. સૌથી મોટી કરુણાજનક વાત છે.

૭. પ્રશ્ન - સાધકને સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્તિ માટે નિશ્ચય અને વ્યવહારના યોગ્ય સંયોજનમાં કેટલો નિશ્ચય આવશ્યક છે ?

ઉત્તર - સાધકે સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્તિ માટે નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શનની વ્યાખ્યા સમજવી અતિ આવશ્યક છે. એટલે કે શુદ્ધાત્માની અનુભૂતિથી જ નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થાય છે. એ જ નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્તિનો સાચો અને અનુભવસિદ્ધ માપદંડ (કસોટી) છે. એ સમજવું અને આવું લક્ષ બંધાવું અત્યંત આવશ્યક છે.

૮. આ વર્તમાન હુંડા અવસર્પિણી કલિકાળનો જ પ્રભાવ છે કે કેટલાક લોકો નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શનની વ્યાખ્યાનો જ વિરોધ કરે છે અને પોતાના જ મોક્ષમાર્ગના પ્રવેશમાં બાધક બને છે. તેઓ જીવનભર ચારિત્રની આરાધના કરીને પણ મોક્ષમાર્ગથી વંચિત જ રહી જાય છે. આ જ વર્તમાન કાળની સૌથી ભયાનક વિડંબના છે. સૌથી વધારે કરૂણાજનક વાત છે.

૯. પ્રશ્ન - સાધકને સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્તિ માટે આત્માના સ્વરૂપની કેટલી જાણકારી આવશ્યક છે?

ઉત્તર - સાધકને સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ માટે નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શનની વ્યાખ્યા સમજાય એટલી જ આત્માના સ્વરૂપની જાણકારી હોવી આવશ્યક છે. ખરેખર તો આત્મામાં સમ્યગ્દર્શન માટેની આવશ્યક યોગ્યતા હોય તો જ પોતાના શુદ્ધાત્માની અનુભૂતિ થવાથી નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ થાય છે. અને ત્યારે તેને સ્વભાવનો આંશિક અનુભવ પણ થાય છે, એ સમજવું અતિ આવશ્યક છે.

૧૦. પ્રશ્ન - આપ એમ કેમ કહો છો કે નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ માટે સાધકને નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શનની વ્યાખ્યા સમજાય એટલી જ આત્માના સ્વરૂપની જાણકારી આવશ્યક છે ?

ઉત્તર - કારણ કે સાધકને નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન, એ માટેની આવશ્યક યોગ્યતાની (પાત્રતાની) પ્રાપ્તિ વગર ક્યારેય થતું નથી. પરંતુ “હું શુદ્ધાત્મા છું”, “હું પરમ અકર્તા છું” વગેરે પ્રકારની સ્વરૂપની જાણકારી વગર પણ થઈ શકે છે. તેથી કહી શકાય કે અધિકારીપણું (પાત્રતા) પામ્યા વગર ક્યારેય નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન થતું નથી-એ નક્કી છે કારણ કે નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન બહિરાત્મભાવમાં ક્યારેય થતું નથી. તેના માટે આત્મસન્મુખતા (પર-વિમુખતા) પામવી પરમ આવશ્યક છે.

૧૧. પ્રશ્ન - આત્મસન્મુખતા પ્રાપ્ત કરવા માટે “હું શુદ્ધાત્મા છું”, “હું પરમ અકર્તા છું” વગેરે પ્રકારની આત્માના સ્વરૂપની જાણકારીની આવશ્યકતા કેમ નથી ?

ઉત્તર - કારણ કે આત્મસન્મુખતા એ પરવિમુખતાથી આવે છે. અને પરવિમુખતા તો આત્મહિત સર્વોપરિનો ભાવ આત્મસાત્ કરવાથી જ આવે છે. આત્મહિત સર્વોપરિનો ભાવ ત્રાજવું અને કાટલા

(વજન) બદલ્યા વગર આવતો નથી. એટલે કે તે ભાવ બાહ્ય જગતના મૂલ્યાંકનના માપદંડ બદલ્યા વગર આવતો નથી. તેના માટે બાર ભાવનાઓનું પ્રયોગાત્મક ચિંતન આવશ્યક છે, નહીં કે આત્માના સ્વરૂપની જાણકારી. કારણ કે આપણે અનેક વાર નવપૂર્વો સુધી અધ્યયન કર્યું છે કે જેમાં સ્વરૂપની જાણકારીનો ભંડાર ભર્યો છે. પરંતુ તેનાથી આપણું કલ્યાણ થયું નથી. ઉલટું તેનાથી પોતે શુદ્ધાત્મા હોવાનો ભ્રમ (નિશ્ચયાભાસ) પણ થઈ શકે છે. તેથી જ હજુ સુધી આપણે સંસારમાં ભટકી રહ્યા છીએ.

૧૨. પ્રશ્ન - અમે તો સાંભળ્યું છે કે સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ માટે કલ્પનારૂપે આત્માના સ્વરૂપમાં રમણ કરવાની આવશ્યકતા છે. પરંતુ આપ તેની મનાઈ કેમ કરો છો ?

ઉત્તર - કારણ કે અજ્ઞાની નિયમથી પર્યાયનું જ વેદન કરે છે. તેથી તે જ્યારે પણ આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં રમણ કરવાનો પ્રયાસ કરે છે ત્યારે તે એની કલ્પના (ભ્રમ) પોતાની પર્યાયમાં જ કરે છે. અને પોતાની પર્યાયને જ ત્રિકાળી સ્વરૂપ સમજીને વેદવાનો પ્રયાસ કરે છે. પરંતુ વર્તમાનમાં તેની પર્યાય તો ત્રિકાળી સ્વરૂપ જેવી છે નહીં. તેથી તે ભ્રમવશ પર્યાયમાં જે શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ નથી તેની કલ્પના કરીને તેમાં જ રમણ કરવાનો પ્રયાસ કરે છે કે જે આત્મપ્રાપ્તિમાં (સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિમાં) સહાયભૂત નથી. પરંતુ તે તેને માત્ર ભ્રમમાં જ રાખે છે કે જેને નિશ્ચયાભાસ કહેવાય છે. નિશ્ચયાભાસ તો તેને ભ્રમમાં રાખવાનું જ કામ કરશે કે જે સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિમાં બાધક છે. નિશ્ચયાભાસ તેના સમ્યક્ પુરુષાર્થનો જ છેદ ઉડાડી દે છે. નિશ્ચયાભાસની હાજરીમાં પરસન્મુખતા છૂટી શકતી નથી. તેથી અમે સ્વરૂપની કલ્પનામાં રમણ કરવાની મનાઈ કરીએ છીએ.

૧૩. અનેક લોકો એમ વિચારીને કે 'અમારો વ્યવહાર તો બરોબર છે. હવે અમારે ફક્ત નિશ્ચય ગ્રહણ કરવાનું જ બાકી છે'-એકલા નિશ્ચયનું જ ભરપૂર સેવન કરવા લાગે છે. પરંતુ એમને ખબર નથી કે જો આત્માનુભૂતિનું લક્ષ ન હોય તો જે વ્યવહાર છે તે પણ વ્યવહારાભાસ જ કહેવાય છે. જેઓને એકમાત્ર આત્મપ્રાપ્તિનું જ લક્ષ હોય તેમના ત્રાજવા-કાટલા આપોઆપ બદલાઈ જાય છે. ત્રાજવા-કાટલા બદલાવાથી સાધકને બહારનું બધું જ મૂલ્યહીન લાગવા માંડે છે અને તે આપોઆપ જ અત્યંત મૂલ્યવાન એવા પોતાના આત્માની સન્મુખ થવા માંડે છે. આત્મપ્રાપ્તિની આ જ રીત છે. એટલે કે એને માટે ઘણા બધા નિશ્ચયની કોઈ આવશ્યકતા નથી. પરંતુ જેણે નિશ્ચયનયને વિપરીત રૂપથી ગ્રહણ કર્યો હોય તેમણે સમ્યક્ નિશ્ચય સમજવો અતિ આવશ્યક છે.

૧૪. સમ્યક્ નિશ્ચય એટલે કે 'નિશ્ચયથી આત્માના સ્વરૂપનું જે વર્ણન છે તે અત્યારે પણ હું પ્રગટ (અનુભવ) કરી શકું છું.' પરંતુ 'અત્યારે હું વર્તમાન દશામાં જ એવો છું'-એમ નહીં. જો પહેલા ધોરણમાં ભણવાવાળો વિદ્યાર્થી પોતાને ડોક્ટર માનવા લાગે તો પછી તે આગળ ભણશે જ શું કામ ? તે કાં તો

ભણવાનું જ છોડી દેશે અથવા તો ભણવા પ્રત્યે નિરુત્સાહિત જ થઈ જશે. આ જ સ્થિતિ છે નિશ્ચયને ખોટી રીતે સમજવાવાળાની. તેઓ પોતાને શુદ્ધ, અકર્તા, અભોક્તા, ધ્રુવ, જ્ઞાતા-દૃષ્ટા, સાક્ષી, પરમપુરુષ, સિદ્ધસમ, મુક્ત માનવાની વાતો કરે છે. આમ કરીને આવા લોકો નિશ્ચયાભાસી બનીને પોતાની વર્તમાન જિંદગીને બરબાદ કરીને પોતાને અનંત કાળ સુધી સંસારમાં રખડાવવા માટે પોતે જ જવાબદાર બને છે. આ જ વર્તમાન કાળની સૌથી મોટી વિડંબના છે, સૌથી વધારે કરુણાજનક વાત છે.

૧૫. અનેક શાસ્ત્રોમાં જે નિશ્ચયનયનો વિસ્તાર છે, તે ખરેખર જ્ઞાનીના કલ્લોલ (આનંદ) માટે છે. જ્ઞાનીને પોતાની અનુભૂતિ તપાસવા માટે અને સિદ્ધસમ આત્મામાં સ્થિત થઈ જવાની પ્રેરણા માટે છે. અનેક અજ્ઞાનીઓ પણ આ વાંચીને જ્ઞાનીની દશા સમજી શકે છે. પરંતુ અમુક અજ્ઞાનીઓ પોતાને વર્તમાન દશામાં જ એવા માનવાની ભૂલ કરી બેસે છે. અને તેઓ એવો જ પ્રચાર કરીને અનેકોની જિંદગીઓને બરબાદ કરીને તેઓને અનંત કાળ માટે સંસારમાં રખડાવવા માટે જવાબદાર બને છે. આ જ વર્તમાન કાળની સૌથી મોટી વિડંબના છે, સૌથી વધારે કરુણાજનક વાત છે.

૧૬. અનેક લોકો નિશ્ચયનયનો જ પ્રચાર – પ્રસાર કરતા જોવા મળે છે. કારણ કે તેઓને તેના નુકસાનની ખબર જ નથી. તેઓ પોતે પણ અજ્ઞાનને કારણે આ વાત જાણતા નથી. તેથી જ જાણતા-અજાણતા જ તેઓ પોતાના અને બીજા અનેકોના અનંત કાળના પતન માટે જવાબદાર બને છે. આ જ વર્તમાન કાળની સૌથી મોટી વિડંબના છે, સૌથી વધારે કરુણાજનક વાત છે.

૧૭. અનેક લોકો નયના અજ્ઞાનને કારણે નિશ્ચયનયથી પોતાને વર્તમાન દશામાં જ શુદ્ધ માનીને પોતાના રાગ-દ્વેષ માટે પણ પોતાને જવાબદાર ન માનીને કર્મોને જ રાગ-દ્વેષ માટે જવાબદાર માને છે અને પોતે તો સ્વચ્છંદતાથી જ જીવે છે. આવી ખોટી પ્રરૂપણાથી તેઓ પોતાના અને બીજા અનેકોના અનંત કાળના પતન માટે જવાબદાર બને છે. આ જ વર્તમાન કાળની સૌથી મોટી વિડંબના છે, સૌથી વધારે કરુણાજનક વાત છે.

૧૮. શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી જીવ ભગવાન જેવો જ છે. પરંતુ જો આપણે આત્યારે વર્તમાન દશામાં (પર્યાયમાં) જ ભ્રમથી પોતાને ભગવાન માનવા લાગીએ તો એ પહેલા ધોરણના વિદ્યાર્થી દ્વારા પોતાને ડોક્ટર માનવા જેવું જ ન થયું ? આ વાત સમજણમાં ન આવવાથી આ ગેરસમજ ફેલાઈ રહી છે. ભ્રમિત અજ્ઞાનીઓની આવી ખોટી પ્રરૂપણાથી તેઓ પોતાના અને બીજા અનેકોના અનંત કાળના પતન માટે જવાબદાર બને છે. આ જ વર્તમાન કાળની સૌથી મોટી વિડંબના છે, સૌથી વધારે કરુણાજનક વાત છે.

૧૯. શુદ્ધ નિશ્ચયનય ભગવાનનું સ્વરૂપ બતાવવા માટે છે. તથા આપણે પણ અત્યારે જ તેનો અનુભવ કરી શકીએ છીએ અને ભવિષ્યમાં ભગવાન બની શકીએ છીએ-એ નક્કી થાય છે, આપણામાં પણ ભગવાન બનવાની શક્યતા રહેલી છે-એ નક્કી થાય છે. તેનું ધ્યેય અજ્ઞાનીને પ્રોત્સાહિત કરવા, તેનું લક્ષ્ય નક્કી કરાવવા તથા જ્ઞાનીને તેનો વારંવાર અનુભવ કરાવવા માટે જ છે.

૨૦. અનેક લોકો કહે છે કે “હું શુદ્ધાત્મા છું”, “હું પરમ અકર્તા છું”, વગેરે પ્રકારની સ્વરૂપની જાણકારી ઘૂંટવાથી (વારંવાર પાકી કરવાથી) એટલે કે તેનું વારંવાર ચિંતન-મનન કરવાથી આપણને તેની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે અથવા તો તેની પ્રાપ્તિ સહેલી (સરળ) બની જાય છે. પરંતુ અમે કહીએ છીએ કે સ્વરૂપનું ચિંતન-મનન કરો યા ન કરો પરંતુ તમે સમ્યગ્દર્શન માટેની આવશ્યક યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરી લો તો તમારા માટે સ્વરૂપની અનુભૂતિ કરવી સરળ થઈ જાય છે. સ્વરૂપના વધારે પડતા ચિંતન-મનનથી તો ક્યારેક ભ્રમ એટલે કે નિશ્ચયાભાસ થવાનો પણ ભય રહે છે.

૨૧. અનેક લોકો અમને પૂછે છે કે વર્તમાનમાં પણ સ્વરૂપથી તો હું શુદ્ધ જ છું ને? ત્યારે અમે તેમને કહીએ છીએ કે ‘સ્વરૂપથી તો તમે ત્રિકાળ શુદ્ધ જ છો.’ તેમને લાગે છે કે અમે એમની માન્યતાનું જ સમર્થન કરી રહ્યા છીએ. કારણ કે તેઓ અમારા કહેવાનો ગૂઢાર્થ સમજી શકતા નથી. જ્યારે અમે કહીએ છીએ કે ‘સ્વરૂપથી તો તમામ જીવો ત્રિકાળ શુદ્ધ જ છે’ ત્યારે અમે ત્રિકાળી ધ્રુવની (શુદ્ધ નિશ્ચયનયની) વાત કરીએ છીએ એટલે કે શુદ્ધ દ્રવ્યની વાત કરીએ છીએ. જેને તેઓ ભ્રમથી (કલ્પનાથી-નયાભાસથી) પોતાની વર્તમાન સ્થિતિ માની લે છે, તેને પર્યાયમાં ઘટાવે છે. કારણ કે તેમને ત્રિકાળી ધ્રુવનો તો અનુભવ જ નથી. તેથી તેઓ આ વાતને વર્તમાનમાં ઘટાવીને એવું પોતાની પર્યાયમાં જ ભ્રમથી (કલ્પનાથી) માનવા લાગે છે. પોતાને વર્તમાનમાં જ શુદ્ધ માનવા લાગી જાય છે, જે બહુ જ મોટી ભૂલ છે. આ જ વર્તમાન કાળની સૌથી મોટી વિડંબના છે, સૌથી વધારે કરુણાજનક વાત છે.

સમયસાર પ્રશ્નોત્તરી

લેખક :- CA. જયેશ શેઠ – બોરીવલી www.jayeshsheth.com

૧. પ્રશ્ન: જો એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યનું કાંઈ કરતું નથી તો પછી દ્રવ્યકર્મને જીવના ભાવકર્મનું નિમિત્ત કેમ કહેવાય છે?

ઉત્તર: જે પણ દ્રવ્યકર્મ છે તે જીવના ભૂતકાળના ભાવોના નિમિત્તથી જ બંધાય છે. અર્થાત્ તે જીવના ભૂતકાળના ભાવોના જ પ્રતિનિધિ છે, પ્રતિબિંબ છે. તેથી નિશ્ચયથી તો જીવના ભૂતકાળના ભાવો જ જીવના વર્તમાન ભાવોના નિમિત્ત છે પરંતુ વ્યવહારથી જીવના ભૂતકાળના ભાવોના જ પ્રતિબિંબસ્વરૂપ દ્રવ્યકર્મોને પણ નિમિત્ત કહેવાય છે અથવા કહી શકાય છે. અહીં વ્યવહાર એટલે અસત્ય (ઉપચાર) નથી સમજવાનું, પરંતુ અહીં બે દ્રવ્યો ભિન્ન હોવાથી તેમના ભિન્નત્વને દર્શાવવા માટે જ તેને વ્યવહાર કહ્યો છે. એ સમજાય છે કે જીવના ભાવો, કર્મોના નિમિત્તથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી જ જીવના ભાવોને ભાવકર્મ કહેવાય છે. તે જ ભાવકર્મ નવા કર્મોના બંધમાં પણ નિમિત્ત બને છે. તે કારણથી પણ તેમને ભાવકર્મ કહેવાય છે. એટલે જે લોકો નિશ્ચય વ્યવહારની યોગ્ય સંધિને સમજતા નથી તેવા લોકો એને આ બેમાંથી કોઈ એકથી જ એકાંતરૂપે પ્રરૂપિત કરે છે.

૨. પ્રશ્ન: જો આપણે એક દ્રવ્યનો બીજા દ્રવ્ય સાથે નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ માનીએ તો એ બંને દ્રવ્યોમાં નિત્ય કર્તૃત્વનો પ્રસંગ નહીં બને?

ઉત્તર: બે દ્રવ્યોમાં નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ ત્યાં સુધી જ રહે છે કે જ્યાં સુધી એ નૈમિત્તિક દ્રવ્યનું ઉપાદાન નિમિત્તને અનુકૂળ હોય છે. જ્યારે એ નૈમિત્તિક દ્રવ્યનું ઉપાદાન નિમિત્તને અનુકૂળ નથી રહેતું ત્યારે એમની વચ્ચે નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ પણ નથી રહેતો. તેથી એ બંને દ્રવ્યોમાં નિત્ય કર્તૃત્વનો પ્રસંગ પણ નહીં બને. જેમ કે જીવ રાગના નિમિત્તથી રાગી બને છે એટલે કે નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ હોય છે. પરંતુ જ્યારે કોઈ જીવ સાધનામઝ્ન થઈને ગુણસ્થાનક આરોહણ કરતો કરતો દસમા ગુણસ્થાનકથી ઉપર ચઢી જાય છે ત્યારે એ રાગના નિમિત્તોની સાથે એ જીવનો નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ રહેતો જ નથી. તેથી આપણે નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધથી ડર્યા વગર ખોટા નિમિત્તોથી બચતા રહીને આપણી સમ્યક્ સાધના ઉપર ધ્યાન આપવું જોઈએ.

૩. પ્રશ્ન: જ્ઞેયમાં છુપાયેલી જ્ઞાનજ્યોતિથી ભેદ જ્ઞાન કરીને તેનો અનુભવ કેવી રીતે કરી શકાય છે?

ઉત્તર: એક વાત સર્વવિદિત છે કે જે પરજ્ઞેય છે તે જીવથી ભિન્ન દ્રવ્ય છે. પરંતુ જે પરજ્ઞેય જીવના લક્ષણરૂપ જ્ઞાનનું જ્ઞેય બને છે, જ્ઞાનમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે અથવા બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો

જ્યારે જીવ પરને જાણે છે ત્યારે એ પરજ્ઞેય જીવના જ્ઞાનમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે અને તે પરજ્ઞેયનું પ્રતિબિંબ જીવના પોતાના જ્ઞાનાકારરૂપ હોય છે. જીવ તે સ્વજ્ઞાનના આકારને જ જાણે છે. તેથી જીવ જેવો તે સ્વજ્ઞાનના આકારને ગૌણ કરે છે, એટલે કે તેમાંથી પોતાનું લક્ષ હટાવીને આત્માની અન્ય યોગ્યતાઓ સહિત સ્વજ્ઞાન સાથે અહંભાવ-એકત્વ સ્થાપિત કરે છે ત્યારે તેને જ્ઞાનજ્યોતિનો એટલે કે જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્માનો અનુભવ થાય છે. આ જ આત્મજ્ઞાન છે, આ જ સમ્યગ્દર્શન છે, આ જ સમક્રિત છે, આ જ સાક્ષાત્કાર છે.

૪. પ્રશ્ન: નવ તત્ત્વોમાં છુપાયેલ જ્ઞાનજ્યોતિથી ભેદજ્ઞાન કરીને તેનો અનુભવ કઈ રીતે કરી શકાય?

ઉત્તર: જીવ, અજીવ (કર્મ-નોકર્માદિ), આસ્રવ, બંધ, પુણ્ય, પાપ, સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ આ નવ તત્ત્વોને ગૌણ કરતા જ એટલે કે તેમાંથી પોતાનું લક્ષ્ય હટાવીને આત્માની અન્ય યોગ્યતાઓ સહિત જ્ઞાનમાં અહંભાવ-એકત્વ સ્થાપિત થતા જ જાણવા-જોવાવાળો આત્મા એટલે કે જ્ઞાનની જ્યોતિ એટલે કે જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્માનો અનુભવ થાય છે. આ જ આત્મજ્ઞાન છે, આ જ સમ્યગ્દર્શન છે, આ જ સમક્રિત છે, આ જ સાક્ષાત્કાર છે.

૫. પ્રશ્ન: નવ તત્ત્વોમાં આત્માને આસ્રવ-બંધ જણાવ્યા છે. પરંતુ કેટલાક લોકો એવું પણ કહે છે કે આત્મામાં આસ્રવ-બંધ છે જ નહીં, તો સત્ય શું છે?

ઉત્તર: અપેક્ષાથી બંને વાતો સાચી છે. પરંતુ યોગ્ય અપેક્ષાને સમજ્યા વગર અમુક લોકો એકાંતથી એક વાતને સાચી માને છે અને અમુક લોકો એકાંતથી બીજી વાતને સાચી માને છે. આ ગેરસમજણ યથાયોગ્ય નયોનું જ્ઞાન ન હોવાથી ફેલાઈ છે. અનેકાંતથી આપણે એ સમજવાનું છે કે જો સંસારી આત્મામાં આસ્રવ-બંધ ન હોત તો તે આત્મા સંસારમાં કેમ ભટકત? તેથી સંસારી આત્માને ખાણમાંથી નીકળેલા માટીયુક્ત સોના જેવો સમજવાનો છે, નહીં કે ચોવીસ કેરેટવાળા શુદ્ધ સોના જેવો. હા, તેને શુદ્ધ નિશ્ચય નયથી શુદ્ધ સોના જેવો આસ્રવ-બંધરહિત આત્મા પણ કહી શકાય છે. પરંતુ એકાંતથી આત્માને વિષે એવું ન તો કહી શકાય અને ન તો માની પણ શકાય. કારણ કે સંસારી આત્મામાં આસ્રવ-બંધ વિદ્યમાન છે. તેથી જ તો એ સંસારચક્રથી મુક્ત થયો નથી. અન્યથા તો એ મુક્તાત્મા જ હોત. તેથી આપણે તેને યથાયોગ્ય નયથી આસ્રવ-બંધરહિત હોવું કે ન હોવું સમજવું જોઈએ અને આપણે આપણો પૂરો પુરુષાર્થ મુક્તિ હેતુ લગાવવો જોઈએ, નહીં કે એકાંતે પોતાને મુક્ત સમજીને ભ્રમમાં જીવીને સંસારમાં ભટકતા રહેવું જોઈએ.

૬. પ્રશ્ન: આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિ રચિત છ પદોમાં આત્માને કર્મોનો કર્તા પણ કહ્યો છે અને ભોક્તા પણ કહ્યો છે. પરંતુ કેટલાક લોકો એવું પણ કહે છે કે આત્મા કર્તા-ભોક્તા છે જ નહીં. આત્મા તો પરમ અકર્તા-અભોક્તા છે. તો સત્ય શું છે?

ઉત્તર: અપેક્ષાથી બંને વાતો સાચી છે. પરંતુ તે અપેક્ષાઓને સમજ્યા વગર અમુક લોકો એકાંતથી એક વાતને સાચી માને છે અને અમુક લોકો એકાંતથી બીજી વાતને સાચી માને છે. આ ગેરસમજણ યથાયોગ્ય નયોનું જ્ઞાન ન હોવાથી ફેલાઈ છે. આપણા વિવેકથી (અનેકાંતથી) આપણે એ સમજવાનું છે કે સંસારી આત્મામાં જો કર્તૃત્વ-ભોક્તૃત્વ ન હોત તો એ આત્મા સંસારમાં કેમ ભટકત? તેથી સંસારી આત્માને ખાણમાંથી નીકળેલા માટીયુક્ત સોના જેવો સમજવાનો છે, નહીં કે ચોવીસ કેરેટવાળા શુદ્ધ સોના જેવો. હા, તેને શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી શુદ્ધ સોના જેવો કર્તૃત્વ-ભોક્તૃત્વરહિત આત્મા પણ કહી શકાય છે. પરંતુ એકાંતે આત્માને વિશે એવું ન તો કહી શકાય છે કે ન તો માની શકાય છે. કારણ કે સંસારી આત્મામાં કર્તૃત્વ-ભોક્તૃત્વ વિદ્યમાન છે. તેથી જ તો એ સંસારચક્રથી મુક્ત થયો નથી, અન્યથા તો એ મુક્તાત્મા જ હોત. તેથી આપણે તેને યથાયોગ્ય નયથી તેનું કર્તૃત્વ-ભોક્તૃત્વ રહિત હોવું કે ન હોવું સમજવું જોઈએ અને આપણે આપણો સઘળો પુરુષાર્થ મુક્તિ હેતુ લગાવવો જોઈએ, નહીં કે એકાંતે પોતાને મુક્ત અને અકર્તા સમજીને ભ્રમમાં જીવીને સંસારમાં ભટકતા રહેવું જોઈએ.

૭. પ્રશ્ન: કેટલાક લોકો પુણ્ય-પાપને સમાનરૂપે હેય માને છે. તો નવ તત્ત્વોમાં કેટલાક લોકો પુણ્યને ઉપાદેય અને પાપને હેય કેમ માને છે?

ઉત્તર: અપેક્ષાથી બંને વાતો સાચી છે. પરંતુ તે યોગ્ય અપેક્ષાઓને સમજ્યા વગર કેટલાક લોકો એકાંતથી એક વાતને સાચી માને છે અને કેટલાક લોકો એકાંતથી બીજી વાતને સાચી માને છે. આ ગેરસમજણ વિવેકહીન જ્ઞાનને કારણે ફેલાઈ છે. વિવેકથી આપણે એ સમજવું જોઈએ કે પુણ્ય અને પાપ એ બંને આસ્રવ હોવાથી અને આસ્રવ હેય હોવાથી, એ અપેક્ષાએ પુણ્ય અને પાપ બંનેને સમાનરૂપે હેય કહી શકાય છે. પરંતુ શાસ્ત્રોમાં તો એમ પણ લખ્યું છે કે પુણ્યનું ફળ શુભ હોય છે અને પાપનું ફળ અશુભ હોય છે. એ અપેક્ષાથી આપણે પુણ્યને ઉપાદેય અને પાપને હેય કહી શકીએ છીએ. તેથી આપણે યથાયોગ્ય વિવેકાનુસાર એ સમજવું જોઈએ કે સાધનાક્રમમાં પહેલા ક્રમશઃ પાપ છૂટે છે અને જ્યારે આત્મા અયોગી થઈ જાય છે ત્યારે પુણ્ય પણ છૂટી જાય છે, નહીં કે એકાંતથી પુણ્ય-પાપને સમાનરૂપે હેય સમજીને સંસારમાં ભટકતા રહેવું જોઈએ.

૮. પ્રશ્ન: કેટલાક લોકો શુભભાવ અને અશુભભાવને સમાનરૂપથી હેય જણાવે છે. કેટલાક લોકો શુભભાવને ઉપાદેય અને અશુભભાવને હેય જણાવે છે. કારણ કે શુભભાવથી પુણ્ય અને અશુભભાવથી પાપ બંધાય છે. તો સત્ય શું છે?

ઉત્તર: અપેક્ષાથી બંને વાતો સાચી છે. પરંતુ તે અપેક્ષાઓને સમજ્યા વગર કેટલાક લોકો એકાંતથી એક વાતને સાચી માને છે અને કેટલાક લોકો એકાંતથી બીજી વાતને સાચી માને છે. આ ગેરસમજણ વિવેકહીન જ્ઞાનને કારણે ફેલાઈ છે. વિવેકથી આપણે એ સમજવું જોઈએ કે શુભભાવ તથા અશુભભાવ બંને જીવો માટે આસવના કારણ છે અને આસવ હેય હોવાથી બંનેને એ અપેક્ષાએ સમાનરૂપથી હેય કહી શકાય છે. પરંતુ શાસ્ત્રોમાં તો એમ પણ લખ્યું છે કે શુભભાવનું (પુણ્યનું) ફળ શુભ હોય છે અને અશુભભાવનું (પાપનું) ફળ અશુભ હોય છે. એ અપેક્ષાએ આપણે શુભભાવને ઉપાદેય અને અશુભભાવને હેય કહી શકીએ છીએ. તેથી આપણે યથાયોગ્ય વિવેકાનુસાર એ સમજવું જોઈએ કે સાધનાક્રમમાં પહેલા ક્રમશઃ અશુભભાવ છૂટે છે અને જ્યારે આત્મા કેવળજ્ઞાની થઈ જાય છે ત્યારે શુભભાવ પણ છૂટી જાય છે. અપેક્ષાથી શુદ્ધભાવમાં જવા માટે જ શુભભાવને હેય કહેવામાં આવે છે, નહીં કે અશુભભાવમાં રહેવા માટે. તેથી આ રીતે એકાંતે શુભભાવ અને અશુભભાવને સમાનરૂપે હેય માનીને સંસારમાં ભટકવું ન જોઈએ.

૯. પ્રશ્ન: કેટલાક લોકો આત્મામાં રાગ-દ્વેષના અસ્તિત્વને જ માનતા નથી. એ કહે છે કે આત્મા ક્યારેય રાગી-દ્વેષી થતો નથી, ક્યારેય રાગ-દ્વેષ કરતો નથી. અને કેટલાક લોકો કહે છે કે આત્મા રાગ-દ્વેષ કરે છે અને તેનાથી તે કર્મબંધ પણ કરે છે. તો સત્ય શું છે?

ઉત્તર: અપેક્ષાથી બંને વાતો સાચી છે. પરંતુ તે અપેક્ષાઓને સમજ્યા વગર કેટલાક લોકો એકાંતથી એક વાતને સાચી માને છે અને કેટલાક લોકો એકાંતથી બીજી વાતને સાચી માને છે. આ ગેરસમજણ યથાયોગ્ય નયોનું જ્ઞાન ન હોવાથી ફેલાઈ છે. અનેકાંતથી આપણે એ સમજવાનું છે કે સંસારી આત્મામાં જો રાગ-દ્વેષ ન હોત તો તે આત્મા સંસારમાં કેમ ભટકત? તેથી સંસારી આત્માને ખાણમાંથી નીકળેલા માટીયુક્ત સોના જેવો સમજવાનો છે, નહીં કે ચોવીસ કેરેટવાળા શુદ્ધ સોના જેવો. હા, તેને શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી શુદ્ધ સોના જેવો રાગ-દ્વેષ રહિત આત્મા કહી શકાય છે. પરંતુ એકાંતથી આત્માને વિષે એવું ન તો કહી શકાય છે કે ન તો માની પણ શકાય છે. કારણ કે સંસારી આત્મામાં રાગ-દ્વેષ વિદ્યમાન છે. તેથી જ તો એ સંસારચક્રથી મુક્ત થયો નથી, અન્યથા તો એ મુક્તાત્મા જ હોત. તેથી આપણે તેને યથાયોગ્ય નયથી રાગ-દ્વેષનું હોવું કે ન હોવું સમજવું જોઈએ અને આપણે આપણો સઘળો પુરુષાર્થ રાગ-દ્વેષને ઓછા કરતા જતા મુક્તિ પામવા માટે લગાવવો જોઈએ, નહીં કે એકાંતે પોતાને રાગ-દ્વેષથી મુક્ત સમજીને ભ્રમમાં જીવીને સંસારમાં ભટકતા રહેવું જોઈએ.

૧૦. પ્રશ્ન: કેટલાક લોકો આત્મામાં વિકારી પર્યાયના અસ્તિત્વને જ નથી માનતા. તેઓ કહે છે કે આત્મા તે વિકારી પર્યાયોથી પરે (મુક્ત) છે. કેટલાક લોકો કહે છે કે વિકારી પર્યાય આત્મામાં જ થાય છે અને તેના નિમિત્તે જ કર્મબંધ થાય છે. તો સત્ય શું છે?

ઉત્તર: અપેક્ષાથી બંને વાતો સાચી છે. પરંતુ તે અપેક્ષાઓને સમજ્યા વગર કેટલાક લોકો એકાંતથી એક વાતને સાચી માને છે અને કેટલાક લોકો એકાંતથી બીજી વાતને સાચી માને છે. આ ગેરસમજણ યથાયોગ્ય વસ્તુવ્યવસ્થા(વસ્તુસ્વરૂપ)નું જ્ઞાન ન હોવાથી ફેલાઈ છે. અનેકાંતથી આપણે એ સમજવાનું છે કે સંસારી આત્મામાં જો વિકારી પર્યાય ન હોત તો તે આત્મા સંસારમાં કેમ ભટકત? તેથી સંસારી આત્માને ખાણમાંથી નીકળેલા માટીયુક્ત સોના જેવો સમજવાનો છે, નહીં કે ચોવીસ કેરેટવાળા શુદ્ધ સોના જેવો. હા, તેને શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી શુદ્ધ સોના જેવો વિકારી પર્યાય રહિત આત્મા પણ કહી શકાય છે. પરંતુ તેવું એકાંતે ન તો કહી શકાય છે અને ન તો માની શકાય છે. કારણ કે સંસારી આત્મામાં વિકારી પર્યાય વિદ્યમાન છે. તેથી જ તો એ સંસારથી મુક્ત થયો નથી. અન્યથા એ મુક્તાત્મા હોત. તેથી આપણે યથાયોગ્ય નયથી આત્મામાં વિકારી પર્યાયનું હોવું કે ન હોવું સમજવું જોઈએ અને આપણો સઘળો પુરુષાર્થ આત્મપ્રાપ્તિમાં લગાવવો જોઈએ. આત્માની અન્ય યોગ્યતાઓ પ્રાપ્ત કરીને, એ વિકારી પર્યાયોને ગૌણ કરતા જ એટલે કે તેમાંથી આપણું લક્ષ્ય હટીને જ્ઞાનમાં અહં-એકત્વ સ્થાપિત થતા જ જાણવા-જોવાવાળો આત્મા એટલે કે જ્ઞાનની જ્યોતિ-જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્માનો અનુભવ થાય છે. આ જ આત્મજ્ઞાન છે, આ જ સમ્યગ્દર્શન છે, આ જ સમકિત છે, આ જ સાક્ષાત્કાર છે. તેથી એકાંતે પોતાને વિકારી પર્યાયોથી રહિત માનીને ભ્રમમાં જીવીને સંસારમાં ભટકતા રહેવું ન જોઈએ.

૧૧. પ્રશ્ન: કેટલાક લોકો પર્યાયને દ્રવ્યથી ભિન્ન માને છે, તેમાં પ્રદેશભેદ પણ માને છે. અન્ય કેટલાક લોકો અનુસ્યુતિથી (સંતંગપણે-continuity) રચાયેલ પર્યાયોના સમૂહને જ દ્રવ્ય માને છે. તો સત્ય શું છે?

ઉત્તર: વસ્તુવ્યવસ્થા સમજાવવાવાળા શાસ્ત્રોમાં એ સારી રીતે જણાવ્યું છે કે દ્રવ્યથી પર્યાય અભિન્ન છે. આ વાત અમે અમારા પુસ્તક “સમ્યગ્દર્શનની રીત”માં વિસ્તારથી જણાવેલ છે. લોકો તેનું અધ્યયન કરી શકે છે. જે અને જેટલું ક્ષેત્ર દ્રવ્યનું છે તે અને તેટલું જ ક્ષેત્ર પર્યાયનું પણ છે. તેથી આપણે તેમાં ક્ષેત્ર અપેક્ષાથી પ્રદેશભેદ નહીં કહી શકીએ. કેટલાક લોકો તેને સમુદ્ર અને લહેરો(મોજાં)નું ઉદાહરણ આપીને ભિન્ન બતાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પરંતુ તેમને એ ખબર હોવી જોઈએ કે લહેરોમાં સમુદ્ર જ વ્યક્ત થાય છે, તે જ પાણી છે અર્થાત્ સમુદ્ર પોતે જ લહેરોના રૂપમાં વ્યક્ત થઈ રહ્યો છે. જેમ કે સોનું સ્વયં જ મુગટના રૂપમાં, કડાના રૂપમાં અથવા અન્ય કોઈ પણ ઘરેણાના રૂપમાં વ્યક્ત થઈ રહ્યું છે. ત્યાં સોનું અને ઘરેણું ભિન્ન નથી, તેમાં કોઈ પણ પ્રદેશભેદ

નથી. કારણ કે જેટલું ક્ષેત્ર સોનાનું (દ્રવ્યનું) છે, તે અને તેટલું જ ક્ષેત્ર તેનાથી બનેલા ઘરેણાનું (પર્યાયનું) પણ છે. તેથી અનુસ્યુતિથી (સળંગપણે-continuity) રચાયેલ પર્યાયોના સમૂહને જ દ્રવ્ય માનવું ઉચિત છે. એટલે કે એક જ વસ્તુને જોવાની રીતથી (દૃષ્ટિથી) તે વસ્તુ દ્રવ્ય અથવા પર્યાય જણાય છે. જેમ કે ઘરેણું એ પર્યાય છે અને જો ઘરેણાંને સુવર્ણત્વની દૃષ્ટિથી જોઈએ તો તે જ ઘરેણું સોનું (દ્રવ્ય) છે. તેમાં ક્ષેત્ર અપેક્ષાએ પ્રદેશભેદ માનવો એ બહુ જ મોટી ગેરસમજણ છે કે જેનાથી આપણે બચવું જોઈએ.

૧૨. પ્રશ્ન: કેટલાક લોકો દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયને ત્રણ ભિન્ન સત્ માને છે. તેઓ માને છે કે દ્રવ્યનું જે પ્રતિબિંબ પર્યાયમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે, તેને પર્યાય જાણે છે. તેને આત્માનુભૂતિ કહેવાય છે. શું આ સત્ય છે?

ઉત્તર: વસ્તુવ્યવસ્થા સમજાવવાવાળા શાસ્ત્રોમાં એ સારી રીતે જણાવ્યું છે કે દ્રવ્યથી પર્યાય અભિન્ન છે. આ વાત અમે અમારા પુસ્તક “સમ્યગ્દર્શનની રીત”માં વિસ્તારથી જણાવેલ છે. લોકો તેનું અધ્યયન કરી શકે છે. જે અને જેટલું ક્ષેત્ર દ્રવ્યનું છે તે અને તેટલું જ ક્ષેત્ર ગુણોનું પણ છે તથા તે અને તેટલું જ ક્ષેત્ર પર્યાયનું પણ છે. તેથી આપણે તેમાં ત્રણ ભિન્ન સત્ ન કહી શકીએ. અપેક્ષાથી તેમાં ભિન્ન સત્ અવશ્ય કહી શકાય છે. પરંતુ વસ્તુતઃ તેઓ એક જ છે, અભિન્ન છે. દ્રવ્યના વર્તમાન રૂપને પર્યાય કહેવાય છે અને દ્રવ્યના અભિન્ન લક્ષણોને (વિશેષતાઓને) ગુણ કહેવાય છે. તેથી અનુસ્યુતિથી (સળંગપણે-continuity) રચાયેલ પર્યાયોના સમૂહને જ દ્રવ્ય માનવું ઉચિત છે અને તે દ્રવ્યના દરેક પ્રદેશમાં તમામ ગુણો વિદ્યમાન છે. એક જ વસ્તુને સમજવા માટે તેના દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય એવા ભેદ કરવામાં આવ્યા છે, એ ભેદો વાસ્તવિક નથી. આવા અભેદ આત્માની અનુભૂતિ પણ અભેદ જ હોય છે. તેથી એવું માનવું કે દ્રવ્યનું જે પ્રતિબિંબ પર્યાયમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે, તેને પર્યાય જાણે છે અને તેને આત્માનુભૂતિ કહેવાય છે. એ બહુ જ મોટી ભૂલ છે, આપણે તેનાથી બચવું જોઈએ.

૧૩. પ્રશ્ન: કેટલાક લોકો આત્માને વિકારી પર્યાયનો કર્તા નથી માનતા. તેઓ કહે છે કે પર્યાયનું પોતાનું સ્વતંત્ર ષટ્કારકથી સ્વતંત્ર પરિણમન થતું રહે છે. અને કેટલાક લોકો આત્માને વિકારી પર્યાયનો કર્તા માને છે અને તેના નિમિત્તથી જ કર્મબંધ પણ થાય છે એવું માને છે. તો સત્ય શું છે?

ઉત્તર: આ ગેરસમજણ યથાયોગ્ય વસ્તુવ્યવસ્થાનું (વસ્તુસ્વરૂપનું) જ્ઞાન ન હોવાથી ફેલાઈ છે. વસ્તુવ્યવસ્થા સમજાવવાવાળા શાસ્ત્રોમાં એ સારી રીતે જણાવ્યું છે કે દ્રવ્યથી પર્યાય અભિન્ન છે. આ વાત અમે અમારા પુસ્તક “સમ્યગ્દર્શનની રીત”માં વિસ્તારથી જણાવેલ છે. આપ તેનું અધ્યયન કરી શકો છો. જે અને જેટલું ક્ષેત્ર દ્રવ્યનું છે તે અને તેટલું જ ક્ષેત્ર પર્યાયનું પણ છે. તેથી આપણે

તેમાં ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ પ્રદેશભેદ નથી કહી શકતા. જ્યારે દ્રવ્ય અને પર્યાય અભિન્ન છે તો તેમના ષટ્કારક પણ તો અભિન્ન જ બનશે. જ્યાં સુધી આપણે આત્માની અભેદતાને નહીં સમજીએ ત્યાં સુધી આત્માનુભૂતિ અશક્ય જ છે. કારણ કે અભેદ આત્માની જ અનુભૂતિ થાય છે, નહીં કે ભેદરૂપ (દ્રવ્ય- પર્યાય) અથવા અડધા (પર્યાયથી ભિન્ન દ્રવ્યની) આત્માની. અનુભૂતિના સમયે પર્યાય ગૌણ થઈને દ્રવ્યમાં જ અંતર્ગભિત થઈ જાય છે. આ રીતે જ દ્રવ્ય-પર્યાયમય આત્મા અભેદ થઈ જાય છે, નહીં કે પર્યાયથી રહિત દ્રવ્યની અનુભૂતિ કે જે આકાશના ફૂલની જેમ અસંભવ જ છે. વાસ્તવમાં આત્મા જ કર્મોના નિમિત્તથી એ વિકારી પર્યાય રૂપે પરિણમે છે અને તે આત્માના પરિણમનને નિમિત્ત બનાવીને જ નવા કર્મો બંધાય છે. આવી રીતે સંસારી આત્મા જ એ વિકારી પર્યાયરૂપે પરિણમે છે. એટલે જ તે સંસારચક્રથી મુક્ત નથી થયો. અન્યથા એ મુક્તાત્મા હોત. તેથી આપણે યથાયોગ્ય વસ્તુવ્યવસ્થાથી અભેદ આત્માના ષટ્કારકને અભેદ સમજવા જોઈએ, નહીં કે દ્રવ્ય-પર્યાયમાં પ્રદેશભેદ માનીને બંનેના ષટ્કારકને ભિન્ન સમજવા જોઈએ.

૧૪. પ્રશ્ન: શું નિશ્ચયનયથી પણ આત્મા પોતાની વિકારી પર્યાયનો કર્તા-ભોક્તા છે?

ઉત્તર: જી હાં, નિશ્ચયનયથી પણ આત્મા પોતાની વિકારી પર્યાયનો કર્તા-ભોક્તા છે. નિશ્ચય અર્થાત્ અભેદ અને વ્યવહાર અર્થાત્ ભેદ. નિશ્ચયનયથી આત્મા પોતાના ભાવોનો કર્તા-ભોક્તા છે, પરભાવોનો નહીં. તેથી તેને પોતાના વિકારી પર્યાયનો પણ કર્તા-ભોક્તા માનવો આવશ્યક છે. અન્યથા એ વિકારી પર્યાયનો કર્તા-ભોક્તા કોઈ બીજા દ્રવ્યને માનવાનો પ્રસંગ આવી જશે. પરંતુ અન્ય દ્રવ્યને વિકારી પર્યાયનો ઉપાદાન સ્વરૂપે કર્તા-ભોક્તા ન માની શકાય. હાં, અન્ય દ્રવ્યને નિમિત્ત સ્વરૂપે કર્તા અવશ્ય માની શકાય છે. નિશ્ચયનયથી ઉપાદાન સ્વયં જ પરિણમે છે, સ્વયં જ પોતાના પરિણામોનો કર્તા છે. તેથી સમજાય છે કે નિશ્ચયનયથી આત્મા જ પોતાના વિકારી પર્યાયનો કર્તા-ભોક્તા છે.

૧૫. પ્રશ્ન: જ્યારે આપણું પરમપારિણામિકભાવ સાથે એકત્વ થાય છે ત્યારે પર્યાયનું શું થાય છે? અર્થાત્ પર્યાય તેમાં શામેલ છે કે નહીં?

ઉત્તર: જ્યારે આપણું શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનયથી પ્રાપ્ત પરમપારિણામિકભાવથી એકત્વ થાય છે એટલે કે જ્યારે શુદ્ધાત્માની અનુભૂતિ થાય છે ત્યારે પર્યાય આપોઆપ જ ગૌણ થઈ જાય છે. અર્થાત્ પર્યાય પરમપારિણામિકભાવમાં જ અંતર્ગભિત થઈ જાય છે. આ રીતે અનુભૂતિ હંમેશા અભેદ દ્રવ્યની જ થાય છે, નહીં કે પર્યાયરહિત ભેદની. મતલબ કે ખંડિત દ્રવ્યની. ખંડિત દ્રવ્યની અનુભૂતિ ક્યારેય થતી નથી. કારણ કે તે હોતું જ નથી. હાં, તેનો ભ્રમ અવશ્ય થાય છે.

૧૬. પ્રશ્ન: કેટલાક લોકો કહે છે કે આત્મા પરને જાણતો નથી અને કેટલાક લોકો કહે છે કે આત્મા સ્વ-પરને જાણે છે અને તે એનો સ્વભાવ છે. જ્યારે કેટલાક લોકો કહે છે કે આત્મા નિશ્ચયથી સ્વને જ જાણે છે, પરને તો વ્યવહાર(ઉપચાર)થી જ જાણે છે. તો સત્ય શું છે?

ઉત્તર: અપેક્ષાએ પહેલી બન્ને વાતો સાચી છે અને ત્રીજી વાતમાં વ્યવહારને ઉપચાર ન સમજતા તેને ભેદરૂપી વ્યવહાર સમજવો જોઈએ. અપેક્ષાને સમજ્યા વગર કેટલાક લોકો એકાંતે કોઈ એક વાતને સાચી અને બીજીને જૂઠી માને છે. આ ગેરસમજણ યથાયોગ્ય વસ્તુવ્યવસ્થાનું (વસ્તુ-સ્વરૂપનું) જ્ઞાન ન હોવાથી ફેલાઈ છે. આત્માની જાણવાની ક્રિયાની વ્યવસ્થા એવી છે કે આત્મા પરને પોતાના જ્ઞાનના આકારરૂપથી જાણે છે, આ અપેક્ષાએ આત્મા પરને જાણતો નથી. પરંતુ પોતાના જ્ઞેયાકાર ને જ જાણે છે - એમ કહી શકાય છે. વાસ્તવમાં સ્વ-પરને જાણવાનો આત્માનો સ્વભાવ હોવાથી, આત્માનું લક્ષણ હોવાથી, આત્માની ઓળખ હોવાથી, આપણે કહી શકીએ છીએ કે આત્મા સ્વ-પરને જાણે છે. પરને જાણતી વખતે આત્મા પરને સ્વથી ભિન્ન જાણે છે. સ્વયં જ્ઞાનાકારરૂપ થવા છતાં ત્યાં સ્વ-પરનો ભેદ હોવાથી તેને વ્યવહાર કહેવામાં આવે છે (અભેદ એ નિશ્ચય અને ભેદ એ વ્યવહાર), નહીં કે ઉપચાર માત્ર વ્યવહારરૂપ. વસ્તુવ્યવસ્થાને યથાયોગ્ય રીતે સમજીને બધાએ પોત પોતાની ખોટી સમજને દૂર કરી દેવી જોઈએ, એકાંતથી બચવું જોઈએ.

૧૭. પ્રશ્ન: કેટલાક લોકો આત્મા પરને જાણતો નથી એમ કહીને પોતાના આત્મામાં જવાની સીડીને જ નકારી દે છે અને માને છે કે આ માન્યતાથી સમ્યગ્દર્શન થઈ જશે. તો શું આ સત્ય છે?

ઉત્તર: આત્માની જાણવાની એવી વ્યવસ્થા છે કે આત્મા પરને પોતાના જ જ્ઞાનના આકારરૂપથી જાણે છે. તે અપેક્ષાએ આત્મા પરને જાણતો નથી પરંતુ પોતાના જ્ઞેયાકારને જ જાણે છે-એમ કહી શકાય છે. આવી વ્યવસ્થા હોવા છતાં જ્યારે આપણે તેને એકાંતે એવો માનીએ છીએ ત્યારે આપણે આપણા આત્મામાં જવાની સીડીને જ નકારી દઈએ છીએ. અજ્ઞાની જીવ સ્વને તો જાણતો જ નથી એ હકીકત હોવા છતાં જો તે આ માન્યતા રાખશે કે આત્મા પરને જાણતો નથી ત્યારે તે આત્માના લક્ષણને જ નકારી દે છે. અર્થાત્ આત્માના અસ્તિત્વને, આત્માની ઓળખાણને જ નકારી દે છે. આવું માનીને આત્મા કેવી રીતે સમ્યગ્દર્શન એટલે કે આત્માનો અનુભવ કરી શકશે? અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શન પામવાની સંભાવના દુર્લભ અને દુષ્કર જ થઈ જશે. તેથી 'આત્મા પરને જાણતો નથી એવું માનવાથી સમ્યગ્દર્શન થઈ જશે' એ વાત સત્ય નથી.

૧૮. પ્રશ્ન: કેટલાક લોકો ક્રમબદ્ધપર્યાયના નિર્ણયને, તેના પ્રત્યેની શ્રદ્ધાને સમ્યગ્દર્શન માને છે. અન્ય કેટલાક લોકો ક્રમબદ્ધપર્યાયને નિયતિવાદ માને છે. તો સત્ય શું છે?

ઉત્તર: ભગવાનના જ્ઞાનમાં ત્રણેય કાળના પર્યાયો ઝળકે છે. તેથી કહી શકાય છે કે તમામ પર્યાયો ક્રમબદ્ધ છે. ત્યારે જ તો તે કેવળીના જ્ઞાનમાં જોય બને છે. માત્ર આ જ અપેક્ષાએ ક્રમબદ્ધપર્યાયને સાચી માની શકાય છે. પરંતુ ક્રમબદ્ધપર્યાયની શ્રદ્ધા હોવાથી જ સમ્યગ્દર્શન માનવું બરોબર નથી. કારણ કે સમ્યગ્દર્શન માટે આત્માનુભૂતિ પરમ આવશ્યક છે, નહીં કે ભગવાનના જ્ઞાનનો નિર્ણય. જો આપણે એમ કહીએ કે 'તે પર્યાયો કેવળીના જ્ઞાનના જોય બન્યા છે માટે તેમ બનવાના છે'-તો એ આપણી ગેરસમજણ છે. તે પર્યાયો પાંચ સમવાયપૂર્વક એવી જ રીતે બનવાની (ઘટવાની) છે. તેથી જ તો એ કેવળીના જ્ઞાનમાં જોય બની છે, બીજા કોઈ કારણથી નહીં. પાંચ સમવાયોમાંથી નિયતિને તો આપણે જાણતા જ નથી. નિયતિ આપણા જ્ઞાનનો વિષય પણ નથી. આપણા હાથમાં એક માત્ર પુરુષાર્થ જ છે, તે જ આપણા ઘરની વાત છે. તેથી આપણા માટે યોગ્ય પુરુષાર્થ કરવો એ જ ઉચિત હશે. કારણ કે ભગવાને શું જોયું છે? એ આપણને ખબર જ નથી. તેને આપણે અપેક્ષાએ નિયતિ પણ કહી શકીએ, પરંતુ એકાંતે જ ક્રમબદ્ધપર્યાયને માનવો એ જરૂર નિયતિવાદ કહેવાશે. ભગવાને જે પણ જોયું છે તે વગર પુરુષાર્થ તો થવાનું જ નથી. તેથી આપણે આપણું પૂરું ધ્યાન યોગ્ય પુરુષાર્થ ઉપર જ લગાડવાનું છે, નહીં કે ક્રમબદ્ધપર્યાય ઉપર કે જે આપણને ખબર જ નથી. પૂરા જોશથી યોગ્ય પુરુષાર્થ કર્યા બાદ જે પણ પરિણામ આવે તેનો આપણે જરૂર ક્રમબદ્ધપર્યાય (નિયતિ) માનીને સ્વીકાર કરવાનો છે. ખરેખર તો ક્રમબદ્ધપર્યાય પાંચ સમવાયપૂર્વક જ હોય છે એટલે કે તેમાં પાંચેય સમવાય સમાયેલા છે. ભગવાને પાંચેય સમવાય જોયા છે, પાંચેય સમવાય-પૂર્વક જ પર્યાય હોય છે.

૧૯. પ્રશ્ન: 'સમયસાર' ગ્રંથમાં જણાવેલ એકત્વ-વિભક્ત આત્મા એટલે શું? જ્ઞાનીને શેનાથી એકત્વ, શેનાથી વિભક્ત હોય છે?

ઉત્તર: 'સમયસાર' ગ્રંથમાં એકત્વ-વિભક્ત આત્મા, અજ્ઞાનીને સમ્યગ્દૃષ્ટિ (આત્મજ્ઞાની) બનાવવા માટે જણાવેલ છે. જ્યારે કોઈ મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ રાગ-દ્વેષરૂપે પરિણામી રહ્યો હોય ત્યારે તે રાગ-દ્વેષરૂપે પરિણમિત જીવમાંથી (પ્રમાણના દ્રવ્યમાંથી) રાગ-દ્વેષને ગૌણ કરતા જ એટલે કે વિભક્ત કરતાં જ જે જીવભાવ (પરમપારિણામિકભાવ) શેષ રહે છે તેમાં જ 'એકત્વ' કરવાનું છે. આ જ સમયસારનો સાર છે. આ જ આત્માની અન્ય યોગ્યતાઓ સહિત સમ્યગ્દર્શનની રીત છે. પરમપારિણામિકભાવમાં એકત્વ અને વિભાવથી વિભક્ત એટલે કે વિભાવને ગૌણ કરવો. વિભક્ત એટલે ભિન્ન નહિ અર્થાત્ તેને પોતાનો ન માનવો - એમ નહીં. પરંતુ તેને એકત્વ કરવા લાયક ન માનવો. કારણ કે તે આત્માનું ત્રિકાળસ્વરૂપ નથી. આ રીતે પોતાના ત્રિકાળસ્વરૂપથી એકત્વ અને ક્ષણિકસ્વરૂપથી વિભક્ત સમજવું જોઈએ.

૨૦. પ્રબુધ્ધ જીવોએ એ સમજવું જોઈએ કે ખીરના વાસણમાં એક ટીપું પણ ઝેરનું પડી ગયું તો એ ખીર ખાવાલાયક રહેતી નથી. આ જ રીતે અધ્યાત્મમાર્ગમાં અસત્ય પ્રરૂપણાના થોડાક ટીપા પણ પડી જાય તો એ માર્ગ સાધક માટે વિષયુક્ત ખીર જેવો ઝેરી બની જાય છે.

૨૧. જ્યારે કોઈ પણ કાર્ય થાય છે તો તેમાં પાંચેય સમવાયોનું યોગદાન હોય છે. મુખ્ય-ગૌણને બદલે એકાંતે કોઈ એક જ સમવાયને એ કાર્યની નિષ્પત્તિનું (સિદ્ધિનું) શ્રેય આપવાથી તે મિથ્યાત્વ જ કહેવાય છે. એકત્ર પાંચેય સમવાયોને કાર્યનિષ્પત્તિનું શ્રેય દેવું એ સમ્યક્ કહેવાય છે.

૨૨. પ્રશ્ન: સમયસાર ગ્રંથમાં જણાવ્યા અનુસાર પાપ, પુણ્ય, આસ્રવ, બંધ, સંવર, નિર્જરા, મોક્ષ આદિ આત્માથી ભિન્ન છે શું? શું આ બધી આત્માની અવસ્થાઓ નથી?

ઉત્તર: પાપ, પુણ્ય, આસ્રવ, બંધ, સંવર, નિર્જરા, મોક્ષ ઇત્યાદિ અવસ્થા જ આત્માની અવસ્થા-વિશેષ છે. આત્માની અવસ્થા એટલે આત્માનું વર્તમાન અર્થાત્ આત્માનો વિશેષભાવ. કોઈ પણ દ્રવ્ય પોતાના વર્તમાન વગર હોતું નથી. એ રીતે આત્મા પણ પોતાના વર્તમાન સહિત જ હોય છે. તેથી અલબત્ત પાપ (અશુભભાવ), પુણ્ય (શુભભાવ), આસ્રવ, બંધ, સંવર, નિર્જરા, મોક્ષ ઇત્યાદિ આત્માની જ અવસ્થાઓ હોવાથી આત્મામાં જ છે, આત્માથી ભિન્ન બિલકુલ નથી. આ સમજવું પરમ આવશ્યક છે. સમયસાર ગ્રંથમાં આ બધાને કોઈ કારણ વિશેષથી એટલે કે મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવને સમ્યગ્દૃષ્ટિ (આત્મજ્ઞાની) જીવની અનુભૂતિ સમજાવવા માટે, તથા સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ પોતાની અનુભૂતિ ચકાસી શકે તે માટે તેને આત્માથી ભિન્ન જણાવ્યા છે. કારણ કે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવને આ બધાથી ભેદજ્ઞાન વર્તે છે અને પરમપારિણામિક ભાવથી એકત્વ હોય છે. આ જ સમયસારનો સાર છે. આત્માની અન્ય યોગ્યતઓ સહિત આ જ સમ્યગ્દર્શનની રીત છે. સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ પરમ-પારિણામિકભાવથી એકત્વ કરે છે અને વિભાવથી વિભક્ત એટલે કે વિભાવને ગૌણ કરે છે. વિભક્ત એટલે ભિન્ન નહીં અર્થાત્ તેને પોતાનો ન માનવો એમ નહીં પરંતુ તેને એકત્વ કરવા લાયક ન માનવો. કારણ કે તે આત્માનું ત્રિકાળસ્વરૂપ નથી. આ રીતે પોતાના ત્રિકાળસ્વરૂપથી એકત્વ અને ક્ષણિકસ્વરૂપથી વિભક્ત સમજવો જોઈએ. આ જ સમયસારનો સાર છે.

૨૩. પ્રશ્ન: સમયસાર ગ્રંથમાં જણાવ્યા અનુસાર પાપ, પુણ્ય, આસ્રવ, બંધ, સંવર, નિર્જરા, મોક્ષ ઇત્યાદિ આત્માથી ભિન્ન છે. તો શું આપણે મોક્ષ માટે યથાયોગ્ય પુરુષાર્થ કરવાનો જ નથી?

ઉત્તર: પાપ, પુણ્ય, આસ્રવ, બંધ, સંવર, નિર્જરા, મોક્ષ ઇત્યાદિને 'સમયસાર' ગ્રંથમાં કોઈ કારણ વિશેષથી એટલે કે મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવને સમ્યગ્દૃષ્ટિ(આત્મજ્ઞાની)ની અનુભૂતિ સમજાવવા માટે, તથા સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ પોતાની અનુભૂતિ ચકાસી શકે તે માટે તેને આત્માથી ભિન્ન જણાવ્યા છે.

કારણ કે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવને આ બધાથી ભેદજ્ઞાન વર્તે છે અને પરમ-પારિણામિકભાવથી એકત્વ હોય છે. પરંતુ તેનો અર્થ એવો નથી કે આ બધા ત્રિકાળી-આત્માથી ભિન્ન હોવાથી અર્થાત્ ત્રિકાળી-આત્મામાં ન હોવાથી આપણે કિંકર્તવ્યવિમૂઢ બનીને સંસારમાં ભટકવાનું છે. તેથી દરેક પળે અશુભથી બચીને, શુદ્ધના લક્ષે શુભમાં રહીને સૌપ્રથમ આત્મપ્રાપ્તિ માટે અને તેના પછી આત્મસ્થિરતા માટે યથાયોગ્ય પુરુષાર્થ કરવો એ જ આપણું કર્તવ્ય છે. મૂઢમતિ અજ્ઞાની જીવ આ વાત સમજતા નથી. તેથી તેઓ અનાદિથી સંસારમાં ભટકી રહ્યા છે. આપણે આ રહસ્યને સારી રીતે સમજીને નિરંતર યથોચિત પુરુષાર્થ કરતા રહેવો જોઈએ.

૨૪. પ્રશ્ન: દ્રવ્યદૃષ્ટિ માં પર્યાયનું શું થાય છે? શું પર્યાય તેમાં શામેલ છે.?

ઉત્તર: જ્યારે આપણે દ્રવ્યદૃષ્ટિથી જીવને જોઈએ છીએ ત્યારે પર્યાય આપોઆપ જ ગૌણ થઈ જાય છે અર્થાત્ પર્યાય દ્રવ્યમાં અંતર્ગર્ભિત થઈ જાય છે. દ્રવ્ય હંમેશા પોતાના વર્તમાન સહિત જ હોય છે, તે પોતાના વર્તમાન વિના તો પોતાનું અસ્તિત્વ જ ખોઈ બેસશે. એટલે કે તે દ્રવ્ય જ નહીં રહે. તેથી દ્રવ્ય સદાય અભેદ જ હોય છે, નહીં કે પર્યાયરહિત ભેદવાળું એટલે કે ખંડિત દ્રવ્ય નથી હોતું. ખંડિત દ્રવ્ય આકાશકુસુમવત્ જ હોય છે, એટલે કે તે કેવલ ભ્રમ જ હોય છે.

૨૫. પ્રશ્ન: પર્યાયદૃષ્ટિમાં દ્રવ્યનું શું થાય છે? મતલબ કે દ્રવ્ય પર્યાયદૃષ્ટિમાં શામેલ છે કે નહીં?

ઉત્તર: જ્યારે આપણે પર્યાયદૃષ્ટિથી જીવને જોઈએ છીએ ત્યારે દ્રવ્ય આપોઆપ જ ગૌણ થઈ જાય છે અર્થાત્ દ્રવ્ય પર્યાયમાં અંતર્ગર્ભિત થઈ જાય છે. પર્યાય એટલે દ્રવ્યનું વર્તમાન, તે દ્રવ્ય વગર કેવી રીતે હોય શકે છે? ક્યારેય ન હોય શકે. એટલે કે પર્યાય હંમેશા દ્રવ્યની જ હોય છે, નહીં કે દ્રવ્યરહિત ભેદવાળી એટલે કે ખંડિત પર્યાય હોતી નથી. ખંડિત પર્યાય આકાશકુસુમવત્ જ હોય છે, એટલે કે તે કેવળ ભ્રમ જ હોય છે.

૨૬. પ્રશ્ન: 'સમયસાર' ગ્રંથમાં આત્માને અકર્તા કહ્યો છે અને આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિ રચિત છ પદોમાં આત્માને કર્તા કહ્યો છે. તો સાચી વાત શું છે?

ઉત્તર: અપેક્ષાએ બંને વાતો સાચી છે. પરંતુ તે અપેક્ષાઓને સમજ્યા વગર અમુક લોકો એકાંતે એક વાતને સાચી માને છે અને અમુક લોકો એકાંતે બીજી વાતને સાચી માને છે. આ ગેરસમજણ યથાયોગ્ય નયોનું જ્ઞાન ન હોવાથી ફેલાઈ છે. વાસ્તવમાં સંસારી આત્મા પોતાના ભાવકર્મોનો અને પોતાના જ્ઞાનનો કર્તા હોય છે અને મોક્ષમાં આત્મા કેવળ પોતાના જ્ઞાનનો જ કર્તા હોય છે. પરંતુ 'સમસાર' ગ્રંથમાં કોઈ કારણ વિશેષથી એટલે કે મિથ્યાત્વી જીવને સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવની સ્વાત્માનુભૂતિ સમજાવવા માટે, તથા સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ પોતાની અનુભૂતિ ચકાસી શકે તે માટે તેને અકર્તા જણાવ્યો છે. કારણ કે પરમપારિણામિકભાવ સામાન્યભાવ હોવાથી તે ભાવ પરમ

અકર્તા છે. અમૃતચંદ્રાચાર્યે પણ પોતાની સમયસાર ટીકાના શ્લોક ૨૦૫માં અજ્ઞાનીને નિયમથી રાગાદિનો કર્તા જણાવ્યો છે અને જ્ઞાનીને પરમ અકર્તા કહ્યો છે. આ રીતે સમ્યગ્દૃષ્ટિને કર્તાભાવથી એટલે કે વિશેષભાવથી ભેદજ્ઞાન થવાથી પરમપારિણામિકભાવમાં 'એકત્વ' હોય છે. આ જ સમયસારનો સાર છે આત્માની અન્ય યોગ્યતાઓ સહિત આ જ સમ્યગ્દર્શનની રીત છે.

૨૭. પ્રશ્ન: 'સમયસાર' ગ્રંથમાં આત્મા અને ક્રોધાદિ આસ્રવોમાં વિશેષાંતર જાણવા કહ્યું છે. તો એમનામાં વિશેષાંતર શું છે? તેને જાણવાનું ફળ શું છે?

ઉત્તર: આત્માનો જે ત્રિકાળસ્વભાવ છે તે જ્ઞાનસ્વભાવ છે અને આત્મામાં થવાવાળા ક્રોધાદિ આસ્રવ છે તે આગંતુકસ્વભાવ છે. એટલે કે તે ત્રિકાળ નથી પરંતુ થોડા કાળ માટે જ હોય છે. આત્માનો ત્રિકાળસ્વભાવ દરેક આત્મામાં વિદ્યમાન હોય છે. પરંતુ જે ક્રોધાદિ આસ્રવભાવ છે, તે દરેક આત્મામાં વિદ્યમાન હોતા નથી. બીજી રીતે ક્રોધાદિ આસ્રવ વિશેષભાવ છે અને ત્રિકાળસ્વભાવ સામાન્ય-ભાવ છે. આ છે આત્મા અને ક્રોધાદિ આસ્રવોમાં વિશેષાંતર (=તફાવત), તેને સમજીને આત્માની અન્ય યોગ્યતાઓ સહિત જે જીવનું આત્માના ત્રિકાળસ્વભાવમાં અહં થાય છે ત્યારે તે ક્રોધાદિ આસ્રવ આપોઆપ જ ગૌણ થઈ જાય છે અને તે જીવ સમ્યગ્દૃષ્ટિ (આત્મજ્ઞાની) બની જાય છે. આ જ આત્મા અને ક્રોધાદિ આસ્રવોનું વિશેષાંતર (=તફાવત) સમજવાનું ફળ છે, આ જ સમયસારનો સાર છે. આ જ આત્માની અન્ય યોગ્યતાઓ સહિત સમ્યગ્દર્શનની રીત છે.

સમયસાર વિશે

લેખક :- CA. જયેશ શેઠ – બોરીવલી www.jayeshsheth.com

૧. સમયસાર ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે આપણે અનાદિથી બંધકથા અનેક વાર સાંભળી અને સંભળાવી છે, પરંતુ આત્માના ભેદજ્ઞાનની કથા ક્યારેય સાંભળી નથી. કાં આપણે તેના વિશે બિલકુલ વિચાર્યું ન હતું અથવા આપણે તેના વિશે વિપરીત રીતે વિચાર્યું હતું. એટલે કે તત્ત્વના વિચારમાં વિપરીતતા જ જોવા મળી છે. જેમ કે કોઈએ પોતાના આત્માને એકાંતથી શુદ્ધ માન્યો છે અને કોઈએ પોતાના આત્માને એકાંતથી અશુદ્ધ જ માન્યો છે. વાસ્તવમાં, આત્મા દ્રવ્યદૃષ્ટિથી શુદ્ધ છે અને પર્યાયદૃષ્ટિથી અશુદ્ધ છે. અપેક્ષાઓ સમજ્યા વિના, ન તો સમયસાર ગ્રંથ સમજાય એવો છે અને ન તો વ્યક્તિ પોતાનું આત્મકલ્યાણ કરી શકશે. આ જ આપણી અનાદિની કથા છે.

૨. રાગ-દ્વેષની કથા, ભક્તકથા, દેશકથા, શૌર્યકથા, વિકથા વગેરે તો બંધકથા છે જ, પરંતુ જો મોક્ષના ઉદ્દેશ્ય વિના જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મોની કથા કરતા હોઈએ તો તેને પણ બંધકથામાં સમાવી શકાય છે કારણ કે જો આપણે એ જાણકારીનો ઉપયોગ આત્મપ્રાપ્તિ એટલે કે સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્તિ માટે ન કરીએ તો આપણે અનાદિના દુઃખના વિષયકમાંથી મુક્ત થઈ શકતા નથી, એટલે કે, આપણે અનાદિના કર્મોના વિષયકમાંથી મુક્ત થઈ શકતા નથી. તેથી, તમામ મુમુક્ષુઓએ પોતાનો સંપૂર્ણ પુરુષાર્થ આત્મપ્રાપ્તિ માટે જ લગાવવો જોઈએ.

૩. સમયસાર ગ્રંથમાં એકત્વ-વિભક્ત આત્મા વિશે વાત કરવામાં આવી છે. એટલે કે વૈરાગ્યાદિ યોગ્યતા-સહિત આત્મસન્મુખતા પ્રાપ્ત કર્યા પછી, શુદ્ધાત્મામાં એકત્વ એટલે કે હુંપણું તથા પુદ્ગલકર્મોથી અને તે કર્મોને કારણે થતા આત્માના ભાવોથી વિભક્ત એટલે કે ભેદજ્ઞાન કરવાનું છે. આમ કરવાથી, યોગ્યતાયુક્ત જીવોને આત્માનુભૂતિ થાય છે. પરંતુ જો કોઈ વ્યક્તિ આત્માની યોગ્યતા વિના આવો પ્રયાસ

અનેક વાર પણ કરે છે તો પણ તેને આત્માનુભૂતિ થતી નથી. તેનાથી વિપરીત, તેને આત્માનુભૂતિનો ભ્રમ થવાની સંભાવના જ વધુ હોય છે.

૪. સમયસાર ગ્રંથમાં પરને બે ભાગમાં વહેંચવામાં આવ્યું છે - એક વર્ણાદિ પુદ્ગલના ભાવ અને બીજા રાગાદિ કર્મોને કારણે થતા જીવના ભાવ. આ બન્નેથી જ્યારે કોઈ જીવ વૈરાગ્યાદિ યોગ્યતા પામીને આત્મસન્મુખતા પ્રાપ્ત કર્યા પછી ભેદજ્ઞાન કરે છે ત્યારે તે આત્માનુભૂતિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. જો કોઈ વ્યક્તિ આત્માની વૈરાગ્યાદિ યોગ્યતા વિના આવો પ્રયાસ અનેક વખત કરે છે તો પણ તેને આત્માનુભૂતિ થતી નથી. તેનાથી વિપરીત, તેને આત્માનુભૂતિનો ભ્રમ થવાની સંભાવના જ વધુ હોય છે.

૫. સમયસાર ગ્રંથમાં મુખ્યત્વે પરમ શુદ્ધ નિશ્ચયનયનો વિષય એવા શુદ્ધાત્માનું જ વર્ણન છે, તેમાં તેને જ આત્મા કહેવામાં આવ્યો છે. બીજા બધા વર્ણાદિ પુદ્ગલના ભાવો અને રાગાદિ જીવોના કર્મોના કારણે થતા ભાવોથી ભેદજ્ઞાન કરાવ્યું છે. પરંતુ આત્માની વૈરાગ્યાદિ યોગ્યતા વિના જો કોઈ વ્યક્તિ અનેક વાર શબ્દો દ્વારા આ ભેદજ્ઞાન કરવાની કોશિશ કરે તો પણ તેને આત્માનો અનુભવ થતો નથી, તેનાથી વિપરીત, તેને આત્માનુભૂતિનો ભ્રમ થવાની સંભાવના જ વધુ હોય છે.

૬. સમયસાર ગ્રંથમાં મુખ્યત્વે જ્ઞાનસામાન્યભાવ એવા જ્ઞાયકને જ આત્મા તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યો છે. તેથી જ જણાવ્યું છે કે તેમાં પ્રથમથી છઠ્ઠા ગુણસ્થાનક સુધીના પ્રમત્તભાવ કે સાતમાથી ચૌદમા ગુણસ્થાનક સુધીના અપ્રમત્તભાવ નથી. અનેક લોકો તેને પર્યાયરહિત દ્રવ્ય પણ કહે છે, પરંતુ સમજવા જેવી વાત એ છે કે દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયરૂપે વસ્તુ અભેદ હોવાથી તેમાંથી પર્યાયને કાઢવી શક્ય જ નથી પરંતુ પર્યાયને ગૌણ કરવાની છે.

૭. સમયસાર ગ્રંથમાં મુખ્યત્વે જ્ઞાનસામાન્યભાવ એવા જ્ઞાયકને જ આત્મા તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યો છે. આ અપેક્ષાએ એવું પણ કહેવાય છે કે આત્મામાં રાગાદિ વિશેષભાવ નથી પરંતુ જો કોઈ જીવ પોતાને એકાંતે રાગાદિરહિત માને છે તો તે

મિથ્યાત્વરૂપે પરિણમે છે. તેથી દરેકે તેને જેમ યથાતથ્ય જણાવ્યું છે તેમ જ અનેકાંતથી સમજવું જોઈએ અને માનવું જોઈએ.

૮. સમયસાર ગ્રંથમાં મુખ્યત્વે જ્ઞાનસામાન્યભાવ એવા જ્ઞાયકને જ આત્મા તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યો છે કારણ કે તેવો જ્ઞાયકભાવ જ આત્માનુભૂતિનો વિષય છે. આત્માનુભૂતિમાં કોઈ પણ વિશેષભાવ ન હોવાથી આત્માનુભૂતિ નિર્વિકલ્પ હોય છે તેને જ સમયસારમાં શુદ્ધનય તરીકે વર્ણવેલ છે. તે શુદ્ધનય પ્રાપ્ત જીવને એટલે કે સમ્યગ્દૃષ્ટિ (જ્ઞાની) જીવને અભેદ શુદ્ધાત્મા જ કે જે શુદ્ધનિશ્ચયનયનો વિષય છે તે ઉપાદેય છે - એમ જણાવેલ છે. તેથી જ જ્ઞાનીને નિશ્ચયનય આલંબન કરવાયોગ્ય છે, જ્યારે અજ્ઞાનીને આત્માનુભૂતિ ન હોવાને કારણે અજ્ઞાનીને વ્યવહારનયનો ઉપદેશ આપવાનું કહેવામાં આવ્યું છે કારણ કે તેને શુદ્ધનયની પ્રાપ્તિ થઈ નથી તેથી તે શુદ્ધનયનું આલંબન લઈ શકતો નથી. તેને વ્યવહારનય ઉપયોગી જણાવેલ છે. આ વાત ન સમજવાને કારણે અનેક ઉપદેશકો અજ્ઞાનીઓને પણ નિશ્ચયનયનો જ ઉપદેશ આપે છે.

૯. સમયસાર ગ્રંથમાં, આત્માને પુદ્ગલ કર્મોથી, કર્મોના નિમિત્તે થતા જીવના ભાવકર્મોથી અને નોકર્મોથી ભિન્ન બતાવ્યો છે કારણ કે તે જ જીવ આત્માનુભૂતિનો વિષય છે. પુદ્ગલ કર્મ અને નોકર્મ તો આત્માથી ત્રિકાળ ભિન્ન દ્રવ્ય જ છે પરંતુ કર્મોના નિમિત્તે થતા જીવના રાગાદિભાવ તો આત્મામાં જ થાય છે છતાં તે રાગાદિભાવ જીવના ત્રિકાળભાવ નથી અને આત્માનુભૂતિનો વિષય તો જીવનો ત્રિકાળભાવ જ હોય છે, તેથી તે અપેક્ષાએ તે રાગાદિ ભાવકર્મો જીવના નથી - એમ કહ્યું છે. તેથી આ વાત જ્ઞાનીની અપેક્ષાએ જણાવેલ છે, પરંતુ જો કોઈ અજ્ઞાની પણ આત્માનુભૂતિ ન હોવા છતાં શબ્દોમાં એવું બોલવાનું શરૂ કરે છે અને પોતાને એવો શુદ્ધ જ માનવા લાગે છે તો તે મહામિથ્યાત્વ જ ગણાશે - એ સમજવું પરમ આવશ્યક છે.

૧૦. પુદ્ગલ કર્મ જીવના વિશેષભાવોમાં જ નિમિત્ત બને છે નહીં કે જીવના સામાન્યભાવોમાં અને સમયસાર જેવા ગ્રંથનું હૃદય છે જ્ઞાનસામાન્યભાવ એટલે કે

દ્રવ્યાત્મા એટલે કે શુદ્ધાત્મા. સમયસાર ગ્રંથમાં મુખ્યત્વે જીવના તમામ વિશેષભાવોને અનાત્મા કહેવામાં આવ્યા છે. કારણ કે તે વિશેષભાવોથી ભેદજ્ઞાન કરવાથી જ સમયસારરૂપ જ્ઞાનસામાન્યભાવની અનુભૂતિ થાય છે અને સમયસારમાં મુખ્યત્વે સમયસારરૂપ જ્ઞાનસામાન્યભાવની અનુભૂતિ કરવાવાળા જ્ઞાનીનું જ વર્ણન છે. તેથી જ કર્તા-કર્મ અધિકારમાં પણ માત્ર ઉપાદાન અપેક્ષાએ જ કર્તા-કર્મની વાત કરવામાં આવી છે. નિમિત્તને કર્તા તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યું નથી.

૧૧. કર્મો પુદ્ગલ વર્ગણાઓના બનેલા છે, તેથી તે જડ છે, કર્મોના નિમિત્તે થવાવાળા જીવના ભાવ આત્માનું જ પરિણમન હોવાથી તે ચેતન છે અને નોકર્મ એટલે જીવનું શરીર, પત્ની, પુત્ર, પરિવાર, ઘર, મિલકત વગેરે જે જીવને કર્મોને કારણે મળેલા છે તે જડ, ચેતન અથવા મિશ્ર હોય છે. જ્યારે આત્માનુભૂતિ થાય છે ત્યારે આ ત્રણેયથી ભિન્ન શુદ્ધાત્માનો અનુભવ થાય છે. આત્માનુભૂતિ વિના જો કોઈ વ્યક્તિ પોતાને શુદ્ધાત્મા માનવા લાગે તો તેને ભ્રમ થઈ જાય છે, તેને લાગે છે કે પોતે જ્ઞાની (સમ્યગ્દૃષ્ટિ) છે વાસ્તવમાં તે નિશ્ચયાભાસી હોય છે એટલે કે તેને માત્ર શુદ્ધનયનો ભાસ જ હોય છે અનુભૂતિ નહીં. તેથી બધા મુમુક્ષુઓએ પ્રથમ આત્માની વૈરાગ્યાદિ યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરીને આત્મસન્મુખ બનવાનો પ્રયાસ કરવો જોઈએ, પોતાને શુદ્ધાત્મા માની લેવાનો પ્રયાસ કરવો ન જોઈએ કે જેનાથી તે નિશ્ચયાભાસી જ બનશે.

૧૨. જ્યારે કોઈ પણ જીવને આત્માનુભૂતિ થાય છે ત્યારે તેને સામાન્યભાવની એટલે કે દ્રવ્યાત્માની એટલે કે શુદ્ધાત્માની અનુભૂતિ થાય છે, ત્યારે તે જીવને હુંપણું તે શુદ્ધાત્મામાં સ્થાપિત થાય છે. તે શુદ્ધાત્મામાં જે હુંપણું છે તે અનુભૂતિના કાળે ઉપયોગરૂપે હોય છે અને પછીથી જ્યાં સુધી સમ્યગ્દર્શન રહે છે ત્યાં સુધી તે હુંપણું લબ્ધરૂપે હોય છે. આ રીતે તે જીવને શુદ્ધાત્મામાં હુંપણું ક્યારેક ઉપયોગરૂપે તો ક્યારેક લબ્ધરૂપે હોય છે. જ્યારે તેને શુદ્ધાત્મામાં હુંપણું લબ્ધરૂપે હોય છે ત્યારે તે પર્યાયનો જ્ઞાતા હોય છે. આ રીતે તે જીવને જ્ઞાતાદ્રષ્ટા કહેવાય છે. જો કોઈ વ્યક્તિ આત્માનુભૂતિ વગર પોતાને જ્ઞાતાદ્રષ્ટા માને છે અથવા જ્ઞાતાદ્રષ્ટા હોવાનું ધ્યાન કરે છે, તો તે માત્ર તેનો ભ્રમ જ છે.

૧૩. જ્યારે કોઈ જીવ આત્માનુભૂતિ વિના પોતાને જ્ઞાતાદ્રષ્ટા માને છે અથવા જ્ઞાતાદ્રષ્ટા હોવાનું ધ્યાન કરે છે ત્યારે તે જીવ પર્યાયમૂઢ મિથ્યાદૃષ્ટિ કહેવાય છે કારણ કે મિથ્યાદૃષ્ટિને માત્ર પર્યાયનો જ અનુભવ હોય છે, તેને દ્રવ્યનો અનુભવ નથી હોતો. વાસ્તવમાં જો તે અજ્ઞાની આધ્યાત્મિક માર્ગમાં પ્રગતિ કરવા ઇચ્છતો હોય તો તેણે તેના વર્તમાન પરિણામ પ્રત્યે ઉદાસ ન રહેવું જોઈએ પરંતુ તેને સત્યધર્મ સાથે સુસંગત બનાવવાના પ્રયત્નો કરવા જોઈએ. દાખલા તરીકે જ્યારે આપણને તાવ આવે છે ત્યારે આપણે માત્ર જ્ઞાતાદ્રષ્ટા નથી રહેતા પરંતુ તેની સારવાર કરીએ છીએ. તેવી જ રીતે અજ્ઞાની વ્યક્તિએ પણ પોતાની પર્યાય પ્રત્યે ઉદાસીન ન રહેવું જોઈએ પરંતુ તેને આધ્યાત્મિક માર્ગ સુસંગત બનાવવા યોગ્ય ઉપાય કરવો જોઈએ.

૧૪. તમામ સંસારી જીવોને પોતાના કર્મો અનુસાર જ તમામ સંયોગો મળે છે. તેથી તમામ સંસારી જીવો તેમને કયા સંયોગો મળશે તેમાં પરાધીન છે પરંતુ તેઓ તેમની પ્રતિક્રિયા આપવા માટે સ્વતંત્ર છે તેના કારણે જ જીવ મોક્ષ મેળવી શકે છે. મોક્ષ મેળવવા માટે જીવ અહીંયા જણાવ્યા પ્રમાણે પોતાના પરિણામને આધ્યાત્મિક માર્ગ અનુસારના કરવા માટે યોગ્ય ઉપાય કરી શકે છે: જેમ કે - ચાર ભાવના, ધન્યવાદ! સ્વાગતમ્! (Thank you! Welcome!), બાર ભાવના, વગેરે. આ રીતે અજ્ઞાની વ્યક્તિએ પોતાની પર્યાય પ્રત્યે ઉદાસીન ન રહેવું જોઈએ પરંતુ તેને આધ્યાત્મિક માર્ગ સુસંગત બનાવવા યોગ્ય ઉપાય કરવો જોઈએ, પોતે જ્ઞાતાદ્રષ્ટા હોવાના ભ્રમમાં રહીને મૂઢ બનીને રહેવું ન જોઈએ.

૧૫. ઘણા લોકો જ્ઞાતાદ્રષ્ટા રહેવાનું ધ્યાન કે અભ્યાસ કરે છે. તેઓ જાણતા નથી કે આત્માનુભૂતિ વિના મિથ્યાદૃષ્ટિને માત્ર પર્યાયનો જ અનુભવ હોય છે, તેથી જ સમયસાર ગ્રંથમાં અજ્ઞાનીને કર્તા અને જ્ઞાનીને અકર્તા જણાવેલ છે. જ્યારે અજ્ઞાની પર્યાયનો કર્તા હોય છે, તો તે પર્યાયનો જ્ઞાતાદ્રષ્ટા કેવી રીતે બની શકે? ક્યારેય ન બની શકે. તેથી જ અજ્ઞાની માટે જ્ઞાતાદ્રષ્ટા રહેવાનું ધ્યાન અથવા અભ્યાસ ભ્રમમાં

લઈ જવાવાળો બને છે અને તે પોતાના પરિણામનો આધ્યાત્મિક માર્ગ અનુસાર યથાર્થ ઉપાય પણ કરી શકતો નથી પરંતુ તે કેવળ મૂઠ જ બનીને રહે છે.

૧૬. આત્માના અનુભવ વિના મિથ્યાદૃષ્ટિને માત્ર પર્યાયનો જ અનુભવ હોય છે તેથી તે પર્યાયનો કર્તા બને છે. અને જ્ઞાની માત્ર શુદ્ધાત્માનો જ અનુભવ કરે છે તેથી જ્ઞાનીનું હુંપણું પણ તે શુદ્ધાત્મામાં જ હોય છે અને પર્યાયનો તે માત્ર જ્ઞાતાદ્રષ્ટા જ હોય છે કર્તા બનતો નથી. આ રીતે જ્ઞાનીને સ્વાભાવિક રીતે જ જ્ઞાતાદ્રષ્ટાભાવ રહે છે. તેથી અજ્ઞાનીએ જ્ઞાતાદ્રષ્ટા બનવાનો અભ્યાસ નહીં પરંતુ આત્માનુભૂતિ માટે આત્માની વૈરાગ્યાદિ યોગ્યતા પામવાનો પુરુષાર્થ કરવો જોઈએ કે જેથી તે આત્મસન્મુખ થઈને આત્માનુભૂતિ પ્રાપ્ત કરી શકે.

૧૭. જ્ઞાનીનું હુંપણું માત્ર શુદ્ધાત્મામાં જ હોવાથી તે પર્યાયનો જ્ઞાતાદ્રષ્ટા હોય છે કર્તા થતો નથી. તેથી જ જ્ઞાની ને બંધભાવમાં હુંપણું ન હોવાથી જ્ઞાનીને બંધ નથી - એમ કહેવામાં આવ્યું છે. કારણ કે જ્ઞાની બંધભાવની પર્યાયનો કર્તા નથી માત્ર જ્ઞાતાદ્રષ્ટા જ છે. જ્યારે અજ્ઞાનીને માત્ર પર્યાયનો જ અનુભવ હોવાથી તેનું હુંપણું પણ પર્યાયમાં જ હોય છે તેથી જ તે પર્યાયનો કર્તા થાય છે એટલે કે તે બંધનો પણ કર્તા થાય છે.

૧૮. અનાદિથી મારી ભૂલને કારણે જ હું સંસારમાં ભટકી રહ્યો છું. અનાદિથી મેં ક્યારેય મારી સ્વતંત્રતાનો ઉપયોગ મારા આત્માના ઉત્થાન માટે કર્યો નથી. તેથી એમ કહી શકાય કે મારા સંસાર અને મોક્ષ માટે હું પોતે જ જવાબદાર છું. આ સમજણ આવ્યા પછી, હવે બધા મુમુક્ષુઓએ આત્માની વૈરાગ્યાદિ યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરીને આત્મસન્મુખ થઈને આત્માનુભૂતિ મેળવવાનો જ પુરુષાર્થ કરવો જોઈએ.

૧૯. જ્ઞાનીને આદર એકમાત્ર શુદ્ધભાવનો જ હોય છે એટલે કે કેવળ શુદ્ધાત્મામાં જ રહેવાનો અભિપ્રાય હોય છે પરંતુ જ્યાં સુધી તે શુદ્ધાત્મામાં રહી શકતો નથી ત્યાં સુધી તે શુભભાવમાં રહે છે. જ્યારે અજ્ઞાનીને હજુ સુધી શુદ્ધભાવની અનુભૂતિ જ નથી પરંતુ તેણે પણ લક્ષ્ય તો શુદ્ધભાવનું જ રાખવું જોઈએ અને જ્યાં સુધી તેને તે શુદ્ધભાવની અનુભૂતિ ન થાય ત્યાં સુધી તેણે પણ રહેવું તો શુભભાવમાં જ જોઈએ. આ સમજણ

ન હોવાને કારણે અનેક અજ્ઞાની જીવો શુભ અને અશુભને એકસમાન માનીને અશુભમાં કોઈપણ અફસોસ વગર મજા લેતા રહે છે કે જે તેમના અનંત સંસારનું કારણ બને છે.

૨૦. સમયસાર ગ્રંથની ટીકામાં આચાર્ય અમૃતચંદ્ર જણાવે છે કે આત્મજ્ઞાનના અભાવમાં શુદ્ધાત્માની શ્રદ્ધા તે ન જાણેલા ગઘેડાના શિંગડાની શ્રદ્ધા સમાન હોવાથી તે શ્રદ્ધા સમ્યક્ શ્રદ્ધા હોતી નથી. એટલે કે તે શ્રદ્ધા કલ્પના માત્ર જ હોય છે. તેથી આત્મપ્રાપ્તિ થતી નથી, સાધ્ય આત્માની પ્રાપ્તિ થતી નથી. આવું હોવા છતાં અનેક ઉપદેશકો અજ્ઞાનીઓને પણ “હું શુદ્ધાત્મા છું” એમ માનવાનું કહે છે અથવા જાપ કરવા કહે છે અથવા ધારણા કરવાનું કહે છે અથવા નિર્ણય કરવાનું કહે છે. આત્માની વૈરાગ્યાદિ યોગ્યતા વિના અને આત્મસન્મુખતા પ્રાપ્ત કર્યા વિના આત્મજ્ઞાન થતુ નથી કારણ કે ત્યાં સુધી જીવ બહિરાત્મા જ છે અને બહિરાત્માને આત્માનુભૂતિ થતી નથી.

૨૧. જ્યાં સુધી જીવને આત્મજ્ઞાન ન હોય ત્યાં સુધી તે જીવને શુદ્ધાત્માનું અનુભવયુક્ત જ્ઞાન હોતું નથી, તેને માત્ર શાબ્દિક જ્ઞાન જ હોય છે. આપણે શુદ્ધાત્માનું શાબ્દિક જ્ઞાન તો અનેક વાર મેળવ્યું છે, પરંતુ જો શુદ્ધાત્માનું અનુભવયુક્ત જ્ઞાન ન મેળવીએ તો આપણે મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવેશી શકતા નથી. શાબ્દિક જ્ઞાનથી તો જીવ અનેક વાર છેતરાય જાય છે, તેને લાગે છે કે તેણે આત્મા પ્રાપ્ત કર્યો છે પરંતુ વાસ્તવમાં તે માત્ર નિશ્ચયાભાસરૂપ ભ્રમમાં જ હોય છે.

૨૨. સંસારમાં ડૂબેલા જીવો જેને સુખ માને છે તે વાસ્તવમાં તો દુઃખ જ છે કારણ કે એ સુખ (સુખાભાસ) પણ દુઃખપૂર્વક જ હોય છે, એ સુખ માણતી વખતે પણ આકુળતાનું દુઃખ હોય છે, એ સુખ ભોગવ્યા પછી પણ તેના અભાવનું દુઃખ હોય છે અને તે સુખ ભોગવતી વખતે બંધાએલા પાપોને લીધે ભવિષ્યમાં પણ દુઃખ આવે છે. આવા સુખને આપણે સુખ કેવી રીતે માની શકીએ? માની શકતા નથી. તેથી તમામ મુમુક્ષુઓએ સાચા સુખની શોધ કરવી જોઈએ. તેના માટે સૌ પ્રથમ તેઓએ આત્માની

વૈરાગ્યાદિ યોગ્યતાપૂર્વક આત્મસન્મુખતા પ્રાપ્ત કરવાનો પુરુષાર્થ કરવો જોઈએ કે જેથી તેમને આત્માનુભૂતિ અને સાચા સુખની પ્રાપ્તિ થઈ શકે.

૨૩. અનાદિ કાળથી આપણે સુખાભાસને જ સુખ માનતા આવ્યા છીએ, જેમ મૃગજાળની પાછળ હરણ દોડે છે, તેવી જ રીતે આપણે પણ સુખાભાસની પાછળ દોડીએ છીએ. બદલામાં આપણને અનંત દુઃખમય સંસાર જ મળે છે. તેથી, હવે આપણે આ સુખાભાસને ઓળખીને તેની પાછળ દોડવાનું બંધ કરવું જોઈએ અને સાચા સુખની શોધ કરવી જોઈએ. તેના માટે સૌ પ્રથમ આપણે આત્માની વૈરાગ્યાદિ યોગ્યતાપૂર્વક આત્મસન્મુખતા પ્રાપ્ત કરવાનો પુરુષાર્થ કરવો જોઈએ, જેથી આપણે આત્માનુભૂતિ અને સાચા સુખની પ્રાપ્તિ કરી શકીએ.

૨૪. જાણવું અને જોવું એ આત્માનું લિંગ છે, એટલે કે આત્માની ઓળખ છે, પરંતુ જાણવા-જોવાની ક્રિયા આત્માના વિશેષભાવમાં જ થાય છે, સામાન્યભાવમાં નહીં અને આત્માનુભૂતિનો વિષય માત્ર સામાન્યભાવ જ હોય છે, તેથી જ આત્માનુભૂતિમાં જે શુદ્ધાત્મા આવે છે તેને સમયસારમાં અલિંગગ્રાહ્ય કહ્યો છે. કારણ કે સમયસારમાં મુખ્યત્વે આત્માનુભૂતિના વિષયરૂપ શુદ્ધાત્માને જ આત્મા તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યો છે.

૨૫. જીવ અને શરીર, વર્ણાદિનો એકક્ષેત્રાવગાહસંબંધ હોય છે પણ તાદાત્મ્યસંબંધ નથી હોતો કારણ કે બંને થોડો સમય તો સાથે રહે છે પણ તે ક્યારેય ત્રિકાળ સાથે રહેતા નથી. અભવ્ય જીવોના શરીરના પુદ્ગલો પણ બદલાતા રહે છે, એટલે કે તે અનન્ય નથી બનતા. એકમેવાદિતીય નથી બનતા.

૨૬. જીવ અને પુદ્ગલનો અનાદિ કાળથી સંબંધ છે, તેથી જ અનેક શાસ્ત્રોમાં જીવને કથંચિત રૂપી પણ કહેવામાં આવ્યો છે. કારણ કે જો જીવ એકાંતે અરૂપી જ હોત તો તેનો પુદ્ગલ સાથે અનાદિબંધ કેવી રીતે હોઈ શકે? એ અનાદિબંધની અપેક્ષાએ જીવને કથંચિત અરૂપી અને કથંચિત રૂપી પણ કહેવાય છે - એ સમજવું આવશ્યક છે.

૨૭. જીવના એકેન્દ્રિયાદિ, બાદર-સુક્ષ્મ, પર્યાપ્ત-અપર્યાપ્ત વગેરે ભેદ જણાવ્યા છે તે જીવના કેવળ વિશેષભાવ જ છે. તેનાથી જીવની વર્તમાન સ્થિતિ, ગતિ વગેરે

જણાવવામાં આવે છે. પરંતુ એ બધા આત્માનુભૂતિનો વિષય એવા શુદ્ધાત્મામાં નથી હોતા કારણ કે શુદ્ધાત્મા એ સામાન્યભાવસ્વરૂપ જ છે અને એ બધા જીવના વિશેષભાવો છે. તેથી જ સમયસાર ગ્રંથમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે એ બધા જ આત્મા નથી કારણ કે સમયસારમાં મુખ્યત્વે આત્માનુભૂતિનો વિષય એવા શુદ્ધાત્માને જ આત્મા તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યો છે.

૨૮. સમયસાર ગ્રંથમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે ગુણસ્થાનકોની રચના પૌદ્ગલિક મોહકર્મના ઉદયથી થાય છે, તો તે જીવ કેવી રીતે હોઈ શકે કારણ કે જો તેઓ અચેતન કર્મોનું કાર્ય છે તો તે અચેતન જ હોવા જોઈએ, ખરું ને? જીવનો પૌદ્ગલિક મોહકર્મની સાથે નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ છે કારણ-કાર્ય સંબંધ નથી, તેથી જ્યારે જીવ તેની યોગ્યતાને કારણે ગુણસ્થાનરૂપે પરિણમે છે ત્યારે તે પૌદ્ગલિક મોહકર્મ નિમિત્ત બને છે. પરંતુ ગુણસ્થાનક વિશેષભાવ હોવાને કારણે આત્માનુભૂતિનો વિષય એવા શુદ્ધાત્મામાં નથી કારણ કે તે શુદ્ધાત્મા સામાન્યભાવરૂપે જ હોય છે અને ગુણસ્થાનક એ જીવનો વિશેષભાવ છે. તેથી જ સમયસાર ગ્રંથમાં એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે ગુણસ્થાનક એ આત્મા નથી કારણ કે સમયસારમાં મુખ્યત્વે આત્માનુભૂતિનો વિષય એવા શુદ્ધાત્માને જ આત્મા તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યો છે.

૨૯. સમયસાર ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે જ્યાં સુધી કોઈ જીવ, આત્મા અને આસ્રવ વચ્ચેનો તફાવત જાણતો નથી ત્યાં સુધી તે અજ્ઞાની ક્રોધાદિક આસ્રવમાં પ્રવર્તે છે. આપણે અનેક વાર શબ્દોમાં તો આત્મા અને આસ્રવ વચ્ચેનો તફાવત જાણ્યો છે પરંતુ શુદ્ધાત્માની અનુભૂતિપૂર્વક આત્મા અને આસ્રવ વચ્ચેનો ભેદ જાણ્યો નથી, તેથી જ આપણે અનાદિથી આ સંસારમાં ભટકી રહ્યા છીએ. જો શબ્દોમાં જ આત્મા અને આસ્રવ વચ્ચેનો તફાવત જાણી લેવાથી આપણી મુક્તિ થઈ જતી હોત તો આપણે અત્યારે અહીંયા ન હોત, આપણે સિદ્ધ બની ગયા હોત. તે માટે આપણે સૌ પ્રથમ આત્માની વૈરાગ્યાદિ યોગ્યતાપૂર્વક આત્મસન્મુખતા પામવાનો પુરુષાર્થ કરવો જોઈએ કે જેથી આત્માનુભૂતિ દ્વારા આપણે આત્મા અને આસ્રવ વચ્ચેનો ભેદ જાણીને ક્રોધાદિ આસ્રવથી મુક્ત થઈ શકીએ.

૩૦. વ્યવહારથી ભગવાને ચાર શરણ બતાવ્યા છે - અરિહંત, સિક્ક, સાધુ અને સત્યધર્મ અને નિશ્ચયથી જેણે પોતાના આત્માને પ્રાપ્ત કર્યો છે તેમના માટે પોતાનો શુદ્ધાત્મા. અનેક લોકો પુણ્યને જ ધર્મ માને છે, પરંતુ આત્માનુભૂતિના લક્ષ વિનાનું પુણ્ય જીવને ભવ-ભ્રમણમાંથી મુક્ત કરાવી શકતું નથી. તેથી, આપણે પુણ્યને શરણ ન માની શકીએ, પરંતુ આત્માનુભૂતિના લક્ષપૂર્વક બંધાયેલું પુણ્ય મોક્ષમાર્ગમાં ચોક્કસપણે મદદ કરી શકે છે.

૩૧. અનાદિથી જીવને એક બાજુ ઊંડી ખાઈ છે અને બીજી બાજુ મોક્ષમહેલ છે. એક બાજુ ખાઈવાળો ઢોળાવ હોવાના કારણે અનાદિથી જીવ આ સંસારરૂપી ખાઈમાં ફસાઈને અનંત દુઃખો ભોગવી રહ્યો છે. હવે તે જીવે નક્કી કરવાનું છે કે તેને શું જોઈએ છે? એક બાજુ અનંત દુઃખ છે અને બીજી બાજુ અનંત સુખ છે. જીવ અનાદિથી સુખ તો ઈચ્છે છે, પરંતુ પુરુષાર્થ સંસાર માટે જ કરતો રહે છે, તેથી તેને અનંત દુઃખ જ મળે છે. તે અનંત દુઃખોથી મુક્ત થવા માટે પહેલા તેને સંસારનું સત્યસ્વરૂપ સમજવું જોઈએ અને પોતાના બહિરાત્મપણાને દૂર કરીને વૈરાગ્યપૂર્વક આત્મસન્મુખતા પ્રાપ્ત કરીને આત્માનુભૂતિ કરવી જોઈએ.

૩૨. અનાદિથી જીવ સુખને બહાર શોધે છે, પણ જીવનું સુખ જીવની બહાર કેવી રીતે હોઈ શકે? જેમ કસ્તૂરી મૃગ કસ્તૂરીને બહાર શોધે છે, તેમ જીવ પણ પોતાના અંદર રહેલા સુખને બહાર શોધે છે. જેમ કૂતરો હાડકું ચાવે છે ત્યારે તે હાડકાના કારણે નિકળેલા પોતાના લોહીને હાડકામાંથી આવેલું લોહી સમજે છે, તેમ જીવ પણ અનાદિથી અંદરના સુખને બહારથી મળતું સુખ માને છે અને વિષયો પાછળ દોડીને પોતાનો અનંતકાળ દુઃખમય બનાવી દે છે. આ જ આપણી અનાદિની કથા છે.

૩૩. જીવ ચેતન છે અને કર્મ પુદ્ગલ અચેતન છે. પરંતુ અનાદિથી બંનેનો નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ એવો છે કે કર્મ કદી પણ જીવને અચેતન કરી શકતા નથી, પરંતુ તે જીવના અનંત દુઃખોના નિમિત્ત અવશ્ય બની શકે છે અને એ જ અનાદિથી થઈ રહ્યું

છે. કર્મ એટલે જીવના ભૂતકાળના ભાવ, તે જ અજ્ઞાનયુક્ત ભાવ જીવના અનંત દુઃખોના નિમિત્ત બની જાય છે. તેથી કર્મોને દોષ ન આપતા પોતાના સત્યધર્મના પુરુષાર્થને વધારવો એ જ દુઃખોથી મુક્ત થવાનો સાચો ઉપાય છે.

૩૪. કાર્ય હંમેશા ઉપાદાન સદૃશ જ હોય છે. જેવું ઉપાદાન હોય છે, તેવું જ કાર્ય હોય છે. જેમ સોનાના દાગીના હશે તો તે સ્વર્ણમય જ હશે અને લોખંડથી બનશે તો તે લોહમય જ હશે. તેવી જ રીતે જ્ઞાનના બધા ભાવ પણ જ્ઞાનમય જ હોય છે, પરંતુ આ તો અજ્ઞાનીની સમજણની વિપરીતતા છે કે જે જ્ઞાન પાસે પણ એવા કાર્ય કરાવે છે કે જેથી તેનું અનંત ભવિષ્ય દુઃખમય થઈ જાય.

૩૫. નય વિકલ્પોમાં લાગે છે અને આત્માનુભૂતિ નિર્વિકલ્પ હોય છે. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો વિકલ્પ જીવના વિશેષભાવ છે, તેથી નય વિશેષભાવમાં જ લાગે છે અને આત્માનુભૂતિનો વિષય જીવનો સામાન્યભાવ હોય છે, તેથી તે નિર્વિકલ્પ હોય છે. આ જ કારણે આત્માનુભૂતિ સામાન્યભાવની હોવાથી નિર્વિકલ્પ એટલે કે નયાતીત હોય છે.

૩૬. પાપ અને પુણ્ય ઘણી અપેક્ષાથી સમાન હોવાથી તેમને સમયસાર ગ્રંથમાં એકસમાન કહ્યા છે. જેમ પાપ અને પુણ્ય બન્ને આસ્રવ અપેક્ષાએ સમાન છે કારણ કે બન્ને આસ્રવ છે, બન્ને બંધ અપેક્ષાએ પણ સમાન છે કારણ કે બન્નેનો આત્મા સાથે બંધ થાય છે અને બન્નેય આત્માસ્વભાવથી વિપરીતતાની અપેક્ષાએ પણ સમાન છે કારણ કે તે જીવના ત્રિકાલસ્વભાવ નથી, તેથી ઉપાદેય નથી અને જીવના પાપ-પુણ્યના ભાવો જીવને સ્વભાવસ્થિરતામાં પણ અવરોધક બને છે. આ સમજણથી વિપરીત અર્થ ગ્રહણ કરીને, એટલે કે પાપ અને પુણ્યને સમાનરૂપે હેય માનીને જો કોઈ પુણ્યને છોડી પાપમાં રહે છે, તો તે અનંત કાળ માટે દુઃખોને આમંત્રણ આપે છે. આ જ સમજણની વિપરીતતા છે, આ જ આપણી અનાદિની કથા છે.

૩૭. અનેક લોકો સમયસાર ગ્રંથમાં દર્શાવવામાં આવેલા જ્ઞાનીને સાતમા ગુણસ્થાનકસ્થિત માને છે. તેમને એ વિચારવું જોઈએ કે આચાર્ય કુંદકુંદ ચતુર્થ ગુણસ્થાનકવર્તી સમ્યક્દ્રષ્ટિને અજ્ઞાની શા માટે કહે? આ જ કારણે સમયસાર ગ્રંથમાં જ્યાં પણ જ્ઞાનીની વાત કરવામાં આવી છે, ત્યાં ચતુર્થાદિ ગુણસ્થાનકવર્તી જીવ સમજવા જોઈએ.

૩૮. અનેક લોકો શુદ્ધોપયોગને જ શુક્લધ્યાન માને છે કે જે આઠમા ગુણસ્થાનકથી જ થાય છે. હકીકતમાં શુદ્ધોપયોગ એ સમ્યક્જ્ઞાન છે, તેથી તે ચતુર્થાદિ ગુણસ્થાનકવર્તી જીવને આત્માનુભૂતિના કાળે હોય છે.

૩૯. જે પણ ઉપદેશક સમયસાર ગ્રંથના ઉપર પ્રવચન આપતા હોય છે, તેઓ સામાન્ય રીતે સમયસારરૂપ ધ્યેયનું તો સારી રીતે વર્ણન કરે છે, સમજાવે છે. પરંતુ પ્રાયઃ તેઓ તે ધ્યેયને મેળવવાના માર્ગ વિશે તો અજાણ જ હોય છે અથવા લોકોને સમજાવતા નથી. કારણ કે જ્યારે કોઈ પણ મુમુક્ષુ વૈરાગ્યાદિ યોગ્યતાઓને પામી ઇચ્છાઓનો નાશ કરીને આત્મસન્મુખ બને છે, ત્યારે તેને સમયસારરૂપ આત્મા સહજ રીતે જ અનુભમાં આવે છે, આ જ રીત છે સમયસારને પામવાની, એટલે કે સમ્યક્દર્શનને પ્રાપ્ત કરવાની.

૪૦. અનેક લોકો સમયસારમાં જણાવવામાં આવેલ સ્વસમય જીવને સાતમા ગુણસ્થાનકસ્થિત જીવ માનતા હોય છે. આ સમજ સમયસારમાં જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર સ્થિત જીવને સ્વસમય કહેવામાં આવ્યા છે તેના કારણે બનેલ છે. પરંતુ અહીંયા માત્ર સામાન્યભાવની જ વાત કરેલ છે, નહીં કે વિશેષભાવની એટલે કે પર્યાયની એટલે કે ચારિત્રની કારણ કે સમયસારમાં ફક્ત સામાન્યભાવને જ એટલે કે દ્રવ્યાત્માને જ આત્મા કહેવામાં આવ્યો છે કે જેમાં બધા જ ગુણો હાજર છે. તે બધા ગુણોમાંથી મુખ્ય ત્રણ ગુણો લઈને અહીં જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર સ્થિત જીવને સ્વસમય કહેવામાં આવ્યો છે. તે દ્રવ્યાત્મામાં જે જીવ સ્થિત હોય છે તેને જ સ્વસમય જીવ કહેવામાં આવ્યો છે તેથી તેને ચતુર્થાદિગુણસ્થાનકસ્થિત જીવ માનવો જોઈએ. બીજું, સમયસારમાં અનેક

જગ્યાએ સ્વસમય જીવને જ જ્ઞાની તરીકે પણ વર્ણવ્યો છે તો આપણે એ પણ વિચારવું જોઈએ કે આચાર્ય કુંદકુંદ ચતુર્થ ગુણસ્થાનકવર્તી સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવને અજ્ઞાની કેમ કહે? તેથી જ સમયસાર ગ્રંથમાં જ્યાં પણ જ્ઞાનીની અથવા સ્વસમયસ્થિત જીવની વાત છે, ત્યાં ચતુર્થાદિગુણસ્થાનકવર્તી જીવ સમજવા જોઈએ.

૪૧. સમયસાર ગ્રંથની સાતમી ગાથામાં જણાવ્યું છે કે “શુદ્ધ જ્ઞાયકમાં ન જ્ઞાન છે, ન દર્શન છે અને ન તો ચારિત્ર પણ છે.” શુદ્ધ જ્ઞાયકભાવ એ જ્ઞાનીની અનુભૂતિનો વિષય છે. શુદ્ધ જ્ઞાયકભાવ જ્ઞાનસામાન્યભાવ છે, પરમપારિણામિકભાવ છે, દ્રવ્યાત્મા છે. તેથી તેમાં પર્યાય પણ ગૌણ છે અને ગુણોના ભેદરૂપ વ્યવહાર પણ નથી, પરંતુ તેમાં સર્વ ગુણો અવશ્ય વિદ્યમાન છે. તેથી જ કહી શકાય કે ચતુર્થાદિગુણસ્થાનકે શુદ્ધાત્માની અનુભૂતિ હોય છે અને તેમાં સર્વ ગુણો વિદ્યમાન હોવાથી તે જીવ સ્વસમય કહેવાય છે, સમ્યગ્દૃષ્ટિ કહેવાય છે.

મૈત્રી ભાવના - સર્વ જીવો પ્રત્યે મૈત્રી ચિંતવવી, મારો કોઈ જ દુશ્મન નથી એમ ચિંતવવું, સર્વ જીવોનું હિત ઈચ્છવું.

પ્રમોદ ભાવના - ઉપકારી તથા ગુણી જીવો પ્રત્યે, ગુણ પ્રત્યે, વીતરાગ ધર્મ પ્રત્યે પ્રમોદભાવ લાવવો.

કરુણા ભાવના - અધર્મી જીવો પ્રત્યે, વિપરીતધર્મી જીવો પ્રત્યે, અનાર્થ જીવો પ્રત્યે કરુણાભાવ રાખવો.

મધ્યસ્થ ભાવના - વિરોધીઓ પ્રત્યે મધ્યસ્થભાવ રાખવો.

- મુખપૃષ્ઠની સમજણ -

આપના જીવનમાં સમ્યગ્દર્શનનો સૂર્યોદય થાય અને તેના કૃતચર-અવ્યાભાધ સુખસ્વરૂપ સિદ્ધ અવસ્થાની પ્રાપ્તિ થાય એજ ભાવના.